Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie

Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980

MARCEL TEN HOOVEN
RON DE JONG

BOOM — AMSTERDAM

Dit boek verschijnt als tweede in de reeks over de Nederlandse politiek, die wordt uitgegeven door uitgeverij Boom en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

Onderzoek en publicatie zijn mogelijk gemaakt door bijdragen van:

Stichting Het Christelijk-Historisch Genootschap
Stichting A.F. de Savornin Lohman
Kruisinga Fonds
Stichting ter bevordering van de Christelijke Pers in Nederland
Mr. H.K.J. Beernink-Stichting
Particuliere donaties

Vormgeving omslag: René van der Vooren
Vormgeving binnenwerk: Velotekst (B.L. van Popering), Zoetermeer
Druk en afwerking: AD-Druk, Zeist

© 2008 Marcel ten Hooven en Ron de Jong

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever, without the written permission of the publisher.

ISBN 978 90 8506 649 1
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoudsopgave

Voorwoord *9*
Gerrit Voerman

Inleiding *13*
Marcel ten Hooven en Ron de Jong

Deel 1 | Een stille kracht
Marcel ten Hooven

1 **Een kwestie van mentaliteit** *25*
Een wijze van zijn *25*
Hoe dichter bij de Kroon, hoe minder partijman *29*
Moet dat nu zo? *32*
Ze waren allemaal hond *35*

2 **Van hervormden huize** *39*
Meer een levenshouding dan een politieke keuze *39*
Een artiest, met eigenaardigheden en trucages *44*
Wij wensen te blijven onszelf *47*
Het nette beheer van het bestaande *50*
Doorbraak hield huis in CHU *53*
'Begenadigd violist' speelde geen noot *56*

3 **Wars van vertoon** *59*
Bruggenbouwer versus baanbreker *59*
Bevrijd uit de isolerende engte van het dogma *62*

ARP-CHU: de wet van de koestal *65*
In Heinkenszand lag het land van Hoedemaker *72*
Gedoopt liberaal op de Zuid-Hollandse klei *76*
De protestants-christelijke middenstof *80*
Het fatsoen moet uit de mens komen, niet uit het systeem *85*

4 **Behoud het goede** *89*
De freule én het gewone volk *89*
Wij moeten ons natuurlijk provincialisme overwinnen *94*
Niet veel meer te zien van de dualistische erfenis *99*

Deel II | De Christelijk-Historische Unie 1908-1980
Ron de Jong

5 **Het ontstaan van de CHU** *107*
Het politieke bestel na de grondwetsherziening van 1848 *107*
Het ontstaan van partijen *109*
Eenheid of scheiding *111*
De breuk in de ARP *112*
Hervormden en gereformeerden *117*
De vorming van de CHU 1901-1908 *120*
De eenheid van de protestantse natie *123*

6 **De CHU onder het districtenstelsel 1908-1918** *127*
De partijstructuur van de Unie *127*
Tussen autonomie en centralisme. De verkiezingen van 1909 en 1913 *130*
Christelijk-historische bolwerken *136*
Contact met de kiezers. Christelijk-historische verkiezingscampagnes *139*
Het lek van de antithese. Vrij-liberale en christelijk-historische kiezers *142*

7 **Aanpassing en stabiliteit. De CHU in het interbellum** *145*
Hervormingen *145*
Kandidaatstellingen *149*
Een sociaal program *151*
Onafhankelijk en gouvernementeel *154*
Verkiezingscampagnes *157*
Evenredigheid *160*
Malcontenten en Goedgezinden *161*

Stabiliteit *167*
Een plattelandspartij *174*
Christelijk-historischen, liberalen en antirevolutionairen *177*

8 **Een morele gemeenschap? Het christelijk-historische partijleven** *181*
Lokaal partijleven. De CHU in Delft *181*
Nationaal partijleven *187*
Een hervormde partij *193*
De fascistische verleiding *195*

9 **Bezetting, Doorbraak en de Indonesische onafhankelijkheid** *199*
Nederland bezet *199*
De Nederlandse Hervormde Kerk in beweging *208*
Politieke vernieuwing *210*
Fuseren, doorbreken of zelfstandig blijven? *212*
De verkiezingen van 1946 *221*
Herstel en vernieuwing op lokaal niveau. Onrust in Delft *223*
De CHU en Indonesië *226*

10 **Wederopbouw. De CHU in de jaren vijftig** *237*
Vorming en vermaak. Het christelijk-historische partijleven *237*
Wederopbouw in Delft *241*
De christelijk-historische jongeren en vrouwen *245*
Het politieke profiel van de CHU *250*
De christelijk-historische kiezers *255*
Verkiezingsmanifesten en verkiezingscampagnes *261*
De Unie en de Nederlandse Hervormde Kerk. Een moeizame relatie *263*
De piketpaaltjes opnieuw geslagen *268*

11 **Ideologische heroriëntatie, partijhervorming en electoraal verval** *271*
Voorzichtige kritiek. Europese eenwording en beginselendiscussie *271*
Een verkiezingskater *279*
Op weg naar één partij. De hervormingsagenda van de commissie-Scholten *281*
Een nieuw beginselprogramma en een politiek programma *286*
Een gemeenschappelijk urgentieprogramma *288*
Electorale rampspoed. De verkiezingen van 1971 en 1972 *289*
Partijvernieuwing aan de basis. De CHU in Delft *295*

12 De weg naar het CDA *301*
Obstakels. Grondslagdiscussie en politieke koers *301*
De Unie brokkelt af *306*
Opgaan in het CDA *310*

Slotwoord
Marcel ten Hooven en Ron de Jong
Kracht en zwakte van een hervormde notabelenpartij *317*

Noten *323*

Archieven *345*

Literatuur *347*

Lijst van afkortingen *355*

Illustratieverantwoording *357*

Register van personen *359*

Bijlage *365*

Voorwoord

'Men zei: "De CHU is een Unie, niet een partij"', zo herinnerde oud-partijsecretaris J.W. van Gelder zich bij de opheffing van de Christelijk-Historische Unie (CHU) op 11 oktober 1980. Op die dag ging de Unie op in het Christen Democratisch Appèl (CDA), samen met de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Katholieke Volkspartij (KVP). Anders dan deze betrekkelijk hecht georganiseerde massapartijen was de CHU lange tijd formeel niet meer dan een landelijke federatie van kiesverenigingen. De christelijk-historischen koesterden hun Unie als een politieke familie. In tegenstelling tot de antirevolutionairen, katholieken of sociaaldemocraten stonden zij huiverig tegenover de politieke partij als organisatie. Politieke machtsvorming stond niet voorop, maar de 'macht van het beginsel': het ging niet om de 'majoriteit' (de meerderheid der kiezers), maar om de 'autoriteit' (het gezag van het woord Gods). Hierbij paste geen dominante leider, princiële scherpslijperij of hoogoplopende politieke hartstocht. Unievoorzitter O.W.A. Baron van Verschuer typeerde zijn partij bij de oprichting van het CDA treffend als een 'vriendenkring van redelijke relativerende mede-lotgenoten'.

De CHU heeft tot op de dag van vandaag maar weinig belangstelling genoten vanuit historisch-wetenschappelijke hoek – in tegenstelling tot de beide andere partijen die in het CDA opgingen. De geringe historische interesse voor de Unie heeft te maken met haar specifieke aard en origine. Waar ARP en KVP (en haar voorloper, de Rooms-Katholieke Staatspartij) vooral de politieke exponent waren van naar emancipatie strevende groeperingen (de gereformeerde 'kleine luiden' en de eeuwenlang achtergestelde katholieken), was de CHU het politieke onderkomen van overwegend Nederlands-hervormden, die in velerlei opzicht in het negentiende-eeuwse Nederland de boventoon voerden. Zij hadden van nature weinig op met de vorming van eigen organisatorisch-ideologische bolwerken waarin gereformeerden en katholieken zich hadden verschanst; het ging 'niet [om] de handhaving en glorie van de eigen zuil, maar de eenheid der natie'. Van verzuiling was de CHU niet gediend, waardoor haar erfenis minder geprononceerd is dan die van de ARP of de sociaaldemocratie.

Doordat politieke machtsuitoefening niet haar primaire doel was en zij meer als 'stille kracht' in het bestuur van land, provincie en gemeente fungeerde, kon de Unie minder dan andere grote partijen bogen op klinkende resultaten en zichtbare successen. Zij had ook niet zo de behoefte om haar bijdrage aan het Nederlandse staatkundig bestel nadrukkelijk uit te dragen. Over het organisatorische vermogen van de CHU en haar opvatting van politiek bedrijven werd door buitenstaanders wel meewarig gedaan. Ongetwijfeld heeft dit alles aan de matige aandacht van de geschiedwetenschap bijgedragen. Wat over de CHU is gepubliceerd, is vooral uit eigen kring afkomstig. Het enige wetenschappelijke werk dat is gewijd aan de Unie is *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis* van Hans van Spanning uit 1988, die eerder beleidsmedewerker van de Tweede Kamerfractie van de CHU en het CDA was. Deze dissertatie kan echter niet worden beschouwd als een veelomvattende monografie, zoals al tot uitdrukking komt in de ondertitel. Vervolgens duurde het tot 2007 voordat de eerste moderne biografie van één van de leiders van de Unie verscheen (jonkheer D.J. de Geer).

Lange tijd werd de geschiedenis van politieke partijen gedomineerd door het model van de strak georganiseerde massapartij, waardoor stromingen die van dit type afweken weinig aandacht kregen – zoals de CHU. Honderd jaar na de oprichting van de Unie op 8 juli 1908 is er daarom alle aanleiding voor een moderne historische studie over deze partij. Dit boek wil inzichtelijk maken wat christelijk-historische politiek inhield. Daarbij zal ruime aandacht worden geschonken aan de opvattingen van de Unie over de eigen partij en haar wijze van politiek bedrijven. De studie is niet alleen een geschiedenis van de CHU, maar ook van haar verschijningsvorm. Meer dan haar parlementaire werkzaamheid staan de partijcultuur en de christelijk-historische mentaliteit centraal.

De financiële middelen voor dit onderzoek zijn bijeengebracht door het Ubbo Emmiusfonds van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG). Naast donaties van oud-leden van de CHU leverden de volgende stichtingen van christelijk-historische signatuur een bijdrage: de Stichting Het Christelijk-Historisch Genootschap, de Stichting A.F. de Savornin Lohman, het Kruisinga Fonds, de Stichting ter bevordering van de Christelijke Pers in Nederland en de Mr. H.K.J. Beernink-Stichting. Prof.dr. E. Bleumink en drs. F.R.H. Smit van het Ubbo Emmiusfonds hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan het bijeenbrengen van de middelen.

Voor het project, dat werd uitgevoerd onder auspiciën van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de RUG tekenden M. ten Hooven en dr. R. de Jong. Overeenkomstig de christelijk-historische traditie van gescheiden verantwoordelijkheden hebben zij in alle vrijheid hun teksten kunnen schrijven. Het voor deze gelegenheid ingestelde 'Curatorium CHU-geschiedenis' (bestaande uit representanten uit de 'oude' CHU) trad op als kwartiermaker van het project in de kring van de Unie en legde contacten die voor het onderzoek nuttig waren. Het Curatorium bestond uit prof.dr. E. Bleumink (voorzitter), J.

Baarda, jhr.drs. P.A.C. Beelaerts van Blokland, drs. W.J. Deetman, prof.dr.mr. H. Franken, dr. R.J.H. Kruisinga en prof.dr. A. Wattel. Een commissie bestaande uit prof.dr. D.F.J. Bosscher (hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis aan de RUG), prof.dr. H. te Velde (hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis aan de Universiteit Leiden) en dr. G. Voerman (directeur van het DNPP) heeft de wetenschappelijke kant van het project bewaakt. Daarnaast becommentarieerde dr. A. van Kessel van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen de teksten van De Jong. H. Visser verzorgde de kaarten met verkiezingsuitslagen.

De CHU werd tijdens haar bestaan in de periode 1908-1980 nogal eens voor ouderwets en negentiende-eeuws versleten. Nu de glorie van de massapartijen tanende is – hun electorale fundamenten brokkelen immers af en leden keren hen de rug toe – wordt het wellicht tijd voor een herwaardering van organisatorische alternatieven als de CHU, met haar netwerk-achtige organisatie, afkeer van discipline en centralisatie, relativeringsvermogen, dualisme en ruimte voor personen. Dit boek kan wel eens van meer actueel belang zijn dan men op het eerste gezicht zou denken.

Gerrit Voerman, directeur Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (RUG)

Groningen, juli 2008

Inleiding

Bijna een vriendenclub, zo omschreef oud-lijsttrekker A.D.W. Tilanus in 1983 in een terugblik de CHU.[1] Een passende levenshouding was voor de omgang in de partij belangrijker dan politieke opvattingen. Dit werd bijvoorbeeld O.W.A. baron van Verschuer voorgehouden bij zijn aantreden als voorzitter in 1972. Hij kreeg het welgemeende advies eerst duidelijk te tonen wat voor een mens hij was. Zijn programma was van ondergeschikt belang.[2]

In allerlei terugblikken is de sfeer van vriendschappelijke omgang steeds prominent aanwezig. Zo worden de algemene ledenvergaderingen getypeerd als gelegenheden om vriendschapsbanden aan te halen. Serieuze politiek was bijzaak. De CHU was dan ook een partij van bestuurders, of beter van regenten, die politiek eigenlijk als een weinig verheffend vak beschouwden.[3] Onder het kader zou dan ook een grote belangstelling voor het burgemeestersambt hebben bestaan. Bestuur verenigt, politiek verdeelt.

Bij een terugblik op het vijftigjarig bestaan van de CHU in 1958 werd met enig genoegen geconstateerd dat de Unie niet terug kon zien op door haar ontketende massabewegingen of op een door haar geperfectioneerd politiek systeem.[4] De successen waren op de vingers van een hand te tellen en voor de toekomst werd niet veel anders verwacht. Tweeëntwintig jaar later leek er inderdaad weinig veranderd. Volgens baron Van Verschuer was de CHU geen politieke partij waarvoor in de eerste plaats gold dat ze macht en invloed wilde uitoefenen. 'Neen, het was de vriendenkring van redelijke relativerende mede-lotgenoten die of uit een positieve gedachte (bij deze partij wil ik horen) of uit het afstrepen van de andere partijen (CHU is de minst slechte) bij ons wilden horen.'[5]

Een kring van vrienden is lastig te verenigen met partijdiscipline. Die ontbrak dan ook goeddeels. Kenmerkend voor de CHU was de ruimte die aan afwijkende standpunten werd geboden. Zo stemde de Tweede Kamerfractie regelmatig verdeeld zonder dat dit gevolgen had voor degenen die een minderheidsstandpunt hadden ingenomen. De fractie nam als zodanig ook zelden een standpunt in, terwijl de positie van de naoorlogse fractievoorzitter H.W. Tilanus onvergelijkbaar was met die van bijvoorbeeld C.P.M. Romme, de voorzitter van de KVP-fractie.

Zo schrijft het Christelijk-historisch Kamerlid jkvr. C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen met verbazing en afgrijzen over de straffe en soms intimiderende wijze waarop Romme zijn fractie leidde.[6] Tilanus daarentegen vond het vaak niet eens nodig zijn eigen standpunt aan de fractie mee te delen. In de jaren vijftig noemde de PvdA-fractievoorzitter de CHU-fractie daarom een koppel patrijzen dat bij het eerste schot alle kanten opvloog. Tilanus antwoordde daarop dat deze patrijzen wel steeds weer op hetzelfde nest terugkeerden.[7] De CHU was niet voor niets een unie en geen partij.

Dat de CHU door zoveel vrijheid en uiteenlopende opvattingen niet uit elkaar viel, kwam volgens M.A. Geuze, lid van de Eerste Kamer tussen 1956 en 1968, door een sterke morele samenhang die disciplinerend werkte.[8] Maar belangrijker was misschien wel dat veel CHU'ers bestuurservaring binnen de Nederlandse Hervormde Kerk bezaten. Deze was net als de CHU geen toonbeeld van eenstemmigheid; zowel vrijzinnigen, orthodoxen als bevindelijken vonden er onderdak. Hierdoor hadden de CHU'ers volgens Geuze in de kerkbesturen leren samenwerken en de standpunten van andersdenkenden leren waarderen. Hij noemde ze 'de samenbindende kerkmensen'. Deze houding namen ze mee naar de politiek in het algemeen en de CHU in het bijzonder.

Uit de typeringen van buitenstaanders en insiders kan de CHU zonder veel moeite herleid worden tot het ideaaltype van de notabelenpartij. De notabelenpartij, in varianten ook wel individuele representatiepartij of kaderpartij genoemd, was met de massapartij tot de jaren zestig het dominante partijtype.[9] De notabelenpartij onderscheidde zich van de massapartij op essentiële punten zoals de oorsprong en de zwakke partijorganisatie. De meeste notabelenpartijen ontstonden in een tijd waarin het kiesrecht beperkt was en de afstand tussen kiezers en gekozenen groot. De oorsprong lag meestal in het parlement waar een groepering van Kamerleden ontstond met min of meer gelijkluidende opvattingen. Pas daarna werden relaties gelegd met vaak al bestaande kiesverenigingen. Het gevolg was dat binnen deze partijen de fractie vaak het partijbestuur overheerste en dat de afdelingen tamelijk onafhankelijk opereerden. Zowel naar de fractie toe als naar de afdelingen stond het partijbestuur dus zwak. Notabelenpartijen kenden ook relatief weinig nevenorganisaties, die bovendien vaak klein en zwak waren.

Ideaaltypisch waren massapartijen het spiegelbeeld van notabelenpartijen. Ze werden meestal door buitenparlementaire groepen opgezet. De partijleiding had een stevige greep op de afdelingen, die vaak op haar initiatief waren opgericht, en een duidelijk overwicht op de fractie. De massapartij was hiërarchisch opgebouwd. Van groot belang voor de partij was het actieve partijkader dat propaganda maakte en de leden aan de partij bond. De succesvolste massapartijen worden wel integratiepartijen genoemd. Door allerlei nevenorganisaties konden leden hun hele leven binnen de partij doorbrengen. Socialistische en vooral communistische partijen behoorden vaak tot dit type partij. Massapartijen ontstonden doorgaans na notabelenpartijen. Ze waren vooral succesvol nadat het algemeen kiesrecht was ingevoerd. Voor notabelenpartijen betekende deze periode vaak een tijd van

aanpassen of verdwijnen. De meeste notabelenpartijen namen daarom elementen van de massapartij over en probeerden zich op deze wijze aan de schaalvergroting aan te passen.

De politicoloog Koole typeerde de CHU in het licht van deze ideaaltypen als een notabelenpartij.[10] De oorsprong van de partij was parlementair en de Unie kwam tot stand na een fusie van drie partijen. Partijfusies zijn doorgaans niet bevorderlijk voor centralistische tendensen. De greep van het partijbestuur op de fractie was dan ook zwak. De Unie was niet meer dan een vereniging van kiesverenigingen. Christelijk-historische nevenorganisaties waren er aanvankelijk niet. Er was alleen het dagblad *De Nederlander*. De CHU paste zich volgens Koole wel aan de massificatie van de politiek aan, maar behield toch haar losse karakter en bleef daarmee een typische notabelenpartij.

Een 'notabelenpartij' en een 'massapartij' zijn ideaaltypen. De meeste partijen wijken hier dan ook van af. Dat was bij de CHU niet anders. Om direct maar twee in het oog springende afwijkingen te noemen: de CHU werd pas in 1908 opgericht en haar belangrijkste voorloper, de Vrij-Antirevolutionaire Partij, kwam pas in de tweede helft van de jaren negentig van de achttiende eeuw tot stand. Dat was gelijktijdig of na de oprichting van de twee partijen in Nederland die het ideaaltype van de massapartij het meest benaderden: de ARP (1879) en de SDAP (1894), waarbij de kwalificatie 'massapartij' meer op de laatstgenoemde partij van toepassing was dan op de eerstgenoemde. De CHU, en dat geldt ook voor haar voorlopers, werd opgericht in een tijd waarin de massificatie van de politiek al op gang was gekomen. Daar komt nog bij dat de belangrijkste van de drie fusiepartners, de vrij-antirevolutionairen onder leiding van jhr. A.F. de Savornin Lohman, een afsplitsing was van de ARP. Een notabelenpartij dus die voortkwam uit een partij met sterk centraliserende tendensen.

Deze twee afwijkingen van het patroon hadden een aanwijsbare weerslag op de vroegste geschiedenis van de CHU. Een voorbeeld hiervan is het optreden van Lohman. Hoezeer Lohman steeds het in zijn ogen dictatoriale leiderschap van de oprichter en charismatisch leider van de ARP, A. Kuyper, als belangrijkste oorzaak voor de breuk tussen hen aanvoerde, was ook hij in de periode van intensieve samenwerking met Kuyper wel enigszins bekend geraakt met de beginselen van leiderschap. Dat bleek bijvoorbeeld bij de verkiezingen van 1913, toen enkele kiesdistrictsverenigingen werden geroyeerd nadat zij geweigerd hadden de kandidaten te accepteren die hun van bovenaf waren opgelegd. Ook het aanzien dat Lohman binnen de partij genoot, had soms meer weg van Kuyper dan dat van zijn opvolgers. Zeker in vergelijking met de naoorlogse partijleider H.W. Tilanus, wiens verzoenende imago juist in belangrijke mate verantwoordelijk was voor het beeld van de CHU als vriendenclub.

De CHU stond altijd enigszins in de schaduw van de ARP. In de beeldvorming werd de Unie nogal eens neergezet als het minder beginselvaste zusje van de ARP. Regelmatig bestond binnen de CHU het gevoel dat zij haar zelfstandigheid moest verantwoorden, terwijl het bestaan van de ARP vanzelfsprekend leek. Deze ongelijke

positie heeft ook haar weerslag gehad op de geschiedschrijving. Zo wordt de CHU vaak vergeleken met de ARP, maar de ARP slechts zelden met de CHU.

Een belangrijk onderscheid tussen notabelen- en massapartijen, en dan in het bijzonder integratiepartijen, was de plaats die de partij innam in het leven van de leden en vooral van de activisten. Bij de sociaaldemocraten bijvoorbeeld stond de partij centraal. De loyaliteit van de leden was direct op de partij gericht. Een reeks van nevenorganisaties zoals vrouwen-, jongeren-, toneel- en zangclubs ondersteunde de centrale positie van de partij. De leden werden op grote schaal ingezet bij partijactiviteiten zoals huisbezoek en het verspreiden van propagandamateriaal. Verkiezingscampagnes van massapartijen hadden dan ook een arbeidsintensief karakter.

De historicus Te Velde heeft recent gewezen op het belang van de culturele aantrekkingskracht van een partij.[11] In navolging van de Franse politicoloog B. Manin stelt Te Velde dat massapartijen in belangrijke mate de identiteit van de leden vormgaven. De partij met haar reeks van nevenorganisaties bood de leden een totaalpakket dat andere vormen van identiteit zoals natie, stad en familie kon overvleugelen. Deze verbondenheid met de partij, met de daarbij behorende waarden en tradities, bestempelt De Rooy als een morele gemeenschap.[12] Een groep gelijkgezinden die door een gemeenschappelijk verleden en een gemeenschappelijke cultuur onderling sterk verbonden was.

De CHU bood haar leden geen totaalpakket. De eerste nevenorganisatie was de Christelijk-Historische Jongerenorganisatie uit 1927. De Centrale van Christelijk-Historische Vrouwen kwam pas in 1935 tot stand. Wel waren er eerder al lokale afdelingen opgericht. Verder bestond sinds 1916 de Vereeniging van Christelijk-Historische Leden van Gemeentebesturen, maar deze studieclub was voor het kader bestemd. Gewone leden kwamen daarmee niet in aanraking. Leden van de CHU waren wel in allerlei andere verenigingen actief, zoals de Nederlands Christelijke Studenten Vereniging of de Nederlandse Christen Vrouwenbond, maar deze waren niet exclusief aan de CHU verbonden. Ze trokken ook christenen die lid waren van andere politieke partijen of die helemaal niet in politiek waren geïnteresseerd. Zo was de CHU eerder deel van een niet scherp omlijnd pakket dan de spin in een web van nevenorganisaties.

De minder hechte samenhang van een notabelenpartij zou tot het vermoeden kunnen leiden dat de CHU electoraal sterk fluctueerde. Hier komt echter een intrigerende paradox naar voren. De CHU was electoraal namelijk behoorlijk stabiel. Omdat de term stabiliteit vooral in vergelijking met andere partijen betekenis krijgt, zijn in tabel 1 de verkiezingsresultaten van een aantal grote partijen tussen 1918 en 1972 weergegeven.[13]

Tabel 1 Verkiezingsresultaten van de vier grote partijen als percentage van het totale aantal geldige stemmen, 1918-1972.

Jaar	CHU	ARP	RKSP/KVP	SDAP/PVDA	Aantal zetels CHU
1918	6,6	13,4	30,0	21,9	7
1922	10,9	13,7	29,9	19,4	11
1925	9,9	12,2	28,6	22,9	11
1929	10,5	11,6	29,6	23,8	11
1933	9,1	13,4	27,9	21,5	10
1937	7,5	16,4	28,8	21,9	8
1946	7,8	12,9	30,8	28,3	8
1948	9,2	13,2	31,0	25,6	9
1952	8,9	11,3	28,7	29,0	9
1956	8,4	9,9	31,7	32,7	13
1959	8,1	9,4	31,6	30,4	12
1963	8,6	8,7	31,9	28,0	13
1967	8,1	9,9	26,5	23,6	12
1971	6,3	8,6	21,8	24,6	10
1972	4,8	8,8	17,7	27,3	7

Bron: Compendium voor politiek en samenleving in Nederland; 1918 Parlement en Kiezer 1919-1920.
In 1956 werd het aantal zetels van de Tweede Kamer uitgebreid van 100 naar 150.

Wanneer we naar de verschuivingen in relatieve omvang kijken, valt allereerst de grote stabiliteit van de RKSP/KVP op. Tot 1967 waren de verschuivingen zeer klein te noemen. Bij de andere drie partijen gingen de wisselingen in electoraal fortuin ongeveer gelijk op. Zowel de ARP, de CHU als de SDAP/PVDA kenden verkiezingen waarin relatief grote verschuivingen optraden in de uitslagen en jaren waarin weinig tot niets veranderde. Alleen de jaren waarin die verschuivingen optraden verschilden. De ARP boekte flinke winst in 1933 en 1937 en verlies in 1946 en 1952, terwijl de SDAP/PVDA winst in 1925 en 1946 boekte en verlies in 1967. Bij de CHU valt iets anders op. Daar traden de relatief grootste verschuivingen aan het begin en aan het einde van de periode op. Forse winst in 1922 en fors verlies in 1971 en 1972. In de tussenliggende jaren was de CHU electoraal echter stabieler dan de ARP en de SDAP/PVDA.

Het is wellicht verleidelijk om de CHU in een tijd van massapolitiek als een anachronisme te beschouwen; een relict uit de tijd waarin politiek vooral informeel, in de herensociëteit, werd bedreven, maar dat zou een misvatting zijn. Massapartijen ontstonden doorgaans wel later dan notabelenpartijen, maar dat betekende niet dat de notabelenpartijen naar de marge werden verdreven. Dat blijkt bijvoorbeeld bij de verkiezingen van 1922. Op de massapartijen werd 35,4% van de geldige stemmen uitgebracht, terwijl de notabelenpartijen daar 26,3% van kregen.[14] De

RKSP, die doorgaans tussen de massapartij en de notabelenpartij wordt geplaatst, ontving 29,9% van de geldige stemmen.[15] Nu kan men twisten over de vraag of een partij meer tot het ene of het andere type partij behoorde of dat een partij een tussenpositie innam, zeker is dat het Nederlandse partijenstelsel tijdens het interbellum niet door één soort partij gedomineerd werd. Dat dit soms wel zo lijkt, komt doordat de massapartijen door hun prominente aanwezigheid in de publieke ruimte veel meer aandacht trokken dan notabelenpartijen. Deze aandacht heeft zich lange tijd voortgezet in bijvoorbeeld de wetenschappelijke aandacht voor de verschillende partijen.[16]

Dat de CHU als een notabelenpartij getypeerd kan worden, betekent natuurlijk niet dat de partij al die tijd onveranderd bleef. Invloeden van binnen en van buiten zorgden ervoor dat de Unie zich aanpaste en tegelijk een eigen gezicht behield. Eén moment springt eruit waarop een sterke wisselwerking tussen externe invloeden en de koers van de partij kan worden geconstateerd. Dit betrof de invoering van het algemeen mannenkiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging in 1917. Met één klap werd én de massa de politiek ingevoerd én een nationale schaal van campagnevoeren geïntroduceerd. Dat vroeg natuurlijk om aanpassing van de partij, zowel in organisatorisch opzicht als in mentaliteit. Daar kwam dan nog de revolutie bij die Europa begin november 1918 overspoelde na de nederlaag van het Duitse Keizerrijk en zijn bondgenoten. De buitenlandse onrust en de mislukte revolutiepoging van SDAP-leider Troelstra in dezelfde maand november noodzaakten de CHU met een sociaal program te komen in een poging de christelijke arbeiders aan de partij te binden.

De tweede helft van de jaren 1960 was opnieuw een periode waarin de CHU belangrijke veranderingen onderging. Er werd een centrale ledenorganisatie ingevoerd en de afdracht van contributie aan het hoofdbestuur werd drastisch verhoogd. Daarmee kwamen de middelen vrij om scholings- en kadercursussen te organiseren. Veranderingen bleven echter niet beperkt tot de organisatie. Ook de wijze van campagnevoeren werd aangepakt. Meer aandacht werd besteed aan moderne media als de televisie, terwijl ook een reclamebureau werd ingeschakeld. De intentie hiervan was de verkiezingscampagne professioneler te maken. Niet meer alleen toespraken in kiesverenigingen voor eigen leden, maar ook de kiezers daarbuiten proberen te bereiken. Dit culmineerde in de omstreden campagne van 1971 waarin lijsttrekker B.J. Udink in een trucagefoto met een pruik werd afgebeeld. Organisatorisch ontwikkelde de CHU zich in de richting van een massapartij, terwijl ze tegelijkertijd haar pijlen ook wilde richten op de kiezers buiten het kernelectoraat.

Momenten van crisis of wijzigingen in de spelregels leiden vaak tot aanpassingen in de organisatie, in het programma of in het personeel. Op andere momenten zijn veranderingen minder zichtbaar, maar niet afwezig. Vooral de vraag hoe de Unie een soort christelijk-historisch saamhorigheidsgevoel kon kweken dat zowel leden als kader zou binden, was een terugkerend onderwerp. De antwoorden liepen uiteen van studieclubs, jongeren- en vrouwenorganisaties tot zomerconferenties. Gezelligheid was binnen de Unie aan de ene kant inherent aan informele

politiek en de tegenhanger van de serieuze politiek van de massapartij, maar had aan de andere kant ook de bewust gehanteerde functie om saamhorigheid te bevorderen. Een belangrijk onderwerp in dit boek is dan ook de vraag hoe een notabelenpartij als de CHU erin slaagde een stabiele achterban op te bouwen. Lag de loyaliteit van de kiezers en de leden bij de partij en haar nevenorganisaties, of was loyaliteit aan de CHU eerder de afgeleide van trouw aan andere instituten en verenigingen? Om deze vraag te beantwoorden, kan niet worden volstaan met een blik te werpen op nationale evenementen als de Algemene Vergadering en de zomerconferentie. De meeste leden bezochten die bijeenkomsten niet. Om na te gaan of en hoe het gros van de leden met de CHU was verbonden, is het nodig naar het lokale niveau af te dalen. In dit boek wordt daarom op gezette tijden aandacht besteed aan de Christelijk-Historische Kiesvereniging in Delft. Deze kiesvereniging was een gemiddelde stedelijke kiesvereniging, waarvan een redelijk uitgebreid archief van 1918 tot 1980 bewaard is gebleven.

Een bijzonder moment in de relatie tussen partij en kiezers vormde de verkiezingscampagne. Op deze momenten werd veel van een partij gevraagd want naast de mobilisering van de eigen achterban moesten de minder gebonden kiezers en de twijfelaars overtuigd worden. Net als in hun organisatie en partijleven bestonden er in verkiezingscampagnes grote verschillen tussen massapartijen en notabelenpartijen in stijl en doel. Lang niet alle partijen hanteerden dezelfde middelen om het massaelectoraat te bereiken, terwijl sommige partijen de massa niet eens wilden bereiken. Een van de constanten in het christelijk-historische gedachtegoed, niet de majoriteit (de meerderheid der kiezers) maar de autoriteit (het gezag van Gods woord), spreekt in dit verband boekdelen, hoewel de CHU, om elk misverstand maar direct weg te nemen, wel degelijk belang hechtte aan het aantal zetels dat behaald werd. Niettemin had het uitgangspunt dat het in de politiek om beginselen diende te gaan en niet om meerderheden, gevolgen voor de wijze van campagne voeren.

Ook zal aandacht worden besteed aan wat de leden van de CHU zelf de belangrijkste grondslagen van hun partij vonden, namelijk christelijk en historisch. De grondslag van de CHU was christelijk, maar de wijze waarop de Unie het evangelie met politiek verbond, was bepalend voor haar waardering van verschijnselen en begrippen als verzuiling, antithese, partij en volksdeel. Op deze punten onderscheidde de CHU zich wezenlijk van de ARP en de RKSP. Even belangrijk was de historische grondslag waarvan de ijkpunten de Reformatie, de onafhankelijkheidsstrijd tegen Spanje en de rol van het Huis van Oranje waren. In deze worsteling had Nederland zijn stempel verkregen van een protestantse natie. De Nederlandse Hervormde Kerk, het Huis van Oranje en de constitutionele monarchie waren voor de CHU iconen die niet ter discussie stonden. De manier waarop de termen 'christelijk' en 'historisch' binnen de CHU werden opgevat, is steeds bepalend geweest voor haar optreden als partij en voor haar optreden binnen de politiek.

De CHU was een hervormde partij. Het overgrote deel van haar leden en kiezers behoorde tot de hervormde kerk. Tijdens de verkiezingen kon de Unie regelmatig

op hand- en spandiensten van hervormde predikanten rekenen. Toch was de relatie tussen de Unie en de hervormde kerk vaak problematisch. De leidinggevende personen binnen de hervormde kerk behoorden meestal niet tot de aanhangers van het christelijk-historische gedachtegoed. Zolang de hervormde kerk echter vooral een 'reglementenkerk' was, die zich niet over maatschappelijke of politieke vraagstukken uitliet, leverde dat weinig conflicten op. Maar toen zij na 1945 van een zwijgende een 'sprekende' kerk was geworden, ontstonden er regelmatig fricties. Dat leidde soms tot onaangename situaties, omdat de hervormde kerk nu eenmaal een belangrijke plaats innam binnen de christelijk-historische opvattingen.

Bij de opzet van dit boek hebben de auteurs geprobeerd rekening te houden met de verschillende aspecten van de geschiedenis van de CHU. De vaak ongrijpbare sfeer van de Unie komt vooral aan de orde in de interviews van Marcel ten Hooven met een aantal oud-CHU'ers. Het boek opent welbewust met deze gesprekken om zo het belang aan te geven dat de auteurs hieraan hechten. Het tweede deel van het boek ligt meer in de lijn van de traditioneel opgezette partijgeschiedenis, maar ook hier zijn duidelijke accenten aangebracht. Zo wordt relatief veel aandacht besteed aan de ontwikkeling van de partijcultuur en neemt de parlementaire geschiedenis een ondergeschikte plaats in.

In het tweede deel zal ook blijken dat het beeld van de Unie zoals dat oprijst uit de interviews vooral betrekking heeft op de CHU van de jaren zestig en zeventig. Dat was in veel opzichten een andere Unie dan in de decennia daarvoor. Zo was de CHU uit de jaren zestig en zeventig veel synthetischer ingesteld, meer gericht op het overbruggen van tegenstellingen, dan in de jaren daarvoor, toen de nadruk lag op de politieke antithese.

Historiografie, bronnen en archieven

Dat de CHU een notabelenpartij was, heeft duidelijk gevolgen gehad voor de archiefvorming. Zo is uit de periode van het districtenstelsel geen partijarchief bewaard gebleven. Waarschijnlijk heeft dat ook nooit bestaan. De CHU was vóór 1918 vooral een verkiezingsmachine. Het zwaartepunt van de partij lag bij de kiesdistricten. De besturen van de kiesverenigingen in de kiesdistricten correspondeerden met vooraanstaande personen en niet met partijfunctionarissen. Die correspondentie betrof voornamelijk verkiezingen. De geschiedenis van de CHU vóór 1918 is dan ook vooral een verkiezingsgeschiedenis. Pas na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1917 zou daar verandering in komen.

Over de CHU is tot dusverre weinig geschreven, afgezien van enkele gelegenheidsgeschriften. Uitzonderingen zijn het proefschrift van Jan Wieten, *Dagblad en Doorbraak* uit 1986 en het tweedelige proefschrift van Hans van Spanning uit 1988.[17] De bescheiden ondertitel van het boek van Van Spanning, *Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis,* is echter misleidend. Doordat de auteur het beginselprogram van de CHU als uitgangspunt heeft genomen, kent zijn studie een sterk ideologische

inslag. Bij de vraag hoe in de praktijk met dit program werd omgegaan, heeft hij zich voornamelijk beperkt tot de fracties in de Eerste en de Tweede Kamer. Over het partijleven zelf en de betekenis van de Unie voor de leden heeft het boek minder te bieden, maar daar staat tegenover dat Van Spanning zijn onderwerp uitputtend heeft beschreven. Op deze punten hebben wij dan ook dankbaar gebruik gemaakt van zijn bevindingen. Het proefschrift van Wieten behandelt het dagblad *De Nederlander* en de kortstondige naoorlogse voortzetting *De Nieuwe Nederlander*. Ook dit boek, dat zich vooral richt op de zogenoemde Nederlander-groep in de jaren dertig en de Doorbraak na de oorlog, biedt veel belangwekkende informatie over de Unie, maar ook hiervoor geldt dat het partijleven slechts zijdelings aan de orde komt. Onlangs is nog *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president* verschenen van de hand van Henk van Osch. Van deze biografie over de enige minister-president die de CHU heeft voortgebracht, is door het recente tijdstip van verschijnen weinig gebruikgemaakt.

Een Unie of toch een partij? Veel CHU'ers zullen weinig bezwaar hebben gehad tegen de term partij als neutrale aanduiding van een organisatie om deel te nemen aan verkiezingen. Dat was binnen het evenredige kiesstelsel nu eenmaal onvermijdelijk. Een andere organisatie, of geen centrale organisatie, was in het interbellum zo goed als een garantie voor mislukking. Voor veel CHU'ers had het woord partij echter de bijsmaak van partijdig. Van het behartigen van een deelbelang boven het belang van de gehele natie. In de praktijk zou het ook voor de CHU soms moeilijk blijken zich hieraan te onttrekken.

Deel I | Een stille kracht

Hoofdstuk 1

Een kwestie van mentaliteit

Een wijze van zijn

De politieke bewustwording van Cees Veerman begon bij een lantaarnpaal in Nieuw-Beijerland. Toen zijn interesse voor politiek ontwaakte, eind jaren vijftig, wees zijn vader hem op een CHU-verkiezingsaffiche aan deze paal. 'Jongen, dat zijn wij', zei de oude Veerman.

Wellicht meer nog dan een politieke unie, en zeker meer dan een partij, was de CHU een politieke familie, met haar eigen gebruiken en gewoontes, eigenaardigheden en ongeschreven codes. Intuïtief bracht vader Veerman onder woorden wat de De Savornin Lohmanstichting in 1958 als het onderscheidende kenmerk van de Christelijk-Historische Unie aanwees.[1] Het fundament van de CHU was niet zozeer een uitgewerkt politiek gedachtegoed, meende de stichting, maar 'een wijze van zijn', volgens oudgediende Johan van Hulst zelfs een 'unieke wijze van zijn'.

Ruim vijftig jaar nadat hij aan de hand van zijn vader voor het eerst kennismaakte met de CHU, merkte Veerman hoe hij in zijn opereren als minister van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit nog altijd terugviel op de christelijk-historische familiegebruiken. Hoewel dat oude, traditionele gebruiken waren, vloeide er een heel eigen zienswijze uit voort op de werking van de democratie en de politieke omgangsvormen die in deze tijd wellicht van pas kan komen om het Nederlandse politieke bestel beter te laten functioneren. Dat zal in de loop van dit verhaal blijken.

De manier waarop de CHU-familieleden in het leven stonden, wortelde in de ontstaansgrond van de Unie: het conflict met de antirevolutionairen van Abraham Kuyper over de mogelijkheid Gods wil in een politiek programma tot uitdrukking te brengen. In tegenstelling tot de ARP had de CHU die pretentie niet, en heel haar wezen was daarop terug te voeren. 'Ik denk zéér absoluut over Gods openbaring, wil en wet. Maar ik denk *niet* absoluut over hetgeen mensen daaruit afleiden', verwoordde hoofdbestuurslid en theoloog G.C. van Niftrik (1902-1972), een van de geestelijke voorlieden van de Unie in de jaren vijftig, het CHU-denken. 'Het blijft altijd een worsteling, een zoeken en tasten om de wil en wet Gods te

verdisconteren op de terreinen van maatschappij en staat.'[2] Dat gaf de Unie zin voor betrekkelijkheid en een instinctieve weerstand tegen dogmatisme en scherpslijperij. Altijd op zoek naar de synthese en harmonie, wars van de tegenstelling.

Volgens de katholieke journalist Henry Faas, de 'Wandelganger' van *de Volkskrant,* was voor een goed CHU-lid bijna niets zeker in de wereld, met uitzondering van God, Oranje en het vaderland. 'Wie zegt dat wij gelijk hebben en een ander niet? Kan het zus? Wellicht. Het kan ook zo', kenschetste Faas de CHU'er.[3] 'Tegen de opgewonden figuren die de wereld verbeteren willen, zeggen ze: doe gewoon. En dat doen ze dan zelf ook.' Faas was geen vriend van de CHU, en wellicht daardoor leed de trefzekerheid van zijn waarnemingen soms onder zijn neiging een karikatuur van de Unie te schetsen. Hij had vooral oog voor het gebrek aan besluitvaardigheid van de CHU, de schaduwkant van haar wil om het schip in het midden te houden: 'Geen schreeuwende aanplakbiljetten, geen gezwaai van vuisten. Dolletjes allemaal, maar natuurlijk ook geen fantasie, geen vernieuwing.'[4]

Wat Faas niet zag, waar hij althans niet over schreef, was de stille kracht van het fatsoen in de wijze van zijn van de CHU'ers. Dankzij hun zin voor betrekkelijkheid, sprak het voor hen vanzelf dat zij de ander in zijn waarde lieten, hem de ruimte gunden, niet schoffeerden. Liever dan naar het onderscheid zochten zij naar wat hen met anderen verbond. 'Het behoort tot onze politieke adeldom dat wij, christelijk-historischen, unionisten willen zijn, die altoos zoeken naar wat verenigt en niet naar wat verdeelt', beschreef de kerkelijk hoogleraar Th. J. Haitjema (1888-1972), lange tijd CHU-hoofdbestuurslid, het gevoel van vrijwillige verplichting aan de ander.[5]

Niet toevallig was die notie van dienstbaarheid de rode draad in de feestrede die Cees Veerman in 2007 hield voor Huib Eversdijk, CHU'er in elke vezel, die toen 35 jaar politiek actief was. Eversdijk herinnert zich hoe hij ademloos luisterde: 'Op dat feest voor mij hield Cees een speech die van A tot Z christelijk-historisch was.' Eversdijk beaamt dat wie zoekt naar woorden om de sociale politiek van de CHU te benoemen, ze zal vinden in dat idee van dienstbaarheid aan de medemens. 'Daar sprak Cees over. Je bent er niet alleen voor jezelf. In onze kring is niet voor niets het verhaal uit het evangelie van Lucas over de barmhartige Samaritaan zo ontzaglijk geliefd, het verhaal van de man die op weg van Jeruzalem naar Jericho zijn gewonde vijand oppakt, hem op de ezel zet, met hem praat, hem met olie en wijn liefdevol verzorgt en ook zijn herberg betaalt. Wat iemand *doet* telt, niet wat hij *is.* En niet zozeer de letter van de wet, vooral de geest van de wet moet worden nageleefd. Dat zijn allemaal normen die CH-mensen aanspreken. Daar horen ze graag over. Ik preek graag, en niet zelden vragen ze me dan weer te vertellen van de Samaritaan.'

Eversdijk wijst op een plaatje van Theresia van Avila, tussen alle foto's in zijn werkkamer waarop het oud-Kamerlid met de groten der aarde verkeert. 'Kijk, daar tussen al die ijdelheid, hangt een spreuk van Theresia die, krachtiger dan ik ooit elders heb gelezen, uitdrukt waarom wij onze naaste moeten dienen: God heeft

op aarde geen andere handen dan de onze. Dus als je hier wat wilt laten zien van de goddelijkheid, dan moet je je handen laten wapperen.'

Geen wonder dat Eversdijk zich ergert als partijgenoten besmuikt spreken over de christelijke inspiratie van het CDA en liever de bestuurlijke daadkracht beklemtonen. 'Toenmalig partijvoorzitter Wim van Velzen kwam eens hier in Zeeland spreken, met een heel verhaal over van alles en nog wat. Piet Bruinooge, nu burgemeester van Alkmaar en toen een jong aanstormend talent, zei na afloop tegen me: ''Huib, ik heb het woord Christus helemaal niet gehoord…'' Van Velzen antwoordde desgevraagd: ''Ah ja, daarnaast hebben we nog onze principes, natuurlijk. Misschien wil Huib daar wat over zeggen.'' Laat ik maar een beetje badineren, dacht ik: ''Ik ga er nog steeds van uit dat Mozes van de Horeb kwam met geboden hè, en niet met een beleidsnota.'' Dat is een heel verschil.'

Veerman verpersoonlijkt zowel de kwaliteit als de zwakte van de stille kracht van het fatsoen. Zoals veel CHU'ers of politici met een CHU-achtergrond, slaagt hij er als bestuurder goed in mensen met verschillende belangen bij elkaar te brengen. Dat dankt hij aan z'n verzoenende attitude en afkeer van grote woorden. In zijn optreden brengt hij tot uitdrukking dat gezagsdragers in het publieke domein met wijsheid, fijngevoeligheid en terughoudendheid moeten proberen te spreken, ook om nodeloze polarisatie te voorkomen. Die kwaliteit, kenmerkend voor de CHU-familie, kan tegelijkertijd een zwakte zijn in de confrontatie met activistisch ingestelde, strijdbare politici. CHU'ers worden dan zo weggeblazen.

De geschiedenis van de Unie kent dan ook talloze voorbeelden van politici die het onderspit dolven in het gevecht om de machtsposities, domweg omdat ze dat gevecht niet aangingen. Strijdbaarheid zat hen niet in de genen, wat niet verwonderlijk was voor een politieke beweging die de autoriteit van Gods woord zo vanzelfsprekend vond dat zij niet naar machtsvorming hoefde te streven. Het recht van God is ook het recht van de waarheid en niet het recht van de meerderheid, meende dr. Phillipus Jacobus Hoedemaker (1839-1910), een van de intellectuele inspirators van de CHU.[6] Het uitgangspunt dat het de CHU niet te doen was om de majoriteit maar om de autoriteit, van meet af aan een kernbeginsel, werkte die afwachtende, soms zelfs passieve houding in de strijd om de posities in de hand. Tekenend is het verhaal dat Unieleider Henk Beernink (1910-1979) in de slotfase van de formatie van het kabinet-Cals thuis kalm naar voetbal op tv keek, tot woede van zijn collega-fractieleiders die in gespannen afwachting waren van het beslissende antwoord van de CHU.

Ook Veerman liet op het *moment suprême* de kans liggen om een leidende positie in het CDA te verwerven. Na het slechte verkiezingsresultaat van het CDA bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 roerden zich in de partijcoulissen christendemocraten die in hem de volgende lijsttrekker zagen. Hoewel zeker niet kansloos ging Veerman die strijd niet aan, integendeel. Hij kondigde spoedig daarna zijn vertrek uit de landspolitiek aan. 'Van iedereen die capabel is mag, vind ik, worden gevraagd een aantal jaren aan de publieke zaak te geven. Ik vind dat ik aan deze

plicht nu wel heb voldaan', verwoordde hij in een interview met de journalist Hans Goslinga nog eens de notie van dienstbaarheid.[7]

'Op dit moment zijn de hervormden uit het centrum van de macht verdwenen, hè. Veerman was de laatste', verzucht Huib Eversdijk. 'We worden geregeerd door gereformeerden. Niet dat ik ze dat verwijt. Als ik iemand wat moet verwijten, zijn het mijn geloofsgenoten, de hervormden. Ik kan natuurlijk nooit de ander verwijten dat hij wél actief is.'

Eversdijk legt – niet als enige – het gebrek aan strijdbaarheid van CHU'ers bij de bron, het cultuurverschil tussen de hervormden en de gereformeerden. 'Slapjanussen zijn we, als het om onze eigen invloed gaat. Ik heb daarover nog wel gelachen met Gaius, de oude De Gaay Fortman, een van mijn vrienden van gereformeerden huize. Ik vertelde hem van de tijd dat de CHU met zes zetels in Zeeland de grootste van de christendemocratische partijen was. De KVP had er vijf en Gaius' partij, de ARP, vier. Toch eiste de ARP de post van de commissaris van de koningin op. Die kregen ze, in de persoon van Jan van Aartsen. Ze eisten een gedeputeerde, en die kregen ze. Ik vertelde dat aan Gaius en die lachte zich rot. ''Huib, dat is de heidense aap die in de gereformeerde mouw zit'', zei hij.'

'Nee, we zijn slapjanussen. Vooral de mannen onder ons', zegt Eversdijk lachend. 'We hadden hier een poosje geleden een hervormde gemeente met een vrouwelijke dominee, een vrouwelijke koster, drie vrouwelijke ouderlingen en drie vrouwelijke diakenen. ''Wat geëmancipeerd!'' zeiden ze tegen me. Nee, hoor, het is pure armoe. Die kerels gaan joggen, fietsen, slapen uit en laten de vrouwen het werk doen. Ik garandeer je dat in een PKN-kerk waar oorspronkelijk zestig procent van de gemeente hervormd was en veertig gereformeerd, na verloop van tijd de verhouding andersom zal zijn . Want die gereformeerden *doen* het gewoon.'

Tweede-Kamerlid Sybrand van Haersma Buma, telg uit een oude hervormde Friese familie, beaamt: 'Ik herken dat in mezelf, dat gebrek aan strijdbaarheid voor de emancipatie van de eigen groep. Dat is niet erg. Want het past goed bij het karakter van het CDA, althans mijn ideaalbeeld van de partij. Ik zie het CDA als een confessionele beweging, een partij die zich écht christelijk durft te noemen, maar niettemin volledig open staat voor anderen. Dat ideaal zit in mij. Het staat rechtstreeks in verband met de CHU-traditie waarin ik sta, wars van tegenstellingen en zoekend naar het geheel. Dat vind ik heel belangrijk, dat denken in de breedte.' En Hans Franken, in 2008 de laatste zittende CDA-senator van CHU-huize, zegt: 'De CHU was bescheiden, gematigd, beschouwend. Ze nam niet gauw standpunten in.'

Volgens Franken, rechtsgeleerde en lange tijd (1986-1994) voorzitter van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, is het archetype van de gezagsdrager in de CHU-visie eigenlijk de wijze vader, de man die dankzij levenservaring en een goede opvoeding mensen van allerlei pluimage tot redelijke overeenstemming weet te brengen.[8] Ook dat is een stille kracht van de CHU. Veerman vertelt over zijn ervaring als minister: 'Ik volgde de discussies met de gedachte dat er geen ruzie mocht ontstaan. Inhoudelijk bemoeide ik mij er niet mee, tot het moment dat

het zicht op een oplossing dreigde weg te vallen en het een beetje grimmig of vervelend werd. Meestal had Gerrit Zalm allang een uitweg in gedachten als het over financiële kwesties ging. Gerrit had altijd zo'n vier of vijf mogelijke oplossingen. Wat had die man een ervaring en creativiteit, geweldig! Ik vind Gerrit één van de meest onderschatte bewindslieden.'

'Dan zat ik te luisteren en dan seinde de secretaris van de ministerraad, Marianne Hordijk, me: "Nu moet jij wat inbrengen!" Of Sybilla Dekker, die naast me zat, zei: "Cees, hoor je dat?" Of Henk Kamp kwam van de andere kant aangelopen: "Zou jij nou eens niet wat zeggen?" Ik had op Landbouw zelden een belang dat echt in het geding was. "Laat Cees maar, dat komt wel goed", dachten ze van mij. Ik had mijn zaakjes wel voor elkaar. En dan kon ik natuurlijk wel eens helpen, want ik was niet zwaar ideologisch. Hadden we strijd tussen Donner en Pechtold, de man van het libertijnse denken versus Piet Hein, die zeker weet: "Zo zit het." Dat waren twee mooie heren tegenover elkaar. Ik had liever niet dat het uit de hand liep, dus probeerde ik wel eens wat. "Kunnen we het niet eens langs deze kant bekijken? Kom, laten we nu eerst eens een kopje koffie drinken." We moesten geen gesodemieter hebben, geen ruzie. Ik kan niet tegen ruzie.'

'Sommige mensen vinden ruzie een manier om een oplossing te bewerkstelligen. Nou, ik niet. Ik heb een geweldige hekel aan bekvechten, de sfeer bederven, om vervolgens een oplossing te bereiken, elkaar weer op de schouder te slaan en te zeggen: "Jongen, wat ben je toch een reuze vent." Dat gaat er bij mij niet in. Het zakelijke en het persoonlijke liggen bij mij heel dicht bij elkaar. Dat lijkt me wel een beetje een trekje van de christelijk-historischen, die loyaliteit. Je gaat elkaar toch niet zwart zitten maken en dan vervolgens gearmd weer de zaal verlaten? Dat doe je niet. Dat vind ik onwaarachtig. Hoewel ik begrijp dat de politiek vaak zo is, maakt dat volgens mij de mensen cynisch, zowel de politici zelf als de kiezers. De burgers die dat zien zeggen: "Mooie boel, daar in Den Haag." Dat moeten we niet hebben.'

Hoe dichter bij de Kroon, hoe minder partijman

In het eerder genoemde interview met Hans Goslinga onthult Veerman dat Ronald Reagan een van zijn voorbeelden is.[9] Wie zich losmaakt van het geijkte beeld van Reagan als cowboy-president, ziet in hem een politicus die zich met humor en zelfrelativering herkenbaar en aanraakbaar maakte voor de burgers. Dat bevalt Veerman. Volgens hem moet een politicus een metgezel en reisgenoot zijn die de eigen onzekerheden met de burgers deelt. Veerman meent dat Reagan zijn grote communicatieve gaven te danken had aan een intuïtief gevoel voor wat mensen bezighield. Daarbij gaf hij zijn optreden de lichte toets van de zelfspot en stelde hij zich op als de wijzere oude man die het ook allemaal niet in de greep heeft en dat eerlijk laat blijken. Zo'n houding roept vertrouwen op. Reagan zei eens: 'Ik sta altijd klaar, je kunt me op elk moment wakker maken, zelfs tijdens vergaderingen

van het kabinet.' Volgens Veerman zal zo'n grap mensen aanspreken omdat Reagan zichzelf op een prettige manier relativeerde en ook van een onthechtende houding jegens de politiek blijk gaf.

Dat zijn twee eigenschappen die de 'jonge' Tilanus, Arnold (1910-1996), bij de opheffing van de CHU in 1980 noemde als kenmerkend voor de Unie, naast de ruimte om er verschillende opvattingen op na te houden, verdraagzaamheid jegens andersdenkenden, openheid voor alle gezindten, een gouvernementele instelling, weerstand tegen persoonsverheerlijking en een dienende houding: 'CH-mensen zijn diakenen en geen kerkvorsten in de politiek.'[10] Relativering van het eigen gelijk is de noemer van al die eigenschappen, samen met een afstandelijke houding tegenover het machtsstreven. Ook om die reden had de CHU principiële bezwaren tegen een combinatie van het leiderschap van een partij, een functie waarin geaasd wordt op meer macht voor de eigen club, met het minister- of premierschap, een dienende rol waarin het partijbelang ondergeschikt is aan het algemeen belang, of daarvoor soms zelfs moet wijken.

De 'oude' Tilanus, Hendrik (1884-1966), de naoorlogse Unieleider, muntte deze dualistische wijsheid van de CHU met de woorden: 'Hoe dichter bij de Kroon, hoe minder partijman.' Het probleem zit 'm in het fenomeen dat in een partijleider die ook minister is tegengestelde, lastig te verenigen verantwoordelijkheden samenkomen. Een bewindspersoon heeft een verantwoordelijkheid voor de eenheid van het kabinetsbeleid, de premier meer nog dan de vakminister. De premier moet de 'smeerolie van het vertrouwen' in het kabinet schenken, schreef staatsrechtgeleerde A.M. Donner, de vader van Piet Hein.[11] In een coalitiesysteem als het Nederlandse vergt dat collegiaal leiderschap, waarin de premier zoekt wat ministers en coalitiepartijen gemeen hebben en hoe hij tegengestelde belangen kan verzoenen. Een partijleider daarentegen heeft als eerste verantwoordelijkheid het behoud en liever nog vergroting van de macht van de eigen beweging. Hij moet zijn partij profileren, om zoveel mogelijk kiezers te trekken. Dat zal hem juist wegdrijven van het compromis en hem de neiging geven het onderscheid met andere partijen te accentueren, of tegenstellingen zelfs aan te zetten.

Willem Lodewijk baron de Vos van Steenwijk (1859-1947), een vooraanstaande vooroorlogse CHU-senator, waarschuwde in 1924 dat een partij waarin de onafhankelijkheid van politici lijdt onder het machtstreven, een dankbare prooi is voor 'partijbonzen, de politiek handigsten, gladakkers, scharrelaars, minnaars van gekonkel en doortrapte zichzelfzoekers.'[12] Wellicht al te bloemrijk geformuleerd, ging achter die uithaal een principiële benadering schuil over de noodzaak in een democratie verantwoordelijkheden die gescheiden moeten zijn niet in één hand te leggen. De oud-CHU'ers Wim Deetman, lid van de Raad van State, en Ries Smits, oud-Kamerlid en eind jaren zeventig partijsecretaris van de CHU, vinden het onverstandig dat de drie partijleiders van CDA, PVDA en ChristenUnie in het kabinet-Balkenende IV hebben plaatsgenomen. Deetman: 'U weet dat de Unie er geen liefhebber van was als de partijleider en de minister in één persoon waren verenigd. Bolkestein heeft tijdens Paars I het goede voorbeeld gegeven door de

grote druk van Wim Kok en Hans van Mierlo te weerstaan om in het kabinet plaats te nemen. Hij bleef als politiek leider van de VVD in de Tweede Kamer. Heel bewust. Het is nu eenmaal zo dat je als bestuurder ter wille van het geheel standpunten bij elkaar moet brengen, of je nu minister, gedeputeerde of burgemeester bent. Daartoe ben je geroepen. Dan is heel lastig als je in die positie tegelijkertijd voor de overtuiging van je eigen partij opkomt. Je moet ook niet boos of verontwaardigd zijn als je vanuit je eigen club tegengas of kritiek krijgt. Roep dan niet meteen dat ze je laten vallen of zelfs deloyaal zijn. Dat wordt gauw geroepen, tegenwoordig, maar dat is nonsens. De noodzaak van *checks and balances* brengt gescheiden verantwoordelijkheden van bestuurders en volksvertegenwoordigers met zich mee, wat je niet moet belasten door over loyaliteit of deloyaliteit te beginnen.'

'In een coalitie moet je op enig moment water in de wijn doen. Daarin is de rol van de minister-president als bewaker van de eenheid van het kabinetsbeleid essentieel. Helemaal neutraal kan een minister niet zijn, dat moet je ook niet willen. Dat zou heel kunstmatig zijn. Een minister-president en de vicepremiers zullen op het congres van hun partij de bühne op willen, geen probleem, maar dan vooral om te verduidelijken welke afwegingen hun kabinet heeft gemaakt. Zij kunnen zich beter verre houden van partijpolitieke uitspraken. De minister-president en de vice-premiers moeten binden en tegenstellingen overbruggen, een partijman moet de tegenstellingen laten zien. Dat moet niet door elkaar lopen.'

Het is volgens Deetman een waanidee dat het slecht voor de partij zou zijn als zij geen eenheid uitstraalt. 'Het voorbeeld van Bolkestein laat dat zien. Met hem als partijleider in de Tweede Kamer en de VVD in het kabinet ging het goed met die partij, ondanks de meningsverschillen tussen hem en de liberale ministers. En Bolkestein zei toch echt dingen waarmee het grootste deel van de bevolking het niet eens was. Hij kwam authentiek en integer over en hij stond ervoor. Daarom heb ik hem bewust als voorbeeld genoemd. We kunnen de wereld niet terugdraaien, dat weet ik ook wel, maar het is wel goed als we ons realiseren dat de combinatie van partijleider en minister een lastige is, waaruit gecompliceerde situaties kunnen voortkomen. Vanzelfsprekend is die combinatie wat mij betreft dan ook zeker niet.'

Ries Smits is het met Deetman eens. 'Ik vind de partijpolitiek al te zeer aanwezig in het kabinet-Balkenende IV. Dat geldt voor Balkenende, dat geldt voor Wouter Bos, dat geldt voor André Rouvoet. Ik ben in Den Haag wethouder geweest, onder meer van milieu en de luchtkwaliteit. Een partijgenoot en collega-wethouder was tegelijkertijd bezig het ADO-stadion bij het Prins Clausplein van de grond te krijgen. Tegen mij werd toen gezegd dat ik in dit geval maar even weg moest blijven van mijn verantwoordelijkheid voor de luchtkwaliteit en de volksgezondheid van de stad. Dat weigerde ik. Ik vind dat je als bestuurder moet staan voor de algemene taak die je hebt, in haar totaliteit.'

Moet dat nu zo?

De 'oude' Tilanus gaf met zijn motto 'hoe dichter bij de Kroon, hoe minder partijman' blijk van een doorleefde kennis van de Nederlandse tradities in het staatsrecht. Ook dat is een stille kracht van de CHU. Als geen andere partij was de CHU doortrokken van een principieel dualisme, waarin het contact tussen Kamerleden en geestverwante bewindslieden slechts bestond uit een vriendelijke groet in de wandelgang. Als fractievoorzitter onderhield alleen Tilanus in zijn tijd, als de nood aan de man was en met frisse tegenzin, informele contacten met bewindslieden.

CHU'ers probeerden zo onafhankelijk mogelijk in de politiek te staan, getrouw aan het motto dat grondlegger jonkheer Alexander de Savornin Lohman (1837-1924) aan zijn optreden als Tweede Kamerlid gaf: 'Ik heb aan niemand mijn vrijheid verpand.'[13] Bijna een eeuw later verloochende de leider van de CDA-senaatsfractie, de Zeeuw Ad Kaland (1922-'95), zijn CHU-afkomst niet, toen hij met de uitroep 'stemvee!' lucht gaf aan zijn ergernis over het monisme van CDA-Kamerleden en hun volgzaamheid jegens de kabinetten-Lubbers. 'Ja, die was uit graniet gehakt', zegt provinciegenoot Huib Eversdijk.

Joeke Baarda, destijds fractiegenoot van Kaland in de Eerste Kamer, herinnert zich een typerend voorval over Kaland als waakhond van het dualisme: 'In de fractie meldde Kaland op een morgen dat de grote baas, zoals hij Lubbers consequent en altijd wat sarcastisch noemde, langs wilde komen. Lubbers had behoefte toelichting te geven op een wetsvoorstel. Wat de fractie daarvan vond? Prima. Hij zei tegen de fractiesecretaris de minister-president te bellen en hem mede te delen dat hij om elf uur werd verwacht. Heel formeel: ''Welkom, minister-president. Aan u het woord.'' Lubbers hield zijn verhaal en na een korte vraag-antwoordronde zei Kaland: ''De minister-president wordt bedankt. De fractie zal nu een standpunt innemen.'' Dat waren letterlijk zijn woorden. Lubbers kon gaan. Die vond dat niet plezierig!'

Hoewel op dezelfde principiële basis gestoeld, was het dualisme dat de CHU vóór de oorlog in de praktische politiek aan de dag legde anders dan de naoorlogse vorm. Het dualisme van de CHU ging uit van gescheiden verantwoordelijkheden van parlement en regering, de basisleer van de *trias politica*, maar dat wilde in de christelijk-historische opvatting niet zeggen dat beide machten gelijkwaardig waren. Het overheidsgezag was van God afkomstig en daarom paste het parlement bescheidenheid, zoals Tilanus junior dat nog in de jaren tachtig uitdrukte. In dat opzicht verschilde de principiële grondslag van het dualisme van de CHU van dat van de liberalen. Dat verklaart waarom het dualisme van de CHU was doordrenkt van een gouvernementele houding, hetgeen vooral vóór de oorlog de verhoudingen bepaalde.

Bij Hendrik Tilanus was het dualisme ook de vrucht van een uitzonderlijk lange ervaring als volksvertegenwoordiger. Hij zat van 1921 tot 1963 in de Tweede Kamer en was vanaf de Tweede Wereldoorlog tot zijn aftreden, 79 jaar oud, de lijsttrekker

van de Unie. In de metafoor van de CHU als een familie is de oud-officier als weinig anderen de vader geweest. Tilanus was bedaard en minzaam, soms oubollig, met een hartgrondige aversie van ketelmuziek en opgeklopte emotie in de politiek. Befaamd zijn de gevleugelde woorden waarmee hij alle politieke trammelant rond de val van het laatste kabinet-Drees, op 11 december 1958, becommentarieerde: 'Moet dat nu zo?' Hij liet zijn kroost, de Kamerleden, vrij in het stemgedrag, althans zolang zij zich maar afzijdig hielden van de grote wereld van de politiek. Toen freule Wttewaall van Stoetwegen, toch niet de minste in de fractie, tijdens een kabinetsformatie om een fractievergadering vroeg omdat zij wel wat meer wilde weten, antwoordde Tilanus volgens de overlevering: 'Freule, dat is politiek en daar hebt u niets mee te maken. Politiek, dat doe ik zelf.'

In dat opzicht was Tilanus, hoe vrij hij zijn fractieleden ook liet, niet anders dan Romme (KVP), Schouten (ARP), Oud (VVD) en Drees (PVDA), de dominante politieke leiders uit de wederopbouwtijd aan wier type bewind een einde kwam door de gezagscrisis van de jaren zestig. Oud-senator Johan van Hulst noemt Tilanus een solist: 'Niemand in de fractie had iets over zijn politieke koers te vertellen. Als Tilanus in een kabinetscrisis een uitnodiging van de koningin kreeg om de zaak te bespreken, dan was dat een zaak tussen hem en de vorstin. Dat ging de fractie niets aan.' Henk Beernink, vanaf 1946 fractiegenoot van Tilanus, keek in een van de oudere jubileumboekjes van de CHU terug: 'Hij luisterde zo af en toe eens naar de mening van anderen. Wel stimuleerde hij de fractieleden om de stukken goed te lezen en aan de debatten deel te nemen. Bij stemmingen gunde hij iedereen zijn vrijheid. Napraten lag niet in zijn aard.'[14] Een andere fractiegenoot, Michael Calmeyer, beschreef de principiële achtergrond van deze opstelling: 'Hij liet zijn team een grote vrijheid en oefende zelf nooit drang uit om tot eenstemmigheid te komen. Het was hem genoeg dat er geestelijke eenheid bestond. Verder was ieder lid verantwoordelijk voor God en zijn geweten.'[15]

Oud-CHU-Kamerlid (1977-1992) Hans Gualthérie van Weezel zegt: 'Wat mij het meest aantrok in de CHU was haar horizontale karakter. Zij had een gezonde weerzin tegen hiërarchie, dankzij de inbreng van de protestantse cultuur. Tussen jou en de lieve Heer kan een dominee staan, maar dat hoeft niet, je kunt ook direct bij Hem terecht. En als die dominee jou niet bevalt, dan ga je naar een andere dominee. Je kunt altijd wel ergens terecht. Ik zie dat horizontalisme niet meer terug in de partijen van vandaag de dag, helaas wel een sterk hiërarchische structuur. Ook in het CDA. Alles wordt van bovenaf bedisseld in de partijen die aan de macht zijn. Er vindt helemaal geen discussie meer plaats over cruciale onderwerpen, in de hoop dat die discussies bij anderen ontstaan en dat jij daar verder buiten blijft. Want discussie is verdeeldheid, verdeeldheid is gebrek aan eenheid en gebrek aan eenheid is een bedreiging. Men wil de tegenspraak in de partij niet meer organiseren, maar uitbannen. Dat is het tegendeel van wat zou moeten gebeuren. Het is allemaal defensief, krampachtig. Ik zou in deze tijd grote problemen met de leiding hebben gekregen.'

Durk van der Mei heeft als Tweede Kamerlid (1956-1977, 1981-1984) zowel de CHU, te beginnen in het tijdvak-Tilanus, als het CDA vertegenwoordigd. Hij beschrijft het contrast: 'Als je tegenwoordig een speech houdt in de Tweede Kamer, moet je dat eerst in een fractiecommissie met Piet, Klaas en Miep bespreken, die ook allemaal hun eigen inbreng hebben. Dan schrijft iemand het bij elkaar, waarop de commissie het hier en daar nog eens verder verspijkert, en niet eerder dan wanneer de fractie zich er nog eens over heeft geboden, kun je in de Kamer het spreekgestoelte beklimmen. Ik kwam in 1956 in de Kamer, als net afgestudeerd econoom, en Tilanus was fractievoorzitter. Een typische CHU-man, voor wie ik in de loop der jaren veel waardering kreeg. Hij zei: ''Van der Mei, jij hebt economie gestudeerd, dus moet jij maar Economische Zaken doen.'' Elke dinsdag kwam de fractie bijeen en was dan in de Kamer de begroting Economische Zaken aan de orde, dan zei Tilanus zo aan het einde van de vergadering: ''Oh ja, vandaag debatteert de Kamer over Economische Zaken. Van der Mei, zeg eens, kun je in een minuutje vertellen wat ongeveer je inbreng zal zijn?'' Dat was natuurlijk niet echt te doen, maar dat gaf niet want, zei hij, je staat daar als Kamerlid voor je eigen verantwoordelijkheid en spreekt niet als vertegenwoordiger van een partij. Voor de fractie is vooral van belang dat jij geen taal uitslaat die het kabinet in gevaar kan brengen. In die houding kwamen twee CHU-principes tot uitdrukking, zowel de vrijheid van de volksvertegenwoordigers als de gouvernementele attitude.'

'Zo'n vrije relatie is ook gebaseerd op onderling vertrouwen. Dan hoef je niet te weten waar de komma's staan en is het ook mogelijk dat een fractiegenoot wel eens opvattingen verkondigt die jij discutabel vindt, of zelfs afkeurenswaardig. Dat zij dan zo. Het bindende element in de fractie was dat je allemaal van de CHU was. Je koos ooit voor de CHU, dat bracht je in de fractie en op basis daarvan was je bereid de ander je vertrouwen te schenken. Hoewel de fractie daardoor een enorm verscheiden gezelschap kon zijn, wist je instinctief wel binnen welke kaders je ongeveer moest opereren. De fractie zou aan een CHU-Kamerlid dat de nationalisatie van alle grote bedrijven in Nederland had bepleit, waarschijnlijk wel hebben gevraagd of hij dat nu een christelijk-historisch standpunt vond. De grote lijnen van de CHU-politiek, over buitenlandse zaken, het onderwijs, de economie en het sociale beleid, stonden wel zo ongeveer vast. Het was zaak je een beetje aan die lijn te houden.'

Van der Mei beklemtoont, om misverstanden te voorkomen, dat hij zijn schetsje van de minutieuze voorbereiding van een Kamerspeech in de CDA-fractie allesbehalve als een diskwalificatie bedoelt. 'Nee, ik vond het juist heel prettig om te kunnen samenwerken met vijf, zes fractiegenoten die allemaal over een gelijkwaardige kennis beschikten, maar kwesties vanuit verschillende invalshoeken en opvattingen bekeken. We konden goed met elkaar samenwerken. Iedereen was ook bereid dat te doen, met uitzondering dan van Jan Nico Scholten en Stef Dijkman.'

Fractieleider Bert de Vries en partijvoorzitter Piet Bukman zegden in december 1983 het vertrouwen in Scholten en Dijkman op, nadat het duo meermalen de kant van oppositiepartij PVDA had gekozen in het verzet tegen het eerste kabinet-

Lubbers. De Vries liet het aan de dwarsliggers zelf over welke conclusie zij zouden verbinden aan de vertrouwensbreuk. Hij was er faliekant op tegen hen eruit te zetten om te voorkomen dat Scholten en Dijkman de martelaarsrol op zich zouden nemen. De twee besloten uiteindelijk op 8 december uit de fractie te treden.

Van der Mei spreekt tegen dat deze gang van zaken in strijd was met de CHU-traditie aangaande de vrijheid van stemmen van parlementariërs: 'Scholten en Dijkman eisten voor zichzelf een vrijheid op die je eigenlijk niet kunt toestaan wanneer je als fractie wilt optreden. Ja, dat vond ik ook als CHU-man. Het ging toen over scherpe dingen, vooral op het terrein van het buitenlands en sociaal-economisch beleid. Als de fractie dan ergens 'ja' tegen zegt en jij als kleine minderheid huldigt telkens weer de opvatting 'nee', dan vind ik dat je op een gegeven moment moet kiezen. Óf je sluit je aan bij de consensus, en verkondigt dan daarbuiten niet je eigen standpunt maar dat van de fractie, óf je houdt vast aan je aparte positie en stapt eruit. Vooral Scholten had moeilijke standpunten hoor, waar de fractie gewoon niet mee uit de voeten kon. Politiek bedrijven vergt het sluiten van compromissen, in elke fractie. Scholten was een aardige man, maar dat kon hij maar niet onder de knie krijgen. Daarvoor was hij te veel een bevlogen gelijkhebber.'

Ze waren allemaal hond

De CHU is wel eens vergeleken met een roedel honden van uiteenlopende rassen, van Sint Bernhard tot foxhond, die niettegenstaande alle verschillen één ding gemeen hadden: ze wisten van elkaar dat ze hond waren. Volgens politiek historicus Henk te Velde wordt het belang van het familiegevoel als samenbindend element in een politieke partij onderschat. Op zijn best krijgt dat gevoel, waarop door zijn ongedefinieerde aard moeilijk vat is te krijgen, een plaats in impressionistische anekdotes over de rode familie, het rijke roomse leven, de zindelijke burgerheren of de stugge mannenbroeders.[16] Te Velde kritiseert de fixatie van politicologen en historici op de goed georganiseerde ledenpartij met een fundamentele ideologie en een uitgewerkt politiek programma, zoals de ARP of de PVDA. Daardoor krijgen partijen die hun aantrekkingskracht niet zozeer aan een programma ontlenen als wel aan een eigen sfeer en stijl, met de bijbehorende omgangsvormen, in het wetenschappelijk onderzoek een stiefmoederlijke behandeling. Dat geldt volgens hem voor de liberale formaties en meer nog voor de CHU: 'Lidmaatschap van een partij uit gewoonte, gezelligheid of behoefte aan beschavende gemeenschappelijkheid wordt niet vaak onderzocht.'[17]

Daardoor is het raadsel van de CHU nog steeds niet echt ontsluierd. Hoe komt het dat de Unie gedurende haar hele bestaan een redelijk stabiele vaste aanhang had, hoewel zij meer een parlementaire groep was dan een partij, meer een los en ongeorganiseerd verband van kiesverenigingen zonder programma of interne discipline? De bijzondere betekenis van de CHU in de geschiedenis van Nederland

is nog niet doorgrond zolang dat raadsel nog bestaat. Te Velde zoekt het antwoord in het gevoel ergens bij thuis te horen, '*a sense of belonging*', dat een individu kan hebben in zijn eigen familie, stad, beroepsgroep, kerk óf in zijn partij. Dat gevoel wordt bepaald door gedeelde emoties, tradities en groepsgebruiken, een gezamenlijke manier om in de wereld te staan. Door 'een wijze van zijn', in de eerder aangehaalde formulering van de De Savornin Lohmanstichting.

Niet toevallig ontleende het wetenschappelijk bureau van de CHU die woorden aan een herderlijk schrijven van de Nederlandse Hervormde Kerk uit 1955.[18] De CHU behoorde, met haar ideaal van de vaderlandse volkskerk waarin alle Nederlanders zijn verenigd, tot dezelfde sfeer als de hervormde kerk. Volgens de synode hield het christen-zijn 'een wijze van zijn' in, geen 'afgeronde levens- en wereldbeschouwing', en wie de waarheid over Gods wil in pacht meende te hebben, bezondigde zich aan 'het euvel der vereenzelviging'. De synode trok daaruit deze conclusie: 'De keuze voor een bepaalde politieke partij is een zaak van het gelovig geweten van de enkeling, die zich heeft af te vragen waar hij naar beste weten het vruchtbaarst kan medewerken aan de verwerkelijking van Gods gebod. Het doen van Gods wil in deze tijd in Nederland is niet te vereenzelvigen met de praktijk van één onzer democratische partijen.'[19]

Een partij als de CHU is daarom wellicht het beste te typeren als een 'morele gemeenschap', te onderscheiden van de 'zuil', de institutie die zich op grond van een eigen idee van de waarheid afzet tegen andersdenkenden. In een zo morele gemeenschap zijn individuen verenigd door een universum van waarden en tradities, waardoor ze in elke zuil geestverwanten zullen kunnen herkennen.[20]

Te Velde zegt: 'Het model in de geschreven partijgeschiedenis van Nederland is ofwel dat van de linkse partijen, SDAP en PVDA voorop, ofwel dat van de ARP. Daarover zijn boekenkasten vol geschreven. Daarbij steekt het boekenplankje over de partijen die niet in dit model passen schraal af. Dat zijn de liberalen en bovenal is dat de CHU. De unie past niet in het model, dus wordt zij afgedaan als een soort gemankeerde ARP, een atavisme. En wie wil er nou over een gemankeerd iets schrijven? De CHU wordt op slag interessant als je je openstelt voor de gedachte dat andere politieke organisatievormen óók hun waarde kunnen hebben, en wellicht zelfs een voorbeeld kunnen zijn waaraan we ook tegenwoordig nog wat hebben, nu veel oude partijen in een crisis verkeren en politici op zoek zijn naar nieuwe vormen. Per slot van rekening was de CHU bijna de hele twintigste eeuw in het parlement vertegenwoordigd, had zij gedurende haar hele bestaan een vrij constante aanhang en leverde zij ook nog eens een premier, Dirk Jan De Geer. Dus zo'n mislukt geheel is die CHU niet. Een deel van het raadsel van de CHU kom je op het spoor door de Unie als een club met een heel eigen mentaliteit te bekijken. Rustig besturen, niet ontzettend gepolitiseerd. Dát is nu typisch CHU. Een kwaliteit die we tot voor kort, tot de Fortuyn-revolte, als iets specifieks Nederlands zagen.'

Tot bijna het einde van haar bestaan schreef de CHU bewust geen gedetailleerde programma's met plannen voor de toekomst. Dat kenmerkte haar als een partij met een conservatieve mentaliteit. De maatschappij moest zich zonder staatsbe-

moeienis, organisch kunnen ontwikkelen, zoals een rivier zijn bedding volgt, om een bekend beeld van conservatieve politiek te gebruiken. Met een actieprogramma geeft een partij aan de bedding van de rivier te willen verleggen, wat ongewenst is.

Rechtsfilosoof Andreas Kinneging heeft een zwak voor de CHU, vanwege de conservatieve mentaliteit. In de CHU ziet hij de deugden terug die zowel de aristocratie als de christelijke religie heeft overgeleverd, een combinatie die volgens hem onontbeerlijk is voor een fatsoenlijk democratisch proces. 'De normale beleefdheid tegen elkaar, een beetje rekening houden met de ander, proberen te begrijpen wat die ander bedoelt. Dat zijn aristocratische deugden maar ook christelijke, *the spirit of the gentleman* en *the spirit of religion*. We kunnen niet zonder. Neem een gezin. Een gezin kan harmonieus zijn, leuk, gezellig, een plek waar iedereen blij is. Maar het kan ook een hel zijn. Waardoor komen die verschillen? Dat heeft met de manier van omgang met elkaar te maken. Als iedereen onbeleefd doet tegen elkaar en de hele dag loopt te schelden, dan functioneert het gezin niet goed meer en valt het uit elkaar. Dat geldt ook voor grotere verbanden. Dan krijg je dat mensen stellingen betrekken: ''Dat is een lummel van een vent, want hij heeft mij ooit uitgescholden. Dus wat hij ook zegt, ik ben het niet met hem eens.'' Dan kun je elkaar niet meer recht in de ogen kijken en dus geen goed debat meer voeren. Dan stort het in elkaar.'

Daarom is de manier van omgang met elkaar volgens Kinneging veel belangrijker dan we geneigd zijn te denken. 'De CHU was daarin voorbeeldig. De unie was aantrekkelijk voor mensen omdat men er netjes met elkaar omging. De sociabiliteit van de CHU school in het feit dat men niet ging schreeuwen, beleefd bleef. CHU'ers droegen in hun gedrag de notie uit dat voor de omgang tussen mensen de moraal bepalend is, niet de wet. Dat is een heel belangrijk punt, zeker in deze tijd, waarin mensen zich op allerlei rechten beroepen om elkaar voor rotte vis uit te kunnen maken.'

Arie Oostlander, oud-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en afkomstig uit de ARP, beaamt: 'Hoe goed een partij ook kan formuleren waartoe zij op aarde is, zij moet niet alleen door haar principes herkenbaar zijn, maar ook door de sfeer in de omgang met elkaar. Dat was ik principieel altijd wel met die CHU eens. Hoe ga je met elkaar om? Dat vonden sommige ARP'ers, oud-partijgenoten, idioot: ''Hoort dat er ook bij?'' Ja, dat hoort er ook bij. Daar hadden die CHU-mensen gelijk in, dat die nestgeur, dat was het geworden, er echt bij hoorde.'

Gualthérie van Weezel zegt: 'Het belangrijkste is dat je jezelf correct opstelt tegen mensen en aardig bent. Dan zijn ze dat na verloop van tijd ook tegen jou. Daarom heb ik hoop in de mens. De meeste mensen vinden het toch plezierig om een beetje netjes behandeld te worden.'

Kinneging is tot het aftreden van Bolkestein aan de VVD verbonden geweest als medewerker van de Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de liberale partij. Hij herinnert zich uit zijn voormalige politieke thuis ook voorbeeldige

politici. 'Ook in de oude VVD liepen mensen rond die hechtten aan omgangsvormen en het grote belang daarvan onderkenden. Ik spreek uit eigen ervaring. Neem nu Frits Korthals Altes. Een beetje kakineus, een beetje poeha, maar wel altijd wellevend en netjes. De slechtste partij in dit opzicht is de PVDA. Die mensen maken elkaar voortdurend af. Dat is daar vreselijk! Het cynisme druipt er vanaf, wat typerend is voor de culturele sfeer waarin ook *de Volkskrant* en de meeste vakgroepen politicologie aan de Nederlandse universiteiten verkeren. Zo gaan die mensen met elkaar om. Het is van een heel laag niveau. En het wordt lager en lager, want iedereen van een hoger niveau die hierin verzeild raakt, denkt: ''Ik ga weg. Ik vind het niet leuk om telkens het risico te lopen dat ik word afgebrand door straatjongens of straatmeisjes.'' Dat is wel de stijl die school maakt, helaas. De PVV van Wilders is de onbeschaafdheid ten top, Verdonk zal dat overnemen en zo raakt de politiek steeds verder besmet, onder druk van het idee dat het volk dat wil. En uiteindelijk dondert het hele systeem in elkaar.'

Hoofdstuk 2

Van hervormden huize

Meer een levenshouding dan een politieke keuze

De CHU was meer een levenshouding dan een politieke keuze. Overtuigd zijn van het eigen gelijk, arrogantie, doordrijverij, geheime deals – zowel de mentale instelling als het bijbehorende instrumentarium van de *realpolitiker* was veel CHU'ers vreemd, meent Gerrit Voerman, directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.[1] In de terugblik van oud-CHU'ers op hun partij valt op hoe zwaar de mentaliteit van de Unie voor hen woog. De zin voor betrekkelijkheid, de weerzin van scherpslijperij en de onderlinge tolerantie trok hen aan. Dat soort kenmerken kwam voort uit de gedachte dat iemands levenshouding een persoonlijke keuze is, evenals diens idee van wat God met de mens wil. Het gedachtegoed van de theoloog Karl Barth was de doorsnee-CHU'er op het lijf geschreven. Volgens Barth is God van zo'n andere dimensie dat de mens onmogelijk Zijn wil in concrete situaties kan kennen.[2] 'God is de Gans Andere', aldus Barth.[3] CHU'ers kenden dat soort gedachten van huis uit. Hoewel de CHU een open huis wilde zijn en geenszins louter een partij van hervormden, waren CHU'ers doorgaans gevormd in de hervormde kerk, een goede leerschool voor het relativeren van het eigen gelijk. Een kerk die het liefst alle Nederlanders in zich verenigt, kan niet anders. Zij zal dan immers ook de verschillen in dat volk moeten erkennen en ieder zijn eigen verantwoordelijkheid laten om op zijn eigen wijze Gods geboden in de praktijk te brengen.

Oud-Kamerlid Durk van der Mei: 'Ik koos voor de CHU omdat ik van hervormden huize ben. Dat was in mijn ogen een open kerk, met een drietal stromingen die van elkaar verschilden en niettemin toch in die ene ruimte van de kerk op een open wijze met elkaar samenleefden. Heel de kerk en heel het volk, dat was het befaamde ideaal, geformuleerd door Hoedemaker, waardoor de vrijzinnigen, de midden-orthodoxie en de Gereformeerde Bond in de hervormde kerk zich met elkaar verbonden voelden. Dezelfde openheid vond ik terug bij de CHU. We redeneerden als volgt: We gaan uit van de heerschappij van Christus over alle levensterreinen, dus ook over dat der politiek. Maar dat betekent niet dat indien

wij menen deze of gene oplossing te moeten nastreven, dat dé oplossing is die Christus ons voorschrijft. We mogen hópen dat het zo is, maar zeker zullen wij, hier op aarde, dat nooit weten. Dat hoeft ook niet. We bouwen hier geen maatschappij die blijvend is. Dat inzicht zet al je ideeën over de ideale samenleving in het licht van de betrekkelijkheid. Die zin voor relativiteit over het eigen standpunt was iets waartoe ik mij bijzonder aangetrokken voelde.'

'Van Abraham Kuyper en zijn gereformeerden daarentegen had ik de indruk dat zij meenden te bouwen aan Gods kasteel op aarde. Zij wisten de dingen feilloos zeker. Ze wekten de indruk dat ze in de bijbel de rechtstreekse antwoorden konden vinden op de politieke vragen van deze dag. En die antwoorden hadden een absoluut karakter. Zó was het en niet anders. Dat merk je bij hun partij, de ARP ook. De ARP verleende een bijna dogmatisch karakter aan de antwoorden die zij gaf op de maatschappelijke vragen. Ik meen dat Kuyper bij de Doleantie, de afscheiding van de gereformeerden van de hervormde kerk, heeft gezegd: ''Ik pel de belijdende pit uit de hervormde kerk en jullie blijven maar achter met de rest.'' En dat gaf de gereformeerden de idee een gideonsbende te zijn, met God aan hun zijde.'

De grootvader van Ries Smits maande hem twee lidmaatschappen nooit op te zeggen: 'Dat van de hervormde kerk en dat van de CHU. Dat waren voor hem vanzelfsprekendheden. Ik kom uit het dorpje Tricht, bij Geldermalsen. Mijn moeder, van oorsprong gereformeerd, is door mijn vader de hervormde kerk binnengehaald. Zij was altijd een beetje tegendraads, een tikje koppig en eigenzinnig. Daarin zag je dat gereformeerde nog wel terug. In de roerige jaren zestig, mijn vormingsjaren, merkte ik bij mezelf ook de behoefte tegen de keer in te gaan. Ik moet een heel nieuw begin maken, dacht ik, en me niet meer in confessionele organisaties begeven als ik ga studeren in Rotterdam. Ik ben alle studentenverenigingen afgegaan, en verdraaid, ik kom toch weer uit bij Societas Studiosorum Reformatorum (SSR), waar ook Jan Pronk rondliep.'

'Er waren meer jongens binnen SSR die zich bij de PVDA hadden aangesloten. Daarom maakte ik een zoektocht. Ik ben bij de PVDA langsgegaan, ik ben bij de AR gaan kijken. De AR vond ik ontzettend overtuigd van het eigen gelijk. Ik ben ook bij D66 geweest. Die mensen zagen mij helemaal niet staan, die waren met zichzelf bezig. De VVD heb ik overgeslagen. Toen ben ik op een avond naar een bijeenkomst van de CHU in de Opstandingskerk in Rotterdam gegaan. Daar kwamen twee dames naar mij toe. Dat was voor het eerst, dat iemand op een politieke vergadering naar me toe kwam en zei: ''Wie bent u? Leuk dat u er bent! Mag ik me even voorstellen?'' Zo werd ik als het ware bij het handje genomen. Het klikte helemaal. En daarna dacht ik: ''Tja, dat is toch mijn club.'' Op die manier ben ik bij de CHU gekomen en gebleven.'

'Ik ben lid, slapend lid van de confessionele vereniging, een van de stromingen in de oude hervormde kerk. Het trof mij dat ik daar een soort parallel met de Unie aantrof. Ook een beetje losjes georganiseerd. Je had wel een blaadje, er was iets van een ledenlijst en hier en daar vergaderden de leden wel eens, maar de

vereniging hield zich verre van propaganda. Het ging allemaal vanzelf. Elke predikant die een beetje tot de middenmoot behoorde, was eigenlijk automatisch lid van die confessionele vereniging. Bij de confessionelen tref je dezelfde levenshouding aan als bij de CHU. Het zijn een beetje traditioneel ingestelde mensen, maar ook gesteld op hun vrijheid. Je moet ze niet te veel in de houding willen zetten. Dat bepalen ze zelf wel.'

Ook jonkheer Pieter Beelaerts van Blokland, telg uit een christelijk-historisch regentengeslacht, verkoos zelf zijn partijpolitieke keuze te maken. 'Uiteindelijk heb ik uit eigen overtuiging voor de CHU gekozen. Ik ben opgegroeid met de CHU, mede omdat mijn moeder in de Unie actief was. Mijn vader hield zich in die tijd, als burgemeester van Heerjansdam, wat afzijdig van de politiek. Niet helemaal, want hij was wel statenlid in Zuid-Holland en ging dus op tournee als er provinciale verkiezingen op til waren. Hij hield veel spreekbeurten en ging zijn regio af. Mijn moeder organiseerde partijbijeenkomsten, met christen-historische mensen uit de Kamer. Die kwamen bijna altijd uit de stad en omdat wij achteraf in een dorp woonden, nodigde mijn moeder hen uit voor het diner. Mijn vader meende dat je aan tafel het best over de politiek kon praten. Hij zat dan aan het hoofd en hield het gesprek gaande, een beetje zoals de pater familias van de Kennedy's. Daarbuiten spraken we minder over politiek, behalve tijdens de wandelingen.'

'In mijn tweede studententijd, na militaire dienst, besloot ik me intensiever in de politiek te verdiepen en vergaderingen te bezoeken om te kijken welke politieke partij me lag. Ik ben bij de CHU, de VVD en de ARP geweest, de drie partijen waaruit ik wilde kiezen. Ik had een oom die lid was van de ARP en die partij in de Eerste Kamer vertegenwoordigde. Mijn vader vond dat eigenlijk iemand die buiten de boot viel. In die tijd hoorde je als hervormde niet bij de ARP thuis. In mijn familie was men van oordeel dat een hervormde anders in het leven staat dan een gereformeerde. Hij weet het minder zeker. Mijn vader zou nooit hebben gezegd dat een christen de zegen heeft omdat hij de dingen goed ziet en een ander niet. Zo ben ik ook opgevoed.'

Voormalig staatssecretaris van Binnenlandse Zaken (1967-1971), minister van Onderwijs (1971-1972) en VNO-voorzitter, Chris van Veen, zegt dat het hervormde milieu van het ouderlijk huis hem als het ware vanzelf bij de CHU bracht, al heeft ook hij, samen met zijn vader, na de oorlog eerst een kennismakingsronde langs politieke partijen gemaakt. 'Thuis, in Oude Tonge, waren we hervormd en kerkelijk meelevend. Dat heeft voor een belangrijk deel mijn politieke oriëntatie bepaald. Ook onze dominee heeft daaraan bijgedragen. Hij is in de oorlog geïnterneerd omdat hij preekte over de laars die dreunend stampt en de mantel die in bloed is gewenteld. Ik herinner mij die preek nog levendig. De Duitsers pakten hem prompt op en brachten hem naar Vught. In die tijd zond ik hem iedere week een brood. En dan ontstaat het diepere contact vanzelf. Politiek was ik op zich blanco bij de bevrijding. Ik vond dat ik een nieuwe keuze moest maken. Mijn ouders waren geëvacueerd naar Rijswijk en daar bezochten mijn vader en ik alle politieke bijeenkomsten, in een van de restaurants in het centrum van het dorp. We deden

dat een dag of veertien, waarna we beiden tot de conclusie kwamen: ''Tilanus, dat is wel een hele aardige, rustige man.'' Hij droeg het kapiteinsuniform en sprak zakelijk, zonder stemverheffing, openhartig. In hem hadden we vertrouwen.'

'Ik herinner me nog dat we Vondeling, net Kamerlid voor de PVDA, als spreker hebben zien optreden. Mijn vader vond hem niks. De hele avond stond Vondeling te praten over het couperen van paardenstaarten en hij maakte zich erg druk over verplichte fluorisering van het drinkwater. Mijn vader had zich geërgerd, het was aan hem niet besteed: ''Verdorie, ik heb al jaren een kunstgebit.'' Een beetje beperkt in zijn onderwerpkeuze, Vondeling. En we vielen meer voor de stijl van Tilanus.'

Van Veen werd in 1960 gemeentesecretaris van Hoogeveen dankzij de steun van de PVDA en ondanks de tegenstem van een deel van de ARP-fractie. 'De zware antirevolutionairen vonden mij, zo'n hervormde, te licht in godsdienstig opzicht. Bij de kennismaking hielden ze mij de twee jaarlijkse culturele evenementen in Hoogeveen voor. Een algemene, van de plaatselijke werkgevers, waarop lieden van allerlei slag optraden, en een christelijke, van een vereniging die films toonde van de Cefa, de christelijke filmkeuring die vooral op het godsdienstig gehalte van de film lette. Ze vroegen me toen van welke ik lid zou worden. Van beide, antwoordde ik, maar bij die Cefa-films zult u me niet zien. Nou, ik werd direct afgekeurd, natuurlijk.'

Van Veen heeft de ARP nooit overwogen als zijn politieke huis. 'Ik had als jonge ambtenaar gereformeerde collega's. Ze zaten strak in het pak, moet ik zeggen. Dat kwam in de discussies vrij vaak naar voren. Dat is eigenlijk altijd zo geweest. De CHU had dat strakke niet. Een ieder was vrij te handelen overeenkomstig zijn eigen idee van wat God met de wereld voorhad. Dat was jouw verantwoordelijkheid. Je moest je handelen in de eerste plaats met je eigen geweten in overeenstemming kunnen brengen. Dat sprak mij aan. Het is een manier om in het leven te staan die ik eerder bij katholieken terugzie dan bij gereformeerden. Het fundamentele besef dat hoewel je moet proberen naar vaste waarden en normen te leven, je dat nooit helemaal zal lukken. Er zijn ook andere keuzes mogelijk. Die relativerende houding had in de CHU ook zijn weerslag op de omgangsvormen. In de Unie kon je dankzij de goede sfeer echt een vriendenband opbouwen.'

Roelof Kruisinga, de laatste CHU-fractieleider in de Tweede Kamer, herkent in de terughoudende Engelse wijze van spreken, met veel understatements, de stijl van de CHU terug. Kruisinga deed in de jaren vijftig een deel van zijn artsenstudie in Engeland en bezit tegenwoordig een boerderij in Sussex, waar hij een groot deel van zijn tijd doorbrengt. 'Ik houd erg van Engeland en van de Engelse stijl. Het doet me denken aan de Achterhoek, waar ik ook veel voetsporen heb liggen. Partijgenoot Eric Bleumink, een kenner van de streek, vertelde me eens dat een boer in de Achterhoek twaalf zegswijzen kent om ja te zeggen. Vriendelijk, beleefd, correct. Dus als men mij vraagt hoe zich te gedragen in Engeland, antwoord ik: ''Als een Achterhoekse boer.'' Dat directe, Amerikaans aandoende gedoe van hier

in de Randstad, dat wordt in Engeland niet zo gewaardeerd. En destijds in de CHU evenmin. Een CHU'er zag aan elk vraagstuk altijd meer dan één kant.'

Voor senator Hans Franken school de aantrekkingskracht van de CHU in haar mentaliteit, gevormd door burgerlijke fatsoensdeugden als dienstbaarheid aan de samenleving. Dat voorbeeld kreeg hij in het ouderlijk huis voorgeschoteld. Franken: 'Ik kom uit een vrijzinnig protestants milieu van zelfstandige ondernemers. Mijn vader had een bakkerij. Hij was klein begonnen en op het hoogtepunt werkten er zo'n 450 mensen. Dus dat waren misschien wel zo'n 300 gezinnen die leefden van de bakkerij. Mijn vader had een heel calvinistische instelling: hard werken en sappelen, en daarnaast aan het publieke belang werken. Dus ging hij 's morgens vroeg de deur uit en kwam om half zeven weer thuis, dan werd er gegeten, en om acht uur zat hij bij het schoolbestuur, de kerkenraad, het ziekenhuis. Noem maar op.'

'In het Leidse corps zat ik tussen allemaal van die mooie, kakkineuze Haagse jongens die riepen: ''Hoe is het bij de bakker?'' Ik heb daar echt een beetje voor mijn bestaan moeten vechten. In militaire dienst koos ik voor de officiersopleiding, zo ijdel was ik wel. Ik kwam terecht bij de krijgsraad te velde, waar ik een juridische functie kreeg, als secretaris. Dat vond ik wel interessant werk. Zo ben ik in de rechterlijke macht beland, als rechter in Rotterdam. Wat me al gauw benauwde, was dat een rechter in een ivoren toren leeft, afgesloten van het publiek, in een eigen kring van deftige vakgenoten. Deftig ben ik niet, een reden temeer om de blik te verruimen en eens in de politiek rond te kijken. Toen ben ik naar een plaatselijke afdeling van de CHU gegaan, midden jaren zestig. Die afdeling kwam bijeen in de huiskamer, een prettig burgerlijke huiskamer in Rotterdam, in het oude Noorden. Stoelen in een rij, de familie was er, wat mensen uit de buurt, en dan kwam een statenlid spreken over wat de provincie deed of de gemeenteraad.'

'Die politiek was zó dicht bij de burger. Dat vond ik geweldig. Al die andere partijen hadden structuren, vrij harde structuren die een hiërarchie vastlegden. De KVP had zo'n zware hiërarchie. Bij de ARP was het meer de harde organisatiestructuur, waarin al die jongens en meisjes van de VU, gepokt en gemazeld in het debat, zich als een vis in het water voelden. Die leerden al op hun zevende, op de jongerenvereniging, een verhaal over de predestinatie te houden. Dan was ik maar een vrijzinnig baasje dat in Leiden had gestudeerd.'

Die huiskamerpolitiek van de CHU beviel Franken zeer. 'Daarbij kwam dat het een gezindheidpartij was. Als we aan de huiskamertafel spraken over het programma, kreeg iedereen zijn kans en werd iedereen gehoord. Dat ging heel open, ondogmatisch, en toch werd het geen chaos. Een soort Rijnlands model, alleen dan in de huiskamer. De warmte, de openheid en de gelijkwaardigheid in de discussie spraken mij aan. Ook de oude Tilanus kwam dan langs, in een gehuurd zaaltje. En dan kon je met die man praten, een heel aardige man, niet zo'n figuur die je een hand geeft en tegelijkertijd al weer naar de volgende kijkt. Hij schonk echt aandacht aan je. Kortom, de CHU was een fijne burgerlijke partij. Dat vond

ik juist aardig, dat burgerlijke, dat gewone. Dat bracht mij in de Unie, als jong makkertje in het bestuur van de Kamerkring. Daarvan ken ik Leo de Snaijer.'

De Snaijer, sinds de Tweede Wereldoorlog betrokken bij de CHU en Unieman in vlees en bloed, volgde destijds zijn vader in diens overstap naar de CHU. 'Mijn vader was vóór de oorlog SDAP'er, van het gebroken geweertje en zeer sociaal bewogen. De oorlog bracht hem resoluut op andere gedachten: ''Nou komt dat tuig hier binnen, zonder dat we ons kunnen verweren. Dat is niet goed, dat gebroken geweertje.'' Dus hij is na de bevrijding overgegaan naar de CHU. Dan zeggen ze wel eens dat de CHU rechts is. Nou, daar klopt helemaal niets van, ik vind dat een belediging van mijn vader en mijn moeder. Ze namen in de oorlog joodse mensen in huis op, om ze er doorheen te slepen. Dat was gevaarlijk voor hen én voor ons, het gezin. Door verraad moest mijn vader vluchten, waarna wij, de kinderen, bij boeren in de Hoekse Waard zijn ondergebracht. Mijn ouders rechts? Zij moesten daar helemaal niets van hebben!'

'In de hervormde kerk herkende ik de levenshouding die beantwoordde aan mijn weerzin tegen het fanatisme. In die kerk kon iedereen terecht, van confessioneel tot vrijzinnig. Heel de kerk, heel het volk, leven en laten leven. Die gereformeerden bakenden alles af en onderscheidden in het volk een zuiver christelijk en een niet-christelijk deel. Die antithese lag mij niet zo. Ik had er een hekel aan, net als mijn vader. Die moest daar niets van hebben.'

'Harde taal, grote woorden, anderen in de hoek zetten, dat ligt mij allemaal niet zo. Maar toch, moet ik u zeggen, was ik destijds onder de indruk van Gerretson, prof.dr. Carel Gerretson, het Eerste-Kamerlid. Tjonge, tjonge, hadden we die ook in de Unie? Hij was woedend dat ons land Nederlands-Indië had prijsgegeven. Dat had nóóit mogen gebeuren, vond hij. Je had toen, begin jaren vijftig, minister Van Maarseveen, van Koloniën, en die regelde de kwestie-Indonesië. Ineens was hij overleden, die Van Maarseveen van de KVP. Toen zei Gerretson in de Kamer, tot grote ontsteltenis van alle aanwezigen: ''Minister Van Maarseveen is vroegtijdig de genade toegediend, om de ruïne van zijn levenswerk niet te hoeven aanschouwen.'' Dát zei hij. Zó scherp. Vroegtijdig de genade toegediend om de ruïne van zijn levenswerk niet te hoeven aanschouwen. Hoe verzin je het?'

Een artiest, met eigenaardigheden en trucages

De antirevolutionaire politicus Isaäc Diepenhorst (1916-2004) zei over Gerretson, met wie hij tegelijkertijd in de Eerste Kamer zat: 'De CHU was niet in alle opzichten een briljante partij, maar ik kan me wel een briljante spreker herinneren: Gerretson. Hij was doof en merkte niet welke uitwerking zijn woorden hadden. Maar dat kon hem ook weinig schelen. Als hij maar een stilistisch mooie en staatsrechtelijk onberispelijke rede uitsprak. Hij was een artiest, met eigenaardigheden en trucages, die men van anderen niet zou kunnen velen. In hem waren ze aanvaardbaar.'[4]

Ach, in dit wreed bestel,
Zóo ver en zóo nabij,
Lief mij en lijfsgezel,
Wat tusschen u en mij?'

Elk hart zijn eigen pijn,
Elk huis zijn eigen strijd;
Tusschen óns zal niet zijn
Dan weedom en eenzaamheid.

Hoewel veel vroeger geschreven, mag dit gedicht van Geerten Gossaert, het pseudoniem van Carel Gerretson als dichter, als tekenend worden beschouwd voor diens getroebleerde positie in de Nederlandse politiek, sinds Nederland afstand had gedaan van zijn koloniën in de Oost. 'Zijn bezetenheid voor de glorie van het Vaderland verteerde hem', schreef zijn vriendin Annie Salomons.[5] Hij hield zijn hele politieke leven als senator (1951-1956) niet meer op over de onafhankelijkheid van Indonesië – een onvergeeflijke schande in zijn ogen. Gerretson, hartstochtelijk voorstander van de groot-Nederlandse gedachte, beschouwde de soevereiniteitsoverdracht als een soort halsmisdaad tegen de Grondwet. 'De ruwaard van het staatsrecht', karakteriseerde journalist Jan de Vries hem daarom in 1953.[6] De Vries: 'Een typisch negentiende-eeuwer van patricischen huize, verteerd door onvruchtbare passie voor het verleden, wantrouwig tegenover het leven van deze dagen. Begaafd dichter, knap geleerde, briljant redenaar, die al zijn zeldzame intelligentie en al zijn juridisch vernuft samenperst in striemende requisitoirs tegen ministers en parlementariërs die zich vermeten zijn inzichten niet te delen.'

Gerretson vertoonde alle trekken van de romantische geest, zowel als dichter als in zijn hoedanigheid van politicus. In de dichter woedde volgens De Vries een onverzoenlijk conflict tussen streng calvinisme en prachtlievendheid, tussen demonische haat en gelovige overgave. Als politicus schroomde hij niet in het openbaar zijn verlangen naar de 'genade van de dood' te uiten, en wel om het uiteenvallen van het koloniale rijk: 'Mij is opgelegd geworden de langzame sloop te moeten beleven van het koninkrijk, aan welks bevestiging ik mijn leven heb gewijd.'

Johan van Hulst, zijn opvolger in de Eerste Kamer, had wel waardering voor Gerretson, over wie hij het boekje *Gerretson dichterbij* schreef.[7] Als wij Van Hulst spreken kan hij, 97 jaar oud, uit het hoofd nog vele gedichten van Gossaert, uit de bundel *Experimenten,* voordragen. 'Hoewel het bij die ene dichtbundel is gebleven, heeft hij er wel een blijvende plaats mee verworven in de Nederlandse literatuur. Elke Nederlandse literatuurgeschiedenis vermeldt hem. Geerten Gossaert. Ja, daar staan onsterflijke gedichten in, in *Experimenten*. Een monument in de Nederlandse literatuur. Ik ken de halve bundel uit mijn hoofd.'

'Gerretson was een wonderlijke figuur die heel gauw met een beweging meeging om te kijken of er wat goeds in zat. In het begin dacht hij ook met de Fascistenbond

dat er misschien wel wat goeds in kon zitten. Wat hem daarin aantrok, was de sympathie voor de groot-Nederlandse gedachte en vooral de ontevredenheid over het functioneren van het parlementaire stelsel. Het faillissement van dat stelsel bleek volgens hem uit het feit dat bij de verkiezingen van 1936 voor een Tweede Kamer van honderd leden 51 partijen meededen. 51! De communisten belaagden Gerretson direct na de oorlog met de beschuldiging dat hij een van de stichters van de Fascistenbond was geweest. Hij verwierp dat meteen. Hij was niet eens lid geweest. ''In de rechtsstaat onder Stalin, dát is nog eens vrijheid'', reageerde hij. In werkelijkheid hebben de Duitsers Gerretson als een van de eersten in het Oranjehotel geïnterneerd, als Duits-vijandig element.'

Vandaar Gerretsons reactie toen PVDA-senator Johan van de Kieft (1884-1970) hem een dictatuuraanbidder noemde en hem uit het parlement wilde verjagen met de banspreuk die Johan Bogerman, de rechtzinnige voorzitter van de Dordtse synode van 1618, over dissenters uitsprak: 'Gaat! Met bedrog zijt ge begonnen. Met bedrog zijt ge geëindigd, gaat heen.'[8] Van Hulst: 'Weet je wat het antwoord van Gerretson was? Hij zei: ''Meneer de voorzitter, toen ik als eerste gevangene van de Duitsers in het Oranje Hotel in Scheveningen zat, ben ik de heer Van de Kieft daar niet tegen gekomen.'' Oei, dat was hard! Maar wel briljant.'

Gerretson ging volgens journalist Jan Kuijk gebukt onder de last van zijn genie.[9] Een briljante geest, vond ook oud-minister van Buitenlandse Zaken Van Kleffens, maar wel met een onsympathiek, slecht karakter en een verwerpelijke natuur. Hij schroomde niet om partijgenoot Willem Kernkamp (1899-1956), minister van Overzeese Rijksdelen, van 'hoogverraad' te beschuldigen vanwege diens erkenning van het zelfbeschikkingsrecht van Suriname en de Antillen. Onder de Republiek zou de minister ongetwijfeld hetzelfde onfortuinlijke lot zijn beschoren als Johan van Oldenbarnevelt, meende Gerretson, de staatsrechtelijke tuchtmeester.

Gerretson voldeed in niets aan de kenschets die oud-senator en -staatsraad Franz Lichtenauer (1900-1987) van CHU'ers gaf, als rustige, degelijke, bezadigde mensen.[10] Wél typerend voor de CHU is dat zowel Gerretson als Hendrik Tilanus namens de Unie in het parlement sprak, ondanks hun contraire positie in zo'n zwaarwegende kwestie als de Indonesische. In de Tweede Kamer behoorde Tilanus, met freule Wttewaall van Stoetwegen, Hendrik Kikkert en Frederik van de Wetering tot de minderheid in de CHU-fractie die in 1948 ten langen leste 'ja' zei tegen de soevereiniteitsoverdracht. Tilanus, aanvankelijk op de lijn van Gerretson, was omgegaan, overigens zonder zijn fractie over zijn wending in te lichten. De overige vijf CHU-Kamerleden en de volledige Eerste Kamerfractie stemden tegen. Gerretson initieerde daarop een ware oppositiebeweging binnen de CHU, met aanvankelijk succes. Gedurende enkele jaren was de CHU niet meer de partij waarin het woord 'gezelligheid' uitgevonden had kunnen zijn. Binnen de Tweede Kamerfractie kreeg hij Jan Schmal aan zijn zijde in zijn poging 'Tilanus, zijn Freule en zijn Kikker' uit de Unie te stoten en de CHU op één lijn te krijgen.[11] En ook zijn verkiezing tot senator in 1951 dankte hij aan de brede steun voor de oppositiebeweging, ook buiten de CHU-kring, van onder anderen Charles Welter, voorman van de Katho-

lieke Nationale Partij, die Tilanus als een 'onbeduidende, onbenullige en onbekwame' politicus afdeed.[12]

Uiteindelijk zegevierde Tilanus, dankzij de steun van een grote meerderheid van de CHU-leden, en bleef hij de CHU tot 1963 leiden. De oude rot bleek, toen het erop aankwam, toch over een beter ontwikkelde intuïtie te beschikken voor het gemoed van de achterban.[13] Een aanwijzing temeer dat de confronterende, soms drieste aanpak van Gerretson, met alle opwinding en disharmonie die ermee gepaard ging, de doorsnee-CHU'er tegen de haren in streek. Diens ontoombare drift te blijven polemiseren was Tilanus in zijn hang naar harmonie vreemd, stelt Van Hulst vast.[14] In een terugblik oordeelde Tilanus slechts over zijn kwelgeest: 'Ja, die was knap!'[15] Over het partijconflict in de kwestie-Indonesië, waarin Gerretson hem naar de keel was gevlogen, zei hij nuchter dat de kiezer de CHU had beloond met zetelwinst.[16]

Wij wensen te blijven onszelf

Van Hulst, senator van 1956 tot 1981, ziet Gerretsons streven om de CHU in de Indonesische kwestie op één lijn te krijgen, als een eerste poging om in de losse Unie meer eenheid te brengen, met meer structuur, meer lijn en een hoger politiek voltage.[17] Hoewel Gerretson nog sneefde in die poging, viel zijn actie niet helemaal als zaad op een rotsige bodem, al duurde het even voor het ontkiemde. In zijn ironische stijl beschrijft Henry Faas hoe een vrouw uit Harderwijk op een CHU-jaarvergadering nog verontwaardiging wekte met voorstellen om van de Unie meer een partij te maken: 'Zij eiste notulen, verantwoordingen, politieke discussies en meer van die vervelende dingen. ''Vast een agent van de antirevolutionairen'', werd er gefluisterd.'[18] In het volgende decennium, eind jaren zestig, bleek er in de Unie evenwel een groter draagvlak voor een omvorming van de Unie in een partij, met vaste structuren zoals een ledenorganisatie en een politiek programma. Een partijcommissie gevormd door oud-minister Ynso Scholten, de Zeeuwse provinciebestuurder Ad Kaland en jongerenvoorzitter Coos Huijsen, oordeelde dat de CHU in haar unievorm 'kleurloos en gezapig' was.[19] Zelfs Scholtens opmerkelijke advies om in stijl een voorbeeld te nemen aan de ARP, de oude tegenpool, kreeg steun in de Unie.

Dat was niet het minst te danken aan het ijveren van de 'jonge' Tilanus voor het samengaan van CHU, ARP en KVP in een brede, christelijk geïnspireerde volkspartij.[20] Tilanus junior, toen partijvoorzitter, was daarmee met Van Niftrik de eerste die in de CHU de gedachte aan het CDA opperde. Tezelfdertijd oordeelden twee jonge honden in de Unie, Eric Bleumink en Joeke Baarda, over het bewind van de zittende partijleider: 'Onder Beernink gleed de CHU af naar traditionalisme en kleurloosheid.'[21] Henry Faas oordeelde over de goedmoedige brombeer Beernink: 'Zijn gebrek aan humor is indrukwekkend. Ze zeggen dat hij innerlijk bewogen is, maar dat moet dan zeer innerlijk zijn, want van buiten zie je niets.'[22]

De kritiek van de commissie-Scholten en het duo Bleumink en Baarda op de gezapigheid in de CHU was, net als Tilanus' inzet voor een christendemocratische volkspartij, een teken dat de ban op de omvorming van de unie in een partij was doorbroken. Begin jaren vijftig echter gaf de CHU nog verre de voorkeur aan de oude, vertrouwde vorm. 'Laat de Unie maar een Unie blijven', zei Tilanus senior simpelweg. Hij voorzag dat de CHU door afsplitsingen naar zowel links als rechts aan een noodlottig einde zou kunnen komen wanneer zij meer als een politieke partij zou gaan opereren.[23] De CHU bleef een politiek huis zonder stemdwang of partijdiscipline, waarin iedereen die zich netjes gedroeg welkom was. 'Tutti frutti minus de verboden vruchten', gekscheerde Faas.[24] Het bindend element in de CHU was niet veel meer dan dat men zich in de CHU thuisvoelde.

In 1956 beantwoordde Tilanus voorzichtige pogingen om meer partijdiscipline in de CHU te brengen met de ideologische campagne 'Wij wensen te blijven onszelf', waarin de net opgerichte De Savornin Lohmanstichting de opdracht kreeg in een rapport het bestaansrecht van de CHU te beargumenteren.[25] De afwezigheid van stemdwang en partijdiscipline is te herleiden tot haar geboortepapieren. Die stemvrijheid komt, tot de essentie teruggebracht, voort uit het conflict met de antirevolutionairen van Abraham Kuyper over de mogelijkheid Gods wil met de wereld te kennen. Kuyper sprak zonder schroom over 'Gods ordinantiën', een goddelijke orde in de werkelijkheid, die hij kon vinden en vertalen in een politiek programma. Vanwege de goddelijke oorsprong waren zijn volgelingen gehoorzaamheid aan dat programma verschuldigd. Alexander de Savornin Lohman, hoewel met Kuyper meegegaan in de Doleantie en tot het einde van zijn leven gereformeerd, dacht hier anders over.

'Zij hadden een andere kijk op de verhouding tussen God en deze werkelijkheid. Luisteren naar de stem van de Heer, of gehoorzaamheid aan Zijn Leer, daar komt het conflict tussen Lohman en Kuyper simpel gezegd op neer', zegt George Harinck, directeur van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlandse Protestantisme. 'Kuyper eiste gehoorzaamheid aan de Leer. Er zit een goddelijke orde in de werkelijkheid en die kon hij omzetten in beginselen waarnaar een ieder moest handelen. Ik zie in Lohman meer de ethisch-irenische denkwijze uit die tijd terug. Luisteren naar de Heer dus, een wijze van geloven die meer persoonlijke interpretatievrijheid biedt. Hoewel hij nog wel wilde geloven dat er een goddelijke structuur in de werkelijkheid was, kon het niet zo zijn dat de kerk of de Vrije Universiteit of Abraham Kuyper voor hem vaststelde wat die beginselen waren en van hem verlangde zich daarnaar te voegen.' Lohman zelf zei daarover: 'De bijbel is een richtsnoer voor alle volken en alle tijden, en kan dus nooit precieze, nauwkeurig omschreven regels inhouden. Dat doet slechts een boek als de koran, die dan ook de natuurlijke ontwikkeling der mensheid tegenhoudt.'[26]

De stemvrijheid in de CHU vond dus een principiële grond in de overtuiging dat niemand de waarheid in pacht heeft, ook de kerken niet. 'Als de synode iets zegt, doen we het net niet', zei een CHU-Kamerlid in de jaren vijftig kortweg.[27] Maar los van alle principiële overwegingen kon Lohman, 'bruisend en vol tem-

perament' volgens de parlementaire geschiedschrijver Pieter Oud,[28] het autocratisch leiderschap van Kuyper domweg niet velen. Als aristocraat was hij gewend zelf de touwtjes in handen te hebben. 'Hij is doortinteld van een krachtige vrijheidszin en een sterk zelfstandigheidsgevoel', schreef CHU-chroniqueur A.J. van Dulst.[29] Al in 1880, een jaar na de oprichting van de ARP, verweet Lohman Kuyper dat hij zichzelf het recht op de waarheid Gods toeëigende en op grond daarvan gehoorzaamheid van zijn aanhang verlangde. De ARP dreigde zo een 'partij van blinde aanhangers' te worden: 'Gij doodt, veel meer dan gij zelf weet, elke zelfstandigheid.'[30] Later schreef hij hem: 'Ik wil niet leven bij uwe genade.'[31]

Lohman, typisch de negentiende-eeuwse parlementariër die hecht aan ongebondenheid en een zelfstandig oordeel, meende dat er tussen kiezers en gekozenen wel een zedelijke band bestaat, maar geen verplichtende binding. Het Kamerlid is niet gebonden aan kiezerswensen of partijbesluiten, noch aan fractiediscipline. Anders is het hem onmogelijk het oog gericht te houden op het algemeen belang. 'Zodra men eenstemmigheid voorschrijft als plichtmatig, maakt men de volksvergadering tot een karikatuur; tot een samenkomst van geheime genootschappen, wier stemmen niet de openbaring zijn van eigen gevoelens maar van de uitkomst van behendige en kunstige overleggingen.'[32] Dat was volgens Lohman dan ook het grote verschil met de antirevolutionairen. 'Hierin verschillen wij het meest van de AR, dat wij niet partijbesluiten volgen, genomen krachtens de wil van de leider.'[33]

Een late echo van Lohmans ode aan de onafhankelijkheid klonk in 1988 toen oud-CHU'er Wim Deetman, minister van Onderwijs en Wetenschappen in de kabinetten-Lubbers I en II, lucht gaf aan zijn gekweldheid over alle coalitieverplichtingen. 'Dat stomme boekje', zei hij over het regeerakkoord.[34] Tot ver in de twintigste eeuw was de CHU in het parlement ook de kampioen in verdeeld stemmen. Wie op de website van het Parlementair Documentatie Centrum (PDC) van de Leidse universiteit (www.parlement.com) hun biografietjes naleest, treft onder het kopje 'opvallend stemgedrag' bij de meeste oud-Kamerleden van de CHU een lange lijst aan. Een opmerkelijk voorbeeld uit de parlementaire geschiedenis dateert van 1908 toen Dirk Jan de Geer, oud-Kamerlid, tot verrassing van vriend en vijand pleitte voor algemeen kiesrecht – iets meer dan tien jaar nadat Lohman, in het conflict rond de kieswet-Tak, de ARP vanwege datzelfde standpunt definitief de rug had toegekeerd.[35]

Van Niftrik zag een principieel christelijke lading in de onthechte attitude van CHU'ers: 'Ik houd de ongedisciplineerdheid van de CHU voor een weerspiegeling van de evangelische vrijheid voor de christenmens, die met een eigen verantwoordelijkheid voor God staat.'[36] In de praktijk had deze houding wel eens ongewild komische gevolgen. Bij de vorming van het tweede kabinet-Colijn in 1933 drong CHU-leider De Geer er bij de formateur op aan jonkheer Andries de Graeff als de tweede minister van Uniehuize te benoemen. Volgens De Geer was de man die Colijn zelf als CHU-kandidaat op het oog had 'niet 100 procent' christelijk-historisch, in tegenstelling tot De Graeff. Bij diens benoeming bleek echter dat hij geen

lid van de CHU was en dat, als partijloze liberaal, evenmin wilde zijn, hetgeen niet verhinderde dat De Graeff tot 1937 als minister aanbleef op de tweede CHU-ministerspost. Dát kon alleen in de CHU.

Het nette beheer van het bestaande

In die onthechtheid van het partijbelang kwam de 'wijze van zijn' van de CHU in haar ideale vorm tot uitdrukking, alsmede in haar fatsoenlijke politieke omgangsvormen, dienende attitude, streven naar harmonie en haar oriëntatie op het geheel. Aan deze kwaliteiten dankte de CHU de stille kracht die zij ontplooide in het besturen. Wat daar ook aan bijdroeg, was dat de Unie allesbehalve de maatschappij wilde omgooien, maar haar taak veeleer zag in het nette beheer van het bestaande. Oud-Kamerlid Wim Mateman, in 2008 wethouder in Rijswijk, zegt: 'Spectaculair was het nooit. CHU-bestuurders speelden niet de sterren van de hemel, maar ze gaven de geleende portemonnee na tien jaar wel weer netjes terug, met inhoud. Dat is óók een kwaliteit. Je kon het bestuur aan ze overlaten.' Gedurende haar hele bestaan was de CHU dan ook oververtegenwoordigd in de burgemeestersposten. Na de oorlog was het percentage CHU-burgemeesters tot de opheffing van de Unie in 1980 bijna twee keer zo hoog als het percentage kiezers. Ook twee vicepresidenten van de Raad van State (Willem Scholten en jonkheer Frans Beelaerts van Blokland) en voorzitters van de Tweede Kamer en Eerste Kamer (Frederik graaf van Bylandt, Wim Deetman en Willem Lodewijk baron de Vos van Steenwijk) waren afkomstig uit de CHU.

Politiek historicus Henk te Velde zoekt de verklaring voor de bestuurlijke kracht in een specifieke eigenschap van de Unie: 'De CHU streefde niet naar machtsvorming, zoals de sociaaldemocraten en de AR. Die deden dat omwille van de prachtige toekomst die aan den einder zou gloren als zij het voor het zeggen zouden krijgen. De CHU wees dat machtsstreven principieel af als onchristelijk. De geestelijke autoriteit van Gods woord gold voor iedereen en was zo vanzelfsprekend dat daarvoor geen politieke macht hoefde te worden opgebouwd. Deze opvattingen misten hun invloed op het denken en handelen van CHU-politici niet. De houding van Kamerleden van de CHU was dat zij het volk *bij* de regering vertegenwoordigden, niet *tegenover.* Zij probeerden daarbij heel het volk te dienen, zonder te pretenderen dat zij het bij het rechte einde hadden. Het kon zus, het kon ook zo. Dat gaf hun een onafhankelijke positie tegenover de regering, maar tegelijkertijd ook een gouvernementele instelling, want ze gingen ervan uit dat de regering, Gods dienaresse, eveneens het belang van heel het land op het oog had. Dat was ook de instelling van CHU-Kamerleden als de Unie niet regeerde. Dan handelden haar Kamerleden in hun relatie met de regering meer als *her majesty's loyal opposition* dan als politici die ernaar streefden *to throw the rascals out.*'

'De CHU dankt ook haar bestuurlijke traditie aan deze gematigde, bescheiden opstelling. Als je niet de waarheid in pacht meent te hebben, ben je ook voorzich-

tiger om andere mensen te vertellen dat het allemaal zus of zo moet. De bestuurders van de CHU pleegden wat relativerend tegen de zaken aan te kijken. Dat maakte hun bestuurstijl ontspannen. En dat is zo gek nog niet als je je bedenkt dat een bestuurder mensen met allerlei verschillende doelen en overtuigingen, of zelfs tegengestelde belangen, een beetje bij elkaar moet brengen.'

De geschiedenis van de CHU kent dan ook een rijke traditie van families die voortdurend bestuurders leverden, zoals de familie Beelaerts van Blokland. Te Velde: 'Voor die mensen was het als het ware vanzelfsprekend dat ze het bestuur op zich namen. Dat hoorde zo als je Beelaerts van Blokland heette. Dat was je aan je stand verplicht. In die zin waren ze nu weer niet zo bescheiden, eerder een tikkeltje arrogant, een houding die voortkwam uit het bewustzijn dat zij nu eenmaal op die plaats waren gesteld om dat te doen. Paternalistisch, maar dan wel met de positieve kanttekening dat het betrokken mensen waren, die het aan hun eer verplicht achtten zich voor de publieke zaak in te zetten. Zo'n ethiek was er bij de CHU aanwezig. Zij kwam voort uit denkbeelden over een organische samenleving met een soort natuurlijke orde. Tegenwoordig gaat het tegendeel op. Het is nu ondenkbaar dat iemand bestuurder wordt omdat hij nu eenmaal voor die plek is geboren. Dat is regentesk, en dat moeten we heel verschrikkelijk vinden.'

'Ik vind niettemin dat het traditionele type bestuurder van CHU-huize in een aantal opzichten nog wel een voorbeeld kan zijn voor nu. De politiek heeft ook behoefte aan rustige bestuurders, niet van die polariseerders maar mensen met een zeker gevoel voor verantwoordelijkheid, die de ethiek van het bestuur hoog in het vaandel hebben staan en niet meteen op winnen uit zijn. Types als Deetman. Als burgemeester heeft Deetman het goed gedaan.'

Ook George Harinck is gecharmeerd van de stijl van Deetman als burgemeester: 'Een rustige bestuursstijl. Ontspannen, heel ontspannen. Dat merk ik ook als ik andere oud-CHU'ers ontmoet, de Beelaertsen en zo. Voor zo'n grote stad als Den Haag met al zijn spanningen, is zo'n rustige manier van opereren die bij de CHU hoort uitermate geschikt: *Those who make the least noise will make the best*.'

Deetman zelf zegt de CHU te hebben ervaren als een studiehuis voor bestuur en democratie. De kernwaarde van democratie is dat zij vreedzame middelen aanreikt om met andersdenkenden een modus vivendi te vinden. Met haar oriëntatie op het geheel bracht de CHU die kernwaarde tot uitdrukking. Deetman: 'Je weet dat je anderen respectvol tegemoet moet treden, vooral als sprake is van een grote verscheidenheid. Soms moet je fel en hard zijn, als je maar altijd goed op je woorden past. Je bent er niet om ruzie te maken, anders kun je elkaar niet ontmoeten. Misschien is dat de CHU-lijn. Dat is een beetje naar het totaal kijken. Zo heb ik ook als burgemeester geopereerd. Richting en leiding geven, geen misverstand daarover, maar wel op het totaal letten. Je moet beseffen dat je burgemeester bent van iedereen.'

Pieter Beelaerts van Blokland heeft als bestuurder het volledige huis van Thorbecke gediend, van gemeente tot landsbestuur. Hij was burgemeester van Wolphaartsdijk, Vianen, Amstelveen en Apeldoorn, commissaris van de koningin

in Utrecht en minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in het eerste kabinet-Van Agt (1977-'81). Hij zegt: 'Het klinkt nu wat pompeus, dat devies van Hoedemaker: *Heel de kerk, heel het volk,* maar we meenden dat wel degelijk. Het geheel van het land kan pas goed functioneren als alle delen goed functioneren. Iedereen moet recht worden gedaan. ''Men dient het gemeen'', staat er soms op het raadhuis. Dat zou ook het CHU-motto kunnen zijn geweest. Je handelt als bestuurder zonder aanziens des persoons. Daar zit iets goeds in. Die spreuk op het raadhuis drukt bovendien de idee van een roeping uit. Je bent er in je leven niet alleen voor jezelf, je hebt ook een dienende taak aan de ander en zo mogelijk aan de publieke zaak.'

Hij beaamt dat dit idee christelijk is gemotiveerd. In de brief aan de Romeinen verwoordt Paulus het organische denken: 'Zoals ons ene lichaam vele delen heeft en die delen niet allemaal dezelfde functie hebben, zo zijn wij samen één lichaam in Christus en zijn we, ieder apart, elkaars lichaamsdelen.'[37] Aan de Romeinenbrief ontleende de CHU ook de idee dat de staat niet neutraal is maar Gods dienares: 'Er is geen gezag dat niet van God komt.'[38] Met dat beginsel onderscheidde zij zich van andere partijen, de ARP niet uitgezonderd. Tegelijkertijd riep de verwerping van de neutrale staat veel misverstand en onbegrip op. Anders dan dat beginsel wellicht doet vermoeden, noopte het tot een terughoudende, bescheiden overheid, die zich van haar feilbaarheid bewust is. Daarbij komt dat de protestanten afwijzend tegenover gewetensdwang staan, en hun kerken zelfs uit de strijd daartegen zijn ontstaan.

Beelaerts van Blokland: 'Ja, we hebben veel gediscussieerd over dat beginsel dat de overheid Gods dienares is. De overheid is dus niet de albestuurder en de alweter. Als dienares moet je dat weten. Jij bent niet de alweter, dat is Hij en Zijn overgeleverde bron, de bijbel. Een dienares is altijd zoekend, dus ook de overheid. Zij kan niet dienen zonder de ander heel goed in het oog te houden en naar hem te luisteren. De overheid is daarbij ook niet vrij. Ze heeft verantwoording af te leggen, ook aan de bevolking.'

Net als de politieke stijl van de CHU, gevormd door aversie van het machtsdenken, kwam het christelijk-historisch denken over de rol van de staat tot uitdrukking in het beginsel dat de Unie niet streefde naar majoriteit, maar naar autoriteit, de autoriteit van Gods woord. Beelaerts van Blokland zegt dat de autoriteit van bestuurders hun niet zomaar was gegeven, vanwege hun hooggeplaatste positie en dienstbaarheid aan God, maar dat ze deze zelf dienden te verwerven, door fatsoenlijk en gezaghebbend te handelen. Opnieuw was in dat handelen essentieel dat bestuurders zich bewust toonden van hun verantwoordelijkheid voor het geheel en elke schijn van binding aan deelbelangen vermeden.

Als minister markeerde Chris van Veen zijn onafhankelijke positie direct in het eerste debat met de Tweede Kamer over zijn begroting. Van Veen: 'Van alle kanten kreeg ik er van langs. De Kamer wilde dit en dat, zus en zo, en de meeste fracties herhaalden uitentreuren dat hun steun aan mij afhankelijk was van deze of gene toezegging. Ik heb toen tegen de Kamer gezegd: ''Ik hoor dat woord 'afhankelijk'

hier erg vaak vallen. Laat ik u dan zeggen dat ik me alleen afhankelijk voel van Hem op de adem van Wiens stem mijn leven rust.'' Dat is die prachtige tekst uit psalm 103. Typisch CHU, hè, om het zo te zeggen. De Kamer reageerde overigens heel sympathiek. Ik herinner me dat Neelie Kroes, toen een jong Kamerlid voor de VVD, naar me toe kwam en me een ferme zoen gaf. ''Dat was hartstikke goed excellentie, hartstikke goed!'' zei zij.'

Ook senator Hans Franken zegt dat een bestuurder zelf zijn autoriteit moet verwerven. 'Autoriteit krijg je niet zomaar, ook niet in dienst van een overheid die door God gegeven is. Autoriteit verwerf je evenmin met autoritair leiderschap, maar moet je zelf verdienen, met je eigen gedrag ten opzichte van andere mensen. Daarin is essentieel dat je respect voor de ander betoont. Geef hem wat ruimte, opdat ook jijzelf wat ruimte krijgt. Niemand staat er alleen voor. Niemand is een Robinson Crusoë.'

'Belangrijk is ook het besef dat die ene waarheid niet bestaat. '*It ain't necessarily so*', zei ik altijd tegen mijn studenten met een citaat uit *Porgy and Bess*. Ik heb in Leiden lange tijd de encyclopedie van de rechtswetenschap gedoceerd. Vanuit mijn CHU-achtergrond zei ik tegen de jongens en meisjes dat ze om te beginnen moesten afleren dat er zekerheid over goed en kwaad bestaat of dat deze is te vinden in de wetboeken. Voor de fatsoenlijke omgang tussen mensen is de moraal belangrijker dan de wet. De wet is een instrument om de zaken wat te ordenen en te regelen, om knopen door te hakken. Goed en kwaad in de omgang met mensen is iets wat in iedere omstandigheid opnieuw anders kan zijn, op ieder moment in het leven, op elke plek waar je met anderen in contact komt. In dat licht is de gezindheid waarin je met anderen communiceert uitermate belangrijk om in vrede met elkaar samen te leven.'

Doorbraak hield huis in CHU

De bestuurlijke attitude van de CHU maakte haar tegelijkertijd kwetsbaar voor haar politieke opponenten. Daarmee was haar kwaliteit ook haar zwakte. Al eerder is hier vastgesteld dat de CHU-familie niet uitblonk in strijdbaarheid. Die conclusie dringt zich opnieuw op. Wie principieel twijfelt aan het eigen gelijk en de belangen van het geheel in het oog wil houden, en zich daarom dienend opstelt, verzoenend, gouvernementeel en conflictmijdend, is voor zijn tegenstanders als de gebraden duif in Luilekkerland. Daar komt bij dat de CHU, anders dan de militante antirevolutionairen en sociaaldemocraten, bunzig was van een eigen zuil, met eigen scholen, kranten en omroepen. Zij ontbeerde daarmee de mobiliserende kracht die de verzuilde politieke concurrentie kon uitoefenen.

De CHU wees zuilvorming om principiële redenen af. Wie zich in dienst stelt van heel het land, heel het volk, moet dat land en dat volk niet organisatorisch willen verdelen in tegen-en medestanders. Lohman keerde zich tegen 'onware partijverdelingen', in de overtuiging dat het tot de 'goddelijke natuur der dingen'

behoorde dat Nederland een christelijke natie was.[39] Een CHU'er die eens voorzichtig opperde of een Unielid er toch niet beter aan deed zijn heil in de christelijke zuil te zoeken, werd door freule Wttewaall van Stoetwegen direct onthaald op een pinnige terechtwijzing: 'God schrijft niet voor dat een christen lid is van de CHU of de ARP.' Dat maakte de CHU na de oorlog ook meer dan de andere confessionele partijen vatbaar voor de gedachte van de Doorbraak, de beweging die de oude ideologische en levensbeschouwelijke grenzen wilde doorbreken. Op twee na alle leden van de redactieraad van het christelijk-historisch gezinde dagblad *De Nederlander* verlieten de CHU en namen hun intrek bij de PVDA, de partij die voor de Doorbraak was opgericht. Onder hen Pieter Lieftinck, de eerste naoorlogse minister van Financiën, en oud-Uniesecretaris Gerard van Walsum, dertien jaar gewaardeerd burgemeester van Rotterdam (1952-1965). De CHU ervoer ook de overstap naar de PVDA van Aart van Rhijn, staatssecretaris van Sociale Zaken onder Drees en daarna staatsraad, als een aderlating.[40]

Arie Oostlander onderschrijft dat de bestuurlijke inslag van de Unie debet is aan haar gebrek aan politieke strijdvaardigheid. Ook de afwezigheid van charismatische politieke of ideologische leiders in de CHU heeft volgens hem daarmee te maken. 'Je ontwikkelt geen charisma als bedaard besturen en het verzoenen van tegenstellingen je hoogste streven is. Dat is niet iets waarmee je de bühne haalt. Dan ben je vanzelf onopvallend. Dat ben je zelfs liever, want vanuit de coulissen is meer resultaat te behalen dan wanneer je voluit in de schijnwerpers staat. Je zit goed als de zaak onopvallend voortgaat. Frits Bolkestein meende dat als het saai is in de staat, het goed gaat met de staat. Dat had een CHU'er zó kunnen zeggen.'

'De voorzitter van de CDA-afdeling in Zevenhuizen was afkomstig uit de CHU. Ik vroeg hem een jaar voor de raadsverkiezingen: "Moeten we niet eens een plan van actie maken??" "Actie? Actie? Waar heb je het over?" zei hij. Actie, dat was hartstikke links. Hij kon zich niet voorstellen dat ook het CDA tegenwoordig wel eens een plan van actie maakt.'

Franken is het met de voormalig antirevolutionair Oostlander eens dat een CHU'er onbestemd, weinig uitgesproken van politiek karakter kon zijn, zeker in vergelijking met een ideologisch geharnaste, activistische ARP'er. 'Ik herinner me de vader van Piet Hein Donner, dat was André Donner. Die maakte ik mee bij het tijdschrift *Themis*, waarvan ik als jong hoogleraar redacteur werd. Dat was een hele eer, want het was een deftig tijdschrift. De oude Donner was voorzitter van de redactie. Een heel intelligente man, maar ook buitengewoon autoritair, iemand die nauwelijks tegenspraak duldde. Als je tijdens een redactievergadering een suggestie deed om iemand een artikel te laten schrijven en Donner riep: "Daar komt niks van in, dat is een dwaallicht", dan was de discussie ook gesloten. In 1980 leverde de CHU de voorzitter van de commissie die het CDA-verkiezingsprogramma mocht schrijven. Dat was ik. Donner was ook lid. We liepen na een etentje naar buiten en hij zei: "Ik heb nooit geweten dat je CHU was. Ja, dat merk je ook niet bij CHU-mensen." Het was hem al die jaren gewoon nooit opgevallen.'

De antirevolutionair Jelle Zijlstra vertelde ooit hoe hij in de jaren vijftig enigszins verlaat bij een ARP-conferentie aankwam en buiten al 'het machtige geluid' van partijleider Jan Schouten hoorde. 'Luister, daar klinkt de bazuin!' zei hij tegen zijn chauffeur Cor van Selm, evenmin een onbekende met de bijbel.[41] In vergelijking met de onverzettelijke Schouten, zoon van een haringvisser, was diens collega van de CHU, Hendrik Tilanus, de gemoedelijkheid en bedaardheid zelve. Ook voor deze CHU-voorman gold dat hij nooit 'charismatisch' zou worden genoemd. Weinig verbeelding, weinig strijd, weinig overtuigingskracht. De CHU kende zelden grootse leiders, scherp in het debat en doorkneed in retoriek en theater, laat staan volkstribunen, zeker na de Tweede Wereldoorlog niet. Vóór de oorlog bracht de Unie nog politici als Alexander de Savornin Lohman voort, de CHU-pionier die de moed had op te staan tegen de martiale ARP-leider Abraham Kuyper, of de begenadigde redenaars Johannes de Visser (1857-1932) en Willem Lodewijk baron de Vos van Steenwijk, een *grand seigneur* en vermaard door zijn beeldende taalgebruik.

Het zou interessant zijn te onderzoeken of dit verschil tussen voor- en naoorlogse CHU-politici iets te maken heeft met de wisseling van kiesstelsel in 1918. Het oude districtenstelsel intensiveerde de sterke kant van de CHU, het individualisme, doordat het was toegesneden op politici die in hun kiesdistrict op eigen kracht met politieke tegenstanders streden om de stemmen. CHU-chroniqueur Van Dulst wijst op dat effect.[42] Dat was na 1918 voorbij, na de invoering van het lijstensysteem in het stelsel van evenredige vertegenwoordiging, waarin niet individuele politici maar partijen het gevecht om de kiezers aangingen. Dat versterkte juist de zwakke kant van de CHU: de politieke onbestemdheid van haar politici en de gouvernementele instelling, die in haar negatieve gedaante kon doorslaan in kritiekloze gezagsgetrouwheid of zelfs serviliteit. Dat stelsel was weer in het voordeel van strijdbare, goed functionerende partijen als de ARP, waarin bovendien de gereformeerde cultuur van debat en vorming in weerbaarheid heerste. Historicus Jasper Loots signaleerde dit fenomeen al eerder. 'Zingen in plaats van vergaderen', zo karakteriseert hij de overgang van de lokale debatcultuur in het districtenstelsel naar de georkestreerde partijmanifestaties in het stelsel van evenredige vertegenwoordiging.[43]

George Harinck: 'Dat valt inderdaad op, dat de CHU eigenlijk nooit spraakmakende politici naar voren bracht. Deetman is een beste vent, natuurlijk, en hij heeft alle mooie mogelijke functies gehad in de politiek. Maar heeft hij nou iets uitgestraald? Dan moet je toch bij Joop den Uyl zijn, bij Hendrik Colijn, of zelfs bij Jelle Zijlstra met zijn heel aparte brille. Zulke mensen had de CHU gewoon niet. Het was altijd middelmatig, in zeker opzicht.'

Het is tegen deze achtergrond niet verwonderlijk dat de pleitbezorgers van de vorming van één protestantse partij bij de CHU van meet af aan stuitten op angst door de ARP te worden overvleugeld. Beernink sprak, voor zover na te gaan, die vrees voor het eerst openlijk uit in 1961,[44] maar ook in de campagne 'Wij wensen te blijven onszelf' uit 1956 speelde dat defensieve motief een rol, hoewel die actie

officieel was bedoeld om het eigen karakter van de CHU te onderstrepen. In zijn schets van de CHU schrijft Henry Faas dat de CHU er altijd een beetje voor de sier bijzat. 'De CHU gaat zo langs de zaken heen dat je soms het idee krijgt beduveld te worden.' Een kop in het *CH-weekblad* over de verkiezingsuitslag was een hilarisch voorbeeld van de argeloosheid waarmee de CHU soms in het politieke leven stond: 'Merkwaardig oordeel der kiezers. Redelijk herstel voor de CHU.'[45]

'Begenadigd violist' speelde geen noot

Volgens Faas leed de CHU ook onder een verpletterend gebrek aan humor, en de titels van de boeken waarin de geschiedenis van de CHU is geboekstaafd lijken hem gelijk te geven: *De Unie waarin wij ons thuis voelden, Tilanus vertelde mij zijn leven, De freule vertelt, Rechts door het midden.* Niettemin zijn Oostlander en Harinck het met Faas oneens. Ook om CHU'ers kon je lachen, zij het dat hun humor een andere was dan Faas in zijn katholieke milieu gewend was.

Oostlander: 'De andere vormen van humor zijn kenmerkend voor het verschil tussen de katholieke en gereformeerde emancipatiepartijen enerzijds, en een partij waarin de gezeten burgerij domineert anderzijds, zoals de CHU. Katholieken en gereformeerden hadden de meeste aanleiding tot grappen maken, om alle tegenslagen die ze op weg naar emancipatie tegenkwamen een beetje te kunnen relativeren. Humor was voor hen misschien ook wel een strijdmiddel, iets wat met de dynamiek van het gevecht om de maatschappelijke posities gepaard ging. Ik weet, uit eigen ervaring uiteraard, dat je in gereformeerde kring ook wel veel zelfspot kon vinden. Veel buitenstaanders begrepen die ook niet helemaal.' Harinck: 'De humor van CHU'ers is vooral gemoedelijk, niet scherp. Je moest je niet te druk maken bij de CHU. Het moest gezellig blijven. Misschien dat hun grappen daardoor soms iets oubolligs hadden.'

De humor van de CHU zit in de sfeer van de goedlachsheid en de bonhomie. Het is meer de luim van de herensociëteit, met andere codes dan de humor van het gevecht. Hans Gualthérie van Weezel vertelt in zijn terugblik op zijn Haagse tijd dat zijn leermeester in de diplomatieke dienst, Jan Breman, hem aanraadde op te vallen zonder te irriteren. Bij diens komst naar Buitenlandse Zaken adviseerde Breman zijn pupil een vioolkist te kopen en daarmee regelmatig langs de gebouwen van BZ aan de Lange Houtstraat te lopen.[46] Na enige tijd stond Van Weezel op het ministerie bekend als een begenadigd violist, hoewel hij geen noot kon spelen. Bij zijn overstap naar de politiek suggereerde CHU-lijsttrekker Kruisinga hem een paar keer mee te gaan naar een spreekbeurt, om wat ervaring in de achterban van de Unie op te doen. In Woerden kreeg Kruisinga een enorme kaas mee naar huis. De lijsttrekker verzocht Van Weezel het vette gevaarte te dragen, wat hem in de plaatselijke pers de bijnaam 'Kaasdrager van Kruisinga' opleverde. Sindsdien kon Hans Wiegel het niet laten om, met een brede grijns op het gezicht, bij elke

ontmoeting met Van Weezel op hem te wijzen en met beide handen een grote cirkel te trekken.

De CHU is evenmin emotieloos. Gualthérie van Weezel loopt van het ene moment op het andere rood aan als hij vertelt welke nieuwe partij hij graag zou oprichten. En barst dan met stemverheffing los: 'De AM-partij, antimanager! Ik heb meer dan genoeg van managers! Ik ben die kerels zat. Houd me tegen, want ik doe me wat! Ik word er gek van. Nota bene ook bij Buitenlandse Zaken moet je tegenwoordig een goede manager zijn. Iedereen telt zijn knopen en ontloopt zijn verantwoordelijkheid onder het mom een goede manager te zijn. Ajax, idem dito. De managers hebben Ajax op de markt gebracht. Die kerels zijn niet meer geïnteresseerd in de club, maar alleen in omzet, in Ajax-aanstekers en vlaggetjes. De spelers vervreemden ondertussen steeds meer van Ajax en haar oude clubcultuur. Managen, dat is niet meer dan geen rotzooi in de tent, houd het prettig voor de aandeelhouders, het bedrijf loopt lekker.'

'Er zijn dingen waar ik me ontzettend aan kan ergeren. Een voorbeeld. Ik ben een verklaarde tegenstander van D66. Onder druk van D66 en de modernisten heeft Nederland de oude gewoonte losgelaten om een echtpaar met de naam van de man in het paspoort van beide partners te zetten. Mijn vrouw heet De Visser, zij is de achterkleindochter van de mede-oprichter van de CHU, Johannes Theodoor de Visser. Op haar paspoort staat dus dat zij De Visser heet. Vroeger waren we mijnheer en mevrouw Gualthérie van Weezel, nu ben ik op reis met mevrouw De Visser. In een hotel in Argentinië kreeg ik 's ochtends een *wake-up call*, om zes uur: ''*Goodmorning*, mister De Visser.'' Ik heb er nog zó voor gewaarschuwd.'

Ook Huib Eversdijk is geen emotieloze CHU'er. 'Nou, laat ik het zo zeggen. Je moet altijd proberen om datgene wat je bezielt ook in het publieke domein, in de politiek en de samenleving tot uitdrukking te brengen. In de Eerste Kamer moesten we stemmen over een wetvoorstel dat euthanasie vergemakkelijkte en het was kantje-boord. Ad Kaland was tegen, Piet Steenkamp was tegen, Cees van Dijk, Pierre Coenemans en ik waren tegen. De een na de ander viel om, op Coenemans en mij na. Ik had van tevoren gezegd: ''Vrienden, luister. Ik zal het niemand euvel duiden als hij vóór stemt, ik zal ook niemand bewerken om tegen te stemmen, ik zeg alleen nu alvast dat ik tegen zal zijn. Dat verander ik niet, geen sprake van.'' Enfin, helemaal aan het einde van de discussie zei Wim van Velzen, partijvoorzitter en Eerste Kamerlid, dat hij een beroep op mij wilde doen me niet door emoties te laten leiden en vóór te stemmen. Doodse stilte. Ik zei: ''Voorzitter, op het moment dat mij de emotie in de politiek wordt ontnomen, ben ik weg.'' En ik ben opgestaan en zei dat ik naar huis ging. Ben je besodemieterd, zeg, politiek zonder emotie, wat is dat voor rare politiek?'

Hoofdstuk 3

Wars van vertoon

Bruggenbouwer versus baanbreker

Het contrast tussen de bedaardheid van Tilanus en de onverzettelijkheid van Schouten was vóór de oorlog zichtbaar in de personen van CHU-leider jonkheer Dirk Jan De Geer (1870-1960) en ARP-voorman Hendrik Colijn (1869-1944). Zwart-wit gezegd was dat het contrast tussen de bruggenbouwer en de baanbreker, de conservator en de mannetjesputter. Met Tilanus en De Geer had de CHU passende leiders bij een partij die meent dat het beter is een kwestie aan alle kanten te bekijken zonder een beslissing te nemen, dan over iets te besluiten zonder kennis van de kwestie.

Johan van Hulst werd op zijn achttiende lid van de CHU. Dat was in 1929. Hij is nog getuige geweest van toespraken van De Geer en Colijn en kan daar, dankzij zijn fenomenale geheugen, op zijn zevenennegentigste nog begeesterd van vertellen. 'In 1933, misschien '34, heb ik op een bijeenkomst in Alphen aan den Rijn voor het eerst De Geer horen spreken. "Goedemorgen, Van Buren", dat heeft toen een behoorlijk diepe indruk op mij gemaakt! Waarom? Omdat hij niet de volksredenaar was, zoals Colijn. Hij was niet de man die onmiddellijk de handen op elkaar kreeg. Maar wel de man die een uitermate degelijk en gedegen betoog leverde, met een duidelijke inhoud, over de financiën van het land. Dat was zijn sterke punt hoor, daar wist-ie alles van. De debaters van de andere partijen in de zaal kregen geen poot aan de grond. Alle gegevens had hij paraat.'

'Vanaf dat moment heb ik ook de vergaderingen van andere politieke partijen bezocht en heb ik mensen als Colijn horen spreken en Klaas ter Laan van de SDAP. En ik weet nog goed dat ik steeds dacht: "Ik zit in de CHU toch beter." De man van wie ik van mijn jeugd af aan een grote aversie had was Colijn, óók om zijn handigheid van spreken. Zoals die man door het publiek werd verafgood! Hij kwam altijd te laat op een vergadering waar hij moest spreken. Altijd. Als de vergadering om acht uur begon dan zaten de mensen om kwart over acht te hopen: zou hij komen? En als ie dan tegen half negen binnenkwam: applaus! Hij is gelukkig gekomen! De van God gegeven leider! Ik vond dat die zaal hysterisch

was. Bij zijn vertrek zongen ze dan ook nog steevast: *Dat 's-Heeren zegen op u daal*. Nou, nou. De Geer miste dat allemaal totaal. Of je dat nou een minpunt of een pluspunt wilt noemen, laat ik even in het midden. Voor mij was het een pluspunt.'

Willem Aantjes, oud-partijleider van de ARP, kan zich Van Hulst zijn aversie tegen Colijn wel voorstellen. Hij kijkt met gemengde gevoelens terug op de leiderscultus in zijn partij. 'In de ARP toonden we ons wel eens zwak voor de verleidingen van de macht. Vanaf mijn veertiende ging ik met mijn vader geregeld mee naar politieke spreekbeurten. In 1937 kwam Colijn spreken in Dordrecht, in de munitiefabriek. Dus mijn vader en ik fietsten die 15 kilometer naar de stad. Dat was een belevenis! In mijn herinnering zaten daar duizenden mensen, wat onzin moet zijn, want zoveel mensen pasten van zijn levensdagen niet in dat gebouw. En helemaal in de verte stond Colijn op het podium. Die man bestond echt! Wij zagen alleen plaatjes van hem in de krant, of we hoorden hem op de radio. Maar nu stond-ie daar. Colijn begon zijn toespraak en op een gegeven moment zei hij iets van: ''Dan hoor ik van rechts dat ik te links koers, en dan hoor ik van links dat ik te rechts koers. Dan denk ik dat ik wel aardig in het goede midden zit.'' We fietsten naar huis en mijn vader wilde weten hoe ik het had gevonden. ''Geweldig!'' zei ik. ''Maar is dat nou christelijke politiek, wat Colijn over links, rechts en het midden houden zei?'' Mijn vader antwoordde: ''Jongen, wij hebben van onze Idenburg gehouden, maar Colijn is onze leider.''[1] Wat Colijn zei, met andere woorden, klopte alleen al omdat Colijn het zei. Hij was onze leider. Hij was de door God gezonden leider, zoals ook Abraham Kuyper zichzelf zag. En dat heeft natuurlijk velen in de CHU geweldig afgestoten. En terecht. Ik kan niet anders zeggen.'

Van Hulst was gecharmeerd van De Geer, volgens Oud een man van uitzonderlijke bekwaamheid en met een scherp dialectisch vernuft,[2] omdat hij in alles het tegendeel van Colijn was. 'De Geer had geen uitstraling naar de mensen', zegt de oud-senator. 'Hij had evenmin die handigheid van spreken van Colijn en wilde die ook niet hebben. Omdat De Geer wars was van vertoon, van show. Hij was absoluut niet de showman. De Geer zat een kwartier voordat de vergadering begon achter de tafel. Had er geen enkele behoefte aan om te laat te komen en bejubeld te worden.'

De Geer was als minister-president in de eerste oorlogsmaanden niet de juiste man op de juiste plaats. Zo oordeelt Van Hulst over diens deconfiture. De Geer moest zijn glansrijke politieke loopbaan in september 1940 gedesillusioneerd en ontregeld beëindigen. Koningin Wilhelmina zette hem uit zijn ambt, nadat zij het vertrouwen in hem was kwijtgeraakt wegens zijn defaitistische houding jegens de Duitsers. Na de oorlog, in 1947, veroordeelde de Bijzondere Raad van Cassatie hem tot een jaar gevangenisstraf voorwaardelijk, met een proeftijd van drie jaar, en werd hem de titel minister van Staat ontnomen. De slagschaduw van deze afgang zal altijd over de grote verdiensten van De Geer in de vooroorlogse decennia hangen.

Van Hulst: 'Ik heb dat ook in geschrifte zo uitgedrukt: De Geer was naar mijn mening een heel goeie minister-president, maar ook een heel goeie minister-president kan in oorlogstijd niet voor die taak berekend zijn. Ook het omgekeerde kan het geval zijn. Dat een matige premier in oorlogstijd juist opbloeit. Churchill is daarvan uiteraard het ultieme voorbeeld. Ziet u, men heeft in dat vernietigende oordeel over De Geer veel te weinig gezien dat hij voor een taak was geplaatst waarvoor hij helemaal had niet gekozen en die zijn kracht absoluut te boven ging. Talrijke anderen zouden als minister-president het er even slecht hebben afgebracht. Achteraf is het natuurlijk moeilijk daarover te oordelen.'

Hoe gewaagd ook, Van Hulst onderschrijft de stelling dat het niet toevallig is dat waar De Geer bezweek, de Friese antirevolutionair Pieter Gerbrandy (1885-1961) overeind bleef en standvastig het oorlogskabinet leidde. Hoewel De Geer het kwaad in het nationaalsocialisme volledig doorgrondde, was de vernietigingsdrift van de nazi's voor zijn irenische geest onbevattelijk. Dat verklaart waarom hij aanvankelijk naar een verzoeningsvrede met de Duitsers streefde.[3] Gerbrandy daarentegen was een mannenbroeder van het onvervaarde type. In hun tegenstelling manifesteert zich volgens Van Hulst ook het verschil in strijdbaarheid van gereformeerden en hervormden. Hoe vaak dat verschil ook is gesignaleerd, tegen de achtergrond van de Tweede Wereldoorlog krijgt zo'n opmerking uit zijn mond een extra dimensie. Van Hulst zelf was in de oorlog als directeur van de Hervormde Kweekschool aan de Plantage Middenlaan in Amsterdam betrokken bij het verzet. De school lag tegenover de Hollandsche Schouwburg, waar de Duitsers joden voor hun transport naar de concentratiekampen samendreven. De voor deportatie bestemde baby's en peuters brachten ze onder in een oude crèche naast de school. Dankzij Van Hulsts actieve medewerking zijn via zijn school honderden kinderen, naar schatting van Lou de Jong, in rug- en waszakjes naar onderduikgezinnen gebracht.

Van Hulst: 'Het aantal gereformeerde predikanten dat het loodje heeft gelegd in oorlogstijd is groot geweest, veel groter dan het aantal hervormde predikanten. In het verzet overvleugelde de AR de CHU verre. Het waren de gereformeerden en de communisten, de ARP en de CPN, die hand in hand gingen in het verzet. Zowel het calvinisme als het communisme kent die onversaagde opofferingsgezindheid, met gevaar voor eigen leven. Zo was het in de oorlog. Niet aan jezelf denken, jij telde niet mee in de strijd tegen het kwaad.'

In 'normale' tijden stootte dat onverzettelijke van de gereformeerden Van Hulst niettemin af. Ze gaven nooit op, ook niet als de situatie daarom vroeg. 'Ik vond de opstelling van de CHU menselijker, vriendelijker, meer de dialoog dan de strijd. CHU'ers probeerden elkaar niet in de eerste plaats vliegen af te vangen. Dat viel me destijds al meteen op, in 1929, toen ik lid werd. Voor ARP'ers was een beetje inschikken moeilijk. Ruimte maken voor de ander, dat lag ze niet. Het waren mensen, als ik het in één woord mag zeggen, met een geweldige geldingsdrang. Had je ergens een commissie met hervormden en gereformeerden, dan was de voorzitter altijd gereformeerd, altijd. De hervormden kwamen daar gewoon niet

tussen. En dat hebben ze tot hun nadeel ook in de politiek ondervonden. Ook daar speelden de gereformeerden meestal de eerste viool. Het is toch een hele prestatie dat een betrekkelijk kleine partij als de ARP zoveel ministers-presidenten heeft geleverd. Vijfmaal Colijn, en dan Gerbrandy, Jelle Zijlstra, Barend Biesheuvel. De CHU stelde daar in een eeuw tijd één minister-president, De Geer, tegenover.'

Bevrijd uit de isolerende engte van het dogma

De Fries Rommert Pollema, bij zijn overlijden in 1965 zevenendertig jaar senator, gevierd en invloedrijk in de CHU, was de zoon van een Tweede Kamerlid voor de ARP. Hij studeerde ook aan de Vrije Universiteit, dat andere gereformeerde bolwerk. Hij herinnerde zich hoe hij herademde toen hij brak met dat milieu, toetrad tot de hervormde kerk en de ARP ruilde voor de CHU. 'Hoezeer ik, bevrijd uit de isolerende engte van het dogma, open oog kreeg voor Gods vriendelijke aangezicht, dat de aan Hem toegewijde mensen vrolijkheid en licht schenkt', schreef hij. 'De praktische betekenis van het christendom staat bij mij op de voorgrond en niet de dogmatische belijdenis, of, wil men ruimer, de systematische formulering. Deze laatste is eer kil en koud dan liefdevol, troostend en verkwikkend.'[4]

Wat Pollema benauwde als dogmatisch, was voor de ARP niets anders dan programmatische discipline, noodzakelijk in de strijd om verheffing van het eigen volksdeel. Schematisch gezegd, verhield de ARP zich tot de CHU als een emancipatiepartij tot een Kamerclub van de gezeten burgerij. Dat kwam tot uitdrukking in de tegenstelling tussen de activistische, militante inborst van de ARP, en het bedaarde, soms bijna flegmatieke karakter van de CHU. De emancipatiepartij streefde naar meer rechten en positieverbetering voor de eigen groep – de gereformeerde 'kleine luyden' – en daarom naar meer politieke macht, hetgeen een goede organisatie, een gedisciplineerde partij, een uitgewerkt programma en een onbetwiste hiërarchie van leider tot voetvolk vereiste. 'Kuyper zag de partij graag als een leger. Hij zelf was de generaal, en verder waren er maar heel weinig opper- of hoofdofficieren', schreef de prominente ARP-senator Hendrik Algra.[5] Voor de CHU was behoud van de bestaande orde veeleer dan verandering het doel. Daarom ontbrak de noodzaak van een volledig toegeruste, strijdvaardige organisatie. De christelijk-historischen achtten zo'n partij eerder principieel onwenselijk, want in strijd met de eis dat parlementariërs zelfstandig tot een oordeel komen, zonder last of ruggespraak. Door haar hele bestaan heen bleven de trekken van het negentiende-eeuwse elitebestuur in de CHU dan ook zichtbaar.

Tweede Kamerlid Sybrand van Haersma Buma plaatst het karakterverschil tussen CHU en ARP tegen dezelfde achtergrond: 'De AR moest haar plek nog bevechten in de samenleving, terwijl de CHU een club was van de elite, van de mensen die de macht al in handen hadden. Zelf heb ik altijd geleerd dat ik bescheiden moest zijn, andere mensen de ruimte geven en te allen tijde beleefd blijven, ook als de

anderen er met de botten vandoor gaan. Dat is een beetje de elitaire gedachte van mensen die zich kunnen permitteren beleefd te blijven omdat ze de macht in handen hebben.'

Abraham Kuyper zei het op zijn manier. Hoewel ook de ARP het christelijk-historisch gedachtegoed was toegedaan, in die zin dat zij meende de sporen van Gods wil in de Nederlandse geschiedenis te ontwaren, gaf Kuyper verre de voorkeur aan de term 'antirevolutionair' omdat deze zoveel 'veerkrachtiger en klemmender' was: 'Gij weet terstond wat gij aan de antirevolutionair hebt, terwijl er bij christelijk-historisch een vraag op de lippen blijft. Er is ook meer moed toe nodig om antirevolutionair te zijn', schreef hij. 'Och, christelijk en ook historisch, mits er nu verder maar niets bij worde bepaald, dat kunt ge zonder enige consequentie hoegenaamd zijn. Onder niets dan dien titel wil zelfs een volbloed radicaal u nog wel als ''een object voor indrukken vatbaar'' toelaten in zijn erekring. Maar komt ge er voor uit dat ge antirevolutionair zijt, dat wil zeggen dat ge u met kloeken zin welbewust en zonder schromen tegen de thans heersende begrippen overplaatst, dat ge er ene ere in stelt tot die groep in den lande gerekend te worden, wier onderdrukking en, kon het zijn, wier vernietiging hun toeleg is, dan voelt men in u *tegenstand* en prikkelt ge door dien tegenstand anderen tot *verzet*.'[6]

Aan Lohman, hoewel in het privéleven een driftige man die juridische teksten las om tot rust te komen, was zoveel strijdbaarheid niet besteed. Hij vond zo'n houding eerder aanmatigend. Had Jezus in Zijn vermaning 'Oordeelt niet' (Mattheüs 7:1) niet gewaarschuwd voor menselijke hovaardij in het opeisen van het eigen gelijk? 'Ik bid u, bewandel dien weg niet', vroeg hij Kuyper met klem. 'Niet om mij, maar omdat ik zeker ben dat die weg ons land ten verderve voert.'[7] Hij verzette zich principieel tegen Kuypers pretentie dat de 'gereformeerde beginselen' uit de bijbel herleidbaar waren en dat hijzelf, de ARP-leider, de door God aangewezen tolk was. Kuyper schreef: 'De beginselen zijn geen spinsels van het menselijk brein, zoals dat bij de linkse partijen het geval is, maar ontleend aan het onveranderlijke en eeuwig blijvende woord van God.'[8] Volgens Lohman was het aan de 'eigen consciëntie' van de gelovigen hoe zij zich aan de beginselen gebonden achtten. 'Maar dan is er geen strijd!' repliceerde Kuyper geschokt.[9] In dat licht is het begrijpelijk dat hij klaagde over het gedekte register waarmee Lohman de antirevolutionaire fractie leidde, voor hij zich van de ARP afsplitste. Te zacht, te onzeker, te weinig herkenbaar.[10] Lohman wilde volgens Kuyper eigenlijk niet meer dan een enkel 'christelijk vruchtje' ophangen in een boom die anderen hadden gekweekt. Kuyper wilde méér: 'Er is een levensbeginsel in het spel, waaruit een eigen systeem opwast dat een eigen woord spreekt op elk gebied. Dan plant ge zelf de boom, en wortel, tak, schors, alles draagt uw stempel.'[11]

De ARP was de eerste politieke groepering in Nederland die niet voortkwam uit informele, losse factievorming van geestverwanten in het parlement, maar haar wortels had in de maatschappij en van daaruit het politieke domein binnendrong. In dat opzicht is zij vergelijkbaar met de andere emancipatiepartij die tezelfdertijd ontstond, de SDAP. Mede vanwege dit nieuwe fenomeen, kenmerkend voor een

emancipatiebeweging die zich organiseert om politieke macht te verwerven, heeft de historicus Jan Romein het einde van de negentiende eeuw gekenschetst als het tijdvak van de wederzijdse doordringing van staat en maatschappij.[12] De moderne partijen AR en SDAP symboliseerden als het ware de paradigmawisseling van groeperingen die het 'sociëteitskarakter' van de Kamer representeerden, de liberalen en de CHU, naar partijen die in de maatschappij ontstonden en zich in de strijd om Kamerzetels wierpen.[13]

Lohman huiverde bij de toenemende verweving van staat en maatschappij – een angst die hij bevestigd zag in toenemende staatsbemoeienis met de armenzorg. In zijn ogen neigde Kuyper er toe de overheid meer macht te geven, ten onrechte volgens hem: 'Gij neigt vaak naar de opvatting dat de staat de maatschappij moet *regelen*; dat de ellende een gevolg is van een verkeerde regeling, te wijten aan het egoïsme van heersende klassen. Ik meen dat de zonde en het onverstand oorzaak zijn, dat de overheid direct weinig schuld heeft.'[14] Hij verweet Kuyper in diens streven naar gelijkberechtiging van de kleine luiden, te weinig te vertrouwen op het organische verloop der dingen en deze kunstmatig te willen versnellen met programma's en plannen. 'Dat is het gereedschap van de revolutionaire politicus die de wereld naar *denkbeelden* wil regeren' schreef hij vilein aan de antirevolutionaire leider.[15] En kortweg: 'Ik ben een vijand van plannen maken.'[16] Kuyper was even kort door de bocht in zijn reactie op Lohmans afwijzing van meer staatsmacht: 'Het kan toch niet anders.'[17]

Vijftien jaar nadat Kuyper op het christelijk-sociaal congres zijn 'architectonische kritiek' op de liberaal-kapitalistische economie spuide, trad de Friese predikant Syb Talma (1864-1916) in het kabinet-Heemskerk voor de ARP aan als minister. Hij zette de ene na de andere sociale wet op stapel, waaronder de ziektewet en de invaliditeits- en ouderdomswet, en geldt daarom als een van de grondvesters van het Nederlandse sociale stelsel. Tot zijn tegenstrevers behoorde het CHU-Kamerlid Johan Willem van Idsinga (1854-1921). Op diens instigatie, om een voorbeeld te noemen, stemde de CHU-fractie voltallig tegen de wet om in het bakkersbedrijf de tienurige werkdag in te voeren en de zondagsarbeid te beperken. Talma was het grote voorbeeld van Willem Aantjes' vader. In diens boekenkast staat het boekje *A.S. Talma en zijn arbeid* uit 1916, met voorin in het handschrift van zijn moeder de boodschap: 'Dit boek behoort aan K. Aantjes. Als Sint Nicolaasgeschenk geschonken door W. van Rees. Bleskensgraaf 6 december 1916.' Aantjes: 'W. van Rees was zijn vriendin, mijn moeder dus. In hun verkeringstijd was dat boek net uit, en dat had mijn vader cadeau gekregen. In plaats van met haar te vrijen, had hij het over de sociale politiek!'

De sociale kwestie en het kiesrecht vormden niet toevallig het brandpunt van de strijd die de emancipatiepartijen voerden. In beide vraagstukken kwam de nieuwe tegenstelling in de politiek, op grond van standen en klassen, tot uitdrukking. In de negentiende eeuw had een elite van gefortuneerde mannen van hoog aanzien in betrekkelijke rust het land bestierd, dankzij een kiesrecht dat alleen stand- en klassegenoten tot de stembus toeliet. Nu mobiliseerden de nieuwe

politieke groeperingen hun aanhang in het streven naar algemeen kiesrecht en voedden ze de onrust over de rechteloosheid van de arbeiders.

De directe aanleiding voor de breuk in de ARP tussen Kuyper en Lohman *cum suis* vormde dan ook de kieswet van Tak van Poortvliet, een liberaal, die een aanzienlijke verruiming van het stemrecht beoogde. Net als bij de liberalen, de andere groepering waarin aanhangers van het oude bestel botsten op nieuwlichters, stonden in de ARP de Takkianen tegenover de anti-Takkianen. In beide groeperingen was de strijd hard en eindigde hij met een partijsplitsing. In de ARP bevond Kuyper zich in het eerste kamp, Lohman in het tweede. Hoe diep het conflict ging, blijkt wel uit een stemadvies van Kuyper in Gouda, waar hij partij koos tegen een anti-Takkiaanse geestverwant en zijn steun gaf aan een katholieke voorstander van verruiming van het kiesrecht.

'Wat is dat voor een regeling die aan de grote hoop, voor allerlei misleiding vatbaar, om de vier jaren de beslissing opdraagt welke koers de landsregering zal inslaan? Het strijdt met alle gezond verstand om van zo'n regeling iets meer dan chaos te verwachten', schreef oud-liberaal en anti-Takkiaan B.H.C.K. Van der Wijck (1836-1925) naderhand aan Lohman over het algemeen kiesrecht.[18] Net als de oud-liberalen werd Lohman, de negentiende-eeuwse aristocraat, beheerst door vrees voor de tirannie van de massa. In het Kamerdebat over de wet van Tak stelde hij zich tegenover Kuyper met de waarschuwing dat verruiming van het kiesrecht het gezag zou ondermijnen.[19] Voor Lohman ontpopte zijn opponent zich als een revolutionair. Later, na de breuk, zou hij Kuyper dan ook vergelijken met Robespierre, de leider van de tirannie tijdens de Franse Revolutie. Een jaar vóór de splitsing, in 1893, drukte hij zich nog iets omfloerster uit, zij het niet minder dodelijk, toen hij Kuyper schreef: 'Biddende radicalen trekken mij even weinig aan als de niet-biddende.'[20]

Kuyper reageerde in de stijl die hem typeerde, met een strijdvaardig beeld, op de kritiek. Als de anti-Takkiaanse partijgenoot jonkheer Gerard Beelaerts van Blokland (1843-'97) de invoering van het kiesstelsel-Tak vergelijkt met het inspannen van opstandige paarden, antwoordt Kuyper: 'Dan kruip ik liever toch niet in de conservatieve vigilante met het half kreupele paard ervoor, maar neem ik plaats in een open rijtuig met twee flinke kleppers.'[21]

ARP-CHU: de wet van de koestal

Wie nu, honderd jaar later, met oud-CHU'ers praat over de verhouding tussen de Unie en de ARP, krijgt een gemengd beeld. Zonder uitzondering laken zij de, volgens hen, onwrikbare overtuiging van ARP'ers dat zij het bij het rechte eind hadden, dankzij hun neocalvinistische gedachtegoed over de kenbaarheid van Gods wil. Het manhaftige activisme van de ARP daarentegen roept dubbele gevoelens op. Aan de ene kant de herinnering aan het zelotische karakter van de antirevolutionairen, aan de andere kant de heimelijke bewondering voor de

politieke kracht die zij konden ontwikkelen dankzij een stevige organisatie en een volledige overgave aan het eigen doel. Op die bewondering stoelde het advies van de CHU-commissie onder leiding van Ynso Scholten, eind jaren zestig, om in stijl een voorbeeld te nemen aan de ARP. ARP'ers gaven nooit op. Typerend was ook dat ze elkaar flink de waarheid konden zeggen, om dan met des te meer eendracht naar buiten te komen.

Een anekdote over Aantjes in Bunschoten/Spakenburg valt goed in de smaak bij CHU'ers, waarschijnlijk omdat het verhaal hun dubbele gevoelens over de antirevolutionairen weerspiegelt. Na de toetreding van de ARP tot het linkse kabinet-Den Uyl in 1973, een stap die het politieke lot van lijsttrekker Barend Biesheuvel bezegelde, ontving het vissersvolk van Spakenburg Aantjes in een ijzige sfeer. Ze zongen hem met z'n allen psalm 1 toe: 'Welzalig hij, die in der bozen raad niet wandelt, noch op het pad der zondaars staat, noch nederzit, daar zulken samenrotten die roekeloos met God en godsdienst spotten.' Aantjes gaf geen krimp en zong dapper mee, hoewel de woorden stuk voor stuk tegen hem waren gericht. Na de samenzang zei hij zijn publiek: 'U weet dat wie psalm 1 zingt, de boodschap altijd aan zichzelf richt', waarna hij zich zette aan de verantwoording voor het omstreden besluit om met Den Uyl te gaan regeren.

'Dit stond mij tegen in ARP'ers: zij wisten in detail wat God wilde', zegt Johan van Hulst. 'Zij waren er zo zeker van, alsof ze bij Hem op schoot hadden gezeten. Ook bij de mindere goden in de ARP bespeurde ik dat pretentieuze. Zij wisten wat God met Nederland en de Nederlanders voor had. Punt uit.' Nochtans voltrok zich in de neocalvinistische wereld, zowel in de ARP als aan de Vrije Universiteit, in de jaren vijftig en zestig een omwenteling waarbij juist deze pretentie ter discussie kwam te staan.[22] Aan de VU resulteerde dat bezinningsproces in 1971 in een nieuwe grondslagformule, waarin de universiteit brak met de idee dat gereformeerde beginselen de basis kunnen vormen van een geheel eigen wetenschap. In het licht van de eigen geschiedenis had dat besluit een dramatische lading. De Savornin Lohman relativeerde dat idee al, reden waarom Kuyper in 1895 met succes aanstuurde op diens ontslag als VU-hoogleraar.

In de ARP voerden vooraanstaande leden als André Donner (1918-1992), Jelle Zijlstra (1918-2001), Isaäc Diepenhorst (1916-2004) en naderhand ook partijvoorzitter Wiert Berghuis (1911-1989) de stroming aan die het determinisme in de leer van Kuyper ter discussie stelde. Donner karakteriseerde dat denken als 'een volledig systeem voor alle plaatsen en tijden',[23] een fout waarin de ARP volgens hem niet meer moest vervallen. De VU-hoogleraar Zijlstra zei al in 1951 dat hij zich ook in de economische politiek baseerde op de macro-econoom Keynes, niet op het neocalvinistische structuurbeginsel van de soevereiniteit in eigen kring. 'Dat is een van de *empty* boxes uit de politieke strijd die in aanmerking komen voor verwijdering uit het arsenaal', zei hij.[24] En op geluiden in eigen kring dat God tegen de katholieke processie is en daarom wil dat de staat optreedt, reageerde Diepenhorst droog: 'God heeft helemaal niets met de staat bedoeld.'[25]

Deze ontnuchtering voltrok zich, mede dankzij het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-'65), ook in de KVP met de relativering van het neothomisme, de katholieke leer over de kenbaarheid van Gods wil. Volgens de historicus Rutger Zwart slechtte deze ontwikkeling de barrière die tot dan toe een onoverkomelijke hindernis was in het eenheidsstreven van de drie grote confessionele partijen KVP, ARP en CHU. Vóór 1956 pleitte niemand voor christendemocratische samenwerking. Daarna wel, rond 1960, volgens Zwart dankzij de ideologische convergentie van de drie partijen. Hij ziet in dat proces veeleer de ontstaansbron van het CDA dan in de electorale neergang van KVP, ARP en CHU. Rond 1960 stonden de drie partijen nog op het hoogtepunt van hun macht. Alleen een meester in het verstaan van de tekenen des tijds kon toen iets vermoeden van het machtsverval dat spoedig zou volgen.[26]

Overigens sprak de oude Adam van de Kuyperiaanse kenleer ook later nog wel eens. De evangelisch radicalen in de ARP, in de jaren zestig krachtig gesteund door partijvoorzitter Berghuis, hadden het idee van een rechtstreeks verband tussen geloof en politiek niet losgelaten. Dat verbond hen met de vleugel aan de andere uiterste zijde van de ARP, de 'verontrusten', die volledig aan het zuivere neocalvinisme wilden vasthouden. 'Onvrede met de wereld' was volgens de evangelisch radicalen de inspiratiebron van christelijke politiek. 'Er zijn programmapunten die op Gods agenda staan en op de onze moeten komen', zei de theoloog Johannes Verkuyl (1908-2001) zonder een spoortje van twijfel. Hij rekende daaronder het verzet tegen nucleaire en biologische wapens, druk op Portugal om zijn Afrikaanse koloniën onafhankelijkheid te gunnen en een verhoging van de ontwikkelingshulp tot twee procent van het nationaal inkomen.[27]

Tijdens het proces van christendemocratische eenwording stuitte dat soort pretenties CHU'ers tegen de borst. Eric Bleumink en Joeke Baarda, gedreven voorstanders van de vorming van het CDA, schreven dat de discussie over het karakter van de nieuwe partij niet mocht worden belast met 'gemarchandeer' met het evangelie. 'Als we één ding uit de geschiedenis kunnen leren, dan is het dat de vereenzelviging van ons politiek handelen met de wil van God gevaarlijk is en leidt tot hovaardij en ketterjacht. Het christelijke is niet met een liniaaltje te meten. Daar hebben mensen trouwens het recht niet toe.'[28]

Een gebeurtenis op een discussieavond ergens in de jaren vijftig staat oud-CHU-Kamerlid Durk van der Mei nog helder voor de geest als typerend voor de scherpe scheidslijn tussen CHU en ARP toentertijd. 'Ik was net kamerlid en bevond me achter één tafel met collega's van KVP, ARP, PVDA en VVD. Ieder moest vertellen waarom hij als politicus was wie hij was. De PVDA-man was Fedde Schurer, een bewogen figuur, pacifist, uit de gereformeerde kerk getreden en hervormd geworden, na een korte tijd in de ARP overgestapt naar de kleine Christelijk-Democratische Unie en in 1938 naar de SDAP. Een vooraanstaande man, dichter, journalist. Een cultuurmens. Schurer stak een betoog af waarin hij onder meer een zinsnede uit het doopformulier betrok bij zijn keuze voor de sociaaldemocraten. Waarop de vertegenwoordiger van de ARP zei dat hij Schurer verbood om zich bij zijn

keuze voor de SDAP te baseren op het doopformulier. Dat houd je toch niet voor mogelijk!'

'Zo scherp lagen de verschillen toen. De ene wilde tot het uiterste zoeken naar datgene wat hem met een ander verbond, de ander had een bepaald standpunt en was daar met geen mogelijkheid van af te brengen. Of je kort of lang praatte, die ARP'er dacht er zo over en was niet bereid een andere kant op te gaan. Was je gereformeerd, dan was je van de ARP. Dat was zó vanzelfsprekend. En ik ben bang dat ze elkaar in die kring ook nauwlettend in het oog hielden. Doet hij dit wel, dat niet, en waarom was hij niet in de kerk? Als hervormde kon je lid zijn van de CHU, maar ook van de ARP als je dat wilde, of van de PVDA of de VVD. Nou ja, misschien geef ik een wat ideaal beeld van het hervormd zijn, maar hoe dan ook, het sprak mij voor honderd procent aan.'

Leo de Snaijer: 'Die strijdbaarheid. Die zendingsdrang. Dat drammerige. Ik moest niet zoveel hebben van de ARP. Ze kenden elkaar, hè. Nee, het gekke is eerlijk gezegd dat ik met katholieken altijd beter overweg kon. En dat gold voor meer CHU'ers. Hoe antipapistisch we ooit ook waren, we herkenden wel wat in die katholieken. Ze hadden iets Bourgondisch, wat prettig was. Dan gingen ze biechten en dan was het klaar, een beetje gemakkelijk. Het kwam allemaal wel goed. Zo waren die hervormden ook. Komt wel goed. En die Van Agt, hè, die mochten we ook wel. Hij was toen bezig met het ethisch reveil. Dat maakte indruk op ons, alleen al vanwege dat laatste woord. U weet dat wij nog steeds goede herinneringen hebben aan het Reveil van Willem Bilderwijk en Isaäc da Costa.'

Van Haersma Buma heeft dezelfde waarneming: 'Ook politiek gezien konden hervormden vaak wat gemakkelijker met katholieken optrekken dan met gereformeerden. Dat bredere denken, losser, minder bijbelvast. Dat herken ik soms nog wel, ook bij katholieken in andere fracties. Als volkspartij droeg de KVP dat gevoel uit van een gezamenlijke missie die ook niet-kerkelijke mensen kon binden. Hoewel van alle gezindten de scherpe kanten er gelukkig af zijn, zie ik die geneigdheid de synthese te zoeken toch nog altijd iets vaker bij katholieken. Dat vinden hervormden prettig.'

Oud-ARP-leider Willem Aantjes erkent dat de Kuyperiaanse denkwereld aanmatigende trekjes had. 'Wij zijn veel te ver gegaan in de idee dat je uit Gods woord een heel programma kon afleiden. Zeker. We hebben de bijbel te veel als een richtlijn gezien. Maar dat komt toch ook voort uit een geweldig besef dat die bijbel iets te zeggen heeft. Een boodschap voor de wereld, ja. En dat misten we dan toch bij de christelijk-historischen. Zij zijn doorgeschoten in het relativeren. Wij van de antirevolutionairen zagen dat als weinig principieel, weinig beginselvast. Een appèl moet mogelijk zijn: ''Vind je nu echt dat dit of dat op grond van de Bijbel kan?'' Dan kun je wel zeggen: ''Je ziet het niet goed'', maar niet: ''Ik zie het zus, en jij ziet het zo.'' Dan ga je aan de betrouwbaarheid van het Woord zelf knabbelen.'

Arie Oostlander, eveneens afkomstig uit de ARP, heeft het vermogen tot luisteren van CHU'ers leren waarderen. 'Dat was inherent aan hun benadering. Ze probeerden

te leven op een manier waarvan zij persoonlijk vermoedden dat het Gods wil was. Over het algemeen ben ik dat ook als een vruchtbare politieke houding gaan ervaren. Als europarlementariër zag ik hoe Otto von Habsburg, die toch een heel rechtse kerel was, altijd goed luisterde naar de Groenen, een partij met inspiratie. Zij kijken heel anders tegen de dingen aan dan ik, redeneerde Von Habsburg, dus ik moet eens even goed luisteren of daar niet wat inzit. Het kan zijn dat ze zien wat ik niet zie. Iedereen heeft nu eenmaal zijn eigen blinde vlek. Dat vind ik een heel vruchtbare houding voor een parlementariër. Een CHU-achtige mentaliteit in de politiek houdt in dat je niet alleen hecht aan spreken, maar ook aan luisteren. Omdat je niet kunt uitsluiten dat achter andermans woorden een leerzame bedoeling zit van hoe God het bedoeld kan hebben. Leg je dus ook nooit keihard vast, want dat kan het zicht op de volledige werkelijkheid belemmeren.'

'Als religieus mens kan je nooit de overmoed hebben te beweren dat je de heilige geschriften in je zak hebt. Dat bevrijdt je van fanatiek gedoe. Dat is ook iets wat de CHU mentaal heeft ingebracht. Het behoort nu tot de gemeenschappelijke christendemocratische traditie en dat is een waardevolle inbreng, vind ik. Het behoedt je voor het risico van doorgedraaide *prinzipienreiterei*.'

In die zin zegt Oostlander niet zo antirevolutionair te zijn. 'Het leven en de openbaring zijn te rijk om te zeggen: ''Nou, dit is het wel.'' De christendemocratie is een grote politieke groepering, met een navenante verantwoordelijkheid voor het volk en voor onze medemensen elders. Dan is het van belang je te realiseren dat er in de politiek nooit volmaakte antwoorden zijn. Antwoorden waarvan je kunt zeggen: ''Hier komen wij met het duim achter het vestje mee naar voren.'' Bij de herziening van de verzorgingsstaat noch in het kernwapenvraagstuk hebben we het mooie antwoorden gevonden, hoe hard we ook hebben gestudeerd. In dat opzicht is de politiek een tragische bezigheid. Hoewel je moet proberen er het beste te maken, ontdek je vroeg of laat altijd weer dat er negatieve kanten aan de besluitvorming zitten.'

Volgens Wim Deetman was de ruimte die de CHU bood aan verscheidenheid en individuele verantwoordelijkheid tegelijkertijd de bindende factor tussen de unieleden. 'Dat heb ik altijd plezierig gevonden.' Vanwege de ruimte voor het afwijkende noemt Roelof Kruisinga de CHU een moderne partij. 'Het is niet onoverwogen dat ik lid van de CHU ben geworden. Eerlijk, niet drammerig, bereidheid tot overleg. Dat was de stijl. In de CHU bestond een grote mate van vrijheid van handelen binnen de fractie. Dat grondde de Unie op de notie dat Kamerleden in de eerste plaats vólksvertegenwoordigers zijn, met de verantwoordelijkheid om die taak gewetensvol en op eigen persoonlijke wijze te vervullen. Dat was diep verankerd in de CHU. We wilden geen orders van de partij. In het CDA ligt dat wat anders, helaas.'

Ook Wim Mateman ziet moderne trekken in zijn oude politieke thuis. 'Ik denk dat de CHU het beste overweg kon met fenomenen als ontkerkelijking. Veel toenmalige CHU-stemmers zagen de kerk nooit van binnen of waren helemaal niet kerkelijk, hetgeen het gevolg was van het niet zo prettige feit dat in de hervormde

kring de ontkerkelijking het eerst toesloeg. Als CHU'er kon je zonder meer lid zijn van algemene organisaties. Dat vond de Unie principieel zelfs wenselijk, vanwege de afkeuring van de verzuiling. De voorzitter van de AVRO kon een CHU'er zijn, iets wat de voorzitter van de NCRV vrijwel nooit was. En dat verschijnsel zag je ook bij middenstandsorganisatie en werkgeversclubs. Chris van Veen was de voorzitter van de algemene werkgeversorganisatie VNO, zoals de voorzitter van de protestants-christelijke werkgevers niet zelden antirevolutionair was. Dat was niet zozeer een kwaliteit van de CHU hoor, want van mijn club ging nu echt niet zo'n grote kracht uit. Laten we niet de fout maken te denken dat het ochtend wordt doordat de haan kraait. Het is niet zo dat wij van de CHU al die jaren goed voorzagen wat er zou gaan gebeuren. De CHU profiteerde met haar oriëntatie op het geheel gewoon van veranderingen in de samenleving als de ontzuiling en de ontkerkelijking.'

Dat neemt volgens Mateman niet weg dat, bij wijze van gedachte-experiment, de vraag interessant is wie van de drie partijen nu de grootste zou zijn als de KVP, de ARP en de CHU nog zouden bestaan. Mateman: 'Hoewel een idiote vraag, heb ik er wel een opvatting over. Was de volgorde in grootte destijds nog KVP, ARP, CHU, ik denk dat het nu andersom zou zijn. De CHU zou de grootste wezen, dankzij de vrijheid die de Unie bood om eigen keuzes te maken, en misschien meer nog doordat het type denken van de CHU, mits niet al te zeer gekoppeld aan flauwekulverhalen over de vaderlandse volkskerk, een aardige kans zou hebben om te overleven in een tijd waarin het christendom achteruitgaat. Het interkerkelijke karakter was het sterkst ontwikkeld bij de CHU. De KVP? Van elke katholieke partij zou in deze tijd niets meer over zijn, dus ook van de Katholieke Volkspartij niet.'

Hans Gualthérie van Weezel vond het prettig dat hij in de CHU nooit hoefde uit te leggen waarom hij lid van de Unie was. Hij voelde zich thuis in de CHU en dat was voor zijn geestverwanten voldoende. Sybrand van Haersma Buma meent evenwel dat het vriendelijke karakter van de Unie ook een zwakte kon zijn: 'De schaduwzijde van al dat fatsoen van CHU'ers was dat de goed getrainde kaders van de antirevolutionairen hen zo omverliepen. Dat was een makkie voor ze. Dat was ook een beetje het lot van de generatie die de CHU ten grave moest dragen. Het grappige is wel dat die tragiek gepaard ging met het gevoel dat ze moreel het gelijk aan hun zijde hadden. Het was al met al beter beleefd te blijven en de boel netjes over te dragen. Daarom zijn ze ook nooit balorig geworden in de tijd dat ze in de verdrukking kwamen. Ze lieten alles gebeuren. Dat zag je eerder al ten tijde van de Doorbraak. De ene na de andere prominente CHU'er vloog uit, en toch bleef de Unie dezelfde beleefde partij. Moreel hadden ze toch gelijk?'

Ries Smits vindt dat zijn partij lessen had kunnen leren van de ARP. 'Goed, ze waren militant, gelijkhebberig, maar ze hadden alles ook goed op orde. Ik heb daar veel van geleerd. De machine was zo goed geolied dat zij vanzelf doordraaide, ook als een leider uitstapte. Dat was bij de CHU altijd een riskante factor. De Unie had doorgaans één of twee politici aan de top die de toon zetten en na hun vertrek

de boel wat verweesd achterlieten. Hoewel de Unie beginselen had, misten deze de samenbindende kracht die ze bij de ARP uitoefenden. De antirevolutionairen bleven met hun beginselen in de weer. Ze bestudeerden en bediscussieerden ze, of schreven ze opnieuw. Dat hield de organisatie strak.'

'Dat had je bij de Unie niet. Elke afdeling was bij ons zelfstandig. Toen ik net landelijk penningmeester werd en ik het had over de algemene ledenvergadering, wees de chef de bureau me op een wat onaangename manier terecht. Zoiets kenden ze niet in de CHU, een algemene ledenvergadering. Een algemene vergadering, dat wel, maar dat was echt iets anders. De CHU zat veel losser in elkaar dan de ARP. Bij de ARP zat het ook met de contributies snor en daardoor kon de partij zich een partijbureau veroorloven, met een wetenschappelijk instituut waar mensen werkten met een goede productie. Bij de christelijk-historischen was het allemaal een kwestie van guldens of tientjes.'

Een politieke partij moet haar organisatie op orde hebben als zij een blijvertje wil zijn, meent Smits. 'Dat is de les die ik van de ARP heb geleerd. Functioneert de organisatie niet of kan zij niet op een adequate wijze centraal worden geleid, dan loopt zo'n partij het risico dat haar politieke boodschap niet daar komt waar die zijn moet. Zo'n organisatie moet goed doordacht zijn, op lokaal, provinciaal en nationaal niveau, met een wetenschappelijk instituut, met kadervorming. Bij het CDA zit dat goed in elkaar. Het model van de CHU daarentegen zou voor het functioneren van de christendemocratie als een betekenisvolle politieke beweging in Nederland niet werkbaar zijn geweest.'

Johan van Gelder (1911-2007), in de eerste helft van de jaren zestig secretaris van de CHU, herinnerde zich dat het Uniebureau bij zijn aantreden twee medewerkers had, de heer Boers en juffrouw Vroegop.[29] Met eigenwijze trots zeiden CHU'ers destijds dan wel: 'De CHU is een Unie, niet een partij', maar de barre praktijk was dat Boers en Vroegop de boel aan de Wassenaarseweg 7 in Den Haag moesten beredderen, en dat de Unie weinig tot niets deed aan documentatie en studie, kadervorming of gezamenlijke politieke besluitvorming. Van Gelder had te doen met de jongeren die in de jaren zestig bij de oudere garde op onbegrip stuitten met hun pleidooi voor een betere organisatie en meer professionaliteit. 'Hun vaak bruisend enthousiasme werd al te zeer getemperd door de grote behoefte aan rust binnen de Unie. Men begreep aanvankelijk niet altijd waarom de jongeren zich zo druk maakten.' Niet lang daarna kreeg hun geluid meer gehoor, met het advies van de partijcommissie-Ynso Scholten om in stijl en organisatie een voorbeeld aan de ARP te nemen.

Aantjes kan zich goed voorstellen dat huiver de CHU beving als in eigen huis pleidooien opklonken om samen met de ARP een protestantse partij te vormen. Direct na de oorlog was jonkheer Bonne de Savornin Lohman (1883-1946), neef van de CHU-grondlegger, voorstander van zo'n fusie. Met slim strategisch handelen drukte Hendrik Tilanus dat geluid de kop in. Een gesprek met een ARP-delegatie duurde een luttele anderhalf uur, niet in het minst doordat de CHU'ers onder Tilanus' leiding van wal staken met een requisitoir tegen de gasten.[30] In de jaren

zestig keerde Beernink zich tegen een samengaan met de ARP, op grond van de kerkelijke gescheidenheid, het mentaliteitsverschil én de vrees dat de ARP de nieuwe partij zou overheersen.

Aantjes: 'Als je elkaars concurrenten bent, ligt het altijd wat moeilijker. Dat is de wet van de koestal. Beernink was eigenlijk de grote anti-ARP-figuur, in tegenstelling tot de jonge Tilanus en baron van Verschuer. Ik heb een heel dierbare herinnering aan Henk Beernink. Die man had niets meer toen zijn vrouw was overleden. Hij zat helemaal alleen in zijn flat in Rijswijk. Toen ben ik, eind jaren zeventig, een keer bij hem op bezoek geweest en daar was hij heel blij mee. Hij zei: ''Weet je Willem, soms denk ik dat wij het toch maar samen hadden moeten doen.'' De ARP en de CHU, bedoelde hij. Hij zag het met het CDA helemaal niet goed gaan. Toch kan ik me voorstellen dat de CHU een samengaan met de ARP heeft tegengehouden, hoe jammer ik dat achteraf gezien ook vind. Ze waren bang in zo'n partij overheerst te worden door een activistische ARP die om de posities zou vechten.'

Van Haersma Buma, als secretaris hoog opgeklommen in de hiërarchie van de CDA-fractie van 2008, zegt dat de angst van de generatie van zijn vader niet terecht was. 'Die nooit uitgesproken angst voor de gereformeerden. Ik kan uit de grond van mijn hart zeggen dat ik me op geen enkel moment overvleugeld voel. Anders zou ik me ook niet thuis voelen in het CDA. Ik zeg tegen de CHU-mensen van toen: ''Het is ten goede gekeerd.'' Al speelt daarin uiteraard wel mee dat niemand in de fractie, ook niet degenen die uit de CHU-familie stammen, terug zou willen naar de oude Uniepraktijk waarin iedereen maar stemde wat-ie wilde. We hebben consensus over de noodzaak van eenheid. In de huidige politieke context kan dat CHU-denken gewoon niet meer. Dat is ook mijn diepe overtuiging.' Hij lacht: 'Het is wel typerend dat een ARP-man, Piet Bukman, dat gevoel van eenheid er destijds letterlijk in heeft gehamerd. Die wist hoe dat moest, bij wijze van spreken. Een CHU'er niet.'

In Heinkenszand lag het land van Hoedemaker

'De CHU is een typisch protestantse partij, ondogmatisch, zoekend naar harmonie, met een romantisch nationalistische geschiedenisopvatting, samen te vatten in de trits God, Nederland en Oranje', zo karakteriseerden Baarda en Bleumink hun partij in 1973.[31] In dat licht is het begrijpelijk dat het antagonisme in de Kuyperiaanse denkwereld tussen het eigen volksdeel en de anderen, met de antithese als leer en de verzuiling als organisatiemodel, de CHU zo tegen de borst stuitte. Niet alleen bevorderde die doelbewuste tegenstelling het nationale saamhorigheidsgevoel allesbehalve, zij stond ook haaks op het CHU-ideaal om alle Nederlanders tot het geloof der vaderen te brengen.

Beelaerts van Blokland schetst de achterliggende gedachte met dit beeld: 'Het is bijna beledigend voor God dat Hij allemaal verschillende kinderen zou hebben.'

Wie de sporen las die God achterlaat in de geschiedenis, kon in de christelijk-historische visie tot geen andere conclusie komen dan dat Nederland een christelijke natie in protestantse zin was. Zo stond het ook in de beginselen. Het ideaalbeeld van de CHU was dat de Nederlanders zich met z'n allen verenigden in die ene Christus belijdende volkskerk, mede dankzij een overheid die handelde naar Hoedemakers devies: 'Heel de kerk en heel het volk'.

Ph. J. Hoedemaker, predikant van de hervormde kerk van Nijland, was de geestelijke vader van de Bond van Friese Christelijk-Historische Kiesverenigingen, een van de groeperingen die in 1908 in de CHU is opgegaan. Hoewel zijn ideeën pas dankzij de opkomst van Karl Barth in de jaren dertig, ruim na zijn dood in 1910, in brede kring aandacht kregen, zijn de grondtrekken van het denken van Hoedemaker in de CHU zichtbaar.[32] De leer van Hoedemaker vloeide voort uit de gedachte dat de vaderlandse geschiedenis uitdrukking gaf aan een verbond van God met het Nederlandse volk. In dat verbond speelde de Nederlandse Hervormde Kerk een sleutelrol, als het geestelijke tehuis van alle gedoopte Nederlanders: 'Heel de kerk en heel het volk.' Met dit denkbeeld gaf Hoedemaker een theologische onderbouwing aan de pretentie van hervormden een volkskerk te zijn.[33]

Daarom stond de Doleantie bij Hoedemaker en de CHU in zo'n slecht licht, hoewel uitgerekend De Savornin Lohman tot het einde van zijn leven aan die uittredingsbeweging trouw bleef. Bij de Doleantie maakten Kuyper en de zijnen zich in 1886 los van de hervormde kerk en vormden zij de gereformeerde kerken. In de ogen van de aanhangers van de volkskerk was dat opnieuw een ongewenste breuk, na het eerdere drama met de Afscheiding ruim 50 jaar eerder (1834). 'Het baat de gereformeerden niet op deze weg voort te gaan', schreef Hoedemaker in 1888. 'In de kiescolleges, in de besturen zijn zij werkelijk onmogelijke en onverdraagzame lieden, Davids zonder herderstas of slingersteen.'[34]

Tegen deze achtergrond wordt ook de aversie van de CHU tegen verzuiling en antithese duidelijk. In de benadering van de CHU waren partijen, scholen en organisaties op christelijke grondslag een noodoplossing van tijdelijke aard, alleen gerechtvaardigd zolang dat grote ideaal van het verenigde protestantse Nederland nog niet was verwezenlijkt. Consequente CHU'ers beschouwden ook de eigen partij als een 'noodwoning', in de woorden van Hoedemaker. De Savornin Lohman was zo consequent: 'Wat van den christen-staatsman geëischt wordt, namelijk te durven sterven, moet ook van de partij zelve geëischt worden.'[35]

De grootste tragiek van de CHU is misschien wel dat bij haar opheffing in 1980 dat ene, grote ideaal van het gekerstende Nederland verder achter de horizon lag dan ooit. Eigenlijk bedreef de Unie gedurende heel haar bestaan een vorm van illusiepolitiek, met de gedachte dat zij tijdelijk bestond totdat de natie geheel tot het geloof der vaderen zou zijn gekomen. Zij leed daar overigens niet zichtbaar onder, als de indruk niet bedriegt.

Evenmin leek de CHU zwaar gebukt te gaan onder de interne verdeeldheid over de verhouding tussen kerk en staat. Omwille van het kersteningsideaal was de overheid niet neutraal – tot zover waren de CHU'ers het wel met elkaar eens. Maar

hun wegen liepen uiteen zodra de vraag aan de orde kwam of de staat spreekbuis van de kerk mocht zijn, dan wel in hoeverre de kerk het recht had zich op het terrein van de staat te begeven. In de jaren dertig legde partijvoorzitter Dirk Jan de Geer de netelige kwestie voor aan een speciale commissie uit eigen gelederen. Typerend voor de ordeloosheid in de organisatie van de CHU was dat andere partijleden op dat moment al tien jaar in commissieverband op hetzelfde onderwerp studeerden. De fascistische krant *Volk en Vaderland* voelde aan waar bij de CHU de schoen wrong en schreef spottend: 'De commissie van de unie waaraan enige jaren (1924) geleden dit vraagstuk ter bestudering is voorgelegd, is nog niet ter ruste en zal te eniger tijd wel met een rapport komen.'[36] Ook de nieuwe commissie liet op zich wachten. Toen een partijlid na vijf jaar toch eens wilde weten hoe ver het gezelschap was, antwoordde de voorzitter dat er door 'omstandigheden' vertraging was opgetreden. Er is daarna nooit meer iets van vernomen. Ook, maar hoogstwaarschijnlijk niet alleen, door de oorlog.

De Savornin Lohman behoorde tot de gematigde school in het vraagstuk van de scheiding van kerk en staat. Hij keerde zich tegen inmenging van de kerken in wereldlijke kwesties, ook om te voorkomen dat kerkelijke verdeeldheid de tegenstellingen in de politiek aanscherpte. Lohman viel daarbij terug op zijn principiële opvatting dat politici niet moeten pretenderen het gelijk aan hun zijde te hebben, anders dan de kerken die de goddelijke waarheid verkondigen. De erkenning van de betrekkelijkheid en het onvolmaakte van politieke oplossingen schiep ruimte voor een veelzijdig zicht op hetgeen God met de schepping kan hebben bedoeld, zo formuleert CHU-senator Hans Franken dit principe.[37]

Hoedemaker voerde, als tegenstander van de scheiding van kerk en staat, de strenge school aan: 'De kerk draagt het licht der openbaring en de staat heeft in dat licht te wandelen. Hij kan weigeren zich hiervan te bedienen, maar dan op pijne van te dwalen, te struikelen en te vallen', schreef hij.[38] Daarom moest de kerk allesbehalve terughoudend zijn in het spreken over de politiek. Op zijn beurt had de staat de plicht naar beste vermogen de kerkelijke boodschap in het beleid toe te passen.

Het gedachtegoed van Hoedemaker wordt daarom wel theocratisch genoemd. Dat is niet geheel ten onrechte, zij het dat de associatie die het woord 'theocratie' oproept met een strenge, diep ingrijpende staat, zich moeilijk verdraagt met het gematigde en irenische karakter van de CHU. Welbeschouwd heeft de benadering van Hoedemaker in de CHU alleen vorm gekregen op het terrein van het onderwijs. De Unie was in principe voor het openbaar onderwijs, zij het dat alle scholen een school met de bijbel moesten zijn.

Het land van Hoedemaker heeft bestaan. Het lag in Heinkenszand, de streek waar de Zeeuwse CHU-veteraan Huib Eversdijk is opgegroeid en altijd heeft gewoond. Hij was er in de jaren vijftig en zestig hoofd van de openbare lagere school. 'En deze openbare school was een christelijke school, volgens sommigen zelfs de christelijkste van Zeeland!' zegt hij. 'Dat sprak eigenlijk vanzelf. Dat was de wereld waarin wij leefden op Zuid-Beveland en Tholen. Een seculiere openbare

school? Die bestond hier niet. Je moet niet denken dat wij een onderwijzer benoemden die geen belijdend lidmaat van de hervormde kerk was. Dat deed de raad niet. Ik weet nog goed dat de burgemeester na mijn benoeming tegen me zei: ''Je moet godsdienstonderwijs geven, dat weet je toch?'' Ik pestte hem: ''Ja, dat weet ik nu. Dat had je wel eens kunnen vragen, of ik dat wel wil.'' Toen begon hij te lachen en zei: ''Daar hebben wij natuurlijk naar geïnformeerd. Ik heb met mijn collega in je geboortedorp gebeld. Die zei: Eversdijk? Dat is een halve dominee, joh!'' Ja, die school van mij was echt een school naar het ideaalbeeld van de CHU en Hoedemaker. Die Hoedemakerianen vonden dat de politiek, de school, de kerk, het hele maatschappelijke leven van het christendom doordesemd moest zijn. In de Tweede Kamer noemden ze mij wel de laatste Hoedemakeriaan. Ja, kunst, op die dorpen in mijn deel van Zeeland was zijn ideaal de gewone wereld. We kenden niet anders.'

'De toenmalige inspecteur van het onderwijs in Zeeland, Geleyns, een voorman van de Partij van de Arbeid, vroeg mij eens: ''Huib, hoe is dat nu toch mogelijk, zeg, dat jij bij die CHU zit!?'' Totdat hij hier een paar keer op mijn school was geweest. Toen wist-ie het. Er kwam een gezin van buiten, de familie As, en de moeder vroeg me of de kinderen in het uur van de godsdienstles wat anders mochten doen. Zij was de eerste die dat vroeg. Ik vond dat goed, uiteraard. Ik had een lokaal over en wist wel een leuk boek dat ze ondertussen konden lezen. Na twee weken kwam ze terug. De kinderen klaagden thuis dat het zo ongezellig was, zo met z'n tweeën apart. Of ze toch bij de godsdienstles mochten. ''Ja, natuurlijk, kwaad kan het niet, toch?'' zei ik.'

Later, in 1973, heeft een man van de ARP Everdijks keuze voor de openbare school nog tegen hem gebruikt. 'Dat was Jan van Bennekom, oud-Kamerlid en oud-directeur van een christelijke kweekschool. Ik was inmiddels leraar op een openbare kweekschool en stond voor het eerst op een verkiesbare plek op de CHU-lijst voor de Tweede Kamer. Wat deed Van Bennekom? Hij ging al z'n oud-collega's van christelijke kweekscholen bellen om te zeggen: ''Zeg, de CHU dreigt een *uiterst* linkse man binnen te brengen. Een bestrijder van het godsdienstonderwijs.'' Dat was natuurlijk volstrekte nonsens! Maar vanuit zijn standpunt bezien hielp het wel. Ik zakte behoorlijk op de lijst.'

'Tja, dat land van Hoedemaker bestaat niet meer. Die tijd is voorbij. En in de Randstad heeft het helemaal nooit bestaan. Ik zou mijn kinderen nu niet meer naar een openbare school sturen', zegt Eversdijk. 'Ik beschouw mezelf nog wel als een Hoedemakeriaan. Althans, ik vind dat mijn partij in de politiek voluit, zonder schroom moet laten zien dat zij een christelijke partij is. Natuurlijk, wij zijn de baas niet, dat weet ik allemaal wel. Dat zullen christenen in dit land ook nooit wezen. Daar gaat het me nu niet om. Wat ik wel wil zeggen, is dat een CDA-politicus zich er nóóit wat van moet aantrekken als iemand hem verwijt dat hij een christen is. Hij moet zich er wél wat van aantrekken als men dat niet ziet, niet hoort, niet merkt. Dan is er iets mis.'

In het land van Hoedemaker in Heinkenszand schroomde de dominee niet te spreken over de wereld. Uit zijn onmetelijke stapel brieven, documenten, foto's trekt Eversdijk een briefje van dominee Verbaas uit Krabbendijke uit 1975 tevoorschijn. Eversdijk, in het bezit van preekbevoegdheid, verving hem dat jaar in de dienst van zondag 4 mei. Het is helemaal een brief van een theocratisch gezinde dominee. Vriendelijk en hartelijk, maar ook beslist in het verzoek aan zijn vervanger om de wereldse actualiteit in zijn voordracht niet te vergeten: 'Persoonlijk acht ik het van groot gewicht dat een hervormde gemeente op de morgen van die dag bij de dingen bepaald wordt. Ik geef u echt geen directieven! Beschouw dit schrijven niet als bemoeizucht. Maar, zo enigszins mogelijk en bereid daartoe: laat Christus' Licht over de recente historie vallen. Er zijn voetsporen Gods in de historie. Daar kan Christus-prediking niet omheen, bescheiden, aarzelend, tastend en nochtans beslist, positief.'

Eversdijk hoedt zich in zijn preekbeurten voor politieke of partijpolitieke propaganda. 'Ik heb veel gepreekt, soms drie keer per zondag, en nooit de kritiek gekregen dat er een christen-historische propagandist op de kansel stond. Een poosje geleden moest ik preken en trof ik in de kerk Maarten Wiersma van GroenLinks aan, lijsttrekker en gedeputeerde. ''Verrek, ben jij hier ouderling?'' vroeg ik. ''Ja, en weet je wie jou heeft gesuggereerd? Ik. Nou hoop ik wel dat je ons geen CDA-preek geeft!'' Na de preek was hij dik tevreden. Een enkele keer leid ik een dienst waarin ik merk dat ik het gehoor te pakken heb. Alles klopt, alles gaat zoals het moet. Maar denk niet dat je dan uitbundige lof krijgt. ''*Je kon der goed nae luustere*'', is het grootste compliment. In de Zeeuwse klei kun je niet lichtvoetig wezen, schreef journalist Gommert de Kok, en gelijk heeft-ie. Wij, Zeeuwen, houden niet zo van grote woorden.'

Gedoopt liberaal op de Zuid-Hollandse klei

Zijn hekel aan grote woorden dreef Cees Veerman, getrokken uit de klei van de Zuid-Hollandse eilanden, destijds in de richting van de CHU. In de Unie herkende hij de mentaliteit van het hervormde milieu waarin hij was gevormd, thuis in Nieuw-Beijerland. Vele jaren later, in het kabinet, ervoer hij opnieuw hoezeer hij gepokt en gemazeld was in die geesteshouding, een wijze van zijn die niet zonder invloed bleek op zijn bestuurlijke attitude.

Die gewaarwording deed hij ook op door het contrast met zijn college Piet-Hein Donner. Met de gereformeerde collega, politiek gevormd in de ARP, groeide een kameraadschappelijke verhouding waarin ironische plaagstootjes over de eigenaardigheden van elkaars denominatie niet ontbraken. Zo refereerde Veerman aan de gematigdheid in eigen kring versus de strijdlust van de gereformeerden door te herinneren aan de 'paneelzagerij', een vorm van kerkelijke huisvredebreuk uit de winter van 1886, waarbij Abraham Kuyper een paneel uit de deur van de consistorie van de Nieuwe Kerk in Amsterdam zaagde. Kuyper en de zijnen lieten zich door

geen deur tegenhouden om de beschikking te krijgen over kerkelijke goederen die volgens hen de dolerende kerken toebehoorden, niet de hervormde.

Veerman: 'Piet Hein en ik zijn vrienden geworden. Ik plaagde hem dikwijls door te zeggen: ''Ik stam van een geslacht dat geen deuren van consistories vernielt.'' De CHU was bedaagder dan de ARP en zag altijd twee kanten aan de zaak. Laten we dat nu nog eens bekijken, weten we dat wel zeker, zouden we dat nou wel doen? Sommigen zeiden ook wel van ons dat we gedoopte liberalen waren. Wij waren wat liberaler dan de antirevolutionairen, dat is zo. We hadden meer de neiging met de genade mee te werken. CHU'ers konden in het algemeen ook beter met de rooms-katholieken overweg, juist doordat ze niet zo zeker waren van hun zaak. Ik zei altijd tegen Piet-Hein: ''Wij zijn niet weggelopen uit de volkskerk omdat we het allemaal beter wisten.'' Dan antwoordde hij: ''Het was ook niks meer bij jullie, hervormden.'' Piet-Hein en ik kunnen elkaar geen kwaad doen, maar we zijn wel totaal verschillend. Ik zoek altijd vanuit de gezindheid van de CHU naar oplossingen, Piet Hein vindt het daar dan te vroeg voor. Dan moet het eerst nog wat scherper, ook wel vanuit de veronderstelling dat hij het bij het rechte eind heeft. En ik had veel meer de neiging te zoeken waar de uitweg zat. We moesten er toch uit komen.'

'Piet-Hein was bij ons op de boerderij in Frankrijk toen in het najaar van 2007 zijn conflict met de PVDA-ministers over het ontslagrecht speelde. Daar hebben we natuurlijk uitvoerig over gesproken met elkaar. Ik had als simpele analyse dat de Partij van de Arbeid net voor het CDA door de knieën was gegaan door de eis van een nieuw referendum over het Europees verdrag in te slikken. Dat was een pijnlijke concessie voor ze. Mijn inschatting was dat de PVDA natuurlijk niet nog een keer zo'n kniebuiging zou maken, niet een tweede keer. Dan kun je wel strikt redeneren en zeggen: ''Die kwesties staan los van elkaar'', maar enig logisch nadenken leert gewoon dat de PVDA niet zal toegeven. Dat heb ik Piet Hein voorgehouden. ''Ik moet die gang toch maken'', zei hij.'

'Tja, dat zou ik zo gauw niet zeggen. Piet-Hein zit op Sociale Zaken met de missie meer mensen aan het werk krijgen, de productiviteit te vergroten en ons sociale stelsel betaalbaar te houden. Nu zitten een paar honderdduizend mensen thuis, hoewel ze goed zouden kunnen werken. Hij neemt die verantwoordelijkheid heel serieus en gaat er met hart en ziel in. Hij is niet op dat departement geparkeerd omdat hij toch ergens moet zitten. Piet Hein geeft dan niet op. En dat is het grote verschil met een CHU' er. Als ik daar gezeten had, had ik allang verkend of de PVDA het zou trekken, waarna ik de strijd zou staken en suggereren: ''Kunnen we daar geen commissie voor inschakelen?'' Piet Hein is rechtlijniger en principiëler: ''Zo moet je het niet doen. Wij maken wetten, wij zijn de regering en we moeten laten zien hoe serieus dat is.'' Ik bewonder dat wel. Want ik ben dan maar makkelijk: ''Jongens, laten we nou geen ruzie maken.'' Rekbaar, plooibaar.'

Veerman herkent zich in de kenschets die de KVP'er Piet de Jong, premier van 1967 tot 1971, van zijn stijl van regeren gaf: verend opvangen. Het katholieke geloof van De Jong, zijn officiersopleiding aan het Koninklijk Instituut voor de

Marine in Den Helder, maar bovenal de vijf oorlogsjaren op de onderzeeboot O-24 vormden bij hem de karaktereigenschappen waarop hij tijdens zijn premierschap vertrouwde. Aan zijn katholicisme dankte De Jong zijn verzoeningsgezindheid. In zijn opleiding tot marine-officier bekwaamde hij zich in het leidinggeven. En de evenwichtskunst die van hem werd gevergd als bevelvoerder op een onderzeeboot in oorlogstijd, scherpte zijn gevoel voor de finesses van de menselijke verhoudingen onder hoogspanning.

'De zee heeft mij gemaakt', zei De Jong in een terugblik op zijn premierschap.[39] Een officier moet zo ver meeveren dat een ieder zich recht gedaan voelt, zonder dat de discipline of de gezamenlijke kracht van de bemanning eronder lijdt. Het schip moet op elk uur klaar zijn voor de vijand. Het 'verend opvangen' kon dat doel dienen. Een bemanning is tot meer in staat als elk lid zich één met de anderen voelt. Oud-minister van Financiën Johan Witteveen (VVD) sprak over het kabinet-De Jong als 'een club zonder doordrijvers, waarin het draaide om het bereiken van consensus'. ARP'er Bauke Roolvink (1912-1979), minister van Sociale Zaken onder De Jong, prees het kabinet als een 'alleraardigst en plezierig stel mensen'. De Jong zelf zei dat een kabinet met scherpslijpers en sterspelers hem niet trok: 'Ik kan niet werken tussen hete hoofden en koude harten.'[40]

Veerman: 'Heel herkenbaar allemaal. Dat verend opvangen van Piet de Jong ligt CHU'ers ook wel. Plooien en schikken. Niet altijd zomaar ten koste van alles een oplossing najagen. Soms kan het best eens even hard gaan, soms moet het eerst rijpen. Maar altijd erop gericht eruit te komen. Ik zit soms naast Piet de Jong, met een groep van mensen uit de politiek en de ondernemerswereld. Eén keer in de maand, in Wassenaar. Hij is in de negentig en glashelder. Verend opvangen, een beetje meedeinen. Dat is hem helemaal.'

'De ARP kon altijd veel beter met de socialisten over de baan dan met ons, voor zover ze het eens waren dan. Ook de socialisten menen: ''We hebben een opdracht en die moeten we uitvoeren.'' Wij van de CHU zeiden altijd: ''De Heer zal het doen, maar Hij heeft op deze wereld geen andere handen dan mensenhanden.'' Zulke verschillen in mentale instelling missen hun uitwerking op de dadendrang niet.'

Ondanks het antipapisme in de CHU, vooral vóór de oorlog virulent, beaamt Veerman dat de hervormde cultuur dichter bij de katholieke staat dan bij de gereformeerde, althans met haar synthetische denken. Willen verzoenen, het grote geheel in de gaten houden. Dat zijn eigenschappen van zowel de katholieken als de hervormden. 'De hervormde kerk was echt een volkskerk. Iedereen moest zijn plek hebben. Daardoor waren er ook vleugels. Je had de Gereformeerde Bonders, tussen wie ik ben opgegroeid in Nieuw-Beijerland. Mijn familie was van de Confessionele Vereniging, van de richting van Van Niftrik. En dan had je ook nog de vrijzinnigen. En dat paste toch allemaal in één kerk.'

'Daarom vind ik ook de uittreding van de Hersteld Hervormde Kerk uit de PKN zo jammer. Dat is zó onhervormd, om dat te doen. Niemand zette de zelfstandige gemeente in de PKN één voet dwars om te doen wat ze vonden dat

moest worden gedaan of gelaten. En dan toch uittreden. Dat is een beetje gereformeerd gedrag, als ik zo vrij mag zijn. Neem dan de Gereformeerde Bond. Ondanks al hun problemen met de PKN en ondanks de overstap van veel leden naar de Herstelde Hervormden, zijn ze toch bij het geheel gebleven. Petje af. Ik heb daar grote bewondering voor. Ze blijven waar ze vinden dat ze horen.'

Veerman meent dat gereformeerden neigen naar letterknechterij. 'Ze hebben zulke absolute opvattingen. Ze praten wel met een ander, alleen niet om van elkaars opvattingen kennis te nemen, maar om de kans te grijpen de ander te overtuigen. Het zit meer in mijn aard om waarde te hechten aan een goede gedachtewisseling, om te horen hoe de ander erover denkt. Dat vinden gereformeerden maar een beetje losjes. Je moet toch weten waar je staat? Streng in de leer, met het vingertje erbij. Uit mijn periode in de gemeenteraad herinner ik mij kwesties rond de zondagsrust. Ik was altijd geneigd te zeggen dat ook ik schendingen van de zondagsrust onprettig vond, zonder het nu allemaal te willen verbieden. Dat begrepen de gereformeerden dan slecht. Dat vonden ze een beetje halfhartig. En dan zei ik: ''Nee, ik ben altijd bereid te vertellen waarom ik iets afkeur, maar met mijn medewerking aan een verbod zou ik de ruimte van een ander inperken, louter omdat mijn overtuiging zegt dat iets niet goed is.'' Dat gaat mij te ver, politieke macht gebruiken om andersdenkenden hun ruimte te ontnemen.'

'Ik kon met katholieken prima opschieten. Ik ben in 1986 benoemd in Tilburg als hoogleraar en toen heb ik ook heel veel lezingen gegeven in Brabant. En dat was altijd weer een goede ervaring. Je zult me alleen nooit carnaval zien vieren. Dan zou ik me toch een *misplaced person* voelen. Gek genoeg is Piet-Hein tijdens het carnaval een keer verkleed als Sherlock Holmes opgedoken in Maastricht. Daar zijn foto's van geweest, in *De Telegraaf*. Toen heb ik gezegd: ''Piet-Hein, wees wat wijzer, man. Als Sherlock Holmes verkleed…'' Hij: ''En toch was het wel leuk en gezellig.'' Ook Maria van der Hoeven dacht daar wat anders over. ''Piet-Hein, als je weer carnaval wilt vieren, kom dan eerst even bij me langs. Dan praten we er nog eens over.'' En zij kan het weten.'

Behalve met de katholieken ziet Veerman een gelijkenis met liberalen, zowel in mentaliteit en opvattingen als in maatschappelijke positie. Daarom vindt hij het predicaat 'gedoopte liberalen' voor de CHU niet geheel misplaatst. Dat zag hij in zijn eigen omgeving. Het sociale patroon van de boerenstand op de Zuid-Hollandse eilanden determineerde in grote lijnen ook de politieke voorkeur.

'De CHU was in de streek waar ik vandaan kom meer de partij van de gegoede burgerij en de relatief grotere boeren. Hervormde boeren stemden óf CHU óf VVD. Niet de opgewonden VVD van nu, maar de fatsoenlijk liberale van destijds, de VVD van Stikker, Oud, Toxopeus. Sigaren en cognac. Thuis hadden we grote bewondering voor een type als de freule Wttewaall van Stoetwegen. Zij was zo *straight*, tegelijkertijd deftig en ook bevlogen. De CHU'ers en VVD'ers onder de boeren kozen over het geheel genomen ook altijd voor de Hollandse Maatschappij van Landbouw, een algemene boerenorganisatie. Daarnaast had je de CBTB, de Christelijke Boeren- en Tuindersbond, en dat waren toch voornamelijk gereformeerden.

Rinse Zijlstra, de broer van Jelle, is daar voorman van geweest, en Piet Bukman, Jan de Koning, Pieter Arie Diepenhorst, Chris van den Heuvel, Barend Biesheuvel. Allemaal antirevolutionairen.'

'We moesten ook niet zoveel hebben van de staat. Onze liberale inslag was dat je jezelf moest redden, zonder steun van de staat. Aan de andere kant moest je je wel verantwoordelijk tonen voor de ander, zonder dat nu allemaal hoog van de toren te blazen. Niemand mocht tekort komen. Gewoon doen, was ons parool, niet over praten, gewoon doen. Zo hoorde het. Dat was inherent aan de relatie met anderen. Zó was de sfeer, de cultuur.'

De boeren die hun stem uitbrachten op de CHU, schrokken volgens Veerman terug voor de VVD omdat ze die te seculier vonden. 'Op een verkiezingsavond hoorde ik Neelie Kroes een keer zeggen: ''Wij gunnen ieder het zijne, maar vinden dat geloof buiten de politiek moet blijven.'' Het geloof is voor thuis achter de kachel of voor 's zondags in de kerk, vond ze. Dat is dus niet zo. Ons geloof is onze voedingsbodem. Daar begint het mee en daar eindigt het mee. Dat willen we ook in de politiek gestalte geven. Dat hoort bij ons. Dan zie je dat de CHU toch uit een andere bron tapte.'

'De echte industrie- of landarbeiders zag je niet bij de CHU, een enkele uitzondering daargelaten. Die zaten bij de PVDA of, als ze gereformeerd waren, bij de ARP. Mensen die moesten vechten om het bestaan. Daardoor heeft de ARP ook altijd goede politici en vakbondslieden voortgebracht, mannen als Maarten Schakel of Bauke Roolvink, robuuste figuren. Roolvink was van oorsprong machinebankwerker en afkomstig uit de landarbeidersstand. De kerels van de ARP moesten harder knokken. Ze hebben hun eigen universiteit overeind gehouden, met dubbeltjes en kwartjes. Fantastisch. Bij ons stond er geen VU-busje op de schoorsteenmantel. Dat soort strijd hebben wij nooit hoeven te leveren. Dat gaf ons inderdaad een zekere bleekheid. Daar staat tegenover dat ondernemersland wel veel CHU'ers kende. Udink was daar een voorbeeld van, Van Veen. Het was de aard van het beestje dat je je op den duur zelfstandig wilde manifesteren, buiten een arbeidsbetrekking. Die drift was bij de CHU sterker ontwikkeld dan bij de ARP. Dat durf ik wel te zeggen.'

De protestants-christelijke middenstof

De pioniers in de VVD op hun beurt herkenden geestverwante zielen in de CHU. Dirk Stikker, in 1948 mede-oprichter van de VVD, zag het liberalisme als de niet-confessionele variant van de 'protestants-christelijke middenstof'. Die term was in 1940 gemunt door Benjamin Telders, voorman van de Liberale Staatspartij (LSP), die in de protestantse traditie van individualisme en gewetensvrijheid raakvlakken met het liberalisme zag.[41] Als erfgenaam van het oud-liberalisme beschouwde de LSP het christendom bovendien als de zedelijke grondslag van Nederland. In de befaamde uitspraak van Johan Rudolf Thorbecke 'Christendom

boven geloofsverdeeldheid' is de hervormde gedachte van de ene volkskerk herkenbaar, hoewel de liberale leider meer het oog had op een soort cultuurchristendom dan op de religieuze boodschap. 'Het christendom is niet gebleven binnen de kerk. Het is een burgerlijke kracht geworden, de ziel van onze beschaving, een stroom die zich door alle aderen van de maatschappij heeft uitgestort', schreef Thorbecke.[42] Een ander raakvlak tussen de CHU en de oud-liberalen is hun beider voorkeur voor openbaar onderwijs dat opvoedt in christelijke en maatschappelijke deugden.

Maar ook in de meer antiklerikale hoek van het liberalisme, bij de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), viel tijdens het naoorlogse proces van partijpolitieke hergroepering het oog op de CHU. Hoewel de VDB ten langen leste koos voor aansluiting bij de PVDA, had VDB-voorman Pieter Oud eerder niet verheeld dat hij de bond het liefst met de CHU zag opgaan in een middenpartij, een 'derde macht' tussen de socialisten en de rooms-katholieken.[43]

Stikker belde al in 1945 met CHU-leider Hendrik Tilanus om hem deelgenoot te maken van zijn aarzelingen over de initiatieven om weer een liberale partij op te richten. Tilanus adviseerde hem die initiatieven te steunen, want: 'In de CHU zouden de liberalen zich niet thuisvoelen. Ons bidden en Bijbellezen vinden ze gefemel.'[44] Uit deze geschiedenis komt naar voren dat ofschoon ze zich baseerden op verschillende mens- en maatschappijvisies, de liberalen en christelijk-historischen parallellen met elkaar onderkenden. De geestverwantschap is te herleiden tot de oorsprong van de CHU en de liberale groeperingen. Beide waren, zoals we eerder vaststelden, van origine parlementaire partijen. Ze ontstonden in het parlement, uit informele factievorming van gelijkgezinde politici, en weken daarmee in essentie af van de partijen die voortkwamen uit de maatschappij, zoals de ARP en de SDAP. Beide waren bovendien verbonden met de hogere standen. Bij de CHU had dat ook te maken met het verschijnsel dat de Afscheiding en Doleantie een sociale stratificatie in de protestantse wereld teweeg hadden gebracht. Behalve uit een godsdienstig of kerkelijk conflict, kwamen beide breuken in de hervormde kerk voort uit de wil van de lagere standen zich te bevrijden van de overheersende positie van de bevoorrechten. De gegoede burgerij en de aristocratie waren daardoor als vanzelf relatief beter vertegenwoordigd in de hervormde kerk dan in de gereformeerde.[45]

Zowel hun karakter van parlementaire partij als hun inbedding in de betere standen gaf de CHU en de liberalen een aantal typerende kenmerken. In organisatorisch opzicht valt op dat de parlementariërs in hun clubs de lakens uitdeelden, in tegenstelling tot de politici van de emancipatiepartijen die zich verbonden achtten met een goed georganiseerde achterban en in dienst stonden van het grote doel. Hun overwicht maakte de parlementsleden van de CHU en de liberalen in grote mate onafhankelijk van de partij. Regels omtrent een politieke lijn of een programma ontbraken. De parlementaire groep kende daarmee geen gemeenschappelijke wil en stemdiscipline was dan ook afwezig.[46] Tot ver in de twintigste

eeuw hebben de CHU en de VVD in meer of mindere mate deze losse organisatievorm gekend.

Dankzij hun gemeenschappelijke wortels in het negentiende-eeuwse notabelenbestuur stemden de christelijk-historischen en de liberalen ook inhoudelijk in een aantal opzichten overeen. Ze wezen de verzuiling af, moesten weinig hebben van staatsingrijpen in de maatschappij en hadden een voorkeur voor een kleine overheid die zoveel mogelijk verantwoordelijkheid bij het individu liet. Er waren uiteraard ook verschillen. De CHU putte haar verhaal uit een andere, eigen bron, en dat werd zichtbaar in een eigen mens- en maatschappijvisie.

Volgens Cees Veerman manifesteerde dat verschil zich vooral in de denkbeelden over vrijheid. Hij meent dat de wegen van liberalen en christendemocraten zich nog altijd scheiden bij dat kernbeginsel. Wie de CHU op één hoop gooit met de liberalen, maakt dezelfde fout als wie dat nu doet met het CDA en de VVD.

In hun benadering van vrijheid onderscheiden christendemocraten het wettelijke recht van de morele plicht. Een individu dat gebruik maakt van zijn wettelijk verankerde vrijheden, heeft tegelijkertijd de verantwoordelijkheid zorgvuldig met dat recht om te gaan. Die verantwoordelijkheid vloeit voort uit zijn morele plicht anderen netjes te behandelen en hun de ruimte te laten. In een beschaafde samenleving letten de mensen een beetje op het evenwicht tussen recht en plicht, meent Veerman. Hij kan zich goed vinden in het commentaar dat *The Financial Times* in 2005 op het hoogtepunt van de Deense cartoonkwestie afdrukte: 'Vrijheid is ons eerstgeboorterecht, zelfbeperking bepaalt onze volwassenheid.'

Veerman: 'Je moet altijd uitgaan van de waarde van een ander, zonder jezelf weg te cijferen of je eigen waarden te verkwanselen. Houd er altijd rekening mee dat de ander ook bestaansrecht heeft. Hij is er, en de plek die hij op deze wereld inneemt is even legitiem als de jouwe. Dat is de basisnotie. Zij gaat uit van wederkerigheid. Schematisch gezien, is het onderscheid met liberalen dat zij de vrijheid van het individu opvatten als een vrijheid van beperkingen: ''Ik mag niet belemmerd worden in mijn spreken, in mijn vergaderen, in mijn bewegingen.'' Ik vind dat een nogal gesloten, egocentrisch vrijheidsbegrip. Volledig vanuit dat ene individu bekeken, alsof hij alleen op de wereld is. Het vrijheidsbegrip dat ik aanhang is relationeel en houdt ook een opdracht in. Niet alleen zijn vrijheid maakt een mens volledig, ook zijn gave om de ander goed te doen. Daar ben je voor toegerust. En vanuit de christelijke overtuiging ben je er ook toe gehouden om die gave te gebruiken, als de mogelijkheid zich voordoet. Die gave houdt in dit geval in dat je je inspant om voor de ander dezelfde vrijheid te verzekeren als voor jezelf. Vrijheid is dan meer dan een afscherming van je eigen domein. Ze houdt ook een opdracht in, en een open houding naar de ander.'

De wederkerigheid die Veerman bepleit vergt dat je de ander evenveel vrijheid gunt als je jezelf toeëigent. Dat het gemakkelijker is vrijheid te nemen dan te geven, blijkt volgens hem uit de dubbelhartigheid van de rechtsextremist Geert Wilders die in de winter van 2008 een onbegrensde vrijheid van meningsuiting voor zich opeiste om een anti-koranfilm uit te zenden, terwijl hij de godsdienst-

vrijheid van Nederlandse moslims vergaand wilde inperken met de sluiting van moskeeën en een koranverbod.

Veerman: 'De vrijheid van meningsuiting is bij hem sacrosanct geworden. Onderwijl wil hij het heilige boek van de moslims verscheuren. Levensgevaarlijk. In die spannende weken in februari en maart 2008 leek het erop dat veel Nederlanders in het buitenland in gevaar zouden komen als Wilders zijn film zou vertonen. Gaat de vrijheid van meningsuiting nou zover dat je zelfs de veiligheid van je onderdanen in de waagschaal kunt stellen? De vrijheid van meningsuiting is zwaar bevochten op absolutistische machten. Dus daar moet je niet lichtzinnig mee omspringen. Hirsi Ali zei: ''Ik kom hier om het recht van belediging te verdedigen.'' Dan denk ik: waar ben ik aanbeland? Er is ook nog zoiets als goede smaak, wellevendheid, beschaving. Je kunt ook op een fatsoenlijke manier met iemand van mening verschillen.'

'Ik begreep niets van die bijna verafgoding van Hirsi Ali. Zij is een slimme tante, ze verkoopt geen flauwekul, maar om dan zo devoot achter haar aan te lopen als Paul Cliteur, Herman Philipse en andere mannen deden. Kijk nu even met je nuchtere boerenverstand wat ze allemaal van plan is en hoezeer ze met zichzelf bezig is. En ik begrijp ook niks van Wilders. We hebben een miljoen moslims in Nederland. Die hebben we in de jaren zestig en zeventig hier naartoe gehaald omdat we arbeiders nodig hadden, voor het werk waarvoor we zelf onze neus ophaalden. Al die mensen namen niet alleen dat werk over, maar droegen ook bij tot onze nationale productie en ons nationaal inkomen. En dan zouden we nu tegen ze zeggen: ''Jongens, wel precies doen wat wij willen''? Nee. Het is logisch dat we hun vragen de Nederlandse wetten te respecteren, de Nederlandse taal te leren en geen besloten clubjes te houden. Maar dan hebben ze ook recht op een volwaardige plek en volledig burgerschap. Dat willen Wilders en Hirsi Ali hun niet geven.'

Het CDA dankt zijn relationele vrijheidsbegrip volgens Veerman vooral aan zijn katholieke voedingsbron. Deze oriënteert zich meer dan het individualistische protestantisme op de gemeenschap. Vanuit een andere, eveneens christelijk geïnspireerde invalshoek komen protestanten als hijzelf en Donner niettemin tot een vergelijkbare zienswijze. Van enig verschil met zijn oud-collega Donner valt volgens Veerman niets meer te bespeuren zodra zij het over vrijheid hebben. Vanwege de gelijkenis in hun opvattingen is het de moeite waard Donner iets uitgebreider te citeren.[47]

Donner: 'De opvatting dat de vrijheid van het individu de afwezigheid van dwang en beperkingen inhoudt, gaf oriëntatie toen ons leven nog door bijgeloof, regels, normen was gestempeld. Toen was die vrijheidsdrang een grote emancipatoire kracht. Maar nu zijn die beperkingen zozeer wegvallen, zowel fysiek als moreel, dat alles moet kunnen tenzij de wet het verboden heeft. Zo'n vrijheid biedt géén oriëntatie meer. Want waar maatschappelijke binding en verantwoordelijkheid wegvallen, ontbreekt het besef van collectieve zin, inhoud en doel. Het enige doel is dan: ''Meer, rijker, mooier''. Dan is de zin van het leven gelegen in

geluk en plezier, en heeft het dus geen zin als geluk en plezier ontbreken. Dat leidt tot doelloos najagen van ervaringen. En tot een samenleving waarin ieder voor zichzelf opkomt, en waarin zwakke mensen eigenlijk minderwaardig zijn omdat ze niet aan dat heroïsche mensbeeld voldoen.'

'We ontdekken dus dat we alleen niet kunnen leven. Het grootste deel van het maatschappelijk leven berust niet op wetgeving maar op samenwerking van mensen, op onderling vertrouwen en gewoonte. De wetgeving van de overheid is slechts het topje van de ijsberg. De waarden en normen die eronder schuilen, komen voort uit de gemeenschappen van mensen. En dan heeft het christelijk geloof veel te bieden, hoezeer we ook moeten uitkijken voor de hoogmoed van het eigen gelijk. Christenen hebben een belangrijke bijdrage te leveren, dankzij het mensbeeld dat Genesis ons heeft gegeven. Het was niet goed als de mens alleen bleef, zag God, nadat Hij Adam had geschapen. We hebben elkaar nodig om iets te presteren. En het zal u niet verbazen dat ik persoonlijk de christendemocratie bij uitstek een politieke filosofie vind die mensen probeert samen te brengen, het belang van gemeenschap voorop zet, en zegt dat individuele vrijheid een natuurlijke tegenhanger heeft in ieders verantwoordelijkheden jegens de medemens. We hebben de vrijheid niet om te doen wat we willen, we hebben de vrijheid om in gemeenschap met anderen wat tot stand te brengen.'

Aldus Donner. Als je hem vraagt naar het verschil tussen zijn club en de liberalen, zal Huib Eversdijk je het verhaal vertellen van de CHU'er en de VVD'er op hetzelfde kantoor. Goede collega's op het werk, vliegen ze elkaar in de haren zodra de politiek ter sprake komt. 'Ze besluiten voor een survivaltocht de jungle in te trekken, om dat op te lossen. In het oerwoud komt een leeuw op hen af, geen Loekie, maar een leeuw met honger, dat kon je zien. Niets anders te eten in de buurt dan die twee kerels. De VVD-man trekt snel zijn sportbroekje en hardloopschoenen aan, tot verbazing van de CHU'er: ''Beste man, denk je nu echt dat je daarmee die leeuw voorblijft?'' ''Nee, maar jou wel!'' En weg is-ie.'

'Zo gaat dat in de jungle, dáár staat het ik voorop. Gods schepping is geen jungle, maar een zorgzame samenleving, naar het Bijbelwoord in Galaten 6: ''Draag elkaars lasten, zo leeft u de wet van Christus na.'' Het individualisme maakt van de samenleving een jungle, waar de sterkste heerst, de knapste, de rijkste, de handigste. Ook daarom was macht nooit echt een drijfveer van de CHU en zag de Unie machtsvorming eerder als onchristelijke politiek. Ik vind de VVD de partij van het ik. De CHU was de wij-partij bij uitstek. Wij hadden zowel een verticale verbinding, met Gods geboden, als een horizontale, met de naasten. Kijkt u naar het kruis van Christus en u ziet dat die twee verbindingen, de verticale en de horizontale, niet zonder elkaar kunnen. Anders verliest het kruis zijn verband en valt de boel uit elkaar.'

Het fatsoen moet uit de mens komen, niet uit het systeem

Ook het sociale bewustzijn van de CHU is christelijk geïnspireerd. De wijsheid uit Galaten 6 en andere bijbelgedachten die de idee van naastenliefde in de cultuur hebben geplant, betekende in sociale zin dat niemand tekort mocht komen. 'Bij ons beoefent de schoenlapper in zijn pothuis zijn vak evenzeer bij de genade Gods als het Zijne de Koning op Zijn Troon', zo verwoordde CHU-senator Gerretson deze notie met een woord van een Amsterdamse hoogleraar.[48] Dat hield voor de Unie geenszins in dat zij andere sociale verhoudingen nastreefde of dat de overheid de maatschappij opnieuw moest modelleren. Het goede moest niet zozeer uit het systeem als wel uit de mens zelf komen. Ook hier moest de stille kracht van het fatsoen zijn werk doen.

In zijn eigen omgeving, op Zuid-Beveland, zag Huib Eversdijk dat fatsoen terug bij de boeren die hun arbeiders ook in de stille tijden doorbetaalden. 'Ja, en dat zal in Friesland niet anders zijn geweest. Een boer van de CHU was toch een andere boer. Aan de verhoudingen wilde hij uiteraard niets veranderen. De boer was de boer, de knecht was de knecht. Maar het moest wel netjes blijven. Hij hield zijn personeel gewoon het hele jaar in dienst. Zo hoorde het. Dat was niet zo bij de boeren die meer op de markt dan op de mensen letten. Oogst klaar? Wegwezen! Zo was het bij hen. Ik ken het verhaal van een boer die zijn collega, een CHU-boer zeg maar, verweet dat hij zijn arbeiders in dienst hield: ''Ik snap dat niet. Je bederft de markt, dat is punt één, en *errebeiers moe-je net als rooie kool kunnen inkulen.*'' Gewoon inkuilen, die arbeiders. Schande toch! Ik heb dat bij onze mensen echt niet zien gebeuren. Het spijt me dat ik het moet zeggen, maar de anderen, de nieuwe rijken in de boerenstand, waren toch vaak de VVD'ers.'

Eversdijk zegt dat hij in zijn omgeving veel CHU'ers kende die actief waren in maatschappelijke organisaties en het kerkenwerk, als ouderling, diaken of kerkvoogd. Ook Bert van den Braak, politiek historicus en medewerker van het Parlementair Documentatie Centrum, meent dat het sociale gevoel van de CHU meer in de persoon van de Uniepoliticus zat dan in het politieke handelen. In de organisch-conservatieve benadering van de CHU was sociale politiek in de eerste plaats een verantwoordelijkheid van het particulier initiatief, niet van een interveniërende overheid.

Van den Braak: 'Je zou wel kunnen zeggen dat er na 1945 een sociale vleugel was, met de freule, Hendrik Kikkert en Cor van Mastrigt als voornaamste exponenten. Dat sociale kwam vooral tot uiting bij stemming over moties, voor extra woningwetwoningen of een ander loonbeleid. Kikkert stemde in 1960 als enige CHU'er voor een motie van PVDA-fractieleider Jaap Burger tegen het loonbeleid van het kabinet-De Quay.' Het lag evenwel niet in haar politieke aard dat de CHU zich inzette voor ingrijpende sociale hervormingen. In de beginjaren van de CHU was er juist veel verzet tegen sociale wetgeving, maar toen telde de Unie ook enkele zeer conservatieve leden, zoals Johan Willem Van Idsinga en senator Herman Verkouteren (1856-1930). Verkouteren keerde zich, om een voorbeeld te noemen,

tegen vermindering van het aantal leerlingen per klas omdat volgens hem het nut van klassikaal onderwijs überhaupt niet vaststond.

Als meer sociaal voelend stonden toen het Tweede Kamerlid Reinhardt Snoeck Henkemans (1862-1945) en Jan Rudolph Slotemaker de Bruïne (1869-1941) bekend. Van den Braak: 'Slotemaker was als predikant in de armste streken van Friesland in aanraking gekomen met bittere armoede. Hij werd actief in de christelijke vakbond. Niettemin zou hij in de jaren dertig als minister onder Colijn één van de voornaamste uitvoerders worden van de aanpassingspolitiek. Als minister van Sociale Zaken verlaagde hij de steunuitkeringen aan werklozen. Ook in die tijd telde de fractie altijd enkele vakbondsafgevaardigden, zoals Jouke Bakker, maar die steunden steeds het kabinetsbeleid. Mijn indruk is dus dat de CHU door haar gouvernementele opstelling geen uitgesproken sociale politiek voerde, ondanks het persoonlijke sociaal gevoel van Uniepolitici.'

Hendrik Kikkert (1912-1988), Cor van Mastrigt (1909-1997) en Jouke Bakker (1873-1956) waren alle drie afkomstig uit arme landarbeidersgezinnen. In het gedenkboekje over de CHU bij de opheffing in 1980 herinnert een Friese schilder zich de jaren 1912-1925 als de 'gelukkigste tijd' voor het Friese platteland, hetgeen hij dankte aan 'de in het geloof gestelde daadkracht' van Jouke Bakker. Hij doelde op de zware druk die Bakker op kerkvoogden uitoefende om kerkelijke gronden kleinschalig aan gemeenteleden te verpachten. 'In een goed uien- of worteljaar verdrie-of viervoudigden de inkomens van deze mensen', verheugde hij zich.[49]

Jouke Bakker uit Menaldum was de grootvader van Joeke Baarda, de latere CHU-senator. Baarda zegt dat zijn opa van grote invloed is geweest op zijn keuze voor de CHU: 'Ik had een nauwe band met hem. Kennelijk zag hij iets in mij. Wij voerden veel gesprekken en hadden geestelijk een heel goede verstandhouding. Ik kreeg veel waardering voor het werk van mijn grootvader, die niet meer had dan vier jaar lagere school en toch al op vierjarige leeftijd kon lezen. Dat had hij van zijn grootmoeder geleerd. Verder is hij gevormd door zelfstudie, dankzij de stimulans van de plaatselijke hervormde predikant in Menaldum, dominee Hupkes, over wie hij met veel respect sprak. Hij zei dat hij gevormd was door de hogeschool van het verenigingsleven. Hij was daarin zeer actief. Hij schreef ook veel, aan het begin van de vorige eeuw zelfs een revue over Menaldum, die zo populair was dat hij in Leeuwarden en Sneek is opgevoerd. Ook dichtte hij veel, en had-ie een goede spreekvaardigheid. Hij sprak uit het hoofd. Als kind heb ik hem nog wel gehoord, en dan sloeg de vlam echt over.'

'Mijn grootvader, begonnen als landarbeider, was landelijk actief in wat toen nog de Christelijke Werkmansbond heette. Hij had de armoede aan den lijve ondervonden en kende de problemen van de arbeidersklasse. Na de lagere school moest hij aan het werk bij de boeren, anders was er te weinig geld om te eten. Zij hadden een vrij groot gezin. Wat ik enorm in hem waardeerde, was dat hij zijn afkomst nooit verloochende en zich altijd voor de arbeidende klasse inzette. Daardoor was hij ook populair bij de linkerzijde in de Tweede Kamer. Hij moest zich in de CHU met zijn opvattingen over sociale politiek soms echt staande houden,

zoals na de oorlog een man als Kikkert. Hij bezweek niet voor druk en verwijten uit eigen kring. Omliggen, dat deed hij niet.'

'Hij moest een keer op werkbezoek in Appelscha, waar je toen nog vervening voor turf had. Er waren daar veenarbeiders die hem uitlachten: ''Wat moeten die witte boorden hier?'' Daarop zei hij: ''Geef mij een schop.'' Hij heeft toen de hele dag met die arbeiders in het veen gestaan. Dat ging als een lopend vuurtje en 's avonds zat de zaal waarin hij moest spreken bomvol. Dat is een voorbeeld. Dat heb ik zeer gewaardeerd. Toen ik een jaar of zestien was heb ik met mijn latere zwager in Menaldum, ons geboortedorp, een CHU-jongerenafdeling opgericht. Ik weet nog dat ik voor het eerst een verhaal heb gehouden over de CHU. Dat verhaal gaf ik van tevoren aan mijn grootvader, van wie ik gegevens had gekregen. Ik vergeet dat niet. Hij had zijn zoon en schoondochter uit Hallum op bezoek en zij moesten toch maar even wachten, terwijl hij dat verhaal in zijn kamer corrigeerde. Dat ging voor. Een machtig mooie herinnering!'

Durk van der Mei schetst nuchter wat de oude rechtvaardigheidsnorm 'ieder het zijne' voor de CHU op het terrein van de sociale politiek inhield: 'Als CHU'er was je voor een maatschappij waarin de ondernemingen een belangrijke rol speelden en tevens de werknemers aan hun trekken kwamen.' Zó, buiten een context, klinkt dat als een open deur. In het bakkersbedrijf van zijn vader in Haarlem zag Hans Franken hoe dit alledaagse sociale ideaal in deze onderneming met 450 personeelsleden uitpakte. Franken: 'Een bedrijf heeft ook een maatschappelijke functie. Dat heb ik in mijn vaders bakkerij met de paplepel ingegoten gekregen. Een onderneming is niet alleen van de geldschieters, evenmin van het management en ook niet van het personeel, maar van de combinatie. Zij hebben met zijn allen de verantwoordelijkheid. Op de werkvloer noemden ze mijn vader meneer Ab. Hij werd op handen gedragen. Hij was een zeer betrokken werkgever. Een man die na de oorlog doorbrak en op de PVDA ging stemmen. Opeens hing er een poster van de PVDA voor zijn raam. Hij dacht: ''Die CHU is *vieux jeu*.'' Daar is hij toen om allerlei redenen van teruggekomen.'

In de tijd dat bankenconsortiums streden om het bezit van ABN AMRO, heeft Franken in de Eerste Kamer in het debat over de fusie- en de overnamerichtlijnen gesproken over de maatschappelijke functie van de onderneming. 'Ik heb het kabinet toen voorgehouden dat bij ABN AMRO het belang van 26.000 mensen in het geding was, werknemers die hun ziel en zaligheid aan de bank gaven. Zij verkeerden in onzekerheid door het handelen van enkele zonnekoningen aan de top die met een grote zak geld naar huis gingen. Ik ben opgegroeid met een vaderlijke werkgever die voor zijn mensen zorgde. Mijn vader is oud geworden. Hij werd tot op hoge leeftijd gebeld door oud-personeelsleden: ''Wat hadden wij toch een goede tijd samen!'' Terwijl het echt sappelen was! Ook op zaterdag was de bakkerij tot diep in de avond in bedrijf. Op zondag ging dan de telefoon. De strandtenten in Zandvoort hadden brood tekort. Ik vond dat prachtig, want dan mocht ik als jongetje met een medewerker de drie bakkerijen langs om te kijken wat er nog was, waarna we dat naar die strandtenten brachten. Rond dat dubbel-

tjesartikel uit mijn vaders bakkerijbedrijf ontstond heel zo'n calvinistische mentaliteit van hard werken en geen flauwekul.'

Van der Mei bestrijdt dat het in sociale politiek alleen om werknemersbelangen gaat. 'In een sociale politiek komt een ieder op een evenwichtige, redelijke, sociaal verantwoorde wijze aan zijn trekken. De vakbeweging vertegenwoordigt een deelbelang en in de Tweede Kamer ben je geroepen om het algemeen belang te behartigen. Het sociale van de vakbeweging kan, met andere woorden, nooit op één lijn worden gesteld met het sociale van de politiek. Dat zou een verenging tot louter het materiële tot gevolg hebben. "Ze hebben geen sociaal gezicht", zeiden ze dan van de CHU. Wat is dat in hemelsnaam? Zó zegt mij dat niets. Wel als het betekent dat een partij let op de sociale verbanden in een samenleving en zich vanuit dat perspectief afvraagt welke groepen in een achtergestelde positie zitten. Dat gold lange tijd voor vrouwen. En dan constateer ik dat de CHU al in 1922 een vrouw in het parlement had, Frida Katz, woordvoerster voor volksgezondheid, volkshuisvesting en sociale zaken. De ARP pas in 1963, Jacqueline Rutgers. Over een sociaal gezicht gesproken. De gelijkberechtiging van de vrouw, dat vind ik nou sociaal, want dat is een streven om een achtergestelde groep te verheffen en zo evenwicht aan te brengen in de onderlinge verbanden in de samenleving.'

Hoofdstuk 4

Behoud het goede

De freule én het gewone volk

De christelijk-historischen zagen de leiding van God in de geschiedenis van Nederland. Maar ook op alledaags niveau wilden ze leren van het verleden, zo blijkt uit al die verhalen van CHU'ers over het voorbeeld dat zij namen aan hun vader of grootvader. De levenswijsheid van vorige generaties hield een les in voor het eigen handelen.

De doorleefde notie van Paulus' woord 'behoud het goede' was een van de conservatieve kenmerken van de CHU, volgens rechtsfilosoof Kinneging de enige waarlijk conservatieve groepering die Nederland heeft gekend. De invloed van de adel is daar niet vreemd aan, zegt hij. Naast het christelijke erfgoed herkent Kinneging de deugden van de aristocratie in de CHU, bijvoorbeeld in de zienswijze op sociale politiek. Daarin was de idee zichtbaar dat een hogergeplaatste goed moet zorgen voor de mensen die van hem afhankelijk zijn. Zijn eer verplichtte hem daartoe. De Nederlandse landadel had een voorkeur voor de Unie, hoewel de CHU zeker geen partij was waarin louter 'de mannen met dubbele namen' of 'de heren millioenairs' het voor het zeggen hadden, zoals Abraham Kuyper fulmineerde ten tijde van de breuk met De Savornin Lohman.[1] De Unie was niet opgericht als belangenpartij van de hogere standen. De hervormde kerk vormde de verbindende factor tussen Unie en adel. Met de vaderlandse volkskerk had de adel een historische band. Adellieden van gereformeerde of katholieken huize waren een uitzondering.

'De CHU, dat was de freule én het gewone volk', karakteriseert Kruisinga de gemengde aanhang van de Unie. Eversdijk zegt: 'Ik zag veel lui uit de adel in de CHU, maar die werden zeker niet omhoog gestoken. De freule was de freule, zeker, maar Beelaerts van Blokland was gewoon Pieter Beelaerts, baron van Verschuer was Otto van Verschuer. De CHU was niet heel deftig, ook niet volks, maar vooral netjes burgerlijk.' Zelf relativeerde Wttewaall van Stoetwegen, 'Bob', de status die men associeerde met het begrip 'freule': 'Het begrip was velen vreemd. Men stelde zich er iets deftigs bij voor en iets 'veraf'. Ja, en dan kwam ze en dan zeiden ze:

Is dat nou alles? Frida Katz droeg nog een hoed met veren en dit mens is maar heel gewoon.'[2]

Gevraagd naar de maatschappelijke achtergrond van de Unieleden, karakteriseert Wim Mateman de CHU als een echte plattelandspartij, met leden uit elke stand. 'Je vond onze aanhang bij de mensen van de traditionele volkskerk, op de Veluwe en op het platteland van Zuid-Holland, Zeeland en Friesland. Het is echt een vooroordeel dat de CHU louter een club van de hogere lieden zou zijn geweest, een partij van stand. De bulk van de aanhang was het gewonere volk. Het is daarom ook een misleidend zwart-witbeeld om de tegenstelling tussen de CHU en de ARP te schetsen als de landadel versus het volk. Ik durf zelfs de stelling aan dat de CHU meer een volkspartij was dan de antirevolutionairen met al die gestaalde neocalvinistische kaders.'

Hans Gualthérie van Weezel: 'Er zat geen klassenstrijd in de CHU. Een partijtijger als Leo de Snaijer, zoon van een beambte bij het nutsbedrijf, begonnen als instrumentmaker, accepteerde zonder enige moeite ook de vent met de dubbele naam. Dat hoorde bij de CHU. Zonder de dubbele namen zou de CHU een andere partij zijn, dat wist De Snaijer ook. De adel behoorde bij het geheel dat de CHU haar eigen karakter gaf.'

De vergelijking met de Britse Conservative Party dringt zich op. Van Weezel is een van de vele CHU'ers die de *Tories* noemen als zij een evenbeeld van de Unie in het buitenland zoeken. Bij het oud-Kamerlid komen dan direct de herinneringen naar boven aan de 38ste lord Delaware, met wie hij in de NAVO-assemblee zat. 'Dat is hele oude adel. De staat Delaware in de Verenigde Staten is naar zijn familie genoemd. Een Delaware ontbrak nooit bij de plechtigheden waar een nieuwe president van de vs zijn opwachting maakte. Ik mocht hem graag, lord Billy. Die Delaware nu, die haatte Thatcher. Hij zag haar als een *nouveau riche*, een middenstandsdochter, een opgeklopte juffrouw. "*We hate her because we have allways been good to the people*", zei hij toen ze zo in de weer was met die saneringen en zo. Als landeigenaar ging hij altijd netjes om met de mannen die voor hem werkten. Hij zorgde ervoor dat die kerels zichzelf en hun gezin goed konden voeden en dat de kinderen naar het hospitaal gingen als ze ziek waren. Het was zijn eer van een Delaware te na als er in zijn gebied arbeiders waren wie het niet goed ging. Dat is het sociale gezicht van conservatieven. Ik herken dat in de CHU.'

Hij bevestigt dat Delaware gruwde van de uitspraak van Thatcher: '*There's no such thing as society.*' Van Weezel: 'Dat vond-ie een vreselijke uitspraak! Hij begon elke Navo-assembleevergadering weer op Thatcher te schelden. Dat nare mens, en dan is ze ook nog barones geworden! De *nouveau riche* komt het Hogerhuis binnen! *It's scandalous*!'

Wim Mateman noemt Thatcher een 'Verdonkachtig' type, hetgeen hij niet complimenteus bedoelt.[3] 'De landadel en de échte *conservatives* in Engeland zetten haar uiteindelijk aan de kant. Die vonden haar te weinig sociaal. Als je een partij in Nederland wilt vergelijken met de *Tories,* zijn het niet de liberalen maar de christelijk-historischen. Net als bij de *Tories* bood de aanhang van de CHU een

dwarsdoorsnede van het hele volk. De Unie was niet georganiseerd op basis van maatschappelijke posities. Dat sprak mij erg aan, moet ik zeggen.'

Leo de Snaijer beschrijft de CHU als een partij die sociaal rechtvaardig wilde zijn zonder de maatschappij op zijn kop te zetten. De CHU was niet a priori tegen veranderingen, zolang ze uit de orde der dingen zelf voortkwamen. Henk Beernink was een voorbeeld van een CHU-politicus die dat meebewegende conservatisme in de praktijk bracht. Als minister van Binnenlandse Zaken (1967-1971) zag hij in dat aan het ontslag van de Amsterdamse burgemeester Gijsbert van Hall niet te ontkomen viel, na diens falend bestuurlijk leiderschap ten tijde van de provorellen. Beernink voltrok dat vonnis. Hij verdedigde ook de wet die de beperkingen op crematie ophief, hoewel dat naar zijn overtuiging tegen de traditie inging. Hij zei naderhand dat nu eenmaal niet alles in het leven uit tradities en gebruiken bestond. Tekenend is ook hoe Beernink als tegenstander van de vorming van het CDA, toch constructief meewerkte aan het fusieproces nadat KVP, ARP en CHU hun jawoord hadden gegeven. In een crisisberaad in de 'nachtclub-Grosheide', zo genoemd vanwege het tijdstip van overleg, over de grondslag van de nieuwe partij, bedacht hij in februari 1975 zelfs het verlossende compromis.[4]

Zo'n opstelling tekende hem als de conservatief die de bedding van de rivier wil volgen en weigert deze zelf te graven. De partijgenoten die hem verweten dat de CHU onder zijn bewind was afgegleden naar traditionalisme en kleurloosheid, behoorden tot de voorstanders van actieprogramma's en een stevige partijorganisatie. Dat zal niet toevallig zijn.

De Snaijer: 'Dynamisch conservatief, dat was het woord dat ik gaf aan de vorm van conservatisme die ik in de CHU waardeerde. Met de vaart der volkeren meegaan, zonder zelf die vaart erin te zetten. Fatsoenlijk, braaf, gezapig? Het is maar hoe je er tegenaan kijkt. Netjes en gezagsgetrouw, zo zou ik de CHU eerder noemen. Een sterk leger, een goede politie en geen gesjoemel met belastingen. Dat is in één zin gezegd het conservatisme dat ik voorsta.'

Mateman noemt de CHU een partij die zich kenmerkte door dingen niet te willen. 'De mensen die zich aangesproken voelden, waren degenen die eigenlijk zo min mogelijk verandering wilden. Huisje, boompje, beestje, de monarchie in stand houden, dat was het ideaal in de kringen van de CHU. Het sociale gevoel ontbrak niet, integendeel. Dat was ook een kwestie van fatsoen. Sociale wetgeving moest gewoon. Dat was ook logisch, gezien de achterban van de Unie. Daartoe behoorden ook de kleinere boeren, de handwerklieden, de kleine middenstand. Die wilden wel sociale wetgeving ter bescherming van hun vak.'

Conservatisme in zijn zoetste vorm, oordeelde Henry Faas over de politieke mentaliteit van de CHU. Hij beschreef hoe CHU'ers op een Woudschoter zomerconferentie, waar je je volgens hem lekker jong voelde als je onder de 50 was, instemmend knikten bij Beerninks zorgen over de lawaaiige jongeren in Spijkenisse. 'Er wordt daar maar ruw met bromfietsen rondgereden, waardoor zelfs de televisie wordt gestoord.'[5] Freule Wttewaall kenschetste de CHU als de partij van de wereld buiten de Randstad: 'In de Randstad lopen we met alles vooruit. De acties, al die

dolle dingen, worden hier gevoerd. Voorbij Utrecht leef je in een compleet andere wereld. Vooral daar vindt de CHU haar aanhang. Wij zijn de partij van die andere wereld.'[6]

Mateman reageert: 'Nederland is natuurlijk een burgerlijk land. In de politiek wilde het volk dat zich christelijk-historisch noemde zijn eigen ethiek terugvinden. In enkele trefwoorden samengevat, kwam dat in de CHU tot uitdrukking in sociaal beleid, een hoge fiscale moraal, een gouvernementele houding, steun aan het gezag, aversie van wanorde, optreden tegen onrecht, nationalisme. Het CHU-volk keek niet in het programma van de Unie of naar de beleidsmatige uitwerkingen. Het ging er gewoon vanuit dat zijn waarden in vertrouwde handen waren bij de Unie.'

Volgens Hans Franken was in de CHU een eigen vorm van burgerlijk ethos geïncorporeerd: 'Je betaalt je belasting, je gehoorzaamt het gezag, je doet het goede, gedraagt je, let op je woorden, zet je in voor de publieke zaak.' Voor Hans Gualthérie van Weezel is de onbeschroomdheid in het spreken over leiding en discipline een aantrekkelijke kant van conservatisme. De eerbied voor het gezag in de CHU trok hem. Hij is tegelijkertijd een vertegenwoordiger van een meer romantische vorm van conservatisme. Voor Van Weezel is conservatisme verbonden met een stijlvolle manier om in het leven te staan, met goede smaak en fatsoen, gecodeerd in allerlei ongeschreven regels over hoe het hoort en niet hoort. 'Bij de opening van de Oosterscheldedam zag ik destijds Neelie Kroes een hoed dragen die net iets groter was dan die van de koningin. Dat kan niet, hè. Dat moet je aanvoelen. Zo'n Mark Rutte zegt dat elke grote stad een bordeelwijk moet hebben. Daar heeft-ie uit pragmatische overwegingen misschien gelijk in, want voor de openbare orde is het beter als mannen naar zo'n juffrouw gaan dan op straat iemand aanranden, maar je zegt zoiets niet.'

Het gaat om het stijlgebrek van de *nouveau riche* versus de ingetogenheid die bij goede smaak past, zegt hij. De P.C. Hooftstraat in Amsterdam versus het Noordeinde in Den Haag, de SUV van BMW versus de Citroën C6, een witte villa in Loosdrecht versus een grachtenhuis aan het Leidse Rapenburg. Van Weezel: 'Bij de *nouveau riche* is het allemaal net iets te groot, net iets te wit. Te veel op de materie gericht. Stijl is ook een pose. Zij houdt in dat je weet in hoeverre je je rijkdom kunt etaleren.'

Wie iets beter kijkt, ziet in Van Weezels eigen pose een lichte vorm van zelfspot. Tekenend is de kaft van zijn boekje *Rechts door het midden*, waarin hij zijn Haagse herinneringen heeft opgetekend. Tegen de achtergrond van de Nederlandse leeuw poseert hij in een blauwe blazer en oranje stropdas, waarin het patroon van de Nederlandse driekleur is verwerkt. Expres een tikje *overdone.* De romantisch-conservatieve stijl heeft een eigen vorm van humor. Brits getint, fijnzinnig ironisch. Net als wijlen VVD-senator Harm van Riel (1907-1980), voor wie hij een grote bewondering heeft, is Van Weezel een liefhebber van P.G. Wodehouse, de Britse schrijver die de ernst van het leven met subtiele humor relativeerde. Van Weezel geniet als hij terugdenkt aan die keer dat Harm van Riel anti-Navo-activisten op

de kast joeg met de opmerking: 'Het mooiste dat ik ken is de Nederlandse vlag op een oorlogsschip.'

Hij herkent zich wel in de typering die Jérôme Heldring, veteraan in de Nederlandse journalistiek, van de CHU gaf: 'Conservatieven die de zon in het water zien schijnen.' Karakteristiek voor die vrolijke inslag is het verhaal van Eversdijk over een van zijn avonden met jonkheer Guus de Casembroot, commissaris van de koningin in Zeeland tussen 1948 en 1965 en de 'Zeeuw van de eeuw' volgens de lezers van de provinciale krant PZC. Eversdijk: 'Dat was echt een CHU-man. Hij was van adel, zijn vrouw was een barones, en toch sprak hij alle Zeeuwse dialecten. Met de fanfare, waar ik voorzitter van was, brachten we bij de ambtswoning van De Casembroot een serenade aan koningin Juliana, toen zij in Zeeland kwam. Na haar vertrek zei hij tegen ons: ''Kom erin, jongens!'' En wij met de hele club de ambtswoning binnen, tot zijn vrouw hem waarschuwde dat ze naar het concert ter ere van Juliana in de Sint Jacobskerk in Vlissingen moesten: ''Louis, kom nou, we moeten weg.'' Hij: ''Ga jij nou maar vast, en dan zeg je daar dat de commissaris door ambtsbezigheden wat later komt.'' Ze was nog niet weg, of hij ging op een kistje staan en zei: ''*Jongers, het wuuf is van 't kot en noe kunnen we d'r tegenan!*'' Heel die tent ging op z'n kop. Veel bier. Zo tegen half tien zei-ie: ''Eversdijk, nou moet je opdonderen, als ik nu snel ben, dan ben ik er nog net vijf minuten voor het einde. En weet je wat er nou morgen in de PZC staat? Door drukke ambtsbezigheden was de commissaris wat verlaat.'' En, inderdaad, zo kwam het in de krant. Letterlijk!'

Oud-Europarlementariër Arie Oostlander, afkomstig van de ARP, vond destijds het nationalisme een bedenkelijke kant van het conservatisme in de CHU. Tot zijn spijt ziet hij dat weer de kop opsteken in het CDA: 'Dat CHU-achtige spreken over God, Nederland en Oranje komt geleidelijk terug in het CDA. Je ziet het erin sluipen als in een hoekje van de CDA-vlag een rood-wit-blauw dingetje verschijnt of iets vrolijk oranjes. Dat is typisch conservatief, dat nationale. Ik vind dat gewoon lafheid in de verdediging van Europa. Vroeger stond op allerlei CDA-materiaal onder onze partijnaam ook de naam van de EVP, de club waarbij we in het Europees parlement zijn aangesloten. Daar is men sinds kort te laf voor. We hebben het hier wel over christendemocratisch erfgoed, want zonder het christelijk geloof was de Europese integratie niet mogelijk geweest. Dan was dat waagstuk niet gedaan. Alleen dankzij het liefdegebod, dat in politieke zin een oproep tot verzoening en onderling vertrouwen inhoudt, waren landen zo gek om met hun oude vijanden de soevereiniteit over hun economie te gaan delen. En dan spreekt Balkenende over die VOC-mentaliteit en zegt hij trots op Nederland te zijn. Sorry, maar soms ben ik helemaal niet trots op Nederland.'

Durk van der Mei, staatsecretaris van Buitenlandse Zaken in het eerste kabinet-Van Agt (1977-'81), vindt dat Oostlander de CHU tekortdoet. 'Nationalisme was me eerlijk gezegd altijd vreemd, juist omdat ik hartstochtelijk achter de Europese eenwording stond. De voltallige CHU-fractie stemde in 1957 vóór de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap, de EEG. Door de Tweede Wereld-

oorlog hebben we gezien dat nationalisme ellendige dingen tot gevolg heeft. En ik was echt geen buitenbeentje in de CHU, hoor. Een man als Kamerlid Jan Schmal, jarenlang lid van de Raad van Europa, was een overtuigd Europeaan, senator Gerrit Vixseboxse was een tijd voorzitter van de Algemene Vergadering van de Europese Kolen- en Staalgemeenschap, de voorloper van de EEG. Ook Kamerlid Michael Calmeyer was met zijn tomeloze inzet voor de Navo bepaald niet nationalistisch, en op zijn manier evenmin Berend-Jan Udink, die in de politiek begon als minister van Ontwikkelingssamenwerking. Ik zie er ook niets kwaads in, wat Balkenende zei over de VOC-mentaliteit, als we tegelijkertijd deelnemen aan de Navo-operatie in Afghanistan en andere missies. We leveren ook mensen aan allerlei internationale organisaties. We zijn geen botte, enge nationalisten, bepaald niet.'

Wij moeten ons natuurlijk provincialisme overwinnen

In de persoon van Van Niftrik sprak in 1961 niet de eerste de beste in de CHU zich uit vóór christendemocratische samenwerking. Voor CHU'ers zal de manier waarop hij zijn baanbrekende uitspraak formuleerde herkenbaar zijn geweest: 'Het zou veel meer naar mijn natuur zijn om te zeggen: CHU, blijf vooral uzelf, zoek geen contact met anderen, we hebben het toch goed onder elkaar. Maar ik moet nu wel zeggen dat wij ons natuurlijk provincialisme moeten overwinnen. Het kán niet anders: we moeten in deze tijd tot een christendemocratische eenheid komen.'[7]

Van Niftrik betrok destijds de KVP nog niet in dat pleidooi. Hij doelde op samengaan van ARP en CHU. Hun gescheiden voortbestaan was volgens hem onwaarachtig, zeker nu de ARP in een nieuw beginselprogramma de pretentie had losgelaten dat zij de goddelijke orde in de werkelijkheid kende.[8] In de krachtenbundeling zag Van Niftrik de toekomst van de christendemocratie, mits de gereformeerden hun strijdbaarheid niet zouden misbruiken om de CHU'ers naar het tweede plan te verwijzen: 'Het moet gaan om de samenstroming van twee rivieren die beide met de volheid van hun water een nieuwe rivier vormen.'[9]

De 'oude' Tilanus zag niets in het pleidooi, zoals hij sarcastisch onder woorden bracht: 'Zéér interessant.' Diens zoon Arnold echter presenteerde zich in 1966 als nieuwe partijvoorzitter direct met de boodschap dat KVP, ARP en CHU in hun traditionele gedaante waren achterhaald en zich aaneen moesten smeden in één christendemocratische middenpartij. Dat was voor hem later, in de kabinetsformatie van 1973, ook een voorname reden om zich samen met Willem Scholten uit te spreken vóór deelname van de CHU aan het kabinet-Den Uyl. Hij vreesde ongewenste repercussies voor de christendemocratische samenwerking als de CHU, in tegenstelling tot de ARP en de KVP, voor de oppositie zou kiezen.

De tegenreactie op het samenwerkingsstreven volgde spoedig met de vorming van de Centrumgespreksgroep – een gezelschap CHU'ers dat in de vorming van één partij onchristelijke machtsmotieven zag, in strijd met het traditionele beginsel

van autoriteit boven majoriteit. Ries Smits, medestander van de jonge Tilanus, sprak over de Centrumgespreksgroep als een club 'zeer onverdraagzame mensen van geloogd eikenhout', een scherpe uitlating voor een CHU'er.[10] Leo de Snaijer, destijds lid van de Centrumgespreksgroep, meent evenwel dat de geschiedenis niet helemaal recht doet aan de inzet van de groep: 'Ons motief was niet zozeer dat we tegen christendemocratische samenwerking waren. Aanleiding waren het optreden en de vele publicaties van Coos Huijsen en Rob Vermaas, bestuurders van onze jongerenorganisatie, wier politieke ideeën eerder in de PVDA dan in de CHU thuishoorden. Ze zijn later ook naar de PVDA overgestapt. Bijna alle circa 150 leden van de Centrumgespreksgroep zijn uiteindelijk meegegaan naar het CDA.'

De geslaagde samenwerking van christendemocraten in Europa droeg bij aan de vorming van het CDA in de jaren zeventig. Van Niftrik zei in zijn geruchtmakende toespraak dat het Europees verband van christendemocraten een voorbeeld voor de CHU kon zijn. Joeke Baarda, destijds voorzitter van de Christelijk-Historische Jongeren Organisatie, deed dezelfde inspiratie op: 'In mijn tijd hebben we, in navolging van de Europese Unie van christendemocraten, een Europese jongerenorganisatie van christendemocratische snit gevormd. Op congressen van die club zagen we toen duidelijk dat onze politieke invloed zoveel groter kon zijn als we samenwerkten. Ik vond dat die ervaring haar weerslag moest hebben op de partijvorming in Nederland. De Unie had haar tijd gehad en moest opgaan in een bredere beweging, anders zou dat christendemocratische geluid wel eens kunnen gaan verstommen. Dat dacht ik toen. Mijn collega-voorzitter van de antirevolutionaire jongerenorganisatie, Jan van de Ploeg uit Groningen, zat op dezelfde lijn. Ik weet nog dat de Arjos en de christen-historische jongeren afzonderlijk een algemene vergadering hadden, waarop hij en ik referaten hielden die we op elkaar hadden afgestemd. Dat trok nogal de aandacht van de Nederlandse pers. Het *Algemeen Handelsblad* noemde ons in een hoofdartikel christelijke *angry young men* en schreef dat de moederpartijen er verstandig aan zouden doen naar ons te luisteren.'

Ook in de Wereldraad van Kerken ondervond Baarda dat het gescheiden bestaan van kerkelijk gedenomineerde organisaties en partijen in Nederland aan buitenlanders niet meer was uit te leggen. 'Ik was in 1960 lid van de Nederlandse delegatie van de hervormde kerk naar het jongerencongres van de Wereldraad van Kerken in Lausanne. Later werden wij binnen de kerken *Lausannieten* genoemd. Ik merkte daar dat het onmogelijk was het verschil uit te leggen tussen de gereformeerden en de Nederlandse Hervormde Kerk, laat staan dat ze iets begrepen van al die afsplitsingen die de gereformeerde kerken ook nog hebben meegemaakt. Ik vond het een boeiende tijd. Veel was in beweging en ik probeerde ook de Unie daarin mee te krijgen. Een man als de jonge Tilanus stond daarvoor later wel open, Beernink niet.'

Baarda kan zich vinden in het beeld dat waar de CHU ooit de zelfverzekerde rust had van een partij waarbij het beheer van het bestaande in goede handen was, zij nu meer de rust van het kerkhof ging vertonen. 'Ja. In die tijd wel, vooral aan het

begin van de jaren zestig, met Beernink aan de leiding. Ik had alle respect voor hem en kon goed met hem overweg, maar hij moest niets hebben van mijn ideeën. Dat blijkt wel uit de volgende geschiedenis. In de periode 1963-1966 was ik als landelijk voorzitter van de jongeren ook adviserend lid van het dagelijks bestuur van de CHU. In die tijd kwamen de gesprekken op gang met het moderamen van de ARP. Beernink ging daar met grote tegenzin naartoe. Onze jongerenorganisatie vond dat wij moesten proberen ook het dagelijks bestuur van de KVP bij die gesprekken te betrekken. Ik zou dat wel inbrengen, zegde ik toe. Wij zaten met het moderamen van de ARP aan tafel, met Beernink als voorzitter, en toen heb ik in de rondvraag geopperd ook de KVP uit te nodigen. Er was nog net een ARP'er die de kans zag te zeggen dat hij het met mij eens was, of Beernink pakte de hamer en sloot de vergadering. Halverwege de rondvraag!'

'Het leek muurvast te zitten. Ik merkte dat in de jeugdbeweging. Daar hoorde je: ''Mijn ouders zijn van de CHU, dan weet je het wel. Geen beweging in te krijgen.'' Dat was geen conservatisme, maar traditionalisme. Wijlen dominee Ype Schaaf, met wie ik veel contact had, preekte eens hier, in de Martinikerk in Sneek, en sprak toen over de zonde van het elfde gebod: ''Het is altijd zo geweest en dus moet het altijd zo blijven.'' Dat is wat ik in die tijd in de CHU zag. De ARP en de KVP waren in beweging. Zij kregen oog voor de vragen van de moderne samenleving. De CHU nog niet. Hoe tragisch ook, als je ziet dat iets niet meer functioneert en geen bestaansrecht meer heeft, maar je hecht wel aan de vertrouwde boodschap, dan moet je naar een nieuwe bedding zoeken. Die kon in onze ogen worden gevormd door een bredere beweging, met de KVP en de ARP, op christendemocratische grondslag.'

'Beernink heeft wel eens tegen mij gezegd: ''Al zou de Unie drie of vier zetels hebben, dan nog wordt ons geluid gehoord.'' Niet de majoriteit, maar de autoriteit, het gezag van Gods woord. Dat beginsel zat nog helemaal bij hem ingegoten. Ik vond dat de CHU dan een tweede SGP zou worden, een sektarische groepering zonder invloed. Ik had dat station al verlaten en had geen zin ernaar terug te keren.'

Van der Mei merkte eind jaren zestig eveneens op dat KVP, ARP en CHU naar elkaar toegroeiden. 'In die tijd moest je de verschillen tussen de ARP en de CHU echt goed zoeken. Met een grote inspanning kon je ze nog wel vinden. Ik vond dat niet meer zinvol. Je zag die ontwikkeling bij de antirevolutionairen, bij ons en ook bij de KVP. Door de secularisatie liep bovendien de invloed van het christelijk geloof in het algemeen maatschappelijk leven terug. Wilde je dat proces het hoofd bieden, dan was eenheid van christenen, en in de politiek van christendemocraten, op zijn plaats. Dat gaf een verplichting aan de partijen om te zien of zij eruit konden komen. En dan komt er oud zeer naar buiten, spelen de gevestigde belangen op, of stuit men op natuurlijke weerstanden. Dat gebeurde allemaal, tot het over was. En zo kwamen we bij het CDA. Dat was een goede zaak.'

Aan de hand van een citaat van dominee Jan Buskes vergeleken Baarda en Bleumink de CHU begin jaren zeventig met de toestand van moedeloosheid in de hervormde kerk: 'Er is op het ogenblik in de kerk een tekort aan visie en de vaart

is er uit. De droom en het protest zijn eerder te vinden aan de rand van en buiten de kerk dan *in* de kerk. Zijn wij niet allen min of meer aangetast door een gevoel van vermoeienis en machteloosheid?'[11] Hoewel ook Johan van Hulst meent dat de CHU aan het einde op haar laatste benen liep, wil dat niet zeggen dat hij met Baarda en Bleumink de Unie als vermoeid en machteloos ervoer. In tegenstelling tot hen vond hij de wijze van zijn van de CHU allesbehalve achterhaald. Het probleem was dat de kiezers zich van de Unie afwendden, volgens hem niet in het minst door acties van binnenuit van de jongerenorganisatie van Baarda en Bleumink. De oudgediende kan zich ook nu nog altijd opwinden over de activiteiten van de CHJO uit die tijd: 'Die jongeren hebben de CHU ontzettend veel schade toegebracht. Zij hielden maar conferenties, door de CHU betaald, en vonden het niettemin onnodig dat de deelnemers lid waren van de Unie. Het gros kwam dan ook van de PVDA. Gratis logeren en maar ageren! Zij gingen daar dan moties aannemen en die kwamen natuurlijk met koeienletters in de krant!'[12]

'Ik was een warm voorstander van het CDA, maar ik was dat mede, hoewel niet in de eerste plaats, vanwege het negatieve motief dat de kiezers de CHU niet meer zagen staan. Als een partij in twee verkiezingen, in 1971 en 1972, van 12 zetels naar 7 keldert, dan is het zeer waarschijnlijk dat zij haar tijd heeft gehad. Ik vond dat de CHU qua politieke stijl nog best reden van bestaan had. Maar ja, de kiezers wilden ons blijkbaar niet meer hè, hoewel ook het gedachtegoed toch nog uiterst waardevol was. We droegen oude waarheden uit, zoals dat het niet om de macht maar om de autoriteit gaat, om de kracht van het verhaal.'

CHU'ers van latere generaties dan die van Johan van Hulst evenwel menen dat de Unie van binnenuit aan verval onderhevig was. Smits, Baarda, Deetman en Franken wijzen desgevraagd op eigen feilen als zij zoeken naar de oorzaken van het afhaken van de kiezers in de laatste jaren. De losse organisatie en het gebrek aan discipline keerden zich tegen de CHU, menen zij. Dat zijn wezenskenmerken van de Unie, voortkomend uit de overtuiging dat een politieke groepering die niet naar machtsvorming streeft ook geen hechte partijorganisatie of een ruim gevulde partijkas behoeft. Huishistoricus Hans van Spanning, auteur van een van de standaardwerken over de CHU-geschiedenis, herinnert zich een gevleugeld woord van Rommert Pollema over deze eigenschap: 'De christelijk-historischen tasten dieper in hun beginsel dan in hun portemonnee.' Dat was de aard van het beestje. Hoewel de CHU na 1967 geleidelijk de organisatorische vorm aannam van andere gevestigde politieke partijen, was zij niet op slag een activistische, op resultaat gerichte eenheid.

Ries Smits zegt de CHU in haar laatste jaren te hebben ervaren als stilstaand water. 'Strategisch handelde Kruisinga gewiekst in de oppositie tegen het kabinet-Den Uyl. Maar beleidsinhoudelijk kan ik me uit die periode geen kenmerkend CHU-standpunt herinneren. Ik heb de organisatiestructuur van de AR altijd aantrekkelijker gevonden dan die van de Unie. Ik heb mijn studie economie destijds afgerond met het specialisme organisatiekunde. Ik weet welke structuren je nodig hebt om een organisatie goed te laten functioneren. Centrale aansturing is voor

een organisatie onontbeerlijk om tot haar recht te kunnen komen. Nu ja, de CHU was volgens Jaap Burger een koppel patrijzen die bij het eerste, het beste schot alle kanten opvlogen, en daarin had hij niet helemaal ongelijk. Bijeenkomsten van de CHU waren gezellig, dat wel, maar van een diepgaande politieke inhoud waren ze niet, zeker niet de laatste jaren. Een goede organisatie is een absolute voorwaarde om leven in een politieke partij te krijgen. Die les heb ik toen geleerd. De CHU vergrijsde en ontbeerde elke vernieuwing. Voor het intellectuele leven moest je bij de AR zijn. Ik kijk dus niet met weemoed terug naar de CHU.'

De christen-historische jongeren Vermaas en Van Dijk schreven in 1967: 'De Unie is de enige a-politieke partij in ons land.'[13] Deetman: 'In alle rapporten uit die tijd over de mogelijkheden om de CHU in de kiezersgunst op te stoten, wordt iedere keer weer gewezen op de noodzaak van een strakkere partijdiscipline. Daar begint het mee. Een goede campagne is anders onmogelijk. Dat is nogal wiedes, alleen niet des Unies. We voerden wel wat campagne, we deden wel iets bij verkiezingen, maar niet met de felheid en inzet van de ARP en de KVP. Soms hoor ik nog met heimwee spreken naar die oude unie. Dat kan ik me voorstellen. Niettemin was die unie niet meer van deze tijd.'

'Uiteraard speelde de secularisatie een rol in de afkalving van het aantal kiezers. En hoewel de kerkverlating in de hervormde kerk rapper ging dan in de gereformeerde, blijft het opvallend dat de CHU relatief zoveel meer aan kiezers inboette dan de ARP. Ten tijde van onze oppositie tegen Den Uyl krabbelden we weer wat op. De CHU boekte een goed resultaat bij de verkiezingen voor de provinciale staten in 1974. Maar dat gebeurde in heel specifieke omstandigheden, die de onderliggende, neergaande trend tijdelijk aan het oog onttrokken. Dat moeten we ons realiseren. Die neergang enkele jaren eerder, van 12 naar 7 zetels, was dramatisch. Daarover moeten wij reëel zijn.'

Volgens Hans Franken onderkende de CHU onvoldoende hoeveel krachtiger een fractie staat als zij met gezamenlijk gedragen standpunten naar buiten treedt. 'Er vond in de fractie eigenlijk geen besluitvorming plaats, begreep ik van CHU'ers die de oude tijd nog hebben meegemaakt. Er was een agenda en dan kwam iedereen die wat wilde zeggen aan het woord, werd er lang heen en weer gepraat en gingen ze de Kamer in, desnoods zonder standpunt. Dat was een zwakte van de CHU. Ze waren bereid om goed te luisteren naar anderen. Dat konden die CHU'ers ook goed. Vooroordelen speelden geen rol. Dat zijn goede kwaliteiten voor een politicus. Maar op een gegeven moment moeten ze wel zeggen: ''Nu maken we samen een keuze en daar staan we voor.'' En dat gebeurde te weinig. Dat ging traag.'

'Het respect voor de ander is een mooie eigenschap, en zeker in deze tijd hebben we daar behoefte aan. Maar in de CHU ging dat respect zo ver, zeker voor degenen die dichtbij ons stonden, dat niemand durfde te zeggen: ''We kennen elkaars standpunt nu wel. Laten we dit nu eens samen gaan aanpakken.'' Daardoor kreeg die individualiteit meer nadruk dan de gezamenlijkheid. Dat vond ik de zwakte.

Je moet niet te veel dichttimmeren in een fractie. Maar als je niks dichttimmert krijg je nooit een Westerscheldetunnel.'

Sybrand van Haersma Buma, Tweede Kamerlid sinds 2002, juicht het toe dat de CDA-fractie als eenheid optreedt, hoezeer hij ook is gehecht aan de vrijzinnig hervormde cultuur waarin een hoge waardering van de individuele verantwoordelijkheid samengaat met een afkeer van groepsdwang. Als grootste regeringspartij, in een tijdvak dat wordt gekenmerkt door politieke en maatschappelijke instabiliteit, verkeert het CDA in een andere positie dan destijds de CHU, redeneert hij. Dat schept verplichtingen. Van Haersma Buma vindt het in deze omstandigheden van groot belang dat de fractie eensgezind opereert bij moeilijke beslissingen.

Van Haersma Buma: 'Onverwacht, na acht jaar oppositie, kreeg het CDA in 2002 een breekbare vaas in handen, met de opdracht: ''En doe er iets moois mee, laat hem alsjeblieft niet vallen.'' Nederland verkeerde in grote onzekerheid. We beleefden de eerste politieke moord sinds het lynchen van de gebroeders De Witt, de partij van Pim Fortuyn kwam uit het niets op 26 zetels, de economie verkeerde in een recessie, het politieke bestel wankelde, iedereen viel het gezag aan. Toch moest het land geregeerd worden. We moesten proberen er samen weer iets van te maken. Dat gevoel zat diep bij mijn fractiegenoten en mij. Er wachtte een hervormingsprogramma met veel pijnlijke, moeilijke beslissingen, maar ook met een hoge urgentie omdat het belang van toekomstige generaties in het geding was. Gesteld voor die taak, rustte er een zware verantwoordelijkheid op de fractie. Dan kan je het niet hebben dat veertig leden zich achter dat hervormingsprogramma scharen en één roept dat het asociaal is.'

'Uiteindelijk verwacht iedereen toch dat Den Haag beslissingen neemt. Dat gevoel is sterk bij ons aanwezig. Het is bijzonder, vind ik, hoe we elkaar in deze jaren, ondanks alle klappen die we krijgen, altijd weer opzoeken. De generatie van mijn vader heeft een grote weemoed naar de CHU, met al die politieke familiecodes die voor de buitenwereld moeilijk te doorgronden waren, zoals de volkomen vrijheid om afwijkend te stemmen. Dat is voorbij. Die vrijheid kunnen we ons in de omstandigheden van nu ook echt niet meer veroorloven. Kritische buitenstaanders zeggen wel eens over de CDA-fractie dat er zo'n fractiedwang zou heersen. De eenstemmigheid wekt bij hen die indruk. Welnu, het aantal machtswoorden van de fractievoorzitter is in de tijd dat ik Kamerlid ben nul. We weten dat we sterker staan als we het samen doen, op grond van een zware medeverantwoordelijkheid voor het bewaren van de stabiliteit in het politieke centrum.'

Niet veel meer te zien van de dualistische erfenis

Dat beroep op stabiliteit is voor partijen die deelnemen aan de macht niettemin vaak een excuus om de regering en coalitiefracties op elkaar te klinken. Ook in het CDA is van de dualistische erfenis die de CHU in het CDA inbracht weinig te zien. De scheiding tussen volksvertegenwoordiging en regering, een dualistisch

basisprincipe, heeft geleden onder de ingesleten gewoonte dat de coalitiefracties het programma van de regering schrijven. Dat heet nodig te zijn voor de stabiliteit van het regeringsbeleid. In de praktijk houdt hun intensieve betrokkenheid bij de totstandkoming van het regeerakkoord in dat deze fracties een consent vooraf aan de hoofdlijnen van het beleid geven, ten koste van hun positie van zelfstandige controleurs van de regering.

Ook het principe dat een minister het landsbelang dient en daarom afstand van zijn partij moet houden, verwoord in Tilanus' devies 'hoe dichter bij de Kroon, hoe minder partijman', is verwaterd, nu de leiders van de coalitiepartijen gewoonlijk zitting nemen in het kabinet. Dat wordt verdedigd met het argument dat de stabiliteit van de coalitie ermee is gediend als de partijleiders zich op deze wijze aan het beleid verplichten. In de praktijk versterkt deze gewoonte de osmose tussen de regering en de coalitiefracties.

De vraag is of deze tendens naar monisme niet een mate van onbalans in het Nederlandse bestel heeft gebracht die ernstiger is dan de gevreesde instabiliteit in dualistische verhoudingen. De Nationale Conventie stelt deze vraag in haar rapport over de staat van de Nederlandse democratie.[14] Zij komt tot de conclusie dat de *trias politica* uit evenwicht is gebracht door de toegenomen macht van de regering ten koste van de volksvertegenwoordiging. Daarmee is de grondslag van de democratie in het geding. Een evenwicht tussen macht en tegenmacht in een democratisch bestel is noodzakelijk omdat een te grote machtsopeenhoping het risico van willekeur en ongecorrigeerd wanbestuur in zich draagt. Volgens de Conventie is de Tweede Kamer tegenover de regering geen krachtige tegenmacht meer. Dat komt doordat de Kamermeerderheid van de coalitiepartijen zich middels het regeerakkoord vervlecht met het bestuur, waarvan zij omwille van haar controlerende functie juist op afstand zou moeten staan.

Zo voltrekt zich volgens de Conventie achter de oude staatsrechtelijke façade een verval van het parlementaire systeem. Over de te verwachten afloop schrijven de conventieleden Frank Ankersmit en Leo Klinkers: 'Het parlement is dan een zinloze redundantie geworden die de politieke realiteit eerder verhult dan verheldert en op de publieke besluitvorming even weinig invloed heeft als een houtvuurtje op het klimaat.'[15]

Voor het kabinet mag het gemakkelijk regeren zijn met de coalitiefracties in het pak genaaid, voor het democratische gehalte van een rechtsstaat gelden evenwel andere criteria dan doelmatigheid en doeltreffendheid. De lakmoesproef voor een democratisch bestuur wordt gevormd door de eisen van rechtsgelijkheid, rechtszekerheid, democratische legitimiteit en publieke verantwoording. Dat schrijft Herman Tjeenk Willink, de vice-voorzitter van de Raad van State in zijn jaarverslag over 2007.[16] Hij waarschuwt daarin voor een dreigende uitholling van de democratische rechtsstaat van binnenuit, als gevolg van verwaarlozing van de constitutionele waarden van de Nederlandse staat en de daarbij behorende normen. Een van de normen, en niet de minste, is de trias politica, de idee dat een machtseven-

wicht in een democratie niet zonder een zekere scheiding tussen bestuur, volksvertegenwoordiging en rechtelijke macht kan.

De 'wederzijdse gijzeling', aldus Tjeenk Willink, van kabinet en coalitiefracties doet afbreuk aan het debat, waarvan het belang in een democratie volgens hem moeilijk kan worden overschat. Idealiter komen maatschappelijke tegenstellingen in een debat tot uitdrukking in politieke tegenstellingen, wat de mogelijkheid biedt ze voorlopig in een meerderheidsbesluit te bemiddelen. Zo kan politisering van tegenstellingen de maatschappelijke vrede bevorderen.

Vandaar dat Tjeenk Willink tot de conclusie komt dat herstel van dualistische verhoudingen van belang is om de polarisatie in de samenleving te temperen. Dat belang is des te groter, nu het extremistisch nationalisme van de groeperingen rond Wilders en Verdonk de maatschappelijke spanningen opvoert. Pieter Beelaerts van Blokland: 'De politieke arena is nu gedegradeerd. Dat was nou het mooie in de CHU, dat het dualisme rustte op de principiële overtuiging dat volksvertegenwoordigers en bestuurders vrij tegenover elkaar moeten staan, niet alleen om elkaar te beconcurreren, maar ook om elkaar te inspireren.'

Volgens hem is het essentieel dat een debat eindigt in een bemiddeling van het conflict, een conclusie. Daarom heeft wat Wilders en Verdonk in het parlement doen met debat niets te maken, zegt Beelaerts. De wil tot bemiddeling ontbreekt bij hen en op argumenten reageren ze niet met tegenargumenten, maar verongelijkt of met gescheld op de tegenstander. 'Een man als Wilders verwijdert zich eigenlijk van de principiële reden waarom je volksvertegenwoordiger bent, namelijk dat je optreedt ten bate van het land. Dat treedt hij met voeten. Als volksvertegenwoordiger heb je een bijzondere verantwoordelijkheid jegens heel het volk. Dat miskent Wilders als hij zegt een heilig boek van een miljoen landgenoten te willen verbieden. Dat komt neer op boekverbranding. Ik mag hopen dat die man eens tot bedaren komt.'

Wim Deetman zegt dat het open debat in het belang van een sterke democratie is, op voorwaarde dat de deelnemers de bereidheid tonen naar elkaar te luisteren en eventueel hun ongelijk te erkennen. Deetman: 'Ik krijg wel eens de indruk dat politici het belang van openbaarheid en publiek debat onderschatten. Je moet het lef hebben je standpunten of beleid te verdedigen, zonder meteen alles op scherp te zetten. Je moet wel naar de anderen luisteren en ook bereid zijn je openlijk te verantwoorden voor je keuzes. Dan kan een ordelijk debat zeer verhelderend werken.'

Wie zoekt naar de blijvende invloed van de CHU zal constateren dat het principiële dualisme van de Unie in de politiek ver te zoeken is. Niettemin vormt haar eigen verhaal het blijvende spoor dat de CHU in de geschiedenis heeft getrokken. Voor de gedachtevorming over de stand van de democratie is het volgens de initiators van dit boek goed dat dit verhaal opnieuw wordt verteld, om er mogelijk lering uit te trekken.

Volgens Andreas Kinneging kenmerkt dat principiële dualisme van de CHU haar als een partij die in de negentiende-eeuwse staatsrechtelijke traditie staat, vóór de

opkomst van de hiërarchisch georganiseerde massapartijen SDAP en ARP. Net als de conservatieven was de CHU, althans het orthodox hervormde smaldeel, de opvatting toegedaan dat de regering ons door God is geschonken en het parlement door de koning. Dat gaf de CHU zowel haar gouvernementele inslag als haar dualistische overtuiging. Kinneging ziet in beide eigenschappen het belang van de geschiedschrijving van de CHU. Hij is het eens met historicus Henk te Velde dat de fixatie van de politicologische wetenschap op de goed georganiseerde ledenpartij het zicht ontneemt op groeperingen als de CHU. Volgens Te Velde en Kinneging verschijnt de CHU in de politicologische literatuur niet zelden als een aberratie, een afwijking van het normale patroon. Dat beperkt de ontvankelijkheid voor de gedachte dat de negentiende-eeuwse traditie wellicht staatsrechtelijke wijsheid bevat die voor deze tijd nuttig kan zijn, zoals dat principiële dualisme.

Kinneging: 'Ik ben bang dat veel historici dat negentiende-eeuwse staatsrechtelijke model niet goed kennen. Dat model gaat uit van een bipolaire verhouding tussen regering en parlement. Essentieel is dat de loyaliteit van de parlementariërs moet liggen bij het parlement, niet bij de regering. En de loyaliteit van de ministers ligt bij de regering, niet bij het parlement. Dus moet er afstand tussen beide zijn. Van de controlefunctie van de Kamer komt weinig terecht als de leidende stemmen in het parlement ook in allerlei besloten overlegjes meepraten over het beleid. Dan maken ze feitelijk deel uit van de regering.'

'In de negentiende eeuw had je regeerakkoord noch fractiediscipline. Dat is mooi. Dat betekent dat een regering die iets wil, al haar overtuigingskracht en kunde in argumenteren moet aanwenden om er een parlementaire meerderheid voor te verwerven. En het betekent dat Kamerleden zonder last of ruggespraak, naar eer en geweten een voorstel beoordelen. Ze baseren hun oordeel op een oprecht gemeende visie op het algemeen belang, niet op de belangen van hun achterban. De opkomst van de emancipatiepartijen vanaf 1870 heeft daarin verandering gebracht. ARP en SDAP introduceerden de stijl die Max Weber in *Politik als Beruf* als militair omschrijft. Met een duidelijke hiërarchie, een top die bepaalt wat er gebeurt en handelend in het belang van de eigen groep. Dat markeert de breuk met het klassieke model, waarin de staatsrechtelijke normen zijn toegesneden op de idee dat Kamerleden wijze lieden moeten zijn die uitgaan van het algemeen belang, het *bonum communum*, en afstand kunnen nemen van het onmiddellijke eigenbelang.'

'Dat is het model dat we opnieuw zouden moeten nastreven. Het parlement is de centrale ster, de zon, van ons politieke bestel, want dat ontleent in belangrijke mate zijn legitimiteit aan de volksvertegenwoordiging. Dat betekent dat de Tweede en Eerste Kamer wel goed moeten functioneren en daadwerkelijk macht en invloed hebben. Maar wat zien we nu in de werkelijkheid? Dat het parlement is gemarginaliseerd. Dat het een stempelmachine is geworden. Dat het bestaat uit stemvee, om met Ad Kaland te spreken. Dat zal, om de redenering rond te maken, uiteindelijk de legitimatie van het parlementaire bestel ondermijnen. En dat zien we dan ook gebeuren. Parlementariërs worden met minachting bekeken. Bekijk

één uitzending van Nova of Pauw & Witteman en je weet hoe slecht we er voor staan.'

'Het bestel zit in een vicieuze cirkel naar beneden. Steeds minder mensen van kwaliteit willen Kamerlid worden, waardoor steeds vreemdere mensen het parlement binnenkomen en het ambt van Kamerlid verder in aanzien daalt. ''Ach, dat parlement. Dat kan me wat'', denken de mensen dan. En voor we het weten zijn we ons bestel kwijt. Wat krijgen we dan? Hoogstwaarschijnlijk iets autoritairs. Dat hoeft niet per se een *Führer* te zijn, een stille tirannie van een bureaucratische heerschappij is ook mogelijk. En deze fatale cirkelgang begint met militair georganiseerde partijen, waarin de top alles bepaalt en deel uitmaakt van de regering. Dat wordt gelegitimeerd met het excuus dat de stabiliteit ermee is gediend, of dat de besluitvorming zoveel effectiever wordt. Dat lees ik dan in de handboeken over staatsrecht. Debat is in dat perspectief zand in de machinerie, een nodeloze verkwisting van tijd en moeite.'

Gevraagd naar de blijvende invloed van de CHU, verwijst Roelof Kruisinga, de laatste Unieleider, bij herhaling naar het resultaat in de onderhandelingen over de eerste CDA-kandidatenlijst, in 1977. Kruisinga slaagde erin zes extra kandidaten van CHU-afkomst bij de eerste veertig te krijgen, op grond van het goede verkiezingsresultaat dat de CHU bij de statenverkiezingen van 1974 had geboekt. De CHU was van de drie partijen die in het CDA opgingen de enige die won. Kruisinga zag dat als een beloning van de kiezers voor de oppositie die hij tegen het kabinet-Den Uyl voerde. 'Ik wilde *cash* en dat kreeg ik ook. Dat waren niet de zes geringste kandidaten die ik op een verkiesbare plaats op de lijst kreeg: Wim Deetman, Cees van Dijk, Hans Gualthérie van Weezel, Huib Eversdijk, Hansje Evenhuis-van Essen en Gerrit Gerritsen. Allemaal goede CHU'ers. Als ik nou ergens trots op ben, dan is het dat ik deze mensen, uitstekende volksvertegenwoordigers, in de Kamer heb gekregen.'

Kruisinga hecht zoveel aan deze personele inbreng, zegt hij, omdat met de oud-CHU'ers ook de wijze van zijn van de Unie in de Kamer vertegenwoordigd bleef. Op de vraag naar de blijvende invloed van de CHU, antwoordt een relatieve buitenstaander, oud-ARP'er Arie Oostlander, met zijn herinneringen aan de werkgroep die de grondslag voor het CDA schreef, een gemengd gezelschap uit de drie fusiepartijen met CHU'er baron Otto van Verschuer als voorzitter. Aan deze werkgroep is het volgens Oostlander te danken dat het CDA een ideologische basis kon vinden zonder zich te vervreemden van zijn oorsprong. Dat is niet in de laatste plaats toe te schrijven aan de inbreng van de CHU, zegt hij.

Oostlander: 'Dat de CHU veel meer een groepering met een eigen mentaliteit was dan een programmapartij, was in dit geval voordelig. Zowel de sociale leer van de KVP met haar politieke filosofie van subsidiariteit, als de wijsbegeerte der wetsidee die een ARP'er als ik kreeg ingegoten, was een scherpe manier van denken. De CHU had zoiets niet, als mentaliteitsgroepering. Dat was prima! In de fusiepartij gaf de CHU de broodnodige vrijheid van denken de ruimte, het ondogmatische waarmee we de moderne tijd tegemoet moesten gaan. In het CDA zijn twee typen

verwante filosofie, van de AR en de KVP, bijeengebracht, en dat geheel is verzacht en modern gemaakt dankzij het mentaliteitsdenken van de CHU.'

'Wat dat mentaliteitsdenken was? Warsheid van kadaverdiscipline. Daar waren ze bij de CHU totaal op tegen. Ieder had zijn eigen mening en daarom was elk individu in de CHU een beetje heilig. Dat gaf een prettige heterodoxie in de club. Elke CHU'er wist wel ongeveer waarvoor de unie stond, alleen had hij daarbij zo zijn eigen gedachten. Dat is wel zo gezond. Een CHU'er had die gedachten niet omdat de partijleiding zei dat hij ze moest hebben of omdat hij er anders uitgegooid zou worden, maar omdat hij zelf die overtuiging was toegedaan. Oprechtheid was het draagvlak van de CHU.'

Volgens Oostlander heeft het CDA dat antiautoritaire van de CHU ingedronken. 'Het CDA heeft die vrijheid van denken nu wel in zich, na een moeilijke beginperiode, waarin partijvoorzitters als Piet Bukman en bovenal Wim van Velzen het er zichtbaar moeilijk mee hadden. Ik heb dat zelf aan den lijve ervaren. Als directeur van het Wetenschappelijk Instituut moest ik met Bukman en Van Velzen knokken. Die dachten zo hiërarchisch. Dan riep ik: ''Er is er hier maar één de baas en dat is het Boek. Verder zijn we allemaal ondergeschikt.'' Dat konden zulke mensen niet uitstaan.'

'Dankzij de geestelijke vrijheid van de CHU kon het CDA openstaan voor de moderniteit. Anders zou het ook een reactionaire partij kunnen zijn geworden. Het CDA heeft veel te danken aan de combinatie van de belijndheid van KVP en ARP met het vrijheidsethos van de CHU. Afzonderlijk kon het met die drie partijen niets meer worden. De CHU zou nu, als ze het überhaupt had gered, een confessionele, grijze club zijn geweest. Gezellig onder elkaar, maar volledig verzand.'

Doorgaans heet de stevige ideologische ondergrond de kracht van het CDA te zijn, naast de bestuurlijke traditie. Het een is niet los te zien van het ander. De zienswijze van het CDA op de rol van de staat en de maatschappij heeft een bestuurlijke attitude gevormd die wordt gekenmerkt door gematigdheid, de wil tot samenwerking en oog voor reële verhoudingen. Dat zijn ook trefwoorden voor de mentaliteit van de CHU. Zo'n mentaliteit kan een stille kracht zijn in een tijd waarin explosiegevaar voor politiek en samenleving dreigt. Dat is de blijvende betekenis van de Unie.

Deel II | De Christelijk-Historische Unie 1908-1980

Hoofdstuk 5

Het ontstaan van de CHU

De CHU heeft een ongewoon lange en tamelijk gecompliceerde voorgeschiedenis. Het beginpunt lag bij de breuk tussen Lohman en Kuyper in 1894 terwijl de Unie pas in 1908 opgericht werd nadat in twee stappen drie partijen waren gefuseerd. Deze drie partijen brachten elk hun eigen gedachtegoed in dat lang niet altijd met elkaar in overeenstemming was. Toch was er een aantal kernopvattingen waarin de drie partijen elkaar konden vinden. Deze betroffen onder andere de notie dat Nederland een protestantse natie was en ook in die zin geregeerd moest worden. Verder bestond er een gemeenschappelijke afkeer van moderne politieke verschijnselen waarbij de regering steeds meer afhankelijk werd van de Kamer, terwijl de Kamerleden op hun beurt afhankelijker werden van de kiezers en de partijbesturen.

Het opmerkelijke aan deze uitgangspunten was dat ze eens vanzelfsprekend en dominant waren. Na het derde kwart van de negentiende eeuw kwamen deze denkbeelden echter onder druk te staan van eerst de ARP en later de SDAP. Om in de gedachtewereld van de twintigste-eeuwse CHU te kunnen doordringen, is het goed de Unie te zien als de erfgenaam van het negentiende-eeuwse politieke denken. Meer specifiek: van het politieke gedachtegoed van conservatieven en behoudende liberalen.

Een andere belangrijke bron van het christelijk-historische denken vormden de opvattingen van Groen van Prinsterer. Zowel de CHU als de ARP beschouwde zich als diens erfgenaam. In dit hoofdstuk zal, naast een feitelijke beschrijving van het ontstaan van de CHU, veel aandacht worden geschonken aan de geestelijke wortels van het christelijk-historische denken.

Het politieke bestel na de grondwetsherziening van 1848

Politieke partijen waren in de eerste decennia na 1848 een onbekend fenomeen. De grondwetsherziening uit dat jaar schiep met de invoering van directe verkiezingen, ministeriële verantwoordelijkheid, vrijheid van vereniging en drukpers wel noodzakelijke voorwaarden voor partijvorming, maar negatieve herinneringen aan

de politieke verdeeldheid ten tijde van de Republiek en de Bataafse Tijd verhinderden daadwerkelijke vorming. Georganiseerde partijen werden geassocieerd met facties en bindende mandaten. De grondwet van 1848 stelde paal en perk aan bindende mandaten: 'De leden stemmen, elk volgens eed en geweten, zonder last van of ruggespraak met hen, die benoemen'. Samen met de bepaling 'De Staten-Generaal vertegenwoordigen het geheele Nederlandsche volk' uit een ander artikel betekende dit dat de Kamerleden zelfstandig en onafhankelijk het algemeen belang moesten dienen.[1]

De belangrijkste politieke stromingen na 1848, de liberalen en conservatieven, zagen zichzelf als de vertolkers van het algemeen belang. Voor Thorbecke stond de grondtoon van zijn tijd gelijk aan het liberalisme. De conservatieven zochten het algemeen belang elders, namelijk bij het karakter en de eigen richting van het Nederlandse volk. Ook de grondlegger en verpersoonlijking van de antirevolutionaire stroming, G. Groen van Prinsterer, beschouwde zijn opvattingen als de vertolking van het algemeen belang. Niet omdat ze in de liberale grondtoon van de tijd zouden vallen, maar omdat ze op christelijk-historische beginselen waren gebaseerd en omdat Nederland een protestantse natie was.

Waar elke stroming pretendeerde met een objectief kenbaar algemeen belang samen te vallen, was oppositie een moeilijk te legitimeren bezigheid. Oppositie werd meestal niet beschouwd als een kritische, opbouwende én tegelijk loyale oppositie, maar als de behartiging van allerlei bijzondere, vaak zelfzuchtige belangen. Een opmerkelijke uitzondering op deze denkwijze was Groen van Prinsterer die een oppositionele en kritische houding in de Tweede Kamer juist wel als nuttig en gerechtvaardigd beschouwde. Groen noemde zichzelf na de invoering van de directe verkiezingen dan ook een partijman die naar de Kamer was afgevaardigd door een godsdienstige partij. Hij pleitte voor politiek duidelijk te onderscheiden kiesverenigingen. Hoewel in de opvattingen van Groen dus weinig hinderpalen bestonden voor het oprichten van een georganiseerde partij zou hij deze stap toch niet zetten. Ook voor Groen was het stelselmatig verenigen van kiezers een bedreiging van zijn onafhankelijkheid. Bovendien stond zijn patricische afkomst een dergelijk optreden ook in de weg.

Verkiezingen hadden doorgaans een rustig verloop. Van opwinding was nauwelijks sprake. Dat had twee oorzaken. De eerste betrof de afstand tussen kiezer en gekozene. Om het algemeen belang te kunnen dienen, moest een Kamerlid afstand bewaren tot de kiezers in zijn district. Verkiezingscampagnes met toespraken en beloften waren uit den boze want die brachten de onafhankelijkheid van de kandidaat in gevaar. De publieke campagne beperkte zich tot strooibiljetten en enkele advertenties in kranten waarvan het bereik vanwege de hoge prijs echter beperkt was. Wel werden veel kiezers in persoonlijke gesprekken bewerkt door notabelen, predikanten, rentmeesters en verkiezingsagenten.

De tweede oorzaak was de verschillende taal die in Den Haag en door het electoraat werd gesproken. Kamerleden, redacteuren van kranten en tijdschriften, besturen van kiesverenigingen en andere politiek geïnteresseerden die meestal uit

de maatschappelijke bovenlaag afkomstig waren, spraken doorgaans in politieke termen als liberaal, constitutioneel, conservatief, reactionair, antirevolutionair of welk ander etiket op een bepaald moment in zwang was. Zo dachten de meeste kiezers echter niet. Zij stelden vooral belang in het feit of een kandidaat katholiek of protestant was. Zo vormden de protestantse kiezers tegenover een katholieke kandidaat meestal een verenigd front; zolang de politieke overtuiging van die kandidaat tenminste niet al te radicaal of reactionair was.

Het ontstaan van partijen

Zolang liberalen en conservatieven overeenstemden in hun waardering van de trits algemeen belang, afstand tussen kiezers en gekozenen en afkeer van partijen was het voor personen als Groen van Prinsterer moeilijk een voet tussen de deur te krijgen. Zijn positieve benadering van partijen, van verklaringen van kandidaten tijdens verkiezingen en van een loyale oppositie kon op een weinig enthousiast onthaal rekenen. Nu was het niet zo dat in Nederland rond 1860 het bestaan van verschillende beginselen werd ontkend. Integendeel, algemeen werd erkend dat er op staatkundig terrein sprake kon zijn van een conservatief en een liberaal beginsel. Het kenmerkende van een beginsel was dat van daaruit standpunten konden worden ingenomen op uiteenlopende terreinen als defensie, onderwijs, koloniën en belastingen. Doordat Groen zichzelf omschreef als afgevaardigd door een godsdienstige partij werd de antirevolutionaire richting door de liberalen het predikaat staatkundige partij ontzegd. Groen verhief in hun ogen namelijk een deelbelang, godsdienst, tot algemeen belang. Overigens kon Groen ook weinig belangstelling opbrengen voor zaken als spoorwegen en Nederlands-Indië.[2]

Er was daarnaast ook een meer fundamentele oorzaak dan gebrek aan belangstelling voor de geringe aandacht die Groen aan bepaalde onderwerpen wijdde. Groen had namelijk grote aarzeling om geloof en politiek rechtstreeks met elkaar in verband te brengen. Geheel in lijn met de traditionele opvattingen ging hij uit van de gedachte dat het door de zondeval voor de mens niet mogelijk was om Gods wil volledig te kennen.[3] Bij veel staatkundige vraagstukken konden christenen dus tot verschillende standpunten komen.

De tijd dat partijdigheid in een slechte reuk stond, was echter aan het verdwijnen. De partijstrijd die aan het einde van de jaren zestig van de negentiende eeuw tussen liberalen en conservatieven ontbrandde, veranderde het beeld van de ideale kiezer. In de eerste decennia na 1848 was deze ideale kiezer vooral onafhankelijk. Hij woog zorgvuldig af wie van de kandidaten het geschiktst was om het algemeen belang te behartigen en liet na de verkiezingen zijn afgevaardigde in rust zijn werk doen. Vanaf de jaren zeventig werd de ideale kiezer in toenemende mate juist een partijganger die zich onvoorwaardelijk achter een vaandel schaarde en daar ook openlijk voor uitkwam. De voorheen geïdealiseerde onafhankelijke kiezer werd nu beschouwd als een windhaan die het aan beginselen ontbrak. Het doorbreken

van de bestaande kaders rond 1870 schiep de ruimte voor het ontstaan van een zelfstandige antirevolutionaire partij. Kuyper maakte met de oprichting van het dagblad *De Standaard* in 1872 en een zelfstandig electoraal optreden optimaal gebruik van de geboden ruimte. Zijn polariserende optreden, zijn scherpe bestrijding van conservatieven en liberalen en zijn beroep op gevoelens van loyaliteit droegen sterk bij aan de eerder geschetste herwaardering van partijdigheid.[4]

Het ontstaan van de ARP was meer dan de organisatie van orthodox-protestantse kiezers. Het was de vorming van een morele gemeenschap op politiek én kerkelijk terrein.[5] Op politiek gebied stond bij Kuyper een nauwe relatie met de kiezers centraal die gebaseerd was op loyaliteit naar partij en leider. Een belangrijke manier om een eigen achterban te scheppen, was door de tegenstellingen zo scherp te maken dat daarin geen plaats meer was voor zwevende kiezers of twijfelaars. Kuyper presenteerde stemmen daarom als getuigen. In deze bewust nagestreefde sfeer van partijdigheid viel de oprichting van de ARP in 1879 in vruchtbare bodem.

Ook op andere gebieden was Kuyper veel beslister dan Groen. Had Groen nog bedenkingen bij een rechtstreeks verband tussen geloof en politiek, Kuyper meende wel dat het mogelijk was om met een grote mate van zekerheid Gods wil vast te stellen. Dat kon volgens hem door gebruik te maken van de zogenaamde gereformeerde beginselen die de mens in staat stelden op systematische wijze tot kennis van Gods wil te komen. Weliswaar bleef de erfzonde volledige kennis uiteindelijk in de weg staan, maar meer dan tot dusver werd aangenomen kon de mens nu zeer dichtbij komen.[6] Dat Kuyper in tegenstelling tot Groen wel een omvangrijk program opstelde, lag in het verlengde hiervan. In *Ons Program* werd de betekenis van het antirevolutionaire beginsel voor een breed scala aan onderwerpen uitgewerkt. Uiteraard voor het onderwijs, maar ook voor bijvoorbeeld defensie en financiën.

Niet alleen de kiezers moesten volgens Kuyper een vaandel volgen, maar ook de Kamerleden. In *Ons Program* schreef hij dat afgevaardigden dragers van beginselen waren en geen mannen van vertrouwen. Een afgevaardigde stond in een zedelijk verband met zijn kiezers.[7] Antirevolutionaire kandidaten moesten daarom het program onderschrijven en, eenmaal gekozen, tot de Kamerclub toetreden. Het merendeel van de Kamerleden voelde er echter niets voor om hun zelfstandigheid op te geven. Zij beschouwden zich juist wel als vertrouwensmannen. Ze wilden blijven opereren als onafhankelijk Kamerlid. Tot aan de breuk tussen Kuyper en Lohman in 1894 bestonden zo binnen de ARP twee vleugels; een vooruitstrevende 'gauche' en een behoudende 'droite'.[8] Tot de eerste vleugel behoorde Kuyper met zijn krant *De Standaard* en het merendeel van het partijkader, terwijl tot de tweede vleugel de meeste Kamerleden behoorden.

Ook op het terrein van verkiezingscampagnes kwamen de verschillende opvattingen over de aard van politiek tot uitdrukking. Tegen het einde van de jaren tachtig werd het organiseren van een verkiezingsbijeenkomst waarin een kandidaat de aanwezige kiezers toesprak, steeds gewoner. Voor de Kamerleden die belang bleven hechten aan hun zelfstandigheid was dit natuurlijk een onwelkome ont-

wikkeling, maar aangezien ook zij in toenemende mate onder een partijvaandel werden gekozen, werd het moeilijk om zich daar helemaal aan te onttrekken. Een voorbeeld van een kandidaat die zich met onverholen afkeer aanpaste, was jhr. G.J.T. Beelaerts van Blokland die in 1888 als antirevolutionair kandidaat in het kiesdistrict Tiel optrad. Pas na lang aandringen door de lokale kiesvereniging was hij bereid een verkiezingsrede te houden. Hij verborg zijn tegenzin echter niet. Het stond hem, zo hield hij zijn toehoorders voor, tegen om 'op beroep te gaan preeken.'[9] De aanwezige kiezers moesten ook niet denken dat zijn redevoering een programma was dat hij de komende vier jaar zou gaan uitvoeren. Alleen als onafhankelijk Kamerlid zou hij de landsbelangen behartigen.

De verschillende opvattingen binnen de ARP over de plaats van de afgevaardigde en de kiezer zijn exemplarisch voor de ontwikkeling van het politieke bestel na 1870. Niet alleen onder antirevolutionairen bestonden bedenkingen bij de nieuwe ontwikkelingen. Ook conservatieve liberalen moesten weinig hebben van een emotionele binding tussen kiezers en afgevaardigden waarin loyaliteit voorop stond. In Nederland ontstonden zo twee politieke stijlen die tot ver in de twintigste eeuw naast elkaar zouden bestaan. Eén waarin een direct contact tussen kiezers en gekozenen centraal stond, waarin de kandidaten niet terugschrokken voor verkiezingsbeloften en waarin de partij een centrale rol speelde, en een stijl waarin Kamerleden een onafhankelijke positie voor zich opeisten, waarin verkiezingsmanifesten geen beloften bevatten, verkiezingscampagnes ingetogen waren en het partijverband ondergeschikt was aan de Kamerfractie. Het is niet moeilijk om hierin de ideaaltypen van de massapartij en de notabelenpartij te ontwaren.

Eenheid of scheiding

In de jaren dat Kuyper zijn eerste schreden in het publieke domein zette, ging hij uit van eenheid; eenheid van de mensheid en eenheid van de kerk. Deze eenheid omschreef hij als typisch gereformeerd. Halverwege de jaren tachtig van de negentiende eeuw onderbouwde Kuyper op theologische gronden echter de vorming van een eigen volksdeel. Waar eerst het verbindende op de voorgrond stond, kwam nu het scheidende naar voren. Hoewel zo in Kuypers denken een aanwijsbare verschuiving optrad, kan volgens de kerkhistoricus Augustijn niet van een rechtlijnige ontwikkeling worden gesproken.[10] Beide elementen bleven in Kuypers theologie van de samenleving aanwezig, maar in de praktijk was sprake van een toenemend isolement. Zo werd in 1880 de Vrije Universiteit gesticht, terwijl de strijd om de vrijmaking van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1886 tot de Doleantie leidde en enkele jaren later tot een nieuw kerkgenootschap: de Gereformeerde Kerken van Nederland.

Het voortgaande proces van afscheiding en organisatie van de eigen groep leidde tot een reeks van breuken met voormalige medestanders. In 1880 brak bijvoorbeeld A.W. Bronsveld met Kuyper. Bronsveld was een ethisch-irenische predikant die

zich keerde tegen het overbrengen van kerkelijke tegenstellingen naar politiek terrein. Hij stond sympathiek tegenover het bijzonder onderwijs, maar was tegen het systematisch terugtrekken in bijzondere scholen waardoor het openbaar onderwijs aan zijn lot werd overgelaten. De oprichting van de VU was voor hem een breekpunt, want daardoor werd de positie van de theologische faculteiten aan de openbare universiteiten ondermijnd.[11] Twee jaar later werd Bronsveld gevolgd door een andere hervormde predikant, S.H. Buytendijk. Hij was sinds 1879 lid van het Centraal Comité van de ARP. Buytendijk verzette zich tegen Kuypers polemiek met de ethische theologen en was evenals Bronsveld gekant tegen de VU. In 1882 stapte hij uit het Centraal Comité en twee jaar later bedankte hij als lid van de partij.[12]

Voor een andere prominente predikant was de Doleantie het breekpunt. P.J. Hoedemaker, die van 1880 tot 1887 als hoogleraar aan de VU was verbonden, streefde naar een reorganisatie van de hervormde kerk van binnenuit om zo te komen tot een herstel van de orthodox-protestantse geloofsbelijdenis. Het ging Hoedemaker bovenal om herkerstening van de maatschappij. Dat kon niet bereikt worden door zich terug te trekken in eigen organisaties. Net als Bronsveld wenste hij daarom het openbaar onderwijs niet in de steek te laten en de kinderen over te laten aan het oprukkende ongeloof.[13]

Of de predikanten politiek alleen stonden in hun verzet tegen Kuypers ondermijning van de hervormde kerk en de eenheid van de (hervormde) natie is moeilijk te bepalen. Bronsveld en Buytendijk waren in ieder geval optimistisch gestemd want in 1888 richtten zij samen met de ethische hoogleraar J.J.Ph. Valeton de Nationale Partij op. Dit was een poging om de hervormde kiezers die trouw aan de volkskerk waren gebleven politiek te verenigen. Het tijdstip leek niet ongunstig want inmiddels was er nog een grief jegens Kuyper bijgekomen. Het electorale verbond dat deze in de aanloop naar de verkiezingen van 1888 met de katholieken had gesloten, werd door veel hervormden namelijk als een verraad aan het protestantse karakter van de natie opgevat. Kuyper kon na afloop van de verkiezingen echter opgelucht ademhalen. De Nationale Partij was op een flagrante mislukking uitgedraaid. De Doleantie leek geen nadelige electorale effecten te hebben opgeroepen. Veel hervormde kiezers waren de ARP trouw gebleven.

De breuk in de ARP

De verkiezingen van 1888 leverden katholieken en antirevolutionairen een Kamermeerderheid op. Kiesrechtuitbreiding, herziening van de kiesdistricten en de stembuscoalitie hadden de liberalen in de minderheid gebracht. De weg was nu vrij voor een christelijk kabinet. De antirevolutionaire formateur Æ. baron Mackay trad in april 1888 aan met een kabinet waarin vier antirevolutionairen, twee katholieken en twee conservatieven zitting hadden.[14] Partijleider Kuyper bleef buiten het kabinet, terwijl Lohman in de Kamer bleef om zo de eenheid van de

Kamerclub te bewaken. Nadat in 1889 een wijziging van de lager onderwijswet tot stand was gekomen die een gedeeltelijke subsidiëring van het bijzonder onderwijs mogelijk maakte, was de belangrijkste bestaansgrond van het kabinet weggevallen. Op andere terreinen bleek de eensgezindheid beduidend geringer zodat al snel onenigheid tussen de coalitiegenoten de kop op begon te steken.

Binnen de ARP begon Kuyper in de loop van 1889 afstand te nemen van het kabinet. In *De Standaard* verweet hij het kabinet zijn antirevolutionair karakter te verloochenen. Regelmatig drong hij aan op de verwezenlijking van de antirevolutionaire programmapunten. Ook de Kamerclub kreeg verwijten; haar opstelling zou bleek en slap zijn. Voor Kuyper hoefde het kabinet niet de hele rit uit te zitten. Wanneer zich een geschikte gelegenheid voordeed, zou het er goed aan doen af te treden. Dat zou, zeker vanuit electoraal oogpunt, de voorkeur verdienen boven een weinig geprofileerd aanblijven.[15]

Een geschikt ogenblik voor het kabinet om af te treden, was volgens Kuyper de verwerping in januari 1890 van de begroting van de minister van Koloniën, L.W.C. Keuchenius, door de liberale meerderheid in de Eerste Kamer. Voor Kuyper was het nu buigen of barsten. Of het kabinet moest aftreden of de Eerste Kamer moest worden ontbonden. Maar het kabinet zag geen noodzaak het advies van Kuyper te volgen. Het wilde doorgaan, zodat Keuchenius aftrad en vervangen werd door Mackay die op zijn beurt op Binnenlandse Zaken opgevolgd werd door Lohman. Voor de antirevolutionaire ministers en het merendeel van de Kamerclub vorderde het landsbelang dat het schip van staat verder moest. De belangen van de ARP waren niet maatgevend. Voor Kuyper lag het primaat juist bij de partij en was het belang van het kabinet daaraan ondergeschikt. Tot aan de verkiezingen van 1891 bleef hij het kabinet uiterst kritisch volgen in *De Standaard*.[16]

De verkiezingen van juni 1891 leverden, zoals verwacht, de ARP flink zetelverlies op. Teleurstelling over de resultaten van het kabinet en onenigheid met de katholieken hadden ertoe geleid dat veel antirevolutionairen hun zetel aan een liberaal hadden moeten afstaan. Het kabinet-Mackay trad af en werd opgevolgd door het liberale kabinet-Van Tienhoven-Tak van Poortvliet. Kuyper noch Lohman liet zich kandidaat stellen, waardoor directe botsingen tussen hen voorlopig uitbleven. Wel bleef Kuyper in zijn dagblad de Kamerclub ook na 1891 zeer kritisch volgen. Bij veel Kamerleden nam de irritatie over de buiten het parlement staande partijleider daarom toe.

Het conflict dat tot de breuk tussen Lohman en Kuyper zou leiden, ontstond naar aanleiding van de in september 1892 door minister J.P.R. Tak van Poortvliet bij de Tweede Kamer ingediende ontwerp-kieswet. Hierdoor zou het aantal kiesgerechtigden van ongeveer 300.000 naar 800.000 stijgen. Kuyper had in *De Standaard* het ontwerp direct ondersteund zonder met de Kamerclub of andere vooraanstaande partijleden te overleggen. De conservatieven onder de antirevolutionaire Kamerleden verzetten zich echter tegen het voorstel. Zij vonden de uitbreiding veel te ver gaan. Lohman schaarde zich bij hen. In de *Protestantsche Noord-Brabander* wees hij erop dat het voorgestelde kiesrecht niets van doen had

met het huismanskiesrecht zoals de ARP dat altijd had voorgestaan. Opnieuw had de partijleider de Kamerclub voor een fait accompli gesteld door zich zo snel voor het ontwerp uit te spreken.

Een nieuw incident werd voor Lohman de spreekwoordelijke druppel. In het voorjaar van 1893 werd Lohman door de antirevolutionaire kiesvereniging uit Gouda benaderd voor een kandidatuur. Lohman kreeg twee vragen voorgelegd: één over zijn houding ten aanzien van het voorstel van Tak en één over de wenselijkheid van een progressieve koers van de partij. Aangezien Lohman op geen van beide vragen met een volmondig ja antwoordde, besloot de kiesvereniging niet hem maar A. Brummelkamp kandidaat te stellen. Kort daarop kwam Lohman erachter dat de vragen die hem door het bestuur van de kiesvereniging waren voorgelegd door Kuyper waren gesuggereerd, en dat deze daarna had geadviseerd niet hem maar Brummelkamp te kandideren. Hiermee had Kuyper in Lohmans ogen het noodzakelijke vertrouwen geschonden. Voorlopig werd elke correspondentie opgeschort.[17]

In januari 1894 werd Lohman alsnog tot afgevaardigde gekozen, nu voor het kiesdistrict Goes. Een week na zijn toelating tot de Kamer hield hij een grote rede tegen de kieswet. Het debat in Tweede Kamer was inmiddels in een beslissend stadium terechtgekomen. Na enkele felle debatten werd een amendement aangenomen dat voor Tak van Poortvliet onaanvaardbaar was. Hij trok zijn wetsvoorstel in waarna door een ontbinding van de Tweede Kamer het geschil aan de kiezers werd voorgelegd. De verkiezingen van april 1894 stonden geheel in het teken van de vraag: voor of tegen Tak? Uitbreiding van het kiesrecht zover de grondwet het toeliet of een beperkte toename van het electoraat. Kuyper steunde alle kandidaten die voorstander waren van een zo ruim mogelijke uitbreiding. De tegenstanders roerden zich ook. Op 28 maart publiceerden tien aftredende antirevolutionaire Kamerleden een manifest waarin zij Taks voorstellen afkeurden. Dit manifest kon niet voorkomen dat twee dagen later de Deputatenvergadering – de algemene vergadering van antirevolutionaire kiesverenigingen – zich vierkant achter Kuyper opstelde. Met overgrote meerderheid stelde de vergadering zich achter het streven naar uitbreiding van het kiesrecht tot de uiterste grens. De verkiezingen werden getypeerd als een strijd tussen conservatieven en degenen die voor het volk achter de kiezers opkwamen.[18]

Voor Kuyper betekende het manifest van de tien Kamerleden een opstand tegen de partijleider. 'Heerenmuiterij', zo omschreef Kuyper de recente gebeurtenissen. In het vervolg zou hij ze 'aristocraten' noemen. Inderdaad waren alle ondertekenaars van het manifest dragers van adellijke titels. Ook de vrij-antirevolutionaire fractie zou later voornamelijk jonkheren, baronnen en graven tellen. Toch kan daar niet uit afgeleid worden dat de vrij-antirevolutionairen hun kiezers voornamelijk uit de hogere kringen haalden. In de meeste kiesdistricten waren de besturen van de kiesverenigingen wel trouw aan Kuyper gebleven, maar waren er ook heel wat leden die de ARP vaarwel hadden gezegd. Of zij voornamelijk uit de hogere lagen afkomstig waren, is bij gebrek aan gegevens niet duidelijk.

Na de verkiezingen keerden vijftien antirevolutionairen terug in de Kamer. Zeven van hen organiseerden zich in mei in de fractie-Lohman. In dezelfde maand werd Lohman tevens hoofdredacteur van het dagblad *De Nederlander*. De formalisering van de breuk in een nieuw partijverband vond echter voorlopig nog niet plaats. Tot in 1896 koesterde Lohman de hoop dat er nog een hereniging zou kunnen plaatsvinden. In november 1896 werd echter een verdere stap tot scheiding genomen door de oprichting van een Commissie van Advies. Deze commissie kreeg tot taak advies en zonodig leiding te geven aan die antirevolutionairen die wel het program uit 1879 aanvaardden maar niet Kuypers leiding van de partij. In de aanloop naar de verkiezingen van 1897 deed Kuyper nog een voorstel tot hereniging, maar na een enkel gesprek besloot de Commissie van Advies daar niet verder op in te gaan.[19]

Formele partijvorming was nu de volgende stap. In oktober 1897 werd besloten een partij op te richten. Het door de Commissie van Advies ontworpen program en de statuten werden in september 1898 door de aangesloten kiesverenigingen goedgekeurd. De partij noemde zich de Christelijk-Historische of Vrij-Antirevolutionaire Partij. De laatste, meest gebruikte naam sprak boekdelen: antirevolutionair, maar vrij van partijtirannie en fractiediscipline. Dat gold evenzeer voor de vervanging van het Centraal Comité door een Commissie van Advies.

De concrete aanleiding voor de breuk tussen Lohman en Kuyper was het ontwerp voor de nieuwe kieswet geweest. Daarnaast hadden Kuypers machinaties bij de kandidaatstelling te Gouda tot een vertrouwensbreuk geleid. Hoewel dit al voldoende aanleiding was voor een breuk, valt er nog een andere, meer fundamentele dimensie aan het conflict te ontwaren, namelijk een sterk uiteenlopende visie op de rol van de partij, de verhouding tussen Kamerfractie en partijleider, de status van een program en de verhouding tussen regering en parlement.

Voor Lohman vertegenwoordigde een Kamerlid in de eerste plaats niet zijn district of zijn kiezers, maar het gehele volk. Om dit te kunnen waarmaken, moest een Kamerlid zowel tegenover zijn kiezers als tegenover zijn partij een zekere zelfstandigheid bewaren. De politieke leiding van een partij moest ook liggen bij degenen die tot het bedrijven van politiek geroepen waren, de Kamerleden. Kamerleden dienden de kiezers wel duidelijk te maken vanuit welke beginselen ze politiek bedreven, maar een program van actie met concrete punten was uit den boze. Deze beloften bonden de afgevaardigden namelijk in hun houding jegens de regering waardoor het beleid indirect in handen van de kiezers werd gelegd.

De regering nam in de opvattingen van Lohman een zelfstandige plaats in. De macht die ze bezat diende ze echter wel aan te wenden ten bate van het volksbelang. Haar gezag ontleende ze niet aan de volkswil, maar aan een in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods. Lohman voerde daarom een loyale oppositie. Uit principe was hij een gouvernementeel man. De betekenis van het parlementaire

stelsel lag volgens hem daarin dat de Staten-Generaal de regering en wetgeving binnen de grenzen van wet en recht moesten houden.

Interessant is het om te zien hoe Lohman dit standpunt in 1922 uiteenzette voor de in zijn ogen eenvoudige kiezers van Tholen die van hun stemrecht geen gebruik wensten te maken omdat het kiesrecht volgens hen voortvloeide uit de revolutionaire opvatting dat al het recht en gezag zijn oorsprong in de mens zelf vindt. Volgens Lohman berustte dit op een misverstand. Gehoorzaamheid aan de overheid is van Godswege verordend, zo hield hij zijn lezers voor, en in Nederland is de koningin de overheid. Stel nu, zo schreef Lohman, dat de koningin tot haar onderdanen komt en zegt dat ze van Godswege geroepen is om over hen te regeren. Dat kan ze alleen doen wanneer er vaste regels zijn waarnaar haar ambtenaren zich moeten gedragen. Aangezien de koningin haar macht ten bate van het volksbelang moet aanwenden, richtte ze zich vervolgens tot haar onderdanen: 'Het is mij er om te doen, die regelen zoo billijk mogelijk te maken, met inachtneming van aller belang, en zóó, dat gij, mijne onderhoorigen, u verblijden kunt dat ik uw Koningin ben. Maar ik weet niet goed welke uwe behoeften en wenschen zijn. Die zijn ook niet altijd en overal hetzelfde. Ik verzoek u daarom, mij die behoeften kenbaar te maken en mij raad te geven, hoe ik op de beste wijze daaraan kan voldoen.'[20]

Hiermee schetste Lohman in een notendop zijn lezing van het ontstaan van de Staten-Generaal. Deze was niet voortgekomen uit de wens van de ingezetenen om mee te beslissen, maar uit de wens van de overheid om hun behoeften en wensen te kennen. Maar hoe moest de Staten-Generaal worden samengesteld? Nu volgde in even kort bestek de ontwikkeling van het kiesrecht. 'Nu treden eerst vooruit de mannen van vermogen, en spreken hun gevoelen uit. Maar dan komen ook al de min- en onvermogenden en verzoeken H.M. ook eens naar hen te luisteren. Daarna komen de vrouwen en zeggen: 'Majesteit, die mannen weten wel veel, maar niet alles. Er zijn toestanden in de wereld, die zij niet goed kennen; ook slechte toestanden, die zij echter, omdat zij mannen zijn, gaarne handhaven. Wij verzoeken dus U.M. ook eens naar ons te willen hooren.'[21] Aangezien de hele ontwikkeling van de Staten-Generaal en het kiesrecht uit de wens van de overheid voortkwam, konden er volgens Lohman ook geen bezwaren bestaan om aan die wens te voldoen en dus gebruik te maken van het kiesrecht. Opvallend in het betoog van Lohman was de ondergeschikte positie van het parlement. Het was een orgaan waardoor de onderdanen hun wensen aan de overheid kenbaar maakten. Juist door de eenvoud van het betoog, geeft het helder en kernachtig aan waarom de regering zelfstandig diende op te treden en haar legitimatie niet aan het parlement ontleende.

Wat Lohman in 1922 in eenvoudige bewoordingen aan de kiezers van Tholen zou voorhouden, stond in 1896 ook centraal in het beginselprogram van de vrij-antirevolutionairen. Gezag en vrijheid, samen met de instellingen die ze moesten handhaven, vonden hun grondslag niet in de volkswil, maar in een in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods.[22] Het conflict met Kuyper vond

zijn weerslag in het beginselprogram in de uitgebreide aandacht voor de soeverein, de volksvertegenwoordiging en het kiesrecht. De zelfstandigheid van de Kroon en de onafhankelijkheid van het Kamerlid werden daarbij sterk benadrukt. Vanuit een geheel verschillend uitgangspunt kwamen de vrij-antirevolutionairen in de praktijk zo heel dicht bij het Thorbeckeaanse standpunt dat in deze jaren door de oud-liberalen werd uitgedragen. Niet in de ondergeschikte positie van het parlement, maar wel in de onafhankelijkheid en eigen positie van Kroon en volksvertegenwoordiging, zowel ten opzichte van elkaar als ten opzichte van de kiezers.

Hervormden en gereformeerden

Het verloop van de breuk en de inhoud van het beginselprogram suggereren dat de Doleantie nauwelijks een rol heeft gespeeld. Dat Lohman zelf met de Doleantie was meegegaan en later ook niet meer zou terugkeren tot de hervormde kerk lijkt dit alleen maar te onderstrepen. Toch speelde het onderscheid tussen hervormden en gereformeerden wel degelijk een rol. Dat blijkt allereerst al uit de samenstelling van de fractie-Lohman en de antirevolutionaire Kamerclub na de verkiezingen van 1894. De antirevolutionaire Kamerleden waren op één na allemaal gereformeerd. Alleen Æ. baron Mackay, die zich aanvankelijk aan de kant van Lohman had geschaard maar zich na de verkiezingen toch bij de antirevolutionaire Kamerclub zou aansluiten, was hervormd. De zeven leden van de fractie-Lohman waren allen hervormd, behalve de naamgever van de fractie.[23]

In de orthodox-hervormde wereld begon het rond het midden van de jaren negentig van de negentiende eeuw op politiek gebied op meerdere plekken te rommelen. Aan het eind van 1896 kwamen enkele hervormden bijeen om een partij op te richten. Tot de initiatiefnemers behoorde onder andere Bronsveld, die in 1888 al een mislukte poging had ondernomen met de Nationale Partij, en de predikant J.Th. de Visser. Bronsveld en De Visser waren vrijwel vanaf het begin ook betrokken geweest bij de oprichting van hervormde werkliedenverenigingen en bij de totstandkoming van de Christelijk Nationale Werkmansbond voor Nederlands Hervormden in 1890.[24] Voorgestelde namen voor de nieuwe partij als Protestantse Partij, Protestants Nationale Partij of Christelijk-Historische Kiesvereniging gaven al veel prijs over het karakter van de nieuw op te richten partij. Uiteindelijk werd gekozen voor Christelijk-Historische Kiezersbond.

De Christelijk-Historische Kiezersbond baseerde zich op de beginselen die in de bijbel lagen besloten. Duidelijke richtlijnen voor de staatkunde konden daar echter niet uit worden afgeleid.[25] Hoewel deze passage in tamelijk algemene bewoordingen was opgesteld, kwam het protestantse karakter van de bond vooral in de toepassing naar voren. Lid konden slechts zij worden die tot een protestants kerkgenootschap behoorden.[26] Anti-Kuyperiaans was de praktijk dat gereformeer-

den bij verkiezingen geen kandidaat konden zijn.[27] De Christelijk-Historische Kiezersbond beschikte met het *Nederlandsche Dagblad* over een eigen persorgaan.

Het herziene program uit november 1900 benadrukte het protestantse en nationale karakter van de partij. Nederland was geboren uit de worsteling voor Gods Woord en de Vrijheid des Vaderlands. Deze ontstaansgeschiedenis kon volgens de bond niet zonder gevolgen blijven voor de staatkunde. Dat gold allereerst voor de positie van het Huis van Oranje. Het constitutioneel koningschap was de uitkomst van de Nederlandse wordingsgeschiedenis en als zodanig onaantastbaar. Vanuit dezelfde gedachtegang mocht ook niet aan de positie van de Nederlandse Hervormde Kerk getornd worden. Daarnaast moest het openbaar lager onderwijs in overeenstemming worden gebracht met de grondtoon van het Nederlandse volkskarakter. Hierdoor moest de ontkerstening worden tegengegaan.

Ruim een jaar na de Christelijk-Historische Kiezersbond werd in 1898 de Bond van Kiesverenigingen op Christelijk-Historische grondslag in de provincie Friesland opgericht. Terwijl de Christelijk-Historische Kiezersbond meer een algemeen protestantse inslag had, was de Friese Bond vooral hervormd. Binnen de Bond speelden de drie hervormde predikanten J. Schokking, G.H. Wagenaar en H. van Eyck van Heslinga een grote rol. Eerstgenoemde werd voorzitter en Wagenaar secretaris. De Bond was weliswaar vrijwel uitsluitend in Friesland actief maar onderhield ook nauw contact met de Christelijke Nationale Bond van Kiesverenigingen in Zuid-Holland.[28] Met *De Banier* beschikte de Bond ook over een eigen persorgaan.

In het beginselprogram stelde de Friese Bond dat Nederland volgens zijn geschiedenis en karakter een gedoopte, protestantse en hervormde natie was.[29] De Bond verwierp de neutraliteit van de staat en streefde naar hervorming der staatsinstellingen om die neutraliteit te verwijderen. Ook bij de Friese Bond nam Oranje een onaantastbare plek in. De soevereiniteit van het Huis van Oranje was namelijk onder Gods leiding in de geschiedenis van Nederland geworteld.

Het gedachtegoed van de Friese Bond was sterk geïnspireerd door Hoedemaker, de predikant die na de Doleantie met Kuyper had gebroken. Hoewel Hoedemaker geen lid van de Bond was, oefende hij in de beginjaren grote invloed uit. De opvattingen van Hoedemaker werden in belangrijke mate bepaald door het uitgangspunt dat door het zendingsbevel uit de bijbel, het 'onderwijst alle volken', het niet zozeer ging om de doop van de enkeling, maar om de kerstening van heel de natie.[30] Hieruit volgde vanzelf Hoedemakers verzet tegen een opdeling van het Nederlandse volk naar godsdienstige onderscheiding, tegen bijzonder onderwijs als ideaal en tegen partijvorming. In zijn bekende brochure uit 1897 *Heel de Kerk en heel het Volk!* keerde Hoedemaker zich onder andere tegen Lohman. Partijvorming zoals Lohman die in die jaren bedreef, wees Hoedemaker af. Het ging niet om de meerderheid, maar om de waarheid. Die waarheid kon alleen gediend worden wanneer de overheid zich in dienst stelde van de Heer. Daarbij paste geen neutraliteit.[31]

Op een aantal punten bestonden tussen de drie hervormde partijtjes duidelijke overeenkomsten. Gemeenschappelijk was bijvoorbeeld dat staatkunde gebaseerd diende te worden op Gods Woord, maar dat uit de bijbel geen staatkundig stelsel kon worden ontwikkeld. Wat Gods wil inhield, stond dus ter discussie met als gevolg dat er verschillende standpunten konden worden ingenomen. Ook deelden de partijtjes de opvatting dat de overheid haar gezag aan God ontleende en niet aan het volk. Dat betekende echter niet dat er geen grenzen aan de uitoefening van dat gezag waren gesteld. De overheid diende haar gezag ten bate van het volk uit te oefenen. Geen volkssoevereiniteit dus, maar wel volksinvloed. Vandaar de noodzaak van een volksvertegenwoordiging waar alle belangen vertegenwoordigd zouden zijn.

Gemeenschappelijk was ook de opvatting dat het karakter van de natie onder Gods leiding door de geschiedenis was gevormd. De overheid diende bij haar beleid rekening te houden met dat karakter. De twee belangrijkste karaktervormende gebeurtenissen in het Nederlandse verleden waren de Reformatie en de vrijheidsstrijd tegen Spanje. Eensgezind waren de partijen dan ook over de soevereiniteit van het Huis van Oranje die krachtens de historie gelegitimeerd was. Noch de vorm waarin de soevereiniteit tot uiting kwam, het constitutioneel koningschap, noch het Huis van Oranje waren inwisselbaar.

De Vrij-Antirevolutionaire Partij was in haar program tamelijk vaag in de precisering van het karakter van Nederland. Behalve de positie van Oranje werden er verder geen concrete zaken genoemd. Dat lag bij de Christelijk-Historische Kiezersbond en de Friese Bond anders. Voor de Christelijk-Historische Kiezersbond was Nederland een protestantse natie, terwijl de Friese Bond sprak van een gedoopte, protestantse en hervormde natie. Dat impliceerde een nauwe band tussen Nederland en de Nederlandse Hervormde Kerk. In de woorden van Bronsveld, een van de voormannen van de Christelijk-Historische Kiezersbond, toen hij over de hervormde kerk sprak: '*Zij* en Nederland behooren bijeen (…) Zij is de historische, de door God gewilde en gewrochte vorm, waarin hier het Godsrijk is opgetreden, en al hield zij op de *staats*kerk te wezen, zij bleef tot op heden de *volks*kerk'.[32] Bij beide partijen was het protestantse karakter bovendien voorwaarde voor gewetensvrijheid en godsdienstvrijheid.

Bij enkele andere onderwerpen zijn de overeenkomsten bij gebrek aan expliciete uitlatingen minder duidelijk, maar liggen ze toch wel voor de hand. Zo vond de uitgebreide passage in het beginselprogram van de vrij-antirevolutionairen over de onafhankelijkheid van het Kamerlid die vooral de belangen van heel het volk moest vertegenwoordigen geen tegenhanger in het program van de Christelijk-Historische Kiezersbond of de Friese Bond, maar sloot het wel aan bij de nadruk die de Friese Bond legde op de eenheid van het volk en bij haar afkeer van partijvorming.

De vorming van de CHU 1901-1908

Gezien de overeenkomsten en verschillen tussen de partijen lag een fusie van de Christelijk-Historische Kiezersbond en de Friese Bond meer voor de hand dan met de Vrij-Antirevolutionaire Partij. Niettemin zouden juist de Christelijk-Historische Kiezersbond en de Vrij-Antirevolutionaire Partij als eerste met elkaar in zee gaan. Een belangrijke rol daarin speelde de politieke heroriëntering van een deel van de Christelijk-Historische Kiezersbond en de slechte financiële situatie van *Het Nederlandsche Dagblad.* Een aantal leden van de Christelijk-Historische Kiezersbond, onder wie De Visser en mede-hoofdredacteur Verkouteren van *Het Nederlandsche Dagblad,* was sinds het ontstaan van de Christelijk-Historische Kiezersbond steeds meer opgeschoven in de richting van de christelijke partijen. Na conflicten over de koers van het blad trad in de zomer van 1901 de andere hoofdredacteur, P.J. Muller, af waarna de richting De Visser-Verkouteren de inhoud kon bepalen. Tijdens de verkiezingen van 1901 zou het conflict openlijk tot uitbarsting komen, waarbij de oprichters recht tegenover elkaar kwamen te staan: aan de ene kant Bronsveld en aan de andere kant De Visser en Verkouteren. Hoewel op de achtergrond ook een verschillende visie op het onderwijs een rol speelde, vormde de te volgen gedragslijn bij de herstemmingen in 1901 de aanleiding tot de breuk.[33]

Na de eerste ronde van de verkiezingen had De Visser de herstemming bereikt in Rotterdam I, het district waarvoor hij sinds 1897 in de Kamer zat, en in Amsterdam II. Voor de herstemmingen had hij de steun van de ARP gekregen in ruil voor steun aan Kuyper in Amsterdam VIII. Dankzij deze steun werd De Visser gekozen. De aanbeveling van Kuyper in *Het Nederlandsche Dagblad*, die het overigens ondanks deze steun niet zou redden, schoot bij Bronsveld en zijn medestanders in het verkeerde keelgat. In november kwam het op de Algemene Ledenvergadering tot een confrontatie waarbij Bronsveld het onderspit dolf. De ledenvergadering nam een motie aan waarin de door De Visser gevolgde gedragslijn werd goedgekeurd. Bronsveld en zijn aanhangers verlieten daarop de bond waarna De Visser tot voorzitter werd gekozen. Tevens werd een motie aangenomen waarin van alle afdelingen werd geëist dat ze een christelijke koers zouden varen. Hiermee had de Christelijk-Historische Kiezersbond zich definitief tot rechts bekeerd.[34]

Het conflict gaf in een notendop de moeilijke verhouding weer tussen het orthodox-protestantisme en het katholicisme. Moesten de orthodoxe protestanten voor samenwerking met de (gelovige) liberalen kiezen tegen de Roomse erfvijand? Of moesten ze de voorkeur geven aan een samenwerking van alle christenen tegen de ongelovige liberalen en socialisten?[35] Bronsveld koos voor de eerste optie, terwijl De Visser voor samenwerking op christelijke basis koos.[36]

De eerste stap op weg naar een fusie tussen Vrij-Antirevolutionaire Partij en Christelijk-Historische Kiezersbond was het samengaan van de dagbladen. Op 1 oktober 1901 werd de fusie tussen *Het Nederlandsche Dagblad* en *De Nederlander* bekendgemaakt. Het nieuwe blad bleef *De Nederlander* heten, maar kreeg als

ondertitel *Nederlandsch Dagblad tot verbreiding van Christelijk-Nationale beginselen*. Verkouteren, die tevens secretaris van de Christelijk-Historische Kiezersbond was, werd in de nieuwe hoofdredactie opgenomen. Vrij snel na het samengaan van beide bladen kwamen er gesprekken op gang over het samengaan van beide partijen die resulteerden in de oprichting van een fusiecommissie in het voorjaar van 1902. De voorstellen van deze commissie voor een nieuwe partij werden in april 1903 door beide partijen goedgekeurd. In mei 1903 vond de eerste Algemene Vergadering van de Christelijk-Historische Partij plaats.

Het beginselprogram van de Christelijk-Historische Partij was een typisch fusieproduct. Naast het gemeenschappelijke beginsel dat de ordening Gods op staatkundig gebied richtsnoer en toetssteen moest zijn en dat die ordening geopenbaard is in de Heilige Schrift en in Gods leiding in de geschiedenis, bracht de Vrij-Antirevolutionaire Partij vooral het staatsrechtelijke deel in en de Christelijk-Historische Kiezersbond haar opvattingen over het protestantse karakter van de Nederlandse natie. Op dat laatste punt had Lohman echter wel water in de wijn moeten doen. Lohman was voorstander van scheiding van kerk en staat en bovendien gekant tegen een bevoorrechte positie van de hervormde kerk. Dat lag bij de Christelijk-Historische Kiezersbond anders. De kiezersbond wilde de scheiding van kerk en staat niet bevorderen en ook de bevoorrechte positie van de hervormde kerk niet afschaffen. Ze zag in deze positie juist uitdrukking van het protestantse karakter der natie. De bepaling in het beginselprogram 'Geen kerk behoort van haar verkregen rechten te worden beroofd' bevestigde dan ook vooral de opvattingen van de Christelijk-Historische Kiezersbond.[37] Overigens is het de vraag in hoeverre Lohmans opvattingen binnen de Vrij-Antirevolutionaire Partij brede weerklank hadden gevonden. Het merendeel van de vrij-antirevolutionairen was immers niet met de Doleantie meegegaan maar binnen de hervormde kerk gebleven. Het valt niet uit te sluiten dat de ideeën van de Christelijk-Historische Kiezersbond over de positie van de Nederlandse Hervormde Kerk onder hen heel wat instemming vonden.

Toenadering tot de Friese Bond leek daarentegen nog ver weg. De Friese Bond had steeds bezwaar tegen de vrij-antirevolutionairen gehad vanwege hun ontkenning van het protestantse karakter der natie en vanwege de door hen voorgestane scheiding van kerk en staat. Eerder zagen we al dat Hoedemaker en Lohman elkaar op veel terreinen niet bepaald als geestverwanten herkenden. Na de totstandkoming van de Christelijk-Historische Partij was de afstand tot de Friese Bond wel kleiner geworden door het opnemen van de opvattingen van de Christelijk-Historische Kiezersbond over het protestantse karakter van Nederland in het beginselprogram. In 1905 ontstond tussen de protestantse partijen onenigheid over de verkiezingen van dat jaar. De Friese Bond had zich uitgesproken voor voortzetting van het beleid van het kabinet-Kuyper, maar stelde voor de ARP onaanvaardbare eisen ten aanzien van de verdeling van de kiesdistricten.[38] Door het uitblijven van een electoraal akkoord met de wel samenwerkende ARP en Christelijk-Historische

Partij stelden de Friese christelijk-historischen in verschillende districten eigen kandidaten. De nederlaag van 1905 werd door de ARP voor een belangrijk deel aan de houding van de Friese Bond geweten.

Om de gerezen misverstanden en irritaties weg te nemen, nodigde het bestuur van de Christelijk-Historische Partij het bestuur van de Friese Bond uit voor een gesprek. Door omstandigheden vond dit gesprek pas in maart 1906 plaats. Voor de buitenwacht leek het eenmalige gesprek zowel het begin als het einde van het contact tussen beide partijen. Groot was dan ook de verrassing toen de Christelijk-Historische Partij en de Friese Bond in mei 1907 met een gezamenlijk conceptprogram naar buiten kwamen.[39] De bespreking van maart 1906 bleek gevolgd te zijn door een reeks vertrouwelijke gesprekken. Een fusiecommissie stelde vervolgens een definitief ontwerpprogram op dat op 9 juli 1908 door beide partijen werd goedgekeurd. Dezelfde dag vond de eerste Algemene Vergadering van de CHU plaats.

Het program van de CHU week niet sterk af van dat van de Christelijk-Historische Partij. De wijzigingen die door de fusie met de Friese Bond plaatsvonden, hadden vooral betrekking op onderwerpen die al door de Christelijk-Historische Kiezersbond ten tijde van de oprichting van de Christelijk-Historische Partij waren ingebracht. Zo werd in het program van de CHU de neutrale overheid scherp afgewezen. De opvatting dat Nederland een protestantse natie was, werd sterker dan voorheen benadrukt, maar de Friese Bond had wel uit haar program het hervormde karakter van de natie moeten laten vallen, waardoor de natie protestants en dus ruimer werd gedefinieerd. Onder invloed van de Friezen kreeg de CHU meer het karakter van een getuigenispartij. De bekende zinsnede uit artikel 7 van het program van beginselen waarin gesteld werd dat het de CHU niet zozeer om de majoriteit maar om de autoriteit was te doen, kwam uit de koker van de Friese Bond. Het draaide niet om de meerderheid van de kiezers, maar om het gezag van Gods woord. Op het staatsrechtelijk deel van het program van de CHU oefende de Friese Bond minder invloed uit.

De fusie tussen Christelijk-Historische Partij en Friese Bond tot CHU vormde het sluitstuk van een periode waarin de partijpolitieke ontwikkeling in Nederland een sterke hervormde impuls kreeg. In 1912 zou zich nog een protestants splinterpartijtje bij de CHU aansluiten, de in 1904 in Den Haag opgerichte Nationaal-Historische Partij.[40] Ondanks de benaming was de partij eigenlijk alleen actief in Den Haag waar ze in 1905 in het district Den Haag III een kandidaat stelde. Deze kandidaat, W.C.A. baron van Vredenburch, werd ook ondersteund door de Christelijk-Historische Partij. In de herstemming legde hij het echter af tegen de liberale kandidaat. In 1912 werd de partij opgeheven en sloot het grootste deel zich bij de CHU aan. Van invloed op het program of op de koers van de Unie was geen sprake. Baron Van Vredenburch zou in 1918 secretaris van de Kamerkringvereniging Den Haag van de CHU worden.

Het is opmerkelijk dat de fusies nauwelijks tot strubbelingen binnen de Unie hebben geleid. Afgezien van een enkele uitval naar de voormalige Fries Christe-

lijk-Historischen wegens hun voorkeur voor getuigenis, konden de bloedgroepen het goed met elkaar vinden. Ongetwijfeld speelde de losse organisatie daarin een belangrijke rol.

De eenheid van de protestantse natie

In de bovenstaande beschrijving van het ontstaan van de CHU zijn al verschillende typerende opvattingen naar voren gekomen. Toch is het verstandig om hier nog even kort in te gaan op de grondslag van het christelijk-historische denken omdat daaruit veel van deze opvattingen te verklaren zijn.

In 1958 hield theoloog en bestuurslid G.C. van Niftrik een rede ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de CHU waarin hij uitgebreid inging op de grondslag van de Unie. Het Nederlandse volk, zo hield hij zijn gehoor voor, 'is niet een federatie van individuële Nederlanders; het Nederlandse volk heeft een eigen wezen, is een eigen grootheid, dat de enkeling draagt en overstijgt. Wij geloven in de roeping en taak van dit Nederlandse volk'. Van Niftrik vervolgde zijn betoog met de opmerking dat het Nederlandse volk ook niet gelijkgesteld mocht worden met een federatie van zuilen. 'Voor het christelijk-historische denken is de eenheid der natie niet slechts een ideaal, maar een christelijk-historische werkelijkheid op grond van de leiding Gods met dit volk in de geschiedenis.' Daarbij ging het vooral om het ideaal: 'christelijk-historisch denken', aldus Van Niftrik, 'gaat uit van de eenheid der natie, die zij meer gelóóft dan dat zij die aantoonen en bewijzen kan'.[41] Centraal in deze beschouwingswijze stond de eenheid der natie. Dit was volgens Van Niftrik ook typisch christelijk-historisch. Christelijk-historisch denken was namelijk een denken in naties en volkeren. De oorzaak hiervan was bijbels: omdat God een verbond met de volkeren heeft gesloten en niet met individuen, mag de eenheid der natie niet los worden gelaten.

Van Niftriks formulering mag mede vormgegeven zijn door de actuele omstandigheden van het naoorlogse Nederland, het neemt niet weg dat de bijbelse fundering van de eenheid van de Nederlandse natie vanaf de oprichting van de CHU centraal stond in het christelijk-historische denken en dat het een, hoewel vaak onuitgesproken, uitgangspunt was voor allerlei opvattingen. Zo was de CHU tegen verzuiling gekant omdat dit een feitelijk opgeven van de eenheid betekende. Ook was de CHU tegen terugtrekken in organisaties voor bijzonder onderwijs wanneer dit het opgeven van het openbaar onderwijs impliceerde. Jhr. D.J. de Geer, de christelijk-historische partijleider in de jaren dertig, verwierp ook het gebruik van het woord volksdelen. Het Nederlandse volk was immers een christelijk volk en in een christelijk volk kan nu eenmaal geen sprake zijn van een christelijk volksdeel.[42]

De zorg voor de eenheid van het volk betekende dat de CHU niemand buitensloot. Dat gold ook voor bijvoorbeeld de sociaaldemocraten. Zo stelde Schokking in 1924 in de Tweede Kamer dat de CHU het Nederlandse volk als een geheel zag en

daarom ook de sociaaldemocraten tot het Nederlandse volk rekende, of die daar nu dankbaar voor waren of niet.[43] Het betekende ook dat de CHU in het parlement de belangen van alle Nederlanders wilde behartigen omdat iedereen nu eenmaal deel van de natie was. Belangenbehartiging van afzonderlijke groepen, of dat nu boeren, arbeiders, christenen of Friezen betrof, was uit den boze.

De Nederlandse natie was voor de CHU geen onbeschreven blad. Integendeel, de natie was gevormd door Gods leiding in de geschiedenis. En hoewel het niet mogelijk was Gods sporen in de geschiedenis precies na te gaan, waren er wel twee gebeurtenissen waarvan vermoed mocht worden dat ze door God gewild waren. De eerste gebeurtenis betrof de Reformatie, die ervoor gezorgd had dat Nederland protestants was geworden en dat in Nederland godsdienstvrijheid en verdraagzaamheid heersten. De tweede gebeurtenis was de rol van Willem van Oranje, die door zijn strijd voor de vrijheid de Vader des Vaderlands was geworden. Vanzelfsprekend moesten deze twee ijkpunten ook richtinggevend zijn voor de toekomst. Het constitutioneel koningschap, dat aan het Huis van Oranje was opgedragen, werd in het program van beginselen omschreven als een vrucht van Gods leiding in de geschiedenis. De tweede conclusie die de CHU uit deze ijkpunten trok, was dat Nederland in overeenstemming met zijn historische ontwikkeling bestuurd moest worden als een christelijke staat in protestantse zin.

De CHU wees Kuypers antithese af. Met antithese bedoelde de antirevolutionaire partijleider dat er tegenover de christelijke levensbeschouwing een niet-christelijke, 'moderne' levensbeschouwing stond.[44] Deze verdeling van het Nederlandse volk in twee helften kreeg ook een politieke vertaling; een scheidslijn tussen de christelijke en de niet-christelijke partijen. Voor de CHU was deze opdeling van het volk niet in overeenstemming te brengen met haar opvatting over de eenheid der natie. De Unie wees de antithese in haar algemene betekenis daarom af, maar niet in haar politieke betekenis. Het was nu eenmaal een niet te loochenen feit dat er in Nederland partijen waren die niet uitgingen van de christelijke grondslag van de natie, die niet op staatkundig gebied het goddelijk gezag erkenden maar alleen de menselijke rede. Waar het christelijk karakter van de staat inzet van politieke strijd vormde, was christelijke partijvorming geboden. Christelijke partijvorming had echter een tijdelijk karakter. Wanneer alle partijen de christelijke beginselen als basis voor de staatkunde zouden erkennen, kon de bestaande partij-indeling worden opgeheven. Wat daarvoor dan in de plaats zou moeten komen, was niet altijd duidelijk. Slotemaker de Bruïne sprak in een redevoering in februari 1918 over een verdeling in vooruitstrevende en behoudende partijen.[45] Overigens betekende het bestaan van de antithese op politiek gebied niet dat deze gebruikt kon worden om onderscheid te maken tussen christenen en niet-christenen. Voor de CHU konden christenen voor een niet-christelijke partij kiezen zonder op te houden christen te zijn, evenals niet-christenen voor een christelijke partij konden kiezen uit de erkenning dat Nederland een christelijke natie was.

Een regelmatig terugkerend punt was het verwerpen van het meerderheidsprincipe door de CHU. Nederland was een protestantse natie krachtens de historie en

Gods leiding. Zelfs wanneer de meerderheid van de bevolking katholiek of niet-gelovig zou zijn, veranderde dat niets aan het karakter van de natie. Deze denkbeelden boden een opening naar een theocratie of een autoritaire regeringsvorm, maar deze weg werd geblokkeerd door het benadrukken van de politieke vrijheid en de gewetensvrijheid als typerend voor het protestantisme. Volgens Lohman was de reden waarom Nederland een protestantse natie genoemd kon worden niet dat de meerderheid van de bevolking protestants was, maar dat de beginselen van het protestantse vrijheidsbegrip in de grondwet waren verankerd.[46] Godsdienstzin kon slechts in vrijheid gedijen. Hoe anders was het elders. Waar Rome heerste, werden andersdenkenden niet geduld en niet zelden vervolgd, terwijl, volgens De Geer, de Koran, met zijn nauwkeurig omschreven regels, de natuurlijke ontwikkeling der mensheid tegenhield.[47]

Eerder zijn verschillende kenmerken van de CHU – zoals de behartiging van het algemeen belang, afkeer van partijdigheid, afstand tot de kiezers en het ontbreken van een strikte fractiediscipline – in verband gebracht met het ontstaan van de Unie als een notabelenpartij met parlementaire oorsprong die bovendien het resultaat was van een tweetal fusies. Verschillende van die elementen kunnen echter ook in verband worden gebracht met de christelijk-historische denkbeelden over de aard van de natie en de christelijke grondslagen van de staat. Zo volgde bijvoorbeeld uit de zorg voor de eenheid van de natie, waar niemand van mocht worden uitgesloten, de plicht om het belang van allen te behartigen. Dat vereiste het afzetten van de partijbril. Verder valt het niet moeilijk de gouvernementele opstelling van de CHU in verband te brengen met de erkenning dat de overheid Gods dienaresse is. Daarbij paste, zoals voormalig fractievoorzitter A.D.W. Tilanus nog in 1980 schreef, geen wantrouwende houding.[48] Daarnaast leidde de opvatting dat uit de bijbel geen staatkundige stelsels konden worden afgeleid tot de conclusie dat christenen over veel onderwerpen tot een verschillend oordeel konden komen. Met deze erkenning stond fractiediscipline op gespannen voet.

In het Nederland van verzuiling en antithese viel het voor de CHU niet altijd mee om haar eigen koers te varen. Zo sloten veel CHU'ers zich bij christelijke verenigingen aan en stuurden ze hun kinderen naar bijzondere scholen. Andere CHU'ers gaven de voorkeur aan algemene verenigingen en de openbare school. Gewenning aan de antithese leidde ertoe dat het tijdelijke karakter langzaam achter de horizon verdween. Voor een deel van de Unie werd christelijke partijvorming een doel op zich. Dat een aantal vooraanstaande leden na de oorlog aan de Doorbraak zou deelnemen omdat zij van mening waren dat de christelijke normen ook in de SDAP en de VDB werden erkend, kwam voor menig CHU'er als een volslagen verrassing.[49] Toen bleek ook dat de nuances van de antithese voor menig partijlid en sympathisant veel te hoog waren gegrepen. Zo schrijft jkvr. C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen dat ze in die tijd tijdens spreekbeurten regelmatig de vraag kreeg voorgelegd of een christen lid kon zijn van de PVDA. Conform de christelijk-historische opvattingen over de antithese antwoordde ze dat ze zich kon voorstellen dat sommige christenen van mening waren dat ze hun christen-zijn

beter konden uitdragen in een niet-christelijke partij. Daardoor werden ze ook niet minder goede christenen. 'Dan was de boot aan. Het bestuur zat stijf van schrik aan de stoelen genageld (…) Dan kwam het: 'God zegt in zijn Woord…' waarop ik bliksemsnel interrumpeerde: '…niet dat wij c.h. of a.r. moeten stemmen, dat staat nergens'.[50] Deze anekdote laat zien dat blijkbaar veel partijleden een andere interpretatie van de antithese hanteerden dan de partijleiding. Voor hen had de antithese wel degelijk de functie de bokken van de schapen te scheiden. Dergelijke spanningen tussen de theorie en de praktijk waren geen uitzondering in de geschiedenis van de CHU. Ze zullen in de volgende hoofdstukken nog herhaaldelijk terugkomen.

Hoofdstuk 6

De CHU onder het districtenstelsel 1908-1918

De CHU was een unie van kiesverenigingen die zoveel mogelijk hun autonomie probeerden te bewaren. Een nationaal partijleven bestond nauwelijks, evenmin als een nationaal partijapparaat dat meer voorstelde dan het papier waarop het was beschreven. De Unie was onder het districtenstelsel vooral een verkiezingsmachine. Deze verkiezingen verliepen vaak moeizaam doordat de samenwerking die noodzakelijk was ten tijde van het districtenstelsel een discipline en loyaliteit vereiste die op gespannen voet stond met de door de kiesverenigingen gekoesterde autonomie. Het bleek vaak niet mogelijk om op nationaal niveau stembusakkoorden af te sluiten die door de kiesverenigingen vervolgens zonder strubbelingen werden uitgevoerd. De CHU werd daarom in de eerste jaren van haar bestaan regelmatig geteisterd door hoogoplopende conflicten tussen de partijleiders en de kiesverenigingen.

De partijstructuur van de Unie

Gelet op de achtergrond van de breuk met de ARP in 1894 en de losjes georganiseerde Vrij-Antirevolutionaire Partij, Christelijk-Historische Kiezersbond en Friese Bond, was het niet verrassend dat de uitkomst van de fusie in 1908 geen partij maar een unie was.[1] De kiesverenigingen kozen het bestuur van het kiesdistrictsbestuur.[2] De plaatselijke kiesverenigingen en het kiesdistrictsbestuur vormden samen de districtsvereniging. Elke districtsvereniging koos een afgevaardigde voor het Nationaal Comité, dat belast was met de politieke leiding van de Unie.[3] De definitieve vaststelling van de politieke lijn lag bij de Algemene Vergadering die jaarlijks in het voorjaar bijeenkwam.

In 1909 telde Nederland 100 kiesdistricten, maar er waren slechts 59 kiesdistricten in het Nationaal Comité vertegenwoordigd.[4] Dat betekende niet dat in de overige districten elke vorm van organisatie ontbrak, maar wel dat die niet van zodanige omvang was dat een lid mocht worden afgevaardigd.[5] Weinig verrassend was het ontbreken van afgevaardigden uit het katholieke Noord-Brabant en Limburg waar,

gezien het geringe aantal protestanten, de kans voor een christelijk-historische kandidaat bij de verkiezingen gering was. Veel christelijk-historische kiesverenigingen bestonden daar dan ook niet. Opmerkelijker was het ontbreken van drie van de zes kiesdistricten in Groningen, van twee van de acht Friese kiesdistricten, van een vijftal Gelderse districten en het grotendeels ontbreken van het Noord-Hollandse platteland.[6]

Het waren vooral de electorale bolwerken waar de christelijk-historische organisatie sterk was. Dat lag natuurlijk voor de hand. Waar de meeste aanhang woonde, was de organisatie vanzelfsprekend het krachtigst, maar het ontbreken van organisatie in de zwakke kiesdistricten wijst ook op een gebrek aan ambitie om ook daar voet aan de grond te krijgen. Hier zien we de doorwerking van het typerende van een getuigenispartij, waarvoor de verkondiging van het beginsel belangrijker was dan verkiezingssuccessen. Voor het uitdragen van het beginsel was het wel belangrijk om over een minimum aantal Kamerleden te beschikken, maar verdere groei kreeg relatief weinig aandacht.

Bovendien zorgde de afkeer van een sterke centraal geleide partij ervoor dat er geen partijapparaat tot ontwikkeling kon komen dat systematisch nieuwe afdelingen had kunnen oprichten. Dergelijke initiatieven kwamen bijna altijd uit het district zelf en konden op weinig ondersteuning rekenen. Ook de organisatie van kiezers in partijverband had weinig prioriteit. In een ongedateerde notitie die handelt over de verkiezingen van 1909 ging Lohman op deze kwestie in. Aanleiding was de claim die de ARP op veel districten legde omdat deze partij daar meer leden telde dan de CHU. Lohman verwierp deze gedachtegang:

> Maar er zijn veel meer CH in den lande, dan op de lijsten der kiesvereenigingen vermeld staan. Er zijn zeer velen onder hen, die weigeren zich bij eene partij te laten 'indrijven', juist omdat zij 'vrij' willen blijven, maar die gemeenlijk op een CH stemmen, en liever dan hun stem uit te brengen op een AR, thuis blijven.[7]

Volgens Lohman hadden christelijk-historischen en antirevolutionairen verschillende opvattingen over het verkiezingswerk. De ARP probeerde zoveel mogelijk kiezers aan zich te binden door ze in het partijverband onder te brengen. De CHU was wel van mening dat een partij overal over een kern moest beschikken die leiding kon geven aan de verkiezingen, maar het was niet nodig dat de kiezers zich van tevoren al aan een partij verbonden. De Unie respecteerde de persoonlijke vrijheid van de kiezers en drong daarom bij de minder overtuigde sympathisanten niet aan op toetreding. Bovendien wisten de christelijk-historischen volgens Lohman toch wel wie hun geestverwanten waren.[8]

Het Nationaal Comité bestond naast de leden die door de kiesdistricten waren afgevaardigd ook nog uit een aantal buitengewone leden. Dit waren bekende persoonlijkheden die of omwille van verdienste of omdat ze woonachtig waren in een kiesdistrict zonder organisatie door de Algemene Vergadering tot leden van

het Nationaal Comité waren gekozen.[9] Het Nationaal Comité koos uit zijn midden het hoofdbestuur van de Unie. In het bestuur waren de drie bloedgroepen keurig aanwezig: voorzitter Lohman namens de vrij-antirevolutionairen, secretaris Verkouteren voor de Christelijk-Historische Kiezersbond en ondervoorzitter J. Schokking voor de Friese Bond.[10]

In de top van de Unie waren predikanten en adel ruim vertegenwoordigd. Het twaalfkoppige hoofdbestuur telde in 1909 twee jonkheren en vijf hervormde predikanten. Van de twaalf Tweede Kamerleden waren er zeven getooid met een adellijke titel; vier jonkheren, twee baronnen en een graaf. De ruime aanwezigheid van adel en hervormde predikanten was een erfenis van de fusiepartijen. De adel was voornamelijk van de vrij-antirevolutionairen afkomstig en de predikanten uit de Christelijk-Historische Kiezersbond en de Friese Bond.

Tussen hoofdbestuur, Tweede Kamerfractie en Nationaal Comité bestonden nauwe banden. In 1909 waren negen van de twaalf Kamerleden lid van het Nationaal Comité waarvan er weer vijf zitting hadden in het hoofdbestuur.[11] De Kamerfractie had zodoende een flinke vinger in de pap bij zowel het hoofdbestuur als het Nationaal Comité. De betekenis van het Nationaal Comité nam bovendien snel af. Zo publiceerde secretaris Verkouteren in februari 1913 ter voorbereiding van de verkiezingen voor nieuwe leden van het Nationaal Comité de namen van de nog zittende afgevaardigden. Hij moest daarbij aantekenen dat de lijst hoogstwaarschijnlijk niet klopte. Hij beschikte namelijk niet over de volledige gegevens.[12]

Het dagblad *De Nederlander* werd van 1894 tot 1921 geredigeerd door Lohman die de touwtjes vast in handen had. Verkouteren van *Het Nederlandsche Dagblad* was in 1901 wel aan de redactie toegevoegd, maar was al snel op een zijspoor geraakt. Incidenteel schreven prominente CHU'ers wel bijdragen voor het blad, maar *De Nederlander* kan in de periode tot het in 1920 orgaan van de Unie werd als de spreekbuis van Lohman worden beschouwd. Tot dat jaar was de krant niet aan de CHU verbonden, maar indirect via Lohman, die tot 1913 bovendien voorzitter was, natuurlijk wel. De krant beschikte ook over een eigen program dat in 1901 door Lohman en De Visser ter gelegenheid van het samengaan met *Het Nederlandsche Dagblad* was opgesteld.

De CHU was een los georganiseerde bond die twee zwaartepunten kende. Het ene bestond uit het hoofdbestuur en de Kamerfractie die elkaar voor een belangrijk deel overlapten, en het andere uit de lokale kiesverenigingen en de kiesdistrictsverenigingen die hun onafhankelijkheid nauwkeurig bewaakten. Verbindende bestuursorganen zoals het Provinciaal Bestuur en het Nationaal Comité hadden weinig in de melk te brokkelen. Een dergelijke, voor een notabelenpartij typerende structuur kon uitstekend functioneren binnen een districtenstelsel zolang de partijtop tijdens verkiezingen de kiesverenigingen de nodige vrijheid gaf tot het varen van een eigen koers. Daartoe bleek de partijtop echter niet bereid. De CHU sloot in 1909 en 1913 namelijk electorale akkoorden met de andere rechtse partijen, waarbij kiesdistricten en kandidaten nauwkeurig verdeeld werden. Voor de kies-

verenigingen was het daarbij slikken of stikken. Het leidde tot aanvaringen die het voortbestaan van de CHU ernstig in gevaar brachten.

Tussen autonomie en centralisme. De verkiezingen van 1909 en 1913

De CHU had zich bij haar oprichting in 1908 tegen actieprogramma's verklaard. Een dergelijk program met allerlei voornemens zou door de kiezers namelijk als een regeringsprogram kunnen worden opgevat. Hierdoor zouden de kiezers zich op het terrein van de regering begeven. Een gemeenschappelijk verkiezingsprogram van rechts zat er door deze principiële afwijzing dus niet in, maar de CHU wilde wel electoraal met de andere rechtse partijen samenwerken. Onverdeeld enthousiast waren de christelijk-historischen echter niet. Er bestond vooral weerstand tegen de als aanmatigend beschouwde eisen van de ARP. Uiteindelijk kwamen de partijen toch tot een vergelijk. Tegen de inhoud daarvan werden op de Algemene Vergadering begin mei 1909 geen bezwaren ingebracht.

In de maanden daarna bleken sommige kiesverenigingen zich toch niet aan het akkoord te willen onderwerpen. De meeste problemen konden worden rechtgetrokken, maar in Ede ontstond een conflict dat nog een poos zou voortduren. De zetel van Ede werd bezet door de antirevolutionair jhr. S. van Citters. Volgens de electorale afspraken zou hij in 1909 door de rechtse partijen opnieuw kandidaat worden gesteld, maar in mei werd Van Citters tot Commissaris der Koningin in Gelderland benoemd. Hij nam ontslag als Kamerlid, zodat de ARP naar een nieuwe kandidaat op zoek moest. De afdeling Ede van de CHU was echter van mening dat door de ontslagname van Van Citters het electoraal akkoord was vervallen. De ARP mocht de zetel houden, maar de nieuwe antirevolutionaire kandidaat diende wel hervormd te zijn. Voldeed de ARP niet aan deze eis, dan zou een tegenkandidaat worden gesteld.[13] De ARP beriep zich, zoals verwacht mocht worden, op het electoraal akkoord en stelde op 28 mei de Leidse gereformeerde predikant J.W. Rudolph kandidaat. Niet alleen gereformeerd maar ook nog predikant. Een dubbele provocatie in de ogen van verschillende zich christelijk-historisch noemende, maar niet aangesloten personen die drie dagen later jhr. G.J.A. Schimmelpenninck, burgemeester van Rhenen, kandidaat stelden.

De districtsvereniging van de CHU had zich aanvankelijk achter de kandidatuur-Rudolph geschaard. Ontevreden christelijk-historische leden schreven voor 2 juni een nieuwe vergadering van de districtsvereniging uit. Op deze vergadering werd besloten geen propaganda voor Rudolph te maken. De voorzitter van de districtsvereniging, D. baron Mackay, nam uit protest ontslag, terwijl de voorzitter van de afdeling Ede, R.F.C. baron Bentinck van Schoonheeten, naar de ontevreden leden overliep. Twee dagen na de vergadering besloot de kiesvereniging Ede Schimmelpenninck als kandidaat over te nemen. Enkele dagen later volgden de kiesverenigingen te Bennekom en Barneveld.

Het hoofdbestuur van de CHU kwam hierdoor in een lastig parket. Omwille van de coalitie kon de CHU niet om Rudolph heen. Lohman probeerde daarom eerst Schimmelpenninck over te halen de kandidatuur niet te aanvaarden.[14] Hij hield hem voor dat de besturen van de kiesverenigingen onrechtmatig handelden. Handhaving van de kandidatuur was volgens Lohman alleen mogelijk wanneer de kiesverenigingen zich zouden afscheiden van de CHU. De Unie zou dan echter Schimmelpenninck moeten bestrijden. Schimmelpenninck weigerde echter zijn kandidatuur in te trekken. Hij wilde het vertrouwen dat in hem gesteld was niet beschamen.[15] Nu speelde Lohman hier niet bepaald open kaart. In een briefje aan de afgetreden voorzitter van de districtsvereniging, baron Mackay, bekende hij enkele dagen later dat hij Schimmelpenninck graag in de Kamer zag komen.[16]

Nu de koninklijke weg was afgesneden, diende het hoofdbestuur kleur te bekennen. Rudolph had de druk opgevoerd door Lohman te schrijven dat de opstelling van de CHU in Ede elders gevolgen zou krijgen.[17] Het hoofdbestuur van de CHU liet daarop in een strooibiljet en in enkele artikelen in *De Nederlander* weten dat hij het ontoelaatbaar achtte dat de besturen van de christelijk-historische kiesverenigingen in het district Ede zich niet aan het electoraal akkoord hielden. Aangezien ook Ede op de Algemene Vergadering met het akkoord had ingestemd, zou een andere koers op woordbreuk neerkomen. Wel was de leiding van de Unie van mening dat de kiezers vrij waren hun stem uit te brengen op de kandidaat in wie zij het meeste vertrouwen hadden. Dat paste natuurlijk geheel in de opvatting van de CHU, maar betekende wel dat hiermee een vrijbrief werd gegeven aan de christelijk-historische kiezers, inclusief de leden van de kiesverenigingen, om hun stem aan Schimmelpenninck te geven.[18]

Voor sommige leden van de CHU ging de verplichting die het hoofdbestuur aan de besturen van de kiesverenigingen wilde opleggen om Rudolph te steunen, veel te ver. Zo bestreed De Geer de opvatting van Lohman dat de kiesverenigingen zich op de Algemene Vergadering verplicht hadden het electoraal akkoord uit te voeren. Volgens De Geer kon de Algemene Vergadering niet meer doen dan adviseren. Hij wees Lohman ook op het pikante van de zaak: 'Het zou m.i. een slechten indruk maken, wanneer juist onze partij, uit vrijheidsliefde voortgekomen, een straffere gedragslijn volgde'.[19] De autonomie van de kiesverenigingen lag niet alleen statutair vast, het dwingende optreden van Kuyper lag velen nog vers in het geheugen. Het kon natuurlijk niet de bedoeling zijn dat de CHU alsnog het centralisme van de ARP zou volgen.

Het vaag omlijnde, weinig gedisciplineerde karakter van de electorale aanhang van de CHU kwam in Ede tijdens de verkiezingen duidelijk naar voren. Tijdens de eerste ronde behaalde Schimmelpenninck 2749 stemmen en Rudolph 2522, terwijl de liberale kandidaat het met een schamele 405 stemmen moest doen. In de herstemming steeg het aantal stemmen voor Schimmelpenninck tot liefst 4134, terwijl Rudolph met 2579 nauwelijks meer stemmen kreeg dan in de eerste ronde. Opmerkelijk is dat het grote aantal stemmen voor Schimmelpenninck maar door weinig commentatoren in verband werd gebracht met een mogelijke liberale tactiek

om de antirevolutionaire kandidaat de voet dwars te zetten. Zo schreef de afgetreden districtsvoorzitter baron Mackay over de kiezers van Schimmelpenninck: 'Een groep menschen, groot of klein doet niet ter zake, het niet kunnende vinden noch met de A.R. aan den eenen kant, en noch met de liberalen aan den anderen kant, heeft zich Chr. Hist. genoemd.'[20] Ongeveer een maand later kwam *De Neder-Veluwe* met een vergelijkbare analyse. Volgens de redactie van dit blad bestond er in Ede een grote groep kiezers die tussen de liberalen en christelijk-historischen stond. De redactie was overigens, anders dan Mackay, van mening dat die kiezers dichter bij de CHU dan bij de liberalen stonden. Hoe dan ook, zowel Mackay als de redactie wees op het bestaan van een grote groep kiezers die geen vaste partijgangers waren, die ditmaal christelijk-historisch hadden gestemd maar bij vorige gelegenheden liberaal.

Een nieuwe botsing tussen de partijleiding en een districtsvereniging deed zich in 1912 in Ommen voor. Nadat Kuyper, die sinds 1908 voor Ommen in de Kamer zat, had bedankt moest er in oktober een tussentijdse verkiezing worden gehouden. De christelijk-historische districtsvereniging wilde met een eigen kandidaat deelnemen. Daartoe had zij, met instemming van Lohman, Æ. baron Mackay aangezocht. Mackay was woonachtig in Den Haag en lid van het Nationaal Comité. Intussen werd de vacature-Ommen door het hoofdbestuur besproken. Het bestuur adviseerde de antirevolutionaire kandidaat niet te bestrijden, maar erkende tegelijk wel het recht van de districtsvereniging om een eigen kandidaat te stellen. Voor Mackay was het advies van het hoofdbestuur echter aanleiding om voor de kandidatuur te bedanken.[21]

De districtsvereniging was echter niet van zins Ommen aan de antirevolutionairen te laten. Ondanks zijn bedanken bleef de kandidatuur van Mackay daarom gehandhaafd. Naarmate deze situatie voortduurde, begon Mackay langzaamaan op zijn bedanken terug te komen. Eigenlijk mochten volgens hem coalitieoverwegingen helemaal geen rol spelen. De zetel bleef immers toch in handen van rechts.[22] Dankzij de stemmen van de liberalen wist Mackay in de herstemming de antirevolutionair H. van der Vegte te verslaan. Intussen was het hoofdbestuur van de Unie steeds meer opgeschoven naar het standpunt dat het district Ommen aan de ARP toebehoorde. Het hoofdbestuur verklaarde daarom dat Mackay niet als een christelijk-historische afgevaardigde zou worden beschouwd wanneer hij in de Kamer zitting zou nemen. Ongetwijfeld had deze opvallend harde lijn te maken met de naderende juniverkiezingen van 1913. Het hoofdbestuur wilde een nieuw electoraal akkoord niet in gevaar brengen. Voor Mackay was dit standpunt reden om opnieuw te bedanken. Hij wilde niet breken met de CHU.[23]

Het bedanken van Mackay had tot gevolg dat in november een nieuwe verkiezing moest worden gehouden. Er volgde nu een prestigestrijd. De antirevolutionairen kwamen opnieuw met Van der Vegte als kandidaat, die ook door de katholieken en de CHU werd gesteund. De christelijk-historische districtsvereniging wilde echter van geen wijken weten en stelde C.J.A. Bichon van IJsselmonde kandidaat. De secretaris van de districtsvereniging, H. van Dorland, was zelfs verheugd over de

vorige verkiezing, 'omdat de kiezers zelf hebben gesproken, ook onze Christ. Hist. Kiezers; wij hebben immers Volksvertegenwoordiging. Gaat niet aan, dunkt ons, dat van boven af het volk wordt bevolen – dit heb ik ten minste nooit gezien als het doel van de Chr. Hist. Unie'.[24] Tot frustratie van de rechtse partijen wist Bichon al in de eerst ronde de zetel voor Ommen te winnen. Met een ruime marge werd Van der Vegte verslagen. Opnieuw had het hoofdbestuur het nakijken.

De problemen in het kiesdistrict Ede waren voor een aantal christelijk-historische leden aanleiding ernaar te streven dat in 1913 eerst de Algemene Vergadering zich zou uitspreken over de wenselijkheid van een rechtse coalitie alvorens de onderhandelingen van start zouden gaan. Op de Algemene Vergadering van september 1912 slaagden ze erin een besluit aangenomen te krijgen waarin vastgesteld werd dat de volgende vergadering uiterlijk in januari 1913 moest worden gehouden.[25] Het hoofdbestuur negeerde dit besluit echter en stelde de Algemene Vergadering voor 28 februari vast. In december 1912 wees het Nationaal Comité bovendien uit zijn midden een 'commissie van negen' aan om onderhandelingen met de andere rechtse partijen te beginnen met het oog op de verkiezingen van 1913. Het besluit van de Algemene Vergadering om eerst in deze vergadering de electorale tactiek te bepalen, werd zo doelbewust genegeerd door het hoofdbestuur.[26]

Op 28 februari legde de 'commissie van negen' een conceptakkoord aan het Nationaal Comité voor. De Algemene Vergadering die ook op die dag zou worden gehouden, werd daarom uitgesteld tot eind april. Critici als predikant A.G.H. van Hoogenhuyze vermoedden dat het hoofdbestuur snel een akkoord met de antirevolutionairen en de katholieken wilde sluiten zodat de Algemene Vergadering met een fait accompli zou worden geconfronteerd. Net als in 1909 zou de Algemene Vergadering weinig anders resteren dan het akkoord goed te keuren. Verwerping zou de linkse partijen immers in de kaart spelen.[27]

De vergadering van het Nationaal Comité over het conceptakkoord verliep aanvankelijk rustig. Eerst kwam het politiek akkoord aan de orde waarin de drie partijen overeen waren gekomen steun te verlenen aan de regeringsvoorstellen inzake grondwetsherziening.[28] Hoewel de Unie hier de christelijk-historische Kamerleden op een zodanige wijze vastlegde dat verwacht mocht worden dat in ieder geval een discussie zou worden gevoerd, passeerde dit artikel zonder een enkele opmerking. De aandacht van de aanwezigen ging namelijk volledig uit naar het electoraal akkoord. Tot grote ontevredenheid van de aanwezigen was de 'commissie van negen' met de andere partijen overeengekomen dat het district Ede terug naar de ARP zou gaan. Ommen zou in 1913 christelijk-historisch blijven, maar slechts onder de voorwaarde dat Bichon van IJsselmonde vervangen zou worden door De Visser, die bij de eerste daaropvolgende verkiezing dan niet opnieuw kandidaat zou mogen staan.[29] Als strafbepaling was opgenomen dat het hoofdbestuur afdelingen zou afsnijden die zich niet aan het akkoord hielden.[30]

Het merendeel van de aanwezige leden van het Nationaal Comité wilde Ommen en Ede buiten het electoraal akkoord houden. Nadat de gemoederen hoog waren

opgelopen, werd het electoraal akkoord met 23 tegen 21 stemmen aangenomen onder de voorwaarde dat de afgevaardigden van de Unie al het mogelijke zouden ondernemen om voor Ede en Ommen gunstiger afspraken te verkrijgen. Intussen was het echter zo laat geworden dat verschillende afgevaardigden de vergadering al hadden verlaten. Op aandrang van enkele tegenstanders werd daarom besloten de stemming over het electoraal akkoord nietig te verklaren en een nieuwe vergadering uit te schrijven. Op 7 maart kwam het Nationaal Comité opnieuw bijeen en nu werd het akkoord met een onverwacht grote meerderheid van 35 tegen 8 stemmen aangenomen.[31]

Op 17 maart werd de ontwerpovereenkomst tussen de rechtse partijen gesloten. Na goedkeuring door de afzonderlijke partijen zou het van kracht worden. Zoals algemeen werd verwacht, waren er door de ARP geen belangrijke concessies aan de CHU gedaan.[32] Ede kwam aan de antirevolutionairen, terwijl De Visser slechts één termijn voor Ommen zitting mocht nemen. Slechts op enkele ondergeschikte punten was het akkoord aan de christelijk-historische wensen aangepast. Vanwege de geringe concessies die de christelijk-historische onderhandelaars hadden weten los te krijgen, verwachtte het hoofdbestuur een rumoerige Algemene Vergadering. Uit voorzorg werd daarom besloten dat journalisten en andere belangstellenden ditmaal niet welkom waren. Na afloop werd alleen een korte samenvatting verstrekt. Hoewel de discussies volgens *De Nederlander* warm waren geweest, werd het akkoord zonder grote tegenstand goedgekeurd; het politiek akkoord met 184 tegen 18 stemmen, en het electoraal akkoord met 140 tegen 40 stemmen.[33]

Uiteraard besefte de partijleiding dat met de goedkeuring van het akkoord de problemen nog niet bezworen waren. Veel voorstemmers waren kritisch gestemd geweest maar ze waren teruggeschrokken voor een torpedering van de coalitie. De enige keuze die de afgevaardigden hadden kunnen maken, was immers verwerping of goedkeuring. Het hoofdbestuur zag zich daarom genoodzaakt de kiesverenigingen op de gevolgen van de goedkeuring door de Algemene Vergadering te wijzen. In een artikel in *De Nederlander* getiteld 'Samenwerking of afscheiding' wees de redactie erop dat het akkoord na langdurige discussie was aangenomen.[34] Nu de meningsvorming was afgerond, diende er eenstemmig gehandeld te worden.

Ook achter de schermen probeerde de partijleiding problemen te voorkomen. Al op 15 maart, twee dagen voordat het electoraal akkoord getekend zou worden, trad Lohman in correspondentie met Bichon van IJsselmonde. Lohman wilde Bichon overhalen niet kandidaat te staan en zo de kandidatuur van De Visser niet in gevaar te brengen. Hij wees Bichon daarbij op de grote belangen die op het spel stonden: 'Mij zou het bijzonder aangenaam zijn, dat wij dit jaar in de meerderheid bleven, omdat die ons voeren kan tot Gwherz (grondwetsherziening, RdJ); daarna zou invoering van E.V. (evenredige vertegenwoordiging, RdJ) mogelijk worden; en dit zou ons voor het vervolg van al die onaangename stembusoverleggingen verlossen'.[35] Op aanraden van De Geer vertelde hij Bichon echter niet dat De Visser volgens het akkoord bij de eerstvolgende verkiezingen na 1913 niet meer

kandidaat zou mogen staan en dat het district dan weer in antirevolutionaire handen zou vallen.[36]

Bichon van IJsselmonde wenste echter niet mee te werken. Vanuit Genève schreef hij Lohman dat hij niet van plan was zich terug te trekken. Hij begreep dat de CHU prijs stelde op een verklaring met een dergelijke strekking omdat zo de schijn kon worden vermeden dat de Unie voor de eisen van de ARP zwichtte, maar hij kon daar niet aan meedoen.[37] Niet afgeschrokken door deze duidelijke weigering ondernam Lohman een nieuwe poging. Hij deed Bichon nu het voorstel elders in Nederland namens de CHU kandidaat te staan. Voorwaarde was dan wel dat Bichon af zou zien van een kandidatuur in Ommen en lid zou worden van de CHU.[38] Bichon wees ook het nieuwe voorstel af. In een latere brief uitte hij bovendien bezwaren tegen het politiek akkoord. De CHU had zich daardoor volgens hem te veel vastgelegd tegenover een mogelijke rechtse regering in 1913.[39]

Het bezwerende optreden van de partijleiding in *De Nederlander* en het werk achter de schermen van Lohman hadden weinig opgeleverd. De christelijk-historische districtsvereniging van Ommen stelde Bichon van IJsselmonde opnieuw kandidaat en met steun van de liberalen, die van een kandidaat afzagen, wist hij De Visser, die door de antirevolutionairen werd gesteund, in de herstemming te verslaan. Ook in Ede wensten de christelijk-historischen niet voor het electoraal akkoord te buigen. Aftredend Kamerlid Schimmelpenninck werd opnieuw gekandideerd. Ook hij was succesvol. In het district Hilversum nam de districtsvereniging ook met een eigen kandidaat aan de verkiezingen deel. Hier stond baron Mackay, die in 1912 onder druk van de partijleiding van de zetel van Ommen had afgezien, tegenover de officiële rechtse kandidaat V.H. Rutgers van de ARP. Mackay redde het niet, evenmin als C.E. van Koetsveld die als onafhankelijk christelijk-historische kandidaat in het district Sneek aan de verkiezingen deelnam.

De dissidente christelijk-historische afdelingen brachten een flinke slag toe aan de organisatie van de CHU. In Ommen scheurde de districtsvereniging, terwijl de afdelingen in de districten Ede en Hilversum overeenkomstig de bepalingen in het electoraal akkoord geroyeerd werden. Dit waren echter niet de enige gevolgen. In mei was al een nieuwe concurrerende organisatie opgericht: de Nationale Bond van Protestantsche Kiezers. In het bestuur zaten onder anderen de predikant en voormalig lid en criticus van de CHU Van Hoogenhuyze en de eerdergenoemde baron Mackay die in november 1912 de Unie had verlaten. Ook P.J. Muller, die rond 1900 medehoofdredacteur van *Het Nederlandsche Dagblad* en medestander van Bronsveld was geweest, had zich bij de Bond aangesloten. Weliswaar kwam geen van zijn kandidaten in de buurt van een herstemming, maar in sommige districten in het midden van Nederland als Apeldoorn, Druten en Elst behaalden ze behoorlijk wat stemmen.

De onvrede met de koers van de CHU en het als juk ervaren electoraal akkoord leidde in september 1913 tot de oprichting van het Politiek Verband van Onafhankelijke Christelijk-Historischen. Initiatiefnemers waren Van Koetsveld en Bichon van IJsselmonde.[40] Het Verband richtte zich vooral tegen de toenemende

centralisatie binnen de CHU. Voor Van Koetsveld werd daarmee de erfenis van de vrij-antirevolutionairen verloochend. Nadat het hoofdbestuur beloofd had in het vervolg meer rekening met de kiesverenigingen te zullen houden, keerden Van Koetsveld en verschillende andere 'Verbanders' in 1916 terug naar de CHU. Van de achterblijvers zou weinig meer vernomen worden.

De afspraken die de rechtse partijen in de aanloop naar de verkiezingen van 1909 en 1913 hadden gemaakt, vielen bij een groot deel van de christelijk-historische achterban in slechte aarde. Veel kiesverenigingen ervoeren het electoraal akkoord als een aantasting van hun onafhankelijkheid en als een toegeven aan de onredelijke eisen van de ARP. De meeste kiesverenigingen waren niet tegen de coalitie, maar ze wilden in hun kiesdistrict, in overleg met de andere rechtse partijen, zelf bepalen wie hun kandidaat zou worden. Het electoraal akkoord met zijn gedetailleerde afspraken kwam bij veel kiesverenigingen daarom als een dictaat over. Dat in 1913 in het akkoord bovendien was opgenomen dat dissidente kiesverenigingen geroyeerd zouden worden, deed de zaak ook bepaald geen goed. Het leidde tot het royement van twee volledige kiesdistricten, scheuring binnen de organisatie van een ander district, de oprichting van een concurrerende bond van protestantse kiezers en na de verkiezing tot de oprichting van een verband van onafhankelijke christelijk-historische kiezers. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat de CHU zich definitief tot het stelsel van evenredige vertegenwoordiging bekeerde.[41] Dit stelsel zou de Unie immers verlossen van de verdeeldheid zaaiende electorale en politieke akkoorden.

Toch kan de oorzaak van de strubbelingen binnen de Unie niet alleen in het kiesstelsel en de daarbij behorende stembuscoalities worden gezocht. Het verwijt dat binnen en buiten de CHU werd gehoord dat Lohman omwille van een grondwetsherziening – waarmee de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs kon worden bereikt – te veel aan de eisen van de ARP was tegemoetgekomen, was zeker niet uit de lucht gegrepen. De gretigheid om de financiële gelijkstelling te verwezenlijken had de top van de partij, in de ogen van veel kiesverenigingen in ieder geval, naar middelen doen grijpen die in het licht van het ontstaan van de Unie toch wat vreemd aandeden.

Christelijk-historische bolwerken

Onder het districtenstelsel varieerde het aantal christelijk-historische zetels sterk, van acht in het jaar van oprichting tot twaalf in 1909 en tien in 1913. Deze schommelingen waren inherent aan het absolute meerderheidsstelsel zoals dat in Nederland bestond. In dit kiesstelsel moest een kandidaat in de eerste ronde de absolute meerderheid van de stemmen halen om tot afgevaardigde van het district benoemd te worden. Haalde geen van de kandidaten de absolute meerderheid, dan volgde een herstemming tussen de twee kandidaten met het hoogste aantal stemmen.

In de eerste ronde trad rechts vaak met een gemeenschappelijke kandidaat op. Antirevolutionairen, katholieken en christelijk-historischen sloten voor de verkiezingen een stembusakkoord waarbij de meeste districten verdeeld werden tussen de partijen. Door deze samenwerking is het niet mogelijk de electorale aanhang van de CHU onder het districtenstelsel te bepalen. De christelijk-historische kandidaat kreeg immers al in de eerste ronde steun van antirevolutionaire en katholieke kiezers. Dit kon er bijvoorbeeld toe leiden dat het kiesdistrict Rotterdam I tussen 1913 en 1918 vertegenwoordigd werd door de CHU'er B.J. Gerretson, terwijl de partij in Rotterdam maar weinig aanhang had. De Unie beschikte natuurlijk wel over een aantal bolwerken. Daartoe behoorden de districten Dokkum, Harlingen, Zwolle, Apeldoorn, Katwijk, Bodegraven, Schiedam en Goes. Deze districten waren tussen 1901 en 1918 vast in handen van de CHU of van één van haar voorlopers.[42] Op kaart 1 zijn deze districten aangegeven.

Waarom waren nu juist deze kiesdistricten christelijk-historische bolwerken? Het voor de hand liggende antwoord is dat deze districten grotendeels in de zogenaamde biblebelt lagen, een orthodox-protestantse band, die van de Zeeuwse eilanden via de Zuid-Hollandse eilanden en waarden over de Betuwe, delen van de provincie Utrecht, de Veluwe, het noorden en westen van Overijssel naar delen van Friesland loopt.[43] De bevolking in deze streken was overwegend orthodox-protestants en geneigd op kandidaten van de protestantse confessionele partijen te stemmen.

Onder de bolwerken kwamen geen stadsdistricten voor als Amsterdam, Den Haag, Utrecht, Arnhem of Groningen. Afgezien van twee incidentele successen (Amsterdam II in 1909 en Rotterdam I in 1913) maakten CHU-kandidaten doorgaans weinig kans in de grote steden. In godsdienstig opzicht domineerden de Nederlands-hervormden in de christelijk-historische bolwerken. Verder waren de bolwerken meestal kiesdistricten waar de agrarische sector de belangrijkste bron van inkomsten was en tevens de belangrijkste werkgever. In een aantal districten was meer dan 40% van de mannelijke beroepsbevolking in deze sector werkzaam. De enige belangrijke uitzondering hierop was het district Schiedam waar de jeneverstokerij, visserij en scheepsbouw belangrijke werkgevers waren. De agrarische sector was in dit district van marginaal belang.

Kiesdistricten konden soms op merkwaardige wijze in christelijk-historische handen vallen. Een voorbeeld hiervan is het kiesdistrict Schiedam. In 1894 was daar O.J.H. graaf van Limburg Stirum als anti-Takkiaan gekozen. Van Limburg Stirum had al sinds 1888 in verschillende kiesdistricten aan de verkiezingen deelgenomen. Daarbij had hij steeds kandidaat gestaan namens de Nationale Kiesvereeniging, een protestants-conservatief splinterpartijtje. In 1894 werd hij in Katwijk en Schiedam als nationaal-conservatief aanbevolen en gekozen als anti-Takkiaan. Hij opteerde voor Schiedam, waarna hij in 1897 zijn zetel wist te behouden met behulp van het in Schiedam omvangrijke katholieke electoraat. Na zijn verkiezing betwistten de vrij-antirevolutionairen en de Christelijk-Historische Kiezersbond elkaar de politieke verwantschap met Van Limburg Stirum. Deze

Kaart 6.1 De bolwerken van de CHU en haar voorlopers, 1901-1917.

sloot zich aan bij de vrij-antirevolutionairen en trad in 1901 als hun kandidaat op. De katholieken hadden hem inmiddels verlaten en steunden nu de antirevolutionaire kandidaat. In de herstemming wist Van Limburg Stirum met behulp van de liberalen de antirevolutionair te verslaan. In 1907 zou hij worden opgevolgd door De Geer.

De manier waarop het district Schiedam in christelijk-historische handen was gevallen, laat zien dat toeval een belangrijke rol speelde. Was een district eenmaal in handen van een van de rechtse partijen, dan wisselde die binnen de rechtse

coalitie niet snel meer van eigenaar. Dat zou namelijk alleen maar leiden tot een onverkwikkelijke onderlinge strijd die links in de kaart zou spelen of tot een moeizame uitruil met een ander district. In de electorale werkelijkheid van het Nederland rond 1910 is het zodoende wel mogelijk typische CHU-districten aan te wijzen, maar kunnen we tegelijkertijd niet veel verder komen dan de constatering dat deze districten overwegend hervormd waren en een plattelandskarakter bezaten.

Contact met de kiezers. Christelijk-historische verkiezingscampagnes

Niet alleen de electorale samenwerking met de andere rechtse partijen dwong de Unieleiding concessies te doen over als wezenlijk beschouwde christelijk-historische standpunten als de onafhankelijkheid van kiesverenigingen, ook de verkiezingscampagnes vergden een voortdurend balanceren op het scherp der snede. In het beginselprogramma mocht dan de nadruk op autoriteit liggen en niet op majoriteit, ook de CHU wilde, aldus Lohman bij de oprichtingsvergadering in 1908, net als andere partijen de meerderheid verkrijgen.[44] Voor het verspreiden van beginselen en het behalen van zetels was propaganda onvermijdelijk. Zaak was dus een juiste balans te vinden tussen het noodzakelijke contact met de kiezers en de vereiste onafhankelijkheid van de Kamerleden.

Ten tijde van de afscheiding van de vrij-antirevolutionairen van de ARP waren verkiezingscampagnes niet echt bedreigend voor de onafhankelijkheid van de Kamerleden. Optredens van kandidaten beperkten zich in de eerste helft van de jaren negentig van de negentiende eeuw meestal tot een enkele spreekbeurt voor de leden van de kiesvereniging of voor de kiezers.[45] Onder invloed van de kieswet van 1896, waardoor de bovenlaag van de arbeiders het kiesrecht verwierf en de zojuist opgerichte SDAP het verkiezingsveld betrad, veranderden de campagnes sterk. Niet alleen werd er van de kandidaten verwacht dat ze steeds vaker voor de kiezers zouden optreden, ook werd het steeds meer de gewoonte om na de verkiezingsrede in debat te treden met andere kandidaten of met debaters die door kiesverenigingen of door belangengroeperingen als de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht en de Nederlandsche Bond voor Staatspensionering waren afgevaardigd.[46]

De CHU was niet bijzonder ingenomen met deze ontwikkelingen. De Unie verwierp immers het gebruik van actieprogramma's en verkiezingsmanifesten waarin concrete beleidsaankondigingen waren opgenomen. De circulaires met vragen die belangengroepen aan kandidaten stuurden, konden volgens de redactie van *De Nederlander* dan ook maar beter niet beantwoord worden. De vragen waren namelijk niet zozeer bedoeld om de mening van de kandidaten te achterhalen, maar om hen, onder dreiging van publicatie van de antwoorden, in de voor de belangengroepering gewenste richting te drijven.[47]

Ook de toenemende populariteit van het debat op verkiezingsvergaderingen kon de CHU niet bekoren. In een artikel uit april 1909 getiteld *Is debat noodig?* ging de redactie van *De Nederlander* nader op het vraagstuk in. In Nederland werd

debat gehouden ter vermaak van het publiek. Het was een steekspel, vaak vermakelijk en maar zelden leerzaam.[48] 'Zeer dikwijls beteekent de discussie niets, en loopt het debat uit op een wedstrijd in handigheden. Hij is de baas, die het best het publiek kan brengen tot gelach of applaus.' De redactie voelde er meer voor de aanwezigen gelegenheid te geven tot het stellen van vragen dan tot debatteren. Daarbij werd gewezen op Engeland, 'waaraan wij menige democratischen manier van handelen, bepaaldelijk ook onze met den Engelschen naam van meetings aangeduide vergaderingen, ontleenden.' Daar, aldus de redactie, werden wel veel toespraken gehouden, maar geen debatten. Toch kon niet worden gezegd dat de levendigheid van de Engelse verkiezingen daaronder te lijden hadden.

Drie weken later reageerde de liberale krant *Het Vaderland* op de christelijk-historische beschouwing over het fenomeen van meetings. De liberale redactie beschouwde de meetings juist als een teken van de toenemende belangstelling voor de openbare zaak die vooral na de kiesrechtuitbreiding van 1887 viel waar te nemen. Wanneer het debat werd afgeschaft en er alleen nog gelegenheid tot het stellen van vragen zou bestaan, dan vreesde de redactie een snelle teruggang in de belangstelling: 'een politieke vergadering zonder de stoutigheidjes en verrassingen van het debat is nu eenmaal voor velen gelijk te stellen met visch zonder mostert of een ei zonder zout.'[49]

Maar ook de christelijk-historische kandidaten konden zich niet aan de nieuwe ontwikkelingen onttrekken. De Geer, die in het voorjaar van 1907 was aangezocht om in het najaar het christelijk-historische Kamerlid voor Schiedam, graaf Van Limburg Stirum, op te volgen, ging bij de Statenverkiezingen van dat jaar alvast wat spreekbeurten geven om zo naamsbekendheid te krijgen. In zijn *Herinneringen* uit 1959 keek hij erop terug:

> Opgewektheid daartoe gevoelde ik weinig. Het scheen mij eigenlijk iets minderwaardigs met zulk doel uit spreken te gaan. Maar mr. Lohman hield mij voor, dat het heel iets anders is, of men dit op eigen initiatief en uit persoonlijke ambitie doet, dan of men handelt op verzoek van anderen en wegens het belang, dat hun daarbij voor ogen staat. Hij onderstreepte dit in een brief met o.a. deze inhoud: 'Vroeger zou geheel de antir. Partij gestemd hebben op de door Groen aanbevolen candidaat: thans heeft men de mensen wijs gemaakt, dat zij zelf kunnen *uitkiezen*. Daarom moet men met hen in kennis komen. Maar als men nu uit zeker purisme zegt: dat doe ik niet, dan wordt, zeer ten nadele des lands, de volksvertegenwoordiging steeds slechter. Gij behoeft U niet zelf te pousseren: daarom doe *ik* dat, en eveneens verscheidene van mijn vrienden; maar nu moet gij ons ook een weinig helpen. Het politieke leven is nu eenmaal niet anders.'[50]

Tijdens de verkiezingscampagne van 1909 vond op ongeveer de helft van de christelijk-historische verkiezingsvergaderingen debat plaats.[51] Meestal waren de debaters sociaaldemocraten. Aangezien deze vergaderingen door de CHU zelf

georganiseerd waren, moeten de organisatoren ook toestemming voor debat hebben gegeven. In een aantal gevallen was de toegang echter beperkt tot leden van de kiesvereniging of tot de rechtse kiezers. Hier vond geen debat plaats. Ook Lohman hield af en toe een verkiezingsrede zoals in mei 1913 op de partijdag van de provincie Groningen. Het was een besloten bijeenkomst zonder debat waar voor Lohman langdurig werd geapplaudisseerd.[52] De liberalen waren echter minder overtuigd van de kwaliteiten van Lohman als redenaar. In een verslag van een redevoering in Almelo in 1908 werd gewezen op de matte indruk die zijn redevoering maakte. De verslaggever zocht de oorzaak in gebrek aan oefening:

> De hr. Lohman treedt zeer zelden op in openbare vergaderingen; hij is gewoon te spreken voor een gehoor, dat over 't algemeen intellectueel hooger staat dan het gros van openbare vergaderingbezoekers. Nu heeft de hr. Lohman zich blijkbaar willen hoeden voor het gevaar, dat hij voor zijn auditorium te 'geleerd' was en hij daalde van den intellectueelen ladder af. Hij hoedde zich echter niet voor een ander gevaar en daalde te ver naar beneden.[53]

De verslaggever verweet Lohman gebrek aan voeling met het volk. Hij had te lang op zijn studeerkamer vertoefd en was daardoor van het volk vervreemd.

In een beschouwing over het Nederlandse parlement toonde Lohman niet zoveel op te hebben met 'de vrijheid van spreken'.[54] Zowel in het parlement als in een meeting ontwaarde hij een neiging dat iedereen maar steeds aan het woord moest komen. Beroep op het 'vrije woord' werd vaak als vrijbrief gebruikt tot bekritiseren in plaats van een constructief ondersteunen van de regering. Vooral stoorde hij zich aan het beroep dat de sociaaldemocraten op de vrijheid van spreken deden. Hij vond dat een hypocriete houding. De sociaaldemocraten voelden namelijk niets voor vrijheid. Zodra ze de macht in handen hadden, zouden zij volgens Lohman het reglement van orde van de Kamer zodanig aanpassen dat elke oppositie onmogelijk zou worden. Zolang dat nog niet het geval was, riepen ze om het hardst om vrijheid van discussie. Lohman wenste daar niet aan mee te doen en pleitte voor beperking van de vrijheid van spreken. Een recht om eindeloos aan het woord te zijn, bestond volgens hem niet.

Lohman mocht dan niet zoveel spreekbeurten houden als andere politici en daardoor minder in aanraking komen met het christelijk-historische kader, zijn aanzien binnen de Unie begon in de laatste jaren van zijn leven trekjes te vertonen die eerder pasten bij het leiderschap van een massapartij dan van een notabelenpartij. Zo werd hij wel eens aangeschreven als 'Hooggeacht Leider' en ontving hij andere eerbewijzen.[55] Opmerkelijk zijn ook de verslagen van de vergaderingen waarbij Lohman aanwezig was. Steeds vaker werd het gewoonte dat Lohman pas de zaal betrad nadat de vergadering was geopend. Zo ook bijvoorbeeld in 1913 te Groningen waar hij na het openingsgebed onder het voorlezen van de notulen de zaal kwam binnengelopen. Het voorlezen werd onderbroken voor een stormachtig applaus voor de leider. Hetzelfde vond plaats op de Algemene Vergadering in april

1922 waar Lohman tijdens de openingsrede de zaal betrad. Hij werd begroet met een hartelijk applaus waarna Lohman 'Dat 's Heeren zegen op U daal' werd toegezongen.[56]

De positie van Lohman was zo zwaarwegend dat de vraag wie het best in staat was zijn erfenis te beheren van invloed was op zijn opvolging. In maart 1921 had Lohman naar aanleiding van zijn ontslagname als Kamerlid al aan De Geer geschreven dat hij voor het voortleven van de christelijk-historische beginselen vooral op hem rekende.[57] Deze voorkeur werd bevestigd op 11 juni 1924, de dag waarop Lohman overleed en waarop toevallig ook de Algemene Vergadering werd gehouden. Na de opening van de vergadering deelde voorzitter Schokking het overlijden van Lohman mee. Enkele sprekers gingen kort op Lohmans leven in. Zo ook De Geer. Voordat hij zijn rede over de staatsfinanciën zou houden, vertelde hij de aanwezigen dat hij die ochtend de waarschijnlijk laatste brief had ontvangen die Lohman zelf had geschreven, getekend en geadresseerd, daarmee de suggestie wekkend dat hij de vertrouweling en aangewezen opvolger van Lohman was.[58] Volgens Van Spanning droeg dit voorval in belangrijke mate bij aan De Geers reputatie Lohmans erfdrager te zijn.[59]

De overeenkomst met de opvolging van Kuyper na diens dood in november 1920 is opmerkelijk. Hier speelde de brief die Colijn had verzonden aan Kuyper vlak voor diens overlijden een grote rol. In deze brief verzekerde Colijn dat hij de erfenis van Kuyper in diens geest zou beheren. De positieve reactie van Kuyper op het schrijven van Colijn – na zijn dood door zijn dochter in de publiciteit gebracht – was voor de legitimatie van Colijns leiderschap van grote betekenis.[60]

Hoewel de CHU geen partij met een leiderschapscultus genoemd kan worden, zijn in de positie die Lohman gedurende de laatste tien jaar van zijn leven bekleedde wel enkele van dergelijke trekjes te bespeuren. De wat theatrale, op effect berekende, opkomst bij vergaderingen en de betekenis die aan zijn laatste brief werd gehecht wijzen erop dat hij meer dan een primus inter pares was. Natuurlijk was zijn positie onvergelijkbaar met die van Kuyper of Troelstra, maar in een tijd waarin massapartijen en charismatische leiders de toon zetten, deden soortgelijke ontwikkelingen, zij het in afgezwakte vorm, zich ook bij een notabelenpartij als de CHU voor.

Het lek van de antithese. Vrij-liberale en christelijk-historische kiezers

Na de ondergang van het conservatisme als georganiseerde politieke stroming rond 1870 waren de protestantse conservatieve kiezers naar de ARP of naar de liberalen vertrokken. De conservatieve erfenis was echter complex.[61] De conservatieven die niet orthodox georiënteerd waren, vonden onderdak bij de liberalen. Het liberale natiebesef, dat steeds sterkere protestantse trekken kreeg, trok hen aan en werd door hun overgang verder versterkt.

Waar de orthodox georiënteerde conservatieve kiezers naar vertrokken, was moeilijker te achterhalen. Veel van hen zullen naar de antirevolutionairen zijn overgegaan. Afkeer van vrijzinnigheid en van het liberale primaat van de staatsschool gaven hier de doorslag. Een ander, kleiner deel zal zich bij de liberalen hebben gevoegd. Voor hen was het nationale eenheidsbesef op protestantse grondslag van meer gewicht dan partijvorming op basis van kerkelijke verschillen.

De conservatieve erfenis was zo over liberalen en antirevolutionairen verspreid geraakt. Met het ontstaan van de Bond van Vrije Liberalen (BVL) in 1906 en de CHU twee jaar later kwamen twee organisaties tot stand waarin die erfenis weer meer aan de oppervlakte kwam. Conservatieve liberalen en christelijk-historischen deelden een aantal kenmerken. Voor beide groepen was Nederland historisch een protestantse natie waarin het Huis van Oranje een bijzondere plaats innam. Beide groeperingen hechtten, weliswaar vanuit een verschillend vertrekpunt, bijzonder aan de eenheid van de natie. De CHU vanuit een bijbels uitgangspunt en de BVL vanuit bezorgdheid over de vitaliteit en het voortbestaan van de natie.[62] Het algemeen belang was voor hen meer dan de som van deelbelangen.

CHU en BVL waren daarnaast typische notabelenpartijen. Zowel de christelijk-historische als de vrij-liberale partijorganisatie werd gekenmerkt door een overwicht van de parlementaire fractie op het partijbestuur, Kamerleden die hun onafhankelijkheid nauwkeurig bewaakten en een lage organisatiegraad van de kiezers. Ook terughoudendheid tegenover de kiezers en een ingetogen verkiezingscampagne waren overeenkomende kenmerken. Verschillen waren er uiteraard ook. Zo was het parlement bij de vrij-liberalen veel gelijkwaardiger aan de regering dan bij de christelijk-historischen, waar de volksvertegenwoordiging een meer ondergeschikte positie innam. Ook hadden de vrij-liberalen minder moeite met verkiezingsmanifesten.

Op electoraal terrein lijken er tussen de christelijk-historische en vrij-liberale kiezers bepaald geen waterdichte schotten te hebben bestaan. Eerder zagen we dat in 1909 in het kiesdistrict Ede een grote groep kiezers bestond die een positie innam tussen christelijk-historischen en liberalen. Ook vanuit Rotterdam werd in 1913 gewezen op een tamelijk omvangrijke groep christelijke liberalen die met de CHU sympathiseerde.[63] Deze kiezers waren er vermoedelijk verantwoordelijk voor dat in augustus van dat jaar in Rotterdam I bij de zogenaamde naverkiezingen de christelijk-historische kandidaat B.J. Gerretson werd gekozen. Een andere aanwijzing betreft de oprichting van een organisatie van vrij-liberalen in Friesland in 1909. Volgens *De Nederlander* werden hiermee kiezers georganiseerd die tussen de Liberale Unie en de CHU in stonden.[64] Zich baserend op de oprichtingscirculaire vroeg de redactie zich af waarom de initiatiefnemers zich niet bij de Unie hadden aangesloten. In het bijgevoegde program werd namelijk nadrukkelijk gewezen op het belang van godsdienst voor de staat.[65] In meer algemene zin wees Van Koetsveld op het bestaan van een 'kleurloze middenstof' onder het electoraat waarvan vooral de CHU profijt trok.[66]

Voor de top van de CHU hadden de overeenkomsten met de behoudende liberalen weinig betekenis. Voor de christelijk-historische leidsmannen was de antithese namelijk een onoverbrugbare kloof waar al het andere bij wegviel. Doordat de liberalen zich niet baseerden op het christendom stonden ze aan de andere kant van het hekwerk dat de Nederlandse politiek verdeelde. Overigens dient hierbij vermeld te worden dat ook voor de vrij-liberale partijtop de antithese elke mogelijke overeenkomst in de schaduw stelde. Zo was voor M. Tydeman, voorzitter van de BVL en Kamerlid voor Tiel, de CHU een theocratische partij. Bij de Unie was volgens Tydeman de leerstellige waarheid de toetssteen voor het staatkundig handelen.[67]

De Unie voelde zich maar met één partij verwant en dat was de ARP. Ondanks alle verschillen in de visie op het partijwezen, de eenheid van de natie en de kenbaarheid van Gods wil overheerste de verbondenheid die voortkwam uit de gemeenschappelijke worteling in het orthodoxe protestantisme en uit een gedeeld politiek verleden. Beide partijen beschouwden zich als de erfgenaam van Groen van Prinsterer. Maar waar in het linkse kamp naaste verwanten als de socialisten en de communisten elkaar te vuur en te zwaard bestreden, stond bij de christelijk-historischen en de antirevolutionairen meestal erkenning van verbondenheid voorop, ondanks het pijnlijke verleden en de polemieken die regelmatig werden gevoerd.

De CHU was onder het districtenstelsel vooral een verkiezingsmachine. Een partijleven bestond nauwelijks. Kiesverenigingen waren er maar mondjesmaat en telden bovendien weinig leden. De partijtop had weinig behoefte hierin verandering te brengen. Een vrije kiezer was namelijk een onafhankelijke kiezer. Op nationaal niveau boden de Algemene Vergadering en het Nationaal Comité geen basis voor een enthousiast partijleven. De opkomst bij de Algemene Vergadering was laag en het Nationaal Comité leidde doorgaans een sluimerend bestaan.

De electorale stembusakkoorden tussen de rechtse partijen leidden tot grote fricties tussen de kiesverenigingen en de partijtop. Verschillende kiesverenigingen wensten hun onafhankelijkheid bij het stellen van kandidaten niet op te geven vanwege een akkoord dat de top had gesloten. De druk die de partijtop vervolgens op de kiesverenigingen uitoefende, had heftige botsingen tot gevolg die het voortbestaan van de Unie onder druk zette. Deze spanningen bevorderden de acceptatie van de evenredige vertegenwoordiging. Hoezeer dit stelsel ook geënt was op het verwerpelijke meerderheidsdenken.

De CHU vormde ten tijde van het districtenstel het electorale lek van de antithese. Op het breukvlak van de antithese pendelden hervormde, behoudende kiezers tussen de CHU en de conservatieve liberalen.

Hoofdstuk 7

Aanpassing en stabiliteit. De CHU in het interbellum

Het nieuwe politieke stelsel dat in 1917 werd ingevoerd, betekende voor een notabelenpartij als de CHU een reeks van vaak pijnlijke aanpassingen. De Unie moest meer een partij worden, wilde zij zich handhaven. Kiezers werden leden, de kandidaatstelling werd gecentraliseerd evenals de verkiezingscampagne, terwijl in de Tweede Kamer de fractie meer dan ooit gebonden raakte aan de coalitieregeringen. Tegen deze veranderingen ontstond uiteraard verzet. Vooral van hen die vreesden dat de CHU te veel een partij als alle andere partijen zou worden. Maar ondanks de strubbelingen die dit verzet van tijd tot tijd veroorzaakte, was het interbellum voor de CHU toch vooral een periode van rust en stabiliteit. Stabiliteit in het ledenaantal, in de kiezersaanhang en in de permanente regeringsdeelname.

Hervormingen

De CHU was geen warm voorstander van de invoering van het algemeen mannenkiesrecht. Uitgesproken tegenstanders waren bijvoorbeeld secretaris Verkouteren en J.W.H.M. van Idsinga, afgevaardigde voor Bodegraven. De laatste zou zich in 1918 ook niet meer herkiesbaar stellen. Ook de evenredige vertegenwoordiging kon binnen de CHU op een weinig enthousiast onthaal rekenen. Binnen de CHU bestond geen behoefte aan evenredigheid. Haar beginselen stonden hier ook eigenlijk haaks op; het ging immers niet om de majoriteit, maar om de autoriteit van de beginselen. Wie de meerderheid bezat, had niet noodzakelijkerwijs ook de waarheid in pacht. Toen bijvoorbeeld voorzitter en Kamerlid Schokking in 1930 binnen de fractie een pleidooi hield voor afschaffing van de evenredige vertegenwoordiging bij de verkiezingen voor gemeenteraden en Provinciale Staten trok dat ook geen bijzondere aandacht van de fractieleden.[1]

Maar er waren ook voorstanders. Zo was Van Koetsveld in 1896 medeoprichter van de Nederlandsche Vereeniging voor Evenredige Vertegenwoordiging. Met brochures en ingezonden stukken had hij jarenlang geprobeerd de publieke opinie rijp te maken voor het nieuwe kiesstelsel.[2] Verder had De Geer zich in 1911 al eens

in de Tweede Kamer uitgesproken voor algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging. Een standpunt dat hij later zou herhalen.[3] Deze pleitbezorgers vormden binnen de Unie echter een minderheid. Dat de meeste CHU'ers uiteindelijk toch instemden met het nieuwe kiesstelsel had vooral te maken met de minder prettige ervaringen met het districtenstelsel. De evenredige vertegenwoordiging beloofde in ieder geval een einde te maken aan de electorale en politieke akkoorden die de Unie zoveel ellende hadden bezorgd.

Aan het nieuwe kiesstelsel hing echter wel een prijskaartje voor de partijen die waarde hechtten aan de onafhankelijkheid van kiezers en kiesverenigingen. Elke stem telde nu, ook van de enkeling in het afgelegen dorp. Bijna alle partijen zagen maar één antwoord op deze situatie en dat was organisatie. In 1917 schreef Lohman hierover aan het dagelijks bestuur van de Unie:

> Men mag dus aannemen dat elke partij *thans reeds* haar leden zal trachten in te lijven. Men zal alle twijfelaars en allen van wie niet bekend is van welke richting zij zijn op eigen lijst trachten te plaatsen. En dat zal geschieden tot in het kleinste gehucht. Is eenmaal de schare ingelijfd, dan zal, ook voor het vervolg, die schare zich voegen bij hen die haar heeft ingelijfd. Men zal weinig vat meer op die menschen hebben, omdat zij, weinig van de politiek kennende, zullen blijven in den kring waarin zij zich nu eenmaal bevinden. Propaganda tegen zoo'n bestaanden kring ingaande heeft weinig succes.
>
> Daarom zal *nu reeds zoo spoedig mogelijk* het uiterste moeten worden gedaan om de nieuwe schare *in te lijven*.[4]

Het ging volgens Lohman dus niet alleen om een goed resultaat bij de verkiezingen van 1918, de eerste die onder het nieuwe stelsel zouden worden gehouden, maar om de krachtsverhoudingen voor een reeks van jaren. Wie eenmaal was ingelijfd, zou niet snel meer door een andere partij losgeweekt kunnen worden.

Om de kiezers te doordringen van de noodzaak zich al ruim voor de verkiezingen bij een partij aan te sluiten, moest hun een overtuigend motief worden aangereikt. Volgens Lohman lag dat motief in de mogelijkheid via het lidmaatschap van de partij invloed uit te oefenen op de samenstelling van de kandidatenlijst.[5] Hier sneed Lohman een delicate kwestie aan. De autonomie van de kiesdistricten, waar in het verleden zulke bittere conflicten over waren uitgevochten, was door de nieuwe kieswet met een pennenstreek opgeheven. Weliswaar niet formeel, maar wel in de praktijk. Werd onder het districtenstelsel op een persoon gestemd, vanaf 1918 zou dat op een lijst zijn hoewel de kiezer binnen een partijlijst op een persoon diende te stemmen. Onder het stelsel van evenredige vertegenwoordiging werd Nederland verdeeld in achttien kieskringen waar elke partij apart een lijst moest indienen, maar deze kieskringen werden door de CHU niet als een voortzetting van de kiesdistricten oude stijl beschouwd. Het hoofdbestuur van de Unie zag het, net als de hoofdbesturen van de meeste andere partijen, als zijn taak om te beslissen of in alle kieskringen dezelfde lijst zou worden ingediend of dat er, al

dan niet gedeeltelijk, verschillende lijsten zouden worden ingediend. Wanneer het opstellen van de kandidatenlijsten aan de afdelingen in een kieskring overgelaten zou worden, dan zou dat weliswaar geen invloed hebben op het totale aantal zetels, dat immers naar evenredigheid werd vastgesteld, maar wel op de vraag wie op die zetels plaats zou nemen. Het zou volstrekt onvoorspelbaar worden uit welke personen de CHU-fractie zou komen te bestaan. Aangezien dat voor het hoofdbestuur onaanvaardbaar was, trok het de regie over de kieslijsten naar zich toe.

De enige invloed op de samenstelling van de christelijk-historische fractie die de kiesverenigingen resteerde, was de voordracht van kandidaten voor de groslijst. Uit deze kandidaten werd de definitieve kandidatenlijst opgemaakt. Ook op het terrein van de verkiezingscampagne werd de sturing vanuit de partijleiding sterker. Niet alleen liet de partijleiding affiches, brochures en ander verkiezingsmateriaal ontwerpen en drukken, ook werden de verkiezingsonderwerpen centraal bepaald. Dat was overigens geen abrupte breuk met het districtenstelsel, want ook toen was er al een onmiskenbare ontwikkeling in de richting van nationale campagnes. Wel verdween na 1918 de ruimte voor een persoonlijke en lokale invulling van de campagne. De kiesverenigingen werden zo steeds meer de uitvoerders van centraal genomen beslissingen.

De nieuwe situatie werd op 3 mei 1918 door Lohman op de Algemene Vergadering besproken onder de titel *De nieuwe koers*. Het algemeen kiesrecht, zo hield hij zijn publiek voor, leek sterk op het vóór 1894 door de ARP voorgestane huismanskiesrecht. Zo negatief hoefde over het nieuwe kiesrecht dus niet geoordeeld te worden. Bovendien hoefde algemeen en individueel kiesrecht helemaal niet op chaos uit te lopen, zoals Groen van Prinsterer had gevreesd, zolang het maar op de juiste beginselen was gebaseerd en niet op die der Franse Revolutie.[6] Voor een criticus als Bichon van IJsselmonde, de onafhankelijke christelijk-historische afgevaardigde voor Ommen, was dat een opportunistische redenering. De werkelijke reden waarom rechts volgens hem het algemeen kiesrecht had aanvaard was omdat alleen tegen die prijs de financiële gelijkstelling van het bijzonder met het openbaar onderwijs binnengehaald had kunnen worden.[7]

In zijn redevoering ging Lohman ook in op de verhouding tussen kiezers, partijen en afgevaardigden. De kiezers, zo stelde hij, wilden van de kandidaten weten in welke richting zij zich zouden bewegen indien ze werden gekozen. Daartoe verenigden de kiezers zich in partijen rond een gemeenschappelijk program. Hoewel deze partijen kunstmatige creaties waren, achtte Lohman ze toch een vooruitgang ten opzichte van het verleden waar de kiezers geïsoleerd hadden gestaan. De afgevaardigde was gebonden aan de beginselen die hij tegenover de kiezers had beleden. Hij kreeg weliswaar geen volmacht om naar de wil van de kiezers te handelen, maar hij diende wel conform het partijprogram te handelen dat immers ook zijn program was.[8]

Bichon van IJsselmonde moet geschokt zijn geweest toen hij deze passage uit Lohmans rede las. Liever georganiseerde kiezers dan geïsoleerde kiezers; wat was er gebeurd met Lohmans opvatting dat een kiesvereniging slechts een kern hoefde

te omvatten om leiding te kunnen geven aan de verkiezingen? Nu sprak hij over geïsoleerde kiezers alsof het een minderwaardige ondersoort betrof, terwijl hij in 1909 nog waarderend had geschreven over de persoonlijke vrijheid van de kiezers om zich al of niet bij een kiesvereniging aan te sluiten. Volgens Bichon van IJsselmonde leek het wel of Kuyper aan het woord was en niet Lohman. Ook de binding van de afgevaardigden aan het partijprogram of een ander meerderheidsbesluit kon in zijn ogen geen genade vinden. Zedelijke binding aan de beginselen was voor Bichon vanzelfsprekend, maar tegelijk de grens. Meerderheidsbesluiten van de kiezers, de partij of de fractie waren voor hem een onaanvaardbare aantasting van de onafhankelijkheid van de afgevaardigde.[9]

Het is opmerkelijk hoe weinig de kritiek van Bichon van IJsselmonde op de disciplinering weerklank vond binnen de CHU. Ongetwijfeld zullen veel christelijk-historischen zijn kritiek hebben gedeeld, maar het nieuwe kiesstelsel was nu eenmaal een feit. Het enige alternatief was zich terug te trekken uit de actieve politiek. Bichon van IJsselmonde en Van Idsinga hebben deze conclusie inderdaad getrokken en stelden zich niet meer herkiesbaar, maar dat ging de meeste CHU'ers te ver. Voor degenen die wel actief in de politiek wilden blijven, restte weinig anders dan zich aan te passen aan de nieuwe omstandigheden en gebruik te maken van de weinige mogelijkheden die het nieuwe kiesstelsel nog bood.

Vanaf het einde van 1917 en vooral in de eerste maanden van 1918 werden overal christelijk-historische kiesverenigingen opgericht en kiezers georganiseerd. In de bolwerken, de kiesdistricten die al gedurende een reeks van jaren een christelijk-historische afgevaardigde hadden, was het werk overzichtelijk. Een infrastructuur van kiesverenigingen was al aanwezig zodat de besturen en het kader zich volledig konden richten op het werven van leden onder de nieuwe kiezers, maar ook onder de oude kiezers.

In streken waar de CHU onder het districtenstelsel weinig aanhang had gehad, lag de situatie anders. Doordat het onder het districtenstelsel niet lonend was tijd en middelen in marginale districten te steken, waren de zwakke districten sterk verwaarloosd. Om daar nu in korte tijd een netwerk van kiesverenigingen op te richten was bijna onmogelijk, laat staan om dan vervolgens ook nog eens zoveel mogelijk kiezers bij de Unie in te lijven. Het lag dan ook voor de hand om van bestaande steunpunten gebruik te maken en wie kwamen daarvoor meer in aanmerking dan de orthodoxe predikanten van de hervormde kerk?

Op veel plaatsen werden inderdaad sympathiserende predikanten ingeschakeld bij het opzetten van een kiesvereniging of kon door hun bemiddeling in contact worden getreden met medestanders. Zo schreef H.W. Tilanus al in maart 1917 honderd hem bekende predikanten in Noord-Brabant aan met het verzoek om hulp bij het opzetten van lokale kiesverenigingen.[10] Niet alle predikanten wensten zich met politiek in te laten, maar degenen die wel positief reageerden werden door Tilanus bezocht en voorgelicht over het nieuwe kiesstelsel. In diverse plaatsen in Noord-Brabant werden vervolgens christelijk-historische kiesverenigingen op-

gericht. Het voortvarende optreden van Tilanus droeg ongetwijfeld bij aan de goede electorale resultaten die de CHU in Noord-Brabant zou behalen.

Tilanus was niet de enige die een belangrijke bijdrage leverde aan de organisatorische opbouw van de CHU. Partijsecretaris Snoeck Henkemans reisde stad en land af om overal geestverwanten te stimuleren kiesverenigingen op te richten. Het gevolg van deze inspanningen was dat in 1919 de CHU 518 aangesloten kiesverenigingen telde met 24.595 leden. Afgezet tegen de 88.039 stemmen die de Unie in 1918 had behaald, betekende dat een organisatiegraad van ruim een kwart.[11] Ook al is deze uitkomst wegens het ontbreken van een betrouwbare ledenregistratie mogelijk geflatteerd, het was, verhoudingsgewijs in ieder geval, een uitkomst die later niet eens meer bij benadering zou worden gehaald. De organisatiegraad in 1919 mag daarom gerust als uitzonderlijk worden bestempeld.

De grote rol die de predikanten bij de uitbreiding van de CHU speelden, had tot gevolg dat de Unie de trekken van een domineespartij kreeg. Van de 518 kiesverenigingen in 1919 telden er 128, ofwel 25%, een predikant als bestuurslid. Driekwart van hen nam als voorzitter bovendien een prominente plaats in. Dit bleef echter niet lang zo. In 1933 was het aantal kiesverenigingen met een predikant als bestuurslid gezakt tot 58 van de inmiddels 729 kiesverenigingen. Een blijvende dominantie oefenden de predikanten binnen de CHU dus niet uit, maar in de cruciale jaren rond 1918 waren ze van doorslaggevende betekenis bij de opbouw van de partij.

Kandidaatstellingen

Ondanks de degradatie van de kiesverenigingen tot min of meer uitvoerende organisaties, bleef er na 1918 een terrein over waar ze nog wel een belangrijke inbreng hadden. Dat betrof de kandidaatstelling.[12] Voor de kandidaatstelling had de Unie de achttien besturen van de kieskringverenigingen teruggebracht tot vier groepsverenigingen. Een groepsvereniging bestond uit de hoofdbesturen van de kamerkiesverenigingen en de stemhebbende leden.[13] Stemhebbende leden waren afgevaardigden van de plaatselijke kiesverenigingen. Waarschijnlijk had het hoofdbestuur van de Unie voor de constructie van groepsverenigingen gekozen om provinciale en lokale kandidaten zo veel mogelijk de wind uit de zeilen te nemen.

Elke kiesvereniging mocht vier kandidaten voordragen. Uit deze kandidaten stelde de groepsvereniging een alfabetische lijst van kandidaten op. Deze alfabetische lijst werd, samen met de lijsten van de andere groepsverenigingen, op een vergadering van de groepsvereniging besproken. Belangrijk hierbij was dat de stemhebbende leden, geheel in overeenstemming met de christelijk-historische opvattingen op dit punt, zonder mandaat door de kiesverenigingen waren afgevaardigd. Het waren vertrouwensmannen die, zonder dat ze verantwoording hoefden af te leggen, op de vergadering andere kandidaten konden steunen dan de kandidaten die door hun kiesvereniging waren voorgedragen. De vergadering

van de groepsvereniging bood de besturen van de kamerkiesverenigingen dus alle gelegenheid om de uitslag te beïnvloeden.

Na de bespreking van de door de kiesverenigingen voorgedragen kandidaten volgde een stemming. De twintig kandidaten met de meeste stemmen kwamen op een voorlopige kandidatenlijst. Deze lijst werd naar het hoofdbestuur van de Unie opgestuurd waar de vier groepslijsten werden samengevoegd tot een voorlopige kandidatenlijst van twintig personen. Uiteindelijk had de Algemene Vergadering het laatste woord over de kandidatenlijst.

In de procedure die de Unie voor de kandidaatstelling had ontworpen, was er voor de kiesverenigingen wel een potentieel grote invloed ingeruimd, maar die werd weer gedeeltelijk tenietgedaan doordat de stemhebbende leden geen mandaat meekregen. Toch was het hoofdbestuur van de Unie er nog niet van overtuigd dat daarmee de provinciale invloeden voldoende onder controle waren gebracht. Daarom besloot het om bij de verkiezingen in alle kieskringen met één kandidatenlijst op te treden. Dat bracht een zeker risico met zich mee, omdat de kieswet bepaalde dat een kandidatenlijst niet meer dan tien namen mocht tellen. Het idee hierachter was dat de grote partijen zo gedwongen zouden worden met verschillende lijsten op te treden. De wetgever hoopte dat zo ook onder het nieuwe kiesstelsel regionale kandidaten kansen zouden hebben en dat de als heilzaam ervaren band tussen kiezer en gekozene niet helemaal verloren zou gaan.

Het hoofdbestuur van de Unie probeerde de intentie van de kieswet te omzeilen door in zeventien kieskringen een identieke lijst van tien personen in te dienen, terwijl de nummers elf tot en met twintig op een aparte lijst in de kieskring 's-Hertogenbosch zouden komen te staan. Op deze wijze was het voor een regionale kandidaat onmogelijk door voorkeurstemmen in de Tweede Kamer te komen, terwijl tegelijk door de aparte lijst voor kieskring 's-Hertogenbosch rekening werd gehouden met de mogelijkheid dat de CHU meer dan tien zetels zou halen.

Binnen de Unie ontstonden tegen deze constructie zwaarwegende bezwaren. Niet omdat regionale kandidaten op deze manier weinig kans maakten – dit bezwaar leefde wel maar werd niet al te openlijk uitgesproken – maar vooral omdat een handjevol protestantse kiezers in de katholieke kieskring 's-Hertogenbosch zou bepalen wie er als elfde of twaalfde christelijk-historische afgevaardigde in de Kamer zitting zou nemen. Op de Algemene Vergadering van 14 februari 1918 werd daarom besloten in alle kieskringen met een zogenaamde a- en b-lijst op te treden.[14] Op de a-lijst kwamen de eerste tien kandidaten te staan, en op de b-lijst de nummers elf tot en met twintig. Omdat op de b-lijst nu eenmaal de kandidaten stonden die minder kans zouden maken in de Kamer te komen – de CHU had in 1913 bij de laatste verkiezingen onder het districtenstelsel tien zetels behaald – was de kans groot dat er nu toch regionale voorkeuracties zouden volgen.

In reactie op het besluit om overal met twee lijsten op te treden, voerde het hoofdbestuur een stevige campagne om de kiezers over te halen hun stem alleen op nummer één van de a-lijst, Lohman, uit te brengen. Dit advies werd overgenomen door de Algemene Vergadering, maar leidde tot veel protest. Zo vroeg

B.C. de Savornin Lohman, neef van Lohman en hoogleraar staatsrecht te Utrecht, zich op de Algemene Vergadering van mei 1918 af wat er eigenlijk was overgebleven van de 'zoogenaamde vrijheid der kiezers'.[15] Het bestuur van de kamerkiesvereniging Nijmegen ging een stap verder en adviseerde de kiezers in haar kieskring om te stemmen op de persoon van hun voorkeur.[16] De kamerkiesvereniging achtte het advies van het hoofdbestuur in strijd met de kieswet dat de kiezers nadrukkelijk had vrijgelaten.

De procedure rond de kandidaatstelling van 1918 is hier tamelijk uitgebreid aan bod gekomen omdat het opmerkelijk is dat de Unie, die de onafhankelijkheid van de kiezers en kiesverenigingen altijd hoog in het vaandel had staan, invloed van onderop nu zoveel mogelijk probeerde tegen te gaan. Het hoofdbestuur ging daarbij verder dan andere grote partijen. Zo trad de SDAP met tien verschillende lijstaanvoerders op, de RKSP met negen en de ARP met drie, terwijl de CHU technisch gezien met één heuse lijsttrekker optrad.[17] Wel was in de meeste andere partijen het advies om op nummer één van de lijst te stemmen veel beter opgevolgd dan bij de CHU. Bij de sociaaldemocraten, katholieken en antirevolutionairen lag dat ruim boven de 90%, maar bij de CHU had maar 77,7% van de kiezers Lohman aangekruist.

De uitslag liet zien dat de vrees voor 'provincialisme' bij het hoofdbestuur niet ongegrond was geweest. Uiteindelijk zou de zevenkoppige CHU-fractie twee leden tellen die met voorkeurstemmen waren gekozen. Een van hen was J. Weitkamp, een vermogende landbouwer uit Hardenberg, die als nummer acht van de b-lijst en met 3092 voorkeurstemmen een spectaculair resultaat had behaald. Hij was in het gat gestapt dat het niet-herkiesbare Kamerlid voor Ommen, Bichon van IJsselmonde, had achtergelaten. De andere was J. Bakker, de nummer acht van de a-lijst. Hij was met voorbijgaan van nummer zeven in de Kamer gekomen nadat De Visser benoemd was tot minister van Onderwijs. Bakker was geen regionale kandidaat, maar de man van het Christelijk Nationaal Werkmansverbond. Weitkamp en Bakker waren echter niet de enige kandidaten met veel voorkeurstemmen. Zo had Schimmelpenninck in zijn voormalige kiesdistrict Ede iets meer dan 3000 voorkeurstemmen gehaald.

Een sociaal program

Het nieuwe kiesstelsel en het algemeen mannenkiesrecht noopte de Unie haar houding ten opzichte van de kiezers te heroverwegen. Niet alleen ontsproot daaruit het voornemen om zoveel mogelijk kiezers te organiseren, maar ook werd in september 1917 een Nadere Beginselverklaring door de Algemene Vergadering aangenomen als aanvulling op het Program van Beginselen uit 1908. Het oude beginselprogram telde weinig concrete voornemens, behalve de financiële gelijkstelling van het bijzonder onderwijs met het openbaar onderwijs en de bevordering van de zondagsrust. Dat was ook geheel in lijn met de opvatting dat de fractie

zich niet mocht binden aan een actieprogram dat na de verkiezingen als een regeringsprogram zou dienen. Met het algemeen kiesrecht in zicht ontstond er niettemin behoefte aan een meer concreet program. Daarvoor diende de 'Nadere Beginselverklaring' die ondanks haar naam als het christelijk-historische verkiezingsmanifest voor 1918 mag worden beschouwd.

In de verklaring stonden bekende onderwerpen als het bijzonder onderwijs, waarvoor een zo spoedig mogelijke uitwerking en toepassing van artikel 192 van de grondwet werd gevraagd betreffende de gelijke financiële ondersteuning van het bijzonder en het openbaar onderwijs.[18] Een nieuw punt betrof de ontwikkeling van een grondpolitiek die de trek naar de stad moest tegengaan. De bewoners van het platteland moesten in staat worden gesteld eigen grond te verwerven en te bewerken. De meest uitgebreide paragraaf van de nadere verklaring handelde over de sociale wetgeving. De CHU bleef weliswaar gekant tegen directe overheidssteun aan behoeftige burgers, maar pleitte tegelijk voor verzekering tegen de gevolgen van ziekte, invaliditeit, ouderdom en werkloosheid. De Unie wilde daarom onverwijlde uitvoering van de in 1913 afgekondigde verzekeringswetten, de zogenaamde Talma-wetten, uitbreiding van het begrip arbeider, terwijl in de kring van verzekerden ook de zelfstandig werkenden moesten worden opgenomen.

Hier werd, voor CHU-begrippen althans, klare taal gesproken. De passage over grondpolitiek en sociale wetgeving was duidelijk gericht op de christelijke arbeiders en boeren die in 1918 tot het electoraat waren toegetreden. Sommige CHU'ers hadden dat echter nog niet helemaal begrepen. Eén van hen was partijsecretaris Verkouteren, die op 1 juni 1918 in een verkiezingsrede te Durgerdam volgens *De Nederlander* gezegd zou hebben dat zich onder de nieuwe kiezers elementen bevonden die uitgesloten behoorden te worden.[19] In de versie van het sociaaldemocratische partijblad *Het Volk*, dat de rede onder de aandacht van een breder publiek had gebracht, zou Verkouteren hebben gezegd dat de nieuwe kieswet ongeveer 4 à 500.000 landlopers en bedelaars naar de stembus had gebracht waardoor de staatsmacht in verkeerde handen zou komen.[20]

De redevoering van Verkouteren kon niet genegeerd worden omdat daardoor het sociale imago van de partij bedreigd werd. Het hoofdbestuur nam na een onderzoek afstand van de uitspraken en stelde dat de Unie niet voor de woorden van Verkouteren verantwoordelijk gesteld kon worden.[21] Daarmee was de zaak echter niet afgedaan. Zo keurde de kamerkiesvereniging Haarlem in een motie de woorden van Verkouteren af. Ook de kiesvereniging Den Haag veroordeelde de redevoering en voegde daaraan toe dat Verkouteren niet meer als lid van het hoofdbestuur te handhaven was.[22] Dat zou uiteindelijk ook de uitkomst zijn. Een week na de verkiezingen bedankte Verkouteren, ogenschijnlijk vrijwillig maar vermoedelijk onder zachte dwang, als secretaris en werd hij opgevolgd door Snoeck Henkemans. Diens reputatie op sociaal gebied was aanzienlijk beter dan die van Verkouteren.

De teruggang van het aantal christelijk-historische zetels in 1918 van tien naar zeven was uiteraard teleurstellend. Voor de nederlaag werden allerlei oorzaken aangevoerd en een daarvan betrof het fletse sociale gezicht van de Unie. Besloten werd daarom een Commissie voor de Sociale Wetgeving in te stellen waarin naast De Geer, Slotemaker de Bruïne en Snoeck Henkemans ook de voorzitter van de Christelijk Nationale Werkmansbond, P.J. Nahuisen, zitting had. Nahuisen had in 1918 op de b-lijst als stemmentrekker voor de christelijke arbeiders gefungeerd. De Commissie stelde op basis van de sociale programma's van het Christelijk Nationaal Vakverbond, de Christelijk Nationale Werkmansbond en het Werkliedenverbond Patrimonium een rapport met aanbevelingen op. Ook was er een bijeenkomst met afgevaardigden van de arbeidersorganisaties en enkele leden van het hoofdbestuur van de Unie waarin verschillende onderwerpen doorgesproken werden. Het rapport kwam op 2 november 1918 gereed, waarna het naar het dagelijks bestuur van de Unie werd gezonden. In april 1919 werd het rapport als ontwerp sociaal program aan de Algemene Vergadering voorgelegd.[23]

Enkele passages in het Sociaal Program waren uit de Nadere Beginselverklaring overgenomen, zoals uitvoering van de Talma-wetten en uitbreiding van enkele verzekeringen tot zelfstandig werkenden, maar daarnaast was er ook een hele reeks nieuwe voornemens geformuleerd. Om enkele daarvan te noemen: uitbreiding van de leerplicht tot veertien jaar, ruime beschikbaarheid van studiebeurzen voor kinderen uit onbemiddelde gezinnen; moederschapsverzekering voor de gehuwde vrouw, invoering achturige werkdag en een 45-urige werkweek en wettelijke bepalingen omtrent het collectief arbeidscontract waardoor de overheid de inhoud van collectieve arbeidsovereenkomsten kon bekrachtigen. Daarnaast moesten consul-tatiebureaus gesubsidieerd worden en diende ter bestrijding van drankmisbruik het stelsel van plaatselijke keuze te worden ingevoerd waardoor gemeentebesturen zelf middelen in handen kregen om de drankverkoop in hun gemeente te beteugelen.

Met dit programma bezat de CHU een sociaal gezicht waarmee de partij de meeste christelijke arbeiders tegemoet kon treden. Veel van de christelijk-historische voornemens sloten overigens aan bij het regeerprogramma van het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck, dat in september 1918 was aangetreden. In de troonrede had het kabinet, bestaande uit katholieke, antirevolutionaire en christelijk-historische ministers, de invoering van de verzekeringswetten van Talma, uitbouw van de sociale wetgeving en regeling van de collectieve arbeidsovereenkomst aangekondigd. Dit hervormingsprogram kwam echter in de schaduw te staan van de revolutionaire onrust aan het einde van de Eerste Wereldoorlog. Op 29 oktober 1918 brak op de Duitse vloot muiterij uit die zich in de dagen daarna over grote delen van Duitsland zou verspreiden.

In Nederland bestond een wijdverspreide angst dat de revolutie vanuit Duitsland naar Nederland zou overslaan. Nederland was er tijdens de Eerste Wereldoorlog in geslaagd zijn neutraliteit te bewaren, maar door de Duitse duikbootoorlog en de geallieerde blokkade was er een ernstig tekort aan levensmiddelen ontstaan. De

voedselrelletjes die daarop uitbraken en vooral de rellen in legerkamp de Harskamp op 25 oktober waren achteraf gezien misschien niet meer dan incidenten maar door velen werden ze, zeker in het licht van de Duitse gebeurtenissen, als gevaarlijk beschouwd.

De presentatie van het Sociaal Program van de CHU op 2 november 1918 vond zodoende in een dreigende atmosfeer plaats. Gezien de grote stap die de commissie op de weg naar hervorming had gezet, is het onwaarschijnlijk dat het rapport niet onder indruk van de ontwikkelingen in binnen- en buitenland was geschreven. Behoudende CHU'ers als B.C. de Savornin Lohman omarmden kort daarna het rapport. Voor hen was het vanzelfsprekend dat de christelijke arbeiders beloond moesten worden voor hun standhouden tegen de dreiging van revolutie. Ook al kostte het veel geld, zo schreef hij eind november aan zijn oom, de staat moest nu de weg der hervormingen inslaan.[24]

Zijn enthousiasme bekoelde echter al weer snel. Tijdens de bespreking van het rapport op de Algemene Vergadering van 24 april 1919 pleitte De Savornin Lohman ervoor dat het slechts de status van advies zou krijgen en voor de christelijk-historische afgevaardigden niet bindend zou zijn. Snoeck Henkemans daarentegen gaf aan een goedkeuring van het rapport door de vergadering wèl een bindend karakter. Volgens De Savornin Lohman ging, afgaande op het applaus, de meerderheid van de aanwezigen met Snoeck Henkemans mee. 'Blijkbaar is men zenuwachtig met het oog op de tijdsomstandigheden, die noodig heeten te maken, dat de Unie onverwijld met een flink sociaal programma naar voren komt.'[25] Dat hij nog geen half jaar eerder een beloning voor de christelijke arbeiders rechtvaardig achtte, was hij blijkbaar alweer vergeten. Enkele jaren later zou hij zelfs beweren dat het Sociaal Program onder pressie van enkele partijgenoten was aangenomen.[26]

Onafhankelijk en gouvernementeel

In de verhouding tussen regering en parlement ging de CHU uit van het eigen recht van de overheid. Het overheidsgezag ontsprong niet aan de volkswil maar aan de geopenbaarde ordening Gods. De regering was echter gehouden haar gezag aan te wenden ten bate van het volksbelang. De Staten-Generaal was het orgaan waar het volk zijn wensen kenbaar maakte.

Regering en Staten-Generaal hadden ieder hun eigen verantwoordelijkheid. De samenwerking tussen beide behoorde gekenmerkt te worden door wederzijdse zelfstandigheid en machtsbeperking.[27] Deze strikte afbakening van taken had tot een sterk ontwikkeld dualisme kunnen leiden, ware het niet dat binnen de christelijk-historische staatsopvatting het parlement, vanwege de oorsprong van het overheidsgezag, enige bescheidenheid paste. De CHU voerde daarom, indien nodig, loyale oppositie. Binnen deze gouvernementele houding paste geen stelselmatige oppositie maar mocht een regering er hooguit op gewezen worden welke zaken voor verbetering in aanmerking kwamen.

De opvatting dat het parlement de wensen van het volk kenbaar moest maken, zorgde er samen met de even typisch christelijk-historische opvattingen over de eenheid van het volk voor dat een christelijk-historisch Kamerlid geacht werd het hele volk te vertegenwoordigen. Om dit waar te kunnen maken diende hij tegenover de kiezers, de partij en de regering zijn zelfstandigheid te bewaren. Dit gold evengoed voor de regering. Ook zij moest zich niet afhankelijk maken van partijen en kiezers, maar vanuit haar eigen recht en overtuiging regeren.

Al in 1913 waren de eerste barsten in deze opvattingen ontstaan toen de CHU in de aanloop naar de verkiezingen van dat jaar een politiek akkoord met de andere rechtse partijen had gesloten waarin de drie partijen overeengekomen waren de regering te steunen bij haar voorstellen tot grondwetsherziening met betrekking tot het onderwijs. Uitvoering van het akkoord was echter verhinderd door de linkse verkiezingsoverwinning in dat jaar.

Na 1918 kwamen de staatsrechtelijke opvattingen van de Unie opnieuw onder druk te staan. Vóór 1918 hadden er nooit CHU-ministers in een kabinet zitting gehad, maar tijdens het interbellum was de Unie in elke regering vertegenwoordigd. De CHU stond daarbij steeds bloot aan de druk van de coalitiepartners die voorstanders waren van een regeerakkoord waaraan de partijen zich zouden verbinden. Aanvankelijk ging de Unie daar een heel eind in mee. In 1918 had Lohman ingestemd met het kabinetsprogram dat door formateur Ruijs de Beerenbrouck met de kandidaat-ministers was opgesteld. In 1922 ging de fractie verder door de definitieve tekst voor het kabinetsprogram te ondertekenen. De CHU-fractie zag hier weinig kwaad in. Volgens haar was er slechts sprake van een onderschrijven van de hoofdlijnen zonder dat er van een onaanvaardbare binding sprake was.[28]

Ook op het gebied van verkiezingsprogramma's was er sprake van een onmiskenbare opschuiving in de richting van de kiezers. De Unie had een program van actie altijd afgewezen omdat het noemen van concrete beleidsvoorstellen de vrijheid van de regering zou inperken. Het hoofdbestuur stelde daarom bij verkiezingen ook geen program van actie op, zoals de meeste andere partijen, maar een verkiezingsmanifest. Het verschil was dat een manifest slechts grote lijnen trok en een program van actie gedetailleerde voorstellen deed, waarbij niet alleen het doel maar ook de weg en het tempo werden aangegeven.[29]

Het onderscheid tussen een program van actie en een verkiezingsmanifest was in veel opzichten niet meer dan semantisch. Nu was het zeker niet zo dat de CHU de kiezers plots ging overladen met beloften, maar de Nadere Beginselverklaring uit 1917 en het Sociaal Program uit 1919, waarin om de zo spoedig mogelijke uitvoering van de Talma-wetten werd gevraagd en waarin tevens werd aangedrongen op de invoering van de plaatselijke keuze, zijn voorbeelden waarin niet meer alleen over hoofdlijnen werd gesproken. Ook de aankondiging in het verkiezingsmanifest van 1925 dat gestreefd werd naar afschaffing van het gezantschap bij de paus, had bepaald geen vrijblijvende strekking.

Hoe het CHU-kader dacht over de betekenis van voornemens in het verkiezingsmanifest bleek toen begin 1925 in de Eerste Kamer het initiatiefwetsvoorstel van

het ARP-Kamerlid V.H. Rutgers tot opname van plaatselijke keuze in de wet werd behandeld. Dit wetsvoorstel zou het mogelijk maken dat voortaan binnen de gemeenten beslist zou worden over de verkoop van sterke drank. De strekking van het voorstel was in lijn met het Sociaal Program waarin om de invoering van een soortgelijk stelsel werd gevraagd. De verbijstering was dan ook groot dat het initiatiefvoorstel sneuvelde doordat vijf christelijk-historische Eerste Kamerleden tegenstemden. Het leidde in diverse kiesverenigingen tot afkeurende moties. In *Koningin en Vaderland* werd erop gewezen dat de Eerste Kamerfractie in lijn met het Sociaal Program voor het wetsvoorstel had moeten stemmen.[30]

Lohman was altijd van mening geweest dat ministers niet als vertegenwoordigers van hun partij in het kabinet mochten worden gezien. De regering had haar eigen taak en mocht niet afhankelijk worden van de partijen. Dat nam niet weg dat er tussen de christelijk-historische ministers en de CHU-fractie regelmatig overleg plaatsvond. Zo hielden Lohman en minister van Onderwijs De Visser tussen 1918 en 1921 nauw contact. Of er na 1921 overleg plaatsvond, hing steeds van de vraag af of de betreffende minister daartoe genegen was, maar in de parlementaire praktijk stelde de fractie het op prijs wanneer ze tijdig op de hoogte werd gesteld van dreigende politieke problemen. Zo waren de fractieleden in 1923 teleurgesteld dat De Geer hen niet vooraf op de hoogte had gesteld van zijn aftreden als minister van Financiën.[31]

Of er nu wel of niet overleg plaatsvond, het feit dat de meeste ministers die namens de Unie in het kabinet zaten erkende kopstukken waren, garandeerde in ieder geval dat fractie en partij niet bevreesd hoefden te zijn dat het christelijk-historische geluid in het kabinet zou ontbreken. In het interbellum waren het telkens weer De Visser, De Geer, Schokking en Slotemaker de Bruïne die tot het ministersambt werden geroepen. Ook minder prominente bewindslieden als jhr. F. Beelaerts van Blokland, minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet De Geer I en Ruijs de Beerenbrouck III, en H. van Boeijen, minister van Binnenlandse Zaken in de kabinetten Colijn IV en V, waren binnen de Unie geen onbekende persoonlijkheden.

Eenmaal zorgde rekrutering buiten de Unie en een gebrekkig overleg voor een pijnlijke situatie. In 1933 was Colijn bij de formatie van zijn tweede kabinet op zoek naar een christelijk-historische minister voor de post van Buitenlandse Zaken. De demissionaire minister Beelaerts van Blokland beval jhr. A.C.D. de Graeff, de oud-Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië, als zijn opvolger aan. De Geer, op dat moment politiek leider van de CHU, had zich over de politieke gezindheid van De Graeff laten informeren door Snoeck Henkemans.[32] Na de benoeming van De Graeff bleek echter dat deze helemaal geen christelijk-historische, maar liberale sympathieën had. Achteraf bleek dat Snoeck Henkemans niet De Graeff, maar diens broer had benaderd. Hij was door een oude dame, bij wie hij informatie had ingewonnen, naar de verkeerde De Graeff verwezen.[33] Dit was het risico dat gelopen werd, wanneer uit een kring van sympathiserende niet-leden werd gerekruteerd.

Verkiezingscampagnes

De afschaffing van het districtenstelsel verloste de CHU in de verkiezingscampagne van een aantal ongewenste zaken, waarvan het debat wel het belangrijkste was. Debatteren bedreigde namelijk de onafhankelijkheid doordat kandidaten zich al te gemakkelijk in het vuur van de strijd lieten verleiden tot het aankondigen van beleidsmaatregelen, terwijl het debat ook het niveau van de politiek naar beneden trok. De winnaar van een debat was volgens de christelijk-historische critici maar al te vaak degene die het handigst was en met humor het publiek wist te bespelen. Voor beginselen was in een dergelijk debat maar weinig plaats. De Unie greep de wisseling van kiesstelsel met beide handen aan om het debat uit de campagne te lozen.

De CHU stond niet alleen in haar afwijzing van het debat. Ook katholieken, antirevolutionairen en behoudende liberalen waren meestal geen voorstanders. De katholieken ontzegden vanaf 1918 debaters van andere partijen zelfs de toegang tot hun verkiezingsbijeenkomsten. Zo rigoureus beëindigden de andere partijen de mogelijkheden tot debat niet, maar wel was er na 1918 een onmiskenbare afname. Zelfs de sociaaldemocraten, die altijd tot de grootste aanhangers van het debat hadden behoord, begonnen zich nu terughoudender op te stellen. Wat voor nut had het immers om communisten, revolutionaire socialisten en andere uiterst linkse partijtjes de gelegenheid te geven om op sociaaldemocratische verkiezingsbijeenkomsten propaganda te maken? Zonder geheel te verdwijnen werd bij alle partijen het debat steeds meer naar de marge van de verkiezingscampagne gemanoeuvreerd.

De meeste partijen probeerden na 1918 met nieuwe en oude methoden de kiezers te bereiken.[34] Continuïteit bestond er in het huisbezoek. Hoewel dat door de enorme uitbreiding van het electoraat veel moeilijker systematisch uit te voeren werd, bleef huisbezoek in de ogen van de meeste partijen toch het efficiëntste middel om de kiezers te bewerken. Niets ging boven een gesprek onder vier ogen. De massapartijen probeerden het electoraat te bereiken door meer dan voorheen de straat op te gaan. Vooral de katholieken en de sociaaldemocraten trokken daarbij alle registers open. In de grote steden organiseerden zij tijdens de verkiezingen massale optochten, al dan niet met praalwagens en muziekkorpsen, en fietstochten. Van belang daarbij was zowel om kiezers over te halen als om de eigen kracht te tonen. De SDAP introduceerde ook nieuwe, in dit geval Engelse, technieken zoals de zogenaamde 'vijfminutenspeeches' waarbij de propagandisten op de hoek van een straat of in een park een korte kernachtige toespraak tot de voorbijgangers hielden om dat vervolgens iets verderop te herhalen. Daarnaast werden er grote hoeveelheden folders, brochures en verkiezingskranten verspreid en werd er volop geplakt en gekalkt. Technische ontwikkelingen als de luidspreker en het vliegtuig maakten het mogelijk grotere aantallen mensen, en nu ook in de open lucht, toe te spreken en immense hoeveelheden propagandamateriaal over de hoofden van de kiezers uit te storten.

De CHU deed aan de meeste nieuwigheden niet mee; 'De Unie heeft nooit hare kracht gezocht in groote reclame. Pracht-advertenties, enorme aanplakbiljetten, (…) de Unie doet het soberder'.[35] Wel werd er een propagandacommissie opgericht waarvan Snoeck Henkemans voorzitter was. De commissie zorgde voor de vervaardiging van propagandablaadjes en een verkiezingskrant en stelde een sprekerslijst op. Deze sprekers, waartoe vooral Kamerleden, Statenleden, predikanten en enkele onderwijzers behoorden, konden via de commissie worden besproken. De werkzaamheden van de commissie bleven tot deze ondersteunende taken beperkt. De uitvoering van de campagne lag in handen van de kamerkringverenigingen, die verder autonoom opereerden.

Hoe informeel de Unie functioneerde, bleek bijvoorbeeld bij de financiering van de campagne. In de jaren twintig beliep de begroting van de propagandacommissie steeds zo rond de 20.000 gulden. In 1933 was er een Centraal Verkiezingsfonds opgericht met een begroting van 25.000 gulden. Dit fonds werd echter maar gedeeltelijk gevuld uit de contributies van de leden. Veel belangrijker was de lijst met 'vrienden' van de Unie. Op deze lijst stonden de vermogende sympathisanten die telkens weer grote bijdragen leverden aan de campagnes.[36]

In de steden bestond de christelijk-historische verkiezingscampagne idealiter uit huisbezoek, het verspreiden van propagandablaadjes – eveneens huis aan huis – en het organiseren van enkele openbare vergaderingen. De campagne werd afgesloten met enkele advertenties in de stedelijke dagbladen.[37] Van publieke manifestaties als optochten en speeches, laat staan van het beschilderen van straten en schuttingen was geen sprake. Ondanks de wat tegenvallende verkiezingsuitslag in 1918 zou hierin nauwelijks verandering komen. En nadat in 1922 een flinke verkiezingswinst was geboekt, van zeven naar elf zetels, was er helemaal geen directe aanleiding om de verkiezingscampagne te herzien. De volgende, ietwat karikaturale, typering van de christelijk-historische verkiezingscampagne in 1925 door het katholieke dagblad *De Tijd* gold daarom evenzeer voor andere verkiezingsjaren: 'De christelijk-historischen doen niet aan vulgaire propaganda als schilderen en plakken, maar beperken zich tot het plaatsen van 'deftige advertenties'.[38]

Bij de totstandkoming van de nieuwe kieswet hadden de christelijk-historischen zich steeds voorstanders betoond van de invoering van de stemplicht. Niet omdat de CHU verwachtte dat de evenredige vertegenwoordiging zo het best tot haar recht kon komen, maar omdat op die manier een eind zou komen aan het naar de stembus drijven en lokken van de kiezers. Onder het districtenstelsel had immers geen opkomstplicht bestaan. De partijen hadden toen geprobeerd de minder gemotiveerde kiezers te lokken met automobielritjes, een borrel of soms met geld. Voor de christelijk-historischen stonden deze verkiezingspraktijken ver beneden de ernst van de zaak. Een week voor de verkiezingsdag kon de redactie van *De Nederlander* al verheugd constateren 'dat een deel van de ellende, aan het vroegere kiesrecht verbonden, en die o.a. bestond in het, door geld, lintjes als anderszins, bevorderen van het uitoefenen van den stemplicht, is opgeheven.'[39]

Los van de morele verheffing van de verkiezingspraktijk waren er nog andere onmiskenbare voordelen aan de invoering van de stemplicht verbonden. Allereerst werden de kosten flink gedrukt nu er geen automobielen en rijtuigen meer gehuurd hoefden te worden en er ook op de verkiezingsdag geen bureau meer hoefde te worden opgezet waar werd bijgehouden welke kiezers hun stem al hadden uitgebracht. Maar ook kwam hierdoor veel tijd vrij die nu besteed kon worden aan intensiever huisbezoek om de kiezers voor te lichten.[40]

Hoewel de CHU weinig waarde aan verkiezingsdebatten hechtte, werd er in 1918 op verschillende verkiezingsvergaderingen nog gedebatteerd. Een van bovenaf opgelegd verbod werd niet overwogen. Het zou ook een riskante inbreuk op de zelfstandigheid van de kamerkringverenigingen zijn geweest. Wanneer de verslagen van de debatten in 1918 worden bekeken, valt op dat de meeste debaters die de christelijk-historische vergaderingen bezochten uit andere christelijke partijen afkomstig waren. Gedebatteerd werd vooral met de christen-socialisten, de Christelijk-Sociale Partij en met verschillende antirevolutionairen. Vooral de debatten met A.R. van de Laar van de Christelijk-Sociale Partij en J.W. Kruyt van de christen-socialisten hadden een heftig verloop.[41] Zo verliep een debat in Utrecht tussen Slotemaker de Bruïne en deze heren bijzonder rumoerig. 'Aan felle interrupties geen gebrek. (…) En ook de sluiting van de vergadering kwam niet tot haar recht. De meesten waren al opgestaan, en de chr. socialisten begonnen eenige strijdliederen te zingen. Niemand kon zich meer verstaanbaar maken.'[42]

Rumoerige vergaderingen vielen bij de meeste partijen niet bijzonder in de smaak, maar de CHU had nog een aantal bijzondere redenen om daarover ontstemd te zijn. Niet alleen werd door debat concurrerende partijen de mogelijkheid geboden propaganda te maken voor een christelijk-historisch publiek, ook werd de politiek verlaagd tot amusement, tot een spel. Voor de CHU was politiek geen spel, maar een zaak van ernst, van beginselen. Aangezien een tegenstander in een debat nu eenmaal makkelijker kon worden aangevallen met concrete onderwerpen, handelden de meeste debatten niet over beginselen maar over beleid. Dat was voor de Unie een gruwel, want zo lieten de kandidaten zich niet alleen verleiden tot concrete beloften maar ook tot het inspelen op de belangen van de kiezers.

Het is niet verwonderlijk dat tijdens de verkiezingscampagnes na 1918 weinig melding meer werd gemaakt van debat op christelijk-historische verkiezingsbijeenkomsten. De kandidaten kregen zo weer alle gelegenheid om het publiek de beginselen van de Unie uiteen te zetten. Verkiezingsvergaderingen werden zo steeds meer een preek voor eigen parochie. Onmiskenbaar werden de campagnes hierdoor saaier. Al in 1922 constateerde de redactie van *De Nederlander* dat de politieke strijd flauw was omdat er geen grote tegenstanders meer waren.[43]

Evenredigheid

Het stelsel van evenredige vertegenwoordiging had niet alleen tot gevolg dat de CHU diverse elementen van een massapartij had overgenomen, het beïnvloedde ook de manier van denken. Zoals we eerder zagen, werd binnen de Unie niet veel waarde gehecht aan evenredigheid. Het parlement als spiegel van de maatschappij was geen ideaal, omdat de Staten-Generaal het hele volk vertegenwoordigde en dus ook de minderheden.[44] Deze denkwijze beperkte zich niet tot de vertegenwoordiging maar speelde bijvoorbeeld ook een rol bij benoemingen. De CHU verzette zich namelijk tegen benoemingen waarbij rekening werd gehouden met de verhoudingen van de verschillende gezindten ter plaatse. Nederland, zo werd in 1909 in *De Nederlander* opgemerkt, had recht op goede benoemingen. Gezindheden, groepen en partijen dienden daarbij geen rol te spelen.[45] Maar ook hier bleek de zuigende werking van de evenredige vertegenwoordiging als verdelingsmechanisme moeilijk te weerstaan. Dat bleek bijvoorbeeld bij de benoeming van burgemeesters.

Na 1918 werd bij de benoeming van burgemeesters in toenemende mate gebruikt gemaakt van verkiezingsuitslagen. De verkiezingsuitslagen onder het nieuwe kiesstelsel lieten immers haarfijn zien welke partij ter plaatse de grootste aanhang had. Voor veel tijdgenoten werd het steeds vanzelfsprekender dat de burgemeester uit die politieke groep afkomstig was. Dit plaatste de CHU voor een dilemma. Moest de Unie hierin meegaan en daarmee de evenredige vertegenwoordiging als verdelingsmechanisme erkennen of hield ze haar rug recht en werd alleen kwaliteit als criterium erkend? Aanvankelijk kwamen er slechts af en toe brieven bij de CHU-fractie binnen met verzoeken om sollicitaties naar een benoeming tot burgemeester te ondersteunen. Meestal nam één van de Kamerleden de taak op zich om de belangen van de sollicitant te behartigen bij de bevoegde minister. Halverwege de jaren twintig werd het aantal verzoeken om ondersteuning snel groter. Regelmatig kwamen tijdens een fractievergadering vier, vijf of zes vacatures ter sprake. Op 24 februari 1927 werd het beleid van minister J.B. Kan van Binnenlandse Zaken met betrekking tot benoemingen besproken. Deze hanteerde de regel dat eerst werd bepaald of links of rechts de grootste groepering in een gemeente was, waarna werd vastgesteld welke groep binnen links of rechts de meeste aanhang had.[46] De vacante post ging vervolgens naar een vertegenwoordiger van die groep. Geheel in lijn met deze regel werd enkele maanden later, in mei 1927, de oud-minister van Justitie J. Schokking, tevens Kamerlid, benoemd tot burgemeester van het CHU-bolwerk Katwijk.[47]

In 1930 was het aantal verzoeken om ondersteuning van sollicitaties naar burgemeestersposten zo sterk gestegen dat de fractie besloot om voortaan één fractielid permanent te belasten met een gang naar de minister en de Commissaris der Koningin om de belangen van de sollicitanten te bepleiten.[48] De fractievergaderingen waarin over benoemingen werd gesproken, volgden elkaar nu snel op. Op 6 februari 1931 werd over vacatures in Heteren, Beilen, Vriezenveen, Wym-

britseradeel en Enkhuizen gesproken. Fractielid J.M. Krijger zou daarbij de burgemeesterspost van Vriezenveen in de wacht weten te slepen.[49] Op 24 februari werd over drie andere gemeenten gesproken en in april weer over vier andere vacatures.[50] In juni 1933 was De Geer van mening dat het met deze besprekingen de spuigaten uitliep. Besloten werd dat voortaan Snoeck Henkemans deze zaken zelfstandig zou afhandelen. In het vervolg maakten de notulen nog wel melding van de sollicitaties die waren binnengekomen, maar besproken werden ze niet meer.[51]

De benoeming van burgemeesters laat zien dat de CHU-fractie langzaam het systeem van evenredigheid werd ingezogen. Dat lag niet alleen aan de omstandigheid dat dit systeem nu eenmaal door de betreffende ministers werd gehanteerd, maar ook doordat de fractieleden bloot stonden aan druk vanuit de achterban. Aanvankelijk waren het vooral de sollicitanten zelf geweest die bij de fractie om voorspraak hadden gevraagd, maar in de loop van de jaren dertig begonnen ook steeds meer christelijk-historische kiesverenigingen en hervormde kerkenraden te lobbyen. Zij verwachtten van de fractie behartiging van de belangen van partijleden en sympathisanten. Het was voor de fractie niet alleen moeilijk om zich daaraan te onttrekken, maar op den duur conformeerden ze zich ook aan het nieuwe systeem. Hierop wijst in ieder geval de klacht van Krijger in de vergadering van 3 november 1931 dat in Zuid-Holland van de 192 burgemeesters er 88 antirevolutionair waren en slechts 24 christelijk-historisch, terwijl beide partijen in de provincie ongeveer even sterk waren. Een klacht die hij in mei 1933 zou herhalen.[52]

Malcontenten en Goedgezinden

Binnen enkele jaren na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging en het algemeen kiesrecht waren binnen de CHU grote veranderingen opgetreden: centralisatie van kandidaatstelling, organisatie van kiezers, een kandidatenlijst voor het hele land en meer concrete programma's. Het was niet vreemd dat deze veranderingen verzet binnen de Unie opriepen.

In de eerste maanden van 1922 trad een achttal ontevreden heren, de Malcontenten zoals ze door één van hen, B.C. de Savornin Lohman, werden genoemd, met elkaar in contact.[53] Tot hen behoorden, behalve De Savornin Lohman, onder andere F. de Vries, gehuwd met een kleindochter van A.F. de Savornin Lohman, en de uit de Nationale Partij afkomstige baron Van Vredenburch. Vier van hen waren hoogleraar en vier droegen een adellijke titel.[54] Allen waren lid van de CHU en het merendeel was woonachtig in een grote stad in het westen van het land. Predikanten ontbraken.

De ontevreden leden zetten in een brief aan het hoofdbestuur drie bezwaren tegen de koers van de Unie uiteen.[55] Allereerst trad de partijleiding niet principieel genoeg op en legde ze te weinig nadruk op de beginselen van de partij. Daarnaast namen de ontevreden heren stelling tegen de in hun ogen socialistisch gekleurde

arbeiderspolitiek van de katholieken. Hierbij doelden ze ongetwijfeld op de sociale wetgeving van minister Aalberse. De CHU zou volgens hen juist in plaats van met het beleid mee te gaan stelling moeten nemen tegen de overmatige aandacht die aan de georganiseerde arbeiders werd besteed. De derde grief van de Malcontenten betrof de democratische organisatie van de partij waardoor deskundige vooraanstaande leden die niet bereid of in staat waren door redevoeringen de noodzakelijke populariteit te verwerven, geen plaats op de kandidatenlijst konden bemachtigen. De briefschrijvers zagen in de kandidatenlijst voor de verkiezingen van 1922 een bevestiging van hun stelling. Op de a-lijst stonden vooral 'populaire' kandidaten en op de b-lijst, de kansloze lijst, verschillende zeer bekwame en deskundige personen.

Naast het schrijven van een brief aan het hoofdbestuur wilden de Malcontenten ook ruchtbaarheid geven aan hun onvrede op de Algemene Vergadering in april 1922. Jhr. C.G.S. Sandberg zou daartoe het woord voeren. In het verslag van de Algemene Vergadering in *De Nederlander* is daar echter niets van terug te vinden. Aangezien de vergadering er niet in was geslaagd de agenda af te werken, is Sandberg vermoedelijk helemaal niet aan de beurt geweest.[56]

Na deze teleurstellende afloop bracht De Savornin Lohman eind 1923 en begin 1924 opnieuw een groep ontevredenen bijeen. In zijn dagboek noemde hij ze de Goedgezinden.[57] Deze club was van een andere samenstelling dan de Malcontenten. Naast Eerste Kamerleden W.L. baron de Vos van Steenwijk, A. van der Hoeven en H. Verkouteren – die in 1918 vanwege zijn uitlatingen over het algemeen kiesrecht het partijsecretariaat had moeten neerleggen – hoorde daar ook J. ter Haar jr. bij, lid van het dagelijks bestuur. Verder kon tot deze groep worden gerekend F.C. Gerretson, hoogleraar aan de Indologische faculteit te Utrecht en H.H.A. van Gybland Oosterhoff, secretaris aan dezelfde faculteit.

De Goedgezinden stelden begin 1924 een lijst op met zes punten waar de koers van de CHU moest veranderen. Tot deze punten behoorden: een positievere houding tegenover de bezuinigingspolitiek van Colijn, mogelijkheden voor bijzondere personen om in de leiding van de CHU te komen zonder de voorgeschreven procedures te hoeven volgen, beperking van cumulatie van functies, afschaffing van elke vorm van een verkiezingsprogram en een wijziging van de statuten zodat de Algemene Vergadering geen zeggenschap meer zou hebben over de politieke gedragslijn van de Unie.[58] Op 22 mei 1924 vergaderde het dagelijks bestuur met enkele Goedgezinden over hun grieven. Volgens het verslag dat voorzitter Schokking in de fractie uitbracht, was het belangrijkste bezwaar dat de Tweede Kamerleden Colijn niet krachtig genoeg steunden in zijn bezuinigingsarbeid.[59] Schokking vertelde de fractie dat er nog een tweede bijeenkomst zou volgen, maar of deze daadwerkelijk heeft plaatsgevonden, is niet bekend. De wens van sommige Goedgezinden om een extra Algemene Vergadering te organiseren om de grieven te bespreken, werd door Schokking van de hand gewezen.[60]

De Savornin Lohman zette de grieven van Malcontenten en Goedgezinden tegen de achtergrond van een dreigende marginalisering van de Vrij-Antirevolu-

tionaire richting binnen de CHU.[61] Inderdaad hadden veel bezwaren betrekking op zaken die als typisch vrij-antirevolutionair kunnen worden beschouwd, zoals de dominantie van de partijorganisatie en de bedreigde onafhankelijkheid van de Kamerleden. De onvrede richtte zich met name op Slotemaker de Bruïne en Snoeck Henkemans, beiden lid van het dagelijks bestuur. Slotemaker omdat hij in 1919 het sociaal program doorgedrukt zou hebben en Snoeck omdat hij dat program vervolgens bindend had willen verklaren.

Tegen Snoeck Henkemans bestonden de grootste bezwaren. Bij de klacht omtrent de cumulatie van functies hadden de Goedgezinden vooral hem op het oog. Snoeck was halverwege de jaren twintig behalve Kamerlid en partijsecretaris ook redacteur van *De Nederlander* en hoofdredacteur van *Koningin en Vaderland* – een van de weinige regionale bladen van christelijk-historische huize. In 1917 en 1918 was hij de voortrekker van de uitbouw en reorganisatie van de partij geweest en de contacten die hij toen had gelegd kwamen hem goed van pas bij zijn werk als partijsecretaris. Volgens De Savornin Lohman kon Snoeck door zijn invloed niet alleen hem onwelgevallige personen uit belangrijke partijfuncties weren, maar ging diens waardering voor de partijorganisatie zo ver dat hij het hoofdbestuur aanduidde als 'de elite van de partij'.[62]

Wieten onderscheidt op basis van deze conflicten een autoritaire en een democratische stroming binnen de CHU.[63] Inderdaad waren de Malcontenten en Goedgezinden op sociaal en economisch gebied uiterst conservatief, maar toch was dit maar één kant van het verhaal. Er zat ook een kerkelijke zijde aan de zaak. De Savornin Lohman constateerde namelijk een toenemende invloed van de hem antipathieke Friese christelijk-historischen op de koers van de Unie. De in zijn ogen radicale hervormde dominees en ouderlingen legden veel meer nadruk op het protestantse karakter van Nederland dan hem lief was.[64] Het verschil in waardering zou tot uitdrukking komen bij de bekende Vaticaancrisis.

In 1871 was het Nederlandse gezantschap bij de paus opgeheven nadat de Kerkelijke Staat was verdwenen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd het gezantschap tijdelijk hersteld om op de hoogte te blijven van vredesinitiatieven waarbij ook het Vaticaan betrokken was.[65] Na afloop van de oorlog bleek de minister van Buitenlandse Zaken het gezantschap echter niet te willen opheffen en deed hij het voorstel het tijdelijke gezantschap in een definitief gezantschap om te zetten. Lohman diende hierop een amendement in om de gelden van het gezantschap te schrappen, maar kreeg hiervoor niet voldoende steun. Zowel de ARP als de RKSP stemde tegen het amendement.

In de toelichting op zijn amendement liet Lohman duidelijk uitkomen dat opheffing van het gezantschap voor de CHU een principiële zaak was. De paus bezat geen wereldlijke macht en een gezantschap kon volgens hem alleen gerechtvaardigd worden door te wijzen op de positie van de paus als hoofd van de katholieke kerk. Daarmee erkende Nederland echter ook de aanspraak van de paus als hoofd van de algemene christelijke kerk. Dat was voor Lohman een onwenselijke

situatie, omdat Nederland zijn onafhankelijkheid juist te danken had aan een langdurige strijd tegen het pauselijk gezag.

In lijn met Lohmans toelichting beschouwde het grootste deel van de christelijk-historische achterban het gezantschap bij het Vaticaan als een inbreuk op artikel 4 van het beginselprogram, dat stelde dat Nederland bestuurd moest worden als een christelijke staat in protestantse zin. Het gezantschap stond voor de Unie dus op gespannen voet met het protestantse karakter der natie. Dat bleek ook duidelijk bij de bespreking van het ontwerp-verkiezingsmanifest op de Algemene Vergadering van 1922. Na lange beraadslagingen werd daar een motie van de afdeling Amsterdam aangenomen waarin gevraagd werd om opheffing van het gezantschap.

Met deze duidelijke boodschap van de Algemene Vergadering was het natuurlijk zo goed als onmogelijk dat de fractie een amendement dat opheffing van het gezantschap beoogde, niet zou ondersteunen. De fractie hoefde daartoe overigens ook niet aangemoedigd te worden. Zo werd in december 1922 een daartoe strekkend amendement van G.H. Kersten van de Staatkundig Gereformeerde Partij ondersteund, terwijl in maart 1924 Schokking zelf een amendement tot opheffing van het gezantschap indiende. Beide amendementen werden verworpen doordat een deel van de oppositie niet meestemde.

In 1925 stonden er weer verkiezingen voor de Tweede Kamer op stapel. Op de Algemene Vergadering in het voorjaar werd het nieuwe verkiezingsmanifest besproken. Opnieuw nam het gezantschap een belangrijke plaats in. Het resultaat van de besprekingen was de opname in het manifest van de zinsnede: 'Gestreefd worde naar afschaffing van het gezantschap bij de Paus'. De druk om een ferm standpunt in te nemen was flink toegenomen door de concurrentie van de Hervormde-Gereformeerde Staatspartij (HGS) waar bestrijding van Roomse invloed een belangrijk programmapunt was. Die concurrentie was goed voelbaar nadat een van de radicale dominees, P.J. Kromsigt uit Amsterdam, die tijdens vorige vergaderingen telkens had aangedrongen op een krachtig standpunt tegen Rome, in 1921 was overgestapt naar de HGS.

De duidelijke uitspraak in het verkiezingsmanifest betreffende de afschaffing van het gezantschap bemoeilijkte de formatiebesprekingen in 1925. Ondanks het feit dat de CHU-fractie duidelijk had aangegeven dat ze een nieuw amendement zou steunen, werd er toch een nieuw coalitiekabinet gevormd: het eerste kabinet-Colijn. Het lot van het kabinet lag net als bij eerdere stemmingen over het gezantschap in handen van de oppositie. Toen in de vroege ochtend van 11 november 1925 Kersten opnieuw een amendement indiende tot opheffing van het gezantschap stemden ditmaal voldoende oppositieleden vóór de motie om samen met de christelijk-historische stemmen het amendement aan een meerderheid te helpen. Daarop namen de katholieke ministers ontslag, waarna twee dagen later de overige ministers hun portefeuilles ter beschikking stelden.

De aanname van de motie kon in de christelijk-historische achterban ruime ondersteuning vinden. De belangstelling voor de Vaticaancrisis was ook groot

gezien de duidelijk hogere opkomst bij de Algemene Vergadering in april 1926 waar de zaak besproken werd. Sommige CHU'ers betreurden echter de gang van zaken. Tot hen behoorde De Visser, die als formateur vergeefse pogingen zou ondernemen om het demissionaire kabinet-Colijn te laten terugkeren. Ook onder de Goedgezinden overheerste ontevredenheid. Zij achtten het een voorbeeld van radicaal-hervormde scherpslijperij. Op de Algemene Vergadering lieten De Savornin Lohman en jhr. N.C. de Gijselaar, beiden Eerste Kamerlid, dat duidelijk merken. Laatstgenoemde stelde dat het gezantschap de val van Colijn niet waard was.[66] Dit kwam hem op afkeurende reacties te staan. Het aanwezige kader stond duidelijk niet achter hem.

Het verzet van de Goedgezinden tegen de almacht van de partij was onderdeel van een wijder verbreide reactie binnen notabelenpartijen op de evenredige vertegenwoordiging en de prominente plaats van partijorganisaties. Bij de liberalen deden zich vergelijkbare ontwikkelingen voor. Uit onvrede met partijdiscipline, centralisatie en verkiezingsretoriek ontstonden er kleine groepjes die uitgingen van het onafhankelijke Kamerlid. Voorbeelden hiervan waren de Lijst Van Beresteyn ofwel het Comité voor de Verkiezing van Onafhankelijke Kamerleden en de Liberale Partij van de liberale veteraan S. van Houten.[67] Op veel punten toonden deze groepjes en partijtjes gelijkenis met de ontevreden CHU'ers, maar in tegenstelling tot laatstgenoemden moesten de liberale heren ook niets van beginselen weten. Bij hen stond juist de persoon centraal als man van vertrouwen in plaats van drager van beginselen.

Dat de ontevreden heren niet in staat bleken de CHU van koers te laten veranderen, was niet bijzonder opmerkelijk gezien hun afkeer van moderne partijmethoden. Deze weerzin verhinderde dat de onvrede georganiseerd kon worden. Achter de schermen probeerden Malcontenten en Goedgezinden wel invloed uit te oefenen, maar zolang invloedrijke bestuursleden als Slotemaker de Bruïne en Snoeck Henkemans geen krimp gaven, waren ze machteloos. Aan het eind van de jaren twintig kwam er echter wat meer lijn in de interne oppositie. Dat begon met een voorkeursactie tijdens de verkiezingen van 1929.

Rotterdam was een oppositioneel bolwerk tegen Snoeck Henkemans en de partijleiding. In 1929 distantieerde de kamerkringvereniging zich van de officiële kandidatenlijst van de CHU en verklaarde zij bij de Kamerverkiezingen van dat jaar een voorkeursactie te gaan voeren voor de nummer vijftien van de lijst, de Rotterdamse officier van justitie J.A. de Visser. Deze De Visser was de zoon van fractievoorzitter en oud-minister J.Th. de Visser. Eén van de Malcontenten, F. de Vries, was voorzitter van het Comité van Actie dat de ontevredenen probeerde te leiden.[68] Een zetel leverde de voorkeursactie niet op, maar wel behaalde De Visser jr. in de kieskring Rotterdam een tweede plaats na lijsttrekker Schokking. In Rotterdam had hij 39,2% van de chritelijk-historische stemmen naar zich toe getrokken.

In juli 1929, slechts enkele weken na de verkiezingen, werd het *Nederlandsch Weekblad* opgericht. Hoofdredacteur was Van Gybland Oosterhoff, terwijl De Vries, De Visser jr., De Savornin Lohman en jhr. W. Roëll, luitenant-generaal en toekomstig commandant van het veldleger, tot de redacteuren of medewerkers behoorden. Het blad was het orgaan van de Rotterdamse kamerkiesvereniging en vertegenwoordigde de meer autoritaire stroming binnen de partij. Het weekblad voerde echter geen oppositie tegen de Unie. De aandacht was ook verschoven: van het vermeende falen van de partijorganisatie naar de buitenlandse politiek, de defensie en de koloniale politiek.[69]

Om te vermijden dat *De Nederlander* en het *Nederlandsch Weekblad* elkaar steeds in de haren zouden vliegen, werden in 1930 pogingen ondernomen om de redacties tot overleg te bewegen. Aanvankelijk vlotte dat niet. Voor de redactie van het *Nederlandsch Weekblad* was de aanwezigheid van Snoeck Henkemans, het zwarte schaap voor de ontevreden heren, in de redactie van *De Nederlander* een onoverkomelijk obstakel voor een echte toenadering. In 1931 zou echter een incident plaatsvinden waardoor Snoeck Henkemans het veld moest ruimen.

In maart van dat jaar had De Savornin Lohman een rede uitgesproken over het eigen recht der overheid. Hij betoogde hierin dat de overheid haar recht niet aan het volk ontleende, maar aan rechtsbeginselen waaraan overheid en onderdaan onderworpen waren. Wie dat eigen recht niet erkende, kwam terecht bij de democratie met als uiterste consequentie de dictatuur van de meerderheid.[70] De rede werd binnen de CHU goed onthaald en uitgebreid in *De Nederlander* besproken. Dat was ook niet opmerkelijk, want het betoog paste uitstekend binnen de christelijk-historische opvattingen waarin de volkssoevereiniteit immers werd verworpen en het eigen recht van de overheid ook met zoveel woorden werd erkend.

Voor de meer democratisch gezinde CHU'ers was de eenzijdige nadruk op het recht van de overheid echter onverteerbaar. Binnen de christelijk-historische opvattingen werd immers ook gewezen op het recht van het volk om zijn wensen aan de overheid kenbaar te maken en de plicht van de overheid om daar rekening mee te houden. Een jonge CHU'er, G.E. van Walsum, vond in De Savornin Lohmans rede aanleiding om door middel van een kritische recensie zijn meer democratische opvattingen te ventileren. Normaal gesproken had deze pittige recensie tot een vinnige discussie geleid of tot een doodzwijgen van De Savornin Lohmans kant, maar de betekenis werd opgeblazen door Snoeck Henkemans die voor de recensie een prominente plaats op de voorpagina van *De Nederlander* inruimde.

Voor veel CHU'ers was Snoeck Henkemans te ver gegaan. Velen zullen, en waarschijnlijk niet ten onrechte, vermoed hebben dat Snoeck Henkemans op deze wijze niet alleen zijn meer democratische opvattingen had willen verdedigen, maar ook zijn eeuwige criticaster De Savornin Lohman had willen treffen. Nadat van allerlei kanten druk was uitgeoefend, besloot het college van commissarissen van *De Nederlander* in november 1931 om Slotemaker de Bruïne tot enige hoofdredacteur te benoemen. Voor redacteuren en medewerkers van het *Nederlandsch*

Weekblad was het vertrek van Snoeck Henkemans een triomf. Opmerkelijk genoeg werd de uitgave van dit weekblad in de loop van 1932 gestaakt. Een nieuw formeel of informeel verenigingspunt voor ontevreden autoritaire CHU'ers zou voorlopig niet meer ontstaan. Blijkbaar had de oppositie altijd meer persoonlijke trekken bezeten dan tot dan toe was gebleken, want na de val van Snoeck Henkemans was de motivatie om oppositie te voeren duidelijk afgenomen.

Voor sommige rechts-autoritaire CHU'ers was het verdrijven van Snoeck Henkemans uit de redactie van de *De Nederlander* niet voldoende. Zij zochten hun heil vervolgens buiten de Unie. Zo behoorde Van Gybland Oosterhoff in februari 1933 tot de oprichters van het Verbond voor Nationaal Herstel. Dit legde een sterke nadruk op het eigen recht van de overheid, op het christelijk karakter van het Nederlands volksleven en op trouw aan het Huis van Oranje.[71] De beweging was deftig, autoritair, maatschappelijk conservatief en wars van populisme. Gezien het ideeëngoed en de sociale samenstelling van het Verbond voelden nogal wat CHU'ers zich ertoe aangetrokken. Ook veel militairen waren ontvankelijk voor de oproep tot een nationaal reveil. Zo was de voormalige medewerker van het *Nederlandsch Weekblad* luitenant-generaal Roëll ook binnen het Verbond actief. Maar de omgekeerde weg kon evenzeer worden gevolgd. Zo zette de militair M.R.H. Calmeyer zijn eerste politieke schreden binnen het Verbond, waarna hij in de jaren 1950 Kamerlid voor de CHU zou worden en later nog staatssecretaris van Defensie.

Stabiliteit

Na de soms ingrijpende veranderingen die rond de invoering van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging hadden plaatsgevonden, trad in de jaren twintig een periode in van relatieve stabiliteit en continuïteit. De greep die het dagelijks bestuur op verschillende punten had, zou niet meer verslappen. Zo bleef de regie rond de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer in handen van het bestuur. De touwtjes werden aan het einde van de jaren twintig zelfs verder aangetrokken nadat het dagelijks bestuur adviezen over de kandidaten ging verstrekken. In 1929 werd de gebruikelijke alfabetische groslijst van kandidaten voorafgegaan door een lijstje met aanbevolen kandidaten. Op dit lijstje stonden de aftredende en herkiesbare Kamerleden vermeld, de drie christelijk-historische ministers, oud-Kamerleden en nog enkele nieuwe heren.[72]

De invloed van het dagelijks bestuur op de kandidaatstelling betekende in feite dat de Kamerleden in belangrijke mate hun eigen herverkiezing regelden. In het interbellum bestond het dagelijks bestuur namelijk steeds voor ongeveer de helft uit Kamerleden. Dat gold in ieder geval voor de voorzitter en de secretaris van de Unie. Van 1919 tot 1925 en van 1927 tot 1932 was Schokking voorzitter en Kamerlid en van 1934 tot 1939 De Geer. Hij werd opgevolgd door Tilanus, die al sinds

1922 in de Kamer zat. Kamerlid Snoeck Henkemans was van 1918 tot 1936 secretaris van de Unie.

Ook was er een sterke verwevenheid tussen dagelijks bestuur, Kamerfractie en redactie van *De Nederlander*. Tot 1921 was de redactie in handen van Lohman. Het dagblad stond aanvankelijk los van de Unie, hoewel Lohman er natuurlijk voor zorgde dat de christelijk-historische beginselen ruimschoots aan bod kwamen.[73] In 1920 werd *De Nederlander* orgaan van de CHU en een jaar later werd Lohman opgevolgd door een driehoofdige redactie bestaande uit Slotemaker de Bruïne, Snoeck Henkemans en Schokking. Al snel kreeg Snoeck Henkemans de leiding in handen zodat hij hoofdredacteur, Kamerlid en secretaris was. In 1925 kreeg Snoeck Henkemans fractievoorzitter De Visser naast zich in de redactie, die in 1929 weer opgevolgd werd door Kamerlid Slotemaker de Bruïne.

Zoals eerder aangegeven, struikelde Snoeck Henkemans in 1931 over een conflict met B.C. de Savornin Lohman. Slotemaker de Bruïne werd nu enig hoofdredacteur totdat hij in 1933 benoemd werd tot minister en de hoofdredactie neerlegde. Hij werd opgevolgd door een redactiecommissie onder leiding van De Geer. Voor De Geer bracht het voeren van de hoofdredactie echter te veel werk met zich mee en een jaar later verliet hij de krant alweer. Hiermee kwam in 1934 ineens een abrupt einde aan de directe invloed van de Tweede Kamerfractie op de koers van *De Nederlander*. De nieuwe vierkoppige redactiecommissie telde namelijk geen Kamerleden of bestuursleden.[74] Dit zou op den duur ook voor de nodige strubbelingen zorgen.

De Tweede Kamerleden hadden dus een flinke greep op het bestuur van de Unie en lange tijd ook op *De Nederlander*. Ook bij de Kamerverkiezingen kregen buitenstaanders weinig kans om wijziging in de gevestigde posities te brengen. In 1918 was de CHU in alle kieskringen met identieke a- en b-lijsten opgetreden waardoor regionale kandidaten minder kans op succes hadden. Ook in de jaren daarna werden in alle kieskringen dezelfde kandidatenlijsten ingeleverd.[75] De kiezers volgden ook steeds vaker het advies van het bestuur op om de lijstaanvoerder aan te kruisen. Stemde in 1918 nog maar 77,7% van de CHU-kiezers op nummer één van de lijst, in 1922 was dat gestegen tot 88,1% en in 1925 tot 93,0%. In 1929 volgde een kleine terugval tot 91,6%, maar in 1933 stemde alweer 95,1% van de CHU-kiezers op lijstaanvoerder De Geer en in 1937 96,6%. De terugloop van het aantal voorkeurstemmen zorgde er samen met een verhoging van de kiesdrempel in 1922 van 0,5% naar 0,75% voor dat regionale kandidaten niet meer op de lijstvolgorde konden inbreken.

De CHU was in het interbellum de enige partij die tijdens alle verkiezingen met een lijstaanvoerder optrad. Toch betekende dat niet dat de campagne persoonlijke trekken had. Integendeel, voor de Unie ging het bij de verkiezingen om de beginselen en niet om de personen. Volgens Tilanus sloot deze benadering ook goed aan bij de Nederlandse kiezers, die zich niet door belangen of personen maar door beginselen lieten leiden.[76] Althans, zo dacht hij er in 1929 over toen de CHU zich nog kon verheugen in goede verkiezingsresultaten. Vier jaar later klonk er bij

Tilanus meer twijfel door in zijn woorden. Hij constateerde in zijn aantekeningen voor verkiezingsredevoeringen in 1933 dat bijvoorbeeld de Duitse kiezers zich door de negatieve leuzen van Hitler als 'tegen Versailles, tegen Moskou, tegen de Joden' hadden laten leiden. In Amerika hadden de kiezers zich laten verleiden door de leuzen van Roosevelt. Ook in Nederland constateerde Tilanus een inspelen op de sentimenten van de kiezers met leuzen als 'nationaal', 'gezag' en 'sterke man'.[77] Toch had Tilanus meer vertrouwen in de standvastigheid van de Nederlandse dan in die van de Duitse en Amerikaanse kiezers:

> Wie de psychologie van de massa kent, begrijpt, dat bij de massa een enkel woord, een enkel begrip, soms grooten invloed heeft. De Nederlandsche kiezer is echter – anders dan de Duitsche en Amerikaansche –, over 't algemeen geen kind in de politiek. Jarenlange scholing, zoomede de Nederlandsche geaardheid om rustig over de dingen na te denken en zich niet door een enkel woord te laten opzweepen, is oorzaak dat zoowel de mannelijke als de vrouwelijke kiezers hier te lande minder vatbaar zijn voor de gevoelsimpulsen en meer oor hebben voor argumenten. Men denkt over begrippen na.[78]

Nadat 'sterke man' Colijn in dat jaar twee zetels voor de ARP had weten te winnen, moest Tilanus zijn oordeel over de Nederlandse kiezer bijstellen.[79] Hij constateerde dat de propaganda rond de persoon Colijn veel stemmen voor de ARP had opgeleverd. Toch bleef hij een dergelijke benadering afwijzen. Persoonsverheffing kon tijdelijk succes opleveren, maar het zou uiteindelijk vluchtige winst blijken te zijn. Ook de CHU had volgens Tilanus personen centraal kunnen stellen. Hij dacht daarbij aan De Geer als strenge handhaver van het recht en bewaarder van de schatkist, maar een dergelijke benadering van de politiek wees de Unie principieel af. De CHU wilde volgens Tilanus veel stemmen ontvangen, maar alleen van die kiezers die het beginsel onderschreven.[80]

Voor de principiële afwijzing van de moderne, persoonsgerichte verkiezingscampagne zou de CHU echter een prijs betalen. In 1933 had de Unie al een zetel verloren en in 1937 zouden er daar nog twee bij komen, waardoor het aantal zetels na 1929 van elf tot acht was teruggelopen. Het verlies weet Tilanus opnieuw aan de persoonlijke inslag van de campagne waardoor rechtzinnig Nederland voor Colijn had gestemd.[81] Typerend waren ook de massabijeenkomsten van katholieken, antirevolutionairen, sociaaldemocraten en nationaalsocialisten, die door duizenden waren bezocht. Colijns verkiezingscampagne had on-Nederlandse trekken vertoond. In ongeveer vijf weken had hij meer dan veertig toespraken gehouden die door duizenden belangstellenden waren bezocht. Hoe populair Colijn was, bleek uit de zwarte handel in toegangskaarten.[82]

Tegen deze persoonsverheerlijking en 'massa-opzweeping', zoals Tilanus de campagne omschreef, vielen de bijeenkomsten van de CHU in het niet.[83] Vooral de 'kleurloze middenstof' zou onder de suggestie van de Colijnreclame zijn gekomen. Opnieuw verzette Tilanus zich tegen aanpassing van de christelijk-his-

torische verkiezingscampagne. In zijn aantekeningen voor de zomerconferentie te Lunteren eind juli 1937 noteerde hij: 'Het is een mentaliteitsverschil. (…) Onze tijd is wat vergroofd. *Staatkunde* is geen *grof* werk. Staatkunde is fijn werk. Massa meer geschikt om het grove te apprecieeren.'[84] Blijkbaar verdienden sommige kiezers de CHU gewoonweg niet.

Deze opvatting was ook terug te vinden in de verkiezingsaffiches van de CHU. Terwijl bij de ARP Colijn werd afgebeeld als stuurman van het schip van staat, was op het hieronder afgebeelde affiche van de Unie naast de leuze 'Gezag en Vrijheid', de titel van een bekend boek van Lohman, alleen de naam van De Geer te lezen. Afbeeldingen van personen kwamen op affiches van de CHU niet voor.

CHU-affiche voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1933.

In de veronderstelling dat kiezers vooral loyaal zouden blijven wanneer ze georganiseerd waren, had de CHU in 1918 zoveel mogelijk kiezers lid gemaakt. In 1918-1919 bedroeg de organisatiegraad 27,9%, maar een dergelijk hoog niveau kon de partij niet vasthouden. In 1933 was de organisatiegraad tot 10,7% gedaald. Aan deze daling droeg het inzicht bij dat kiezers ook buiten de Unie trouwe CHU-stemmers konden zijn, maar de belangrijkste oorzaak was wel de invoering van het vrouwenkiesrecht in 1919. Hierdoor verdubbelde het electoraat, terwijl al snel bleek dat vrouwelijke kiezers veel moeilijker te organiseren waren dan mannelijke.

Vrouwenkiesrecht was binnen de CHU lang omstreden geweest. Lohman was aanvankelijk tegen vrouwenkiesrecht gekant. Op den duur zag hij echter geen reden meer om ongetrouwde vrouwen en weduwen het kiesrecht te onthouden. In 1917 zag hij zelfs geen enkel beletsel meer.[85] Lohman zag het kiesrecht echter niet als een recht. In 1922 schreef hij in een ingezonden brief in zijn eigen krant *De Nederlander* dat hij het vrouwenkiesrecht noodzakelijk achtte omdat het 'nu de staatsarm zoo diep ingrijpt en ingrijpen moet in het maatschappelijk, ook in het familieleven, de hulp, de wijsheid, het natuurlijk instinct [van de vrouw, RdJ] onmisbaar is; ook om den man voor eenzijdigheid te bewaren'.[86] De veranderde verhoudingen tussen staat, maatschappij en familie hadden ervoor gezorgd dat ook de vrouwenstem gehoord moest worden. Dat maakte het vrouwenkiesrecht tot een noodzakelijkheid, maar niet tot een recht.

Toen in het voorjaar van 1919 het initiatiefvoorstel van de vrijzinnig-democraat H.P. Marchant tot invoering van het actief vrouwenkiesrecht werd behandeld, stemde de CHU-fractie verdeeld. Lohman en Bakker waren voorstander omdat zij het belangrijk vonden dat vrouwen mee zouden beslissen over zaken als onderwijs, huwelijkswetgeving en drankbestrijding, terwijl Schokking huiverig stond tegenover het idee dat gehuwde vrouwen daardoor steeds meer aan het publieke leven zouden deelnemen. Uiteindelijk stemden vier christelijk-historische Kamerleden voor het wetsontwerp en twee tegen.[87]

Vrij kort na de invoering van het vrouwenkiesrecht vergaderde het hoofdbestuur over de vraag hoe de christelijk-historische vrouwen georganiseerd moesten worden; in afzonderlijke of in gemengde kiesverenigingen. Het hoofdbestuur sprak zich unaniem uit voor samenwerking tussen mannen en vrouwen.[88] Alleen in Brielle wenste men zich niet aan dit besluit te houden. Daar bestond gedurende enkele jaren een vrouwenkiesvereniging. In 1919 telde deze kiesvereniging 35 leden, maar vijftien jaar later was ze weer verdwenen.[89]

Eerste Kamerlid Slotemaker de Bruïne, fervent voorstander van vrouwenkiesrecht, hield in 1919 vele redevoeringen om christelijk-historische vrouwen te bewegen lid te worden van een kiesvereniging. In dat jaar kwam hij op het tweede Christelijk Sociaal Congres in contact met de ongehuwde, met de CHU sympathiserende advocate C.F. Katz. Nog in hetzelfde jaar werd zij lid van het hoofdbestuur en in 1922 het eerste vrouwelijke Kamerlid voor de CHU.

Hoewel de CHU na de invoering van het vrouwenkiesrecht de christelijk-historische vrouwen aanmoedigde om lid te worden van een kiesvereniging, waren veel

waarnemers pessimistisch over het succes daarvan. Dat bleek gerechtvaardigd, want de meeste schattingen kwamen niet boven de 5 à 6% uit. Ook binnen de besturen van de kiesverenigingen was het vrouwelijke aandeel gering. In 1933 telden slechts 10 van de 754 kiesverenigingen een vrouwelijk bestuurslid. De meeste van hen waren penningmeester, een enkeling secretaris. Het voorzitterschap bleef een exclusief mannenbolwerk.[90]

De oorzaken van de lage organisatiegraad van de met de CHU sympathiserende vrouwen werd zowel bij de vrouwen zelf als bij de mannen gezocht. Katz wees er in een terugblik op dat de kiesverenigingen gesloten mannengemeenschappen waren waardoor individuele vrouwen zich daar niet op hun gemak voelden. Bij de meeste kiesverenigingen werd die geslotenheid ook bewust in stand gehouden om zo de vrouwen buiten de deur te houden.[91] Tilanus wees als voorbeeld hiervan op het 'berookt worden' van de vrouwen tijdens een vergadering door de mannen. Veel vrouwen stoorden zich daar zo aan dat ze de volgende vergadering thuisbleven.[92]

Maar volgens Katz liet het merendeel van de vrouwen zich ook graag afschrikken. De meeste protestants-christelijke vrouwen waren eenvoudig niet geïnteresseerd in politiek. Tegenover het kiesrecht stonden ze onverschillig, zo niet afkerig.[93] Katz begreep de vaak bijbelse achtergrond van deze afkeer wel, maar als voormalig voorvechtster van het vrouwenkiesrecht kon ze het niet goedkeuren.[94] De analyse van Katz sloot aan bij die in de christelijk-historische pers. Zo werd in mei 1922 in een artikel in *De Nederlander* gesteld dat veel met de CHU sympathiserende vrouwen hun kiesrecht niet bepaald hadden toegejuicht.[95]

Maar hoe dan ook, het feit van het vrouwenkiesrecht lag er nu eenmaal in 1919 en de opkomstplicht zou ervoor zorgen dat de nieuwe kiezers in 1922 massaal naar de stembus zouden gaan. Om zoveel mogelijk protestants-christelijke vrouwen te binden, organiseerden verschillende kamerkiesverenigingen speciale verkiezingsbijeenkomsten voor vrouwen.[96] Katz was natuurlijk een veel gevraagd spreekster. Zo sprak zij in mei 1922 in Arnhem over 'De verantwoordelijkheid der vrouw in de politiek'. In deze redevoering wees zij erop dat vrouwen hun invloed vooral moesten laten gelden op gebieden waar zij het meeste belang bij hadden, als huwelijkswetgeving, moederschapszorg en onderwijs.[97] Al te veel kon Katz niet inspelen op specifiek vrouwelijke belangen want dat kon al snel ontaarden in het behartigen van groepsbelangen. De redevoering van Snoeck Henkemans na de pauze over 'Nationale Politiek' zorgde weer voor het benodigde evenwicht.

Het was in de verkiezingscampagne van 1922 tamelijk gewoon dat voor de pauze een vrouwelijke spreekster onderwerpen behandelde die vooral voor de vrouwelijke kiezers van belang waren, en dat na de pauze een mannelijke spreker over de algemene politiek sprak. In Den Haag spraken H.S. Groote Haar-Foeken en Tilanus in eenzelfde rolverdeling als Katz en Snoeck Henkemans in Arnhem.[98] De CHU was hierin allesbehalve een uitzondering. Bijna alle partijen traden in 1922 zoveel mogelijk met een spreekster en een spreker op.[99]

Nadat de CHU-fractie zich tijdens de eerste coalitiekabinetten na 1918 meer aan de regering had gebonden dan sommigen binnen de Unie lief was, nam de fractie na 1925 een meer onafhankelijke positie in. De aanleiding hiertoe lag in de verwikkelingen rond de Vaticaankwestie. Nadat op 11 november 1925 het amendement-Kersten met christelijk-historische steun was aangenomen, viel het eerste kabinet-Colijn. Na een mislukte formatiepoging door Marchant, werd De Visser tot formateur benoemd. Zijn inzet was om door een compromis rond de gezantschapskwestie het kabinet-Colijn te laten aanblijven. Hierbij was het op zijn minst ironisch dat De Visser herhaalde malen de CHU-fractie om zekerheid vroeg over haar toekomstig stemgedrag. De fractie wilde echter geen toezeggingen doen, waarmee de formatiepoging van De Visser was mislukt.[100]

Na de Vaticaankwestie stelde de CHU-fractie zich veel terughoudender op. In 1929 weigerde de fractie zich tegenover formateur Ruijs de Beerenbrouck aan een nieuw kabinet te binden, maar verwees ze naar haar gouvernementele houding. Volgens Schokking had de fractie geleerd voortaan uit de buurt van de partijpolitiek te blijven.[101] In de christelijk-historische pers werd deze koerswijziging nader gemotiveerd. De weigering van de fractie om op welke wijze dan ook in te stemmen met een program kwam voort uit de ervaring

> …dat de politieke practijk, gevolgd sedert 1918, de Unie in strijd dreigde te brengen met haar politiek beginsel. (…) Voortzetting van de practijk, dat uit het overleg der Kamerfracties (…) het Regeeringsprogramma geboren wordt, waaraan Ministers en Kamerleden dan gebonden zouden zijn, zou op den duur leiden tot een toestand [waarin, RdJ] de Regeering geknecht, de parlementaire meerderheid verlamd en de parlementaire minderheid gedrongen wordt tot verzet.[102]

In lijn met deze terugkeer naar een onafhankelijke positie van fractie en regering werd in de Unie vanaf 1925 weer vaker en met meer waardering gesproken over 'koninklijke kabinetten', die niet uit een meerderheid van het parlement voortkwamen. Zo constateerde De Geer in 1925 dat in Engeland de politieke kleur van de formateur door de stembusuitslag werd bepaald, maar in Nederland door de koningin.[103] In 1929 sprak Tilanus zich na de verkiezingen in de fractie uit voor een koninklijk kabinet van christelijk-historischen, antirevolutionairen en katholieken 'eensgezind los van de partijen'.[104] Opmerkelijk is dat Tilanus, toentertijd fractiesecretaris, in de notulen een krantenartikeltje had geplakt met een redevoering van Thorbecke uit april 1868. Deze had erop gewezen dat Engeland parlementaire ministeries kende die de regerende partij vertegenwoordigden, maar dat Nederland koninklijke ministeries kende. Thorbecke achtte dat een goede zaak. Hij pleitte in de redevoering voor een grote zelfstandigheid van de Kroon en was tegen een ministerie gekant dat slechts een spreekbuis van de meerderheid van de Tweede Kamer zou zijn.[105] Kennelijk moest Thorbecke hier optreden ter ondersteuning van de opvattingen van Tilanus.

In de jaren na 1918 had de CHU zich aangepast aan de gewijzigde omstandigheden. Voor menig CHU'er waren die aanpassingen te ver gegaan. Rond het midden van de jaren 1920 keerde de Unie op een aantal terreinen op haar schreden terug. Ter verontschuldiging van de koers in 1918 en in de jaren direct daarna werd gewezen op de onderschatting van de gevaren die het nieuwe kiesstelsel met zich had meegebracht.

Een plattelandspartij

Het stelsel van evenredige vertegenwoordiging dwong politieke partijen in het hele land campagne te voeren. Streken waar christelijk-historische kandidaten onder het districtenstelsel geen kans hadden gehad en waar dus minder aandacht aan was besteed dan aan de kansrijke districten, moesten nu ook bewerkt worden. Elke stem telde immers. Zoals we eerder zagen, reageerde de CHU op deze veranderingen door overal in het land kiesverenigingen op te richten en door zoveel mogelijk kiezers lid te laten worden. Dat was belangrijk omdat de voormalige coalitiegenoten, waarbij natuurlijk vooral aan de antirevolutionairen moet worden gedacht, electorale concurrenten waren geworden.

Een gangbare manier om de electorale aanhang van een partij vast te stellen, is door het aantal behaalde stemmen als percentage van het aantal geldige stemmen uit te drukken. In dit hoofdstuk is voor een andere methode gekozen. Hier wordt namelijk het aantal christelijk-historische stemmen uitgedrukt als percentage van het niet-katholieke electoraat. De bedoeling hiervan is om zo na te gaan waar de wervingskracht van de CHU het grootst was. Daarvoor moet dan eerst vastgesteld worden welke kiezers de CHU probeerde aan te trekken. Daartoe zullen de katholieken in ieder geval niet hebben behoord. Het aantal katholieken dat op de CHU stemde, zal marginaal zijn geweest. De nationaal-protestantse profilering van de Unie was daarvoor te sterk. Zo kan het katholieke electoraat dus zonder veel problemen buiten beschouwing worden gelaten, maar is een beperking tot alleen de hervormde kiezers weer te eng. Vandaar de keuze om als potentiële CHU-kiezers het niet-katholieke electoraat te nemen. Om de aanhang onder het niet-katholieke electoraat te bepalen, is de verkiezingsuitslag van 1933 gecombineerd met de volkstelling van 1930.[106] Het resultaat is in kaart 7.1 te zien.

Op de kaart zijn de uitslagen niet per gemeente weergegeven, maar aan de hand van de kiesdistricten zoals die voor 1918 bestonden. Op deze manier kan worden nagegaan of het patroon van de oude bolwerken zich onder de evenredige vertegenwoordiging had gehandhaafd of dat er verschuivingen waren opgetreden. De kaart laat zien dat in de bolwerken uit de tijd van het districtenstelsel als Harlingen, Zwolle, Apeldoorn, Katwijk en Goes ook in 1933 goede resultaten werden geboekt. Daarentegen waren voormalige bolwerken als Dokkum, Bodegraven en Schiedam in de kiezersgunst gezakt. Van Schiedam is dat niet verrassend omdat dit kiesdis-

Kaart 7.1 Het aantal stemmen op de CHU als percentage van het niet-katholieke electoraat in 1933 per kiesdistrict.

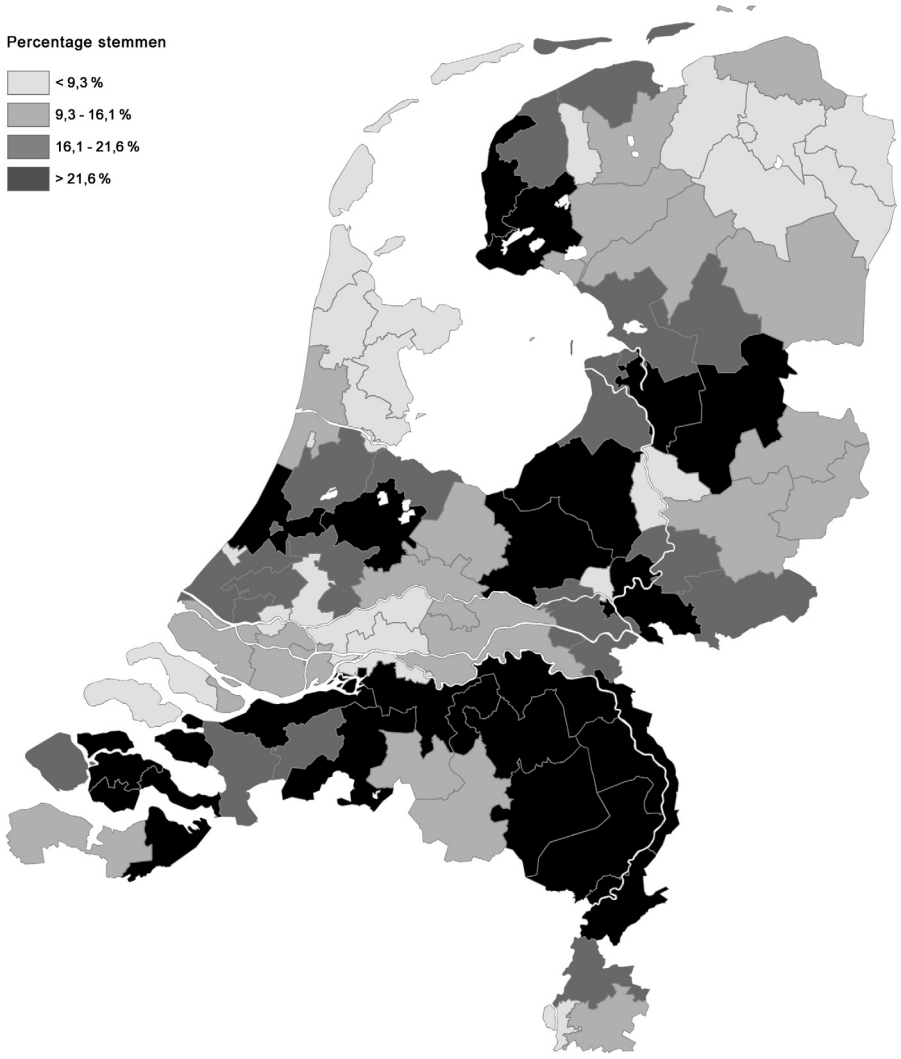

trict, zoals we eerder zagen, min of meer toevallig in christelijk-historische handen was gevallen.

De verkiezingsuitslag van 1933 laat ook nieuwe bolwerken zien als Ommen, Ede en Breukelen. Heel verrassend zijn deze nieuwe bolwerken niet, aangezien we deze districten eerder zijn tegengekomen toen zich daar in 1909 en 1913 grote problemen hadden voorgedaan bij de kandidaatstellingen. Het waren districten met grote groepen christelijk-historische kiezers die echter vanwege de electorale stembusakkoorden niet altijd met een eigen kandidaat mochten uitkomen.[107] Andere

nieuwe bolwerken in 1933 waren de voormalige districten Sneek, Rheden, Hontenisse en Zevenbergen. De drie laatstgenoemde districten hadden zich voor 1918 niet tot christelijk-historisch bolwerk kunnen ontwikkelen omdat de meerderheid van de bevolking katholiek was.

Opvallend is verder de aantrekkingskracht van de CHU onder de niet-katholieke kiezers in de voormalige kiesdistricten in Noord-Brabant en Limburg. Nu gaat het hier natuurlijk maar om kleine aantallen, maar het valt op dat de CHU hier grote aantrekkingskracht bezat. Het ligt voor de hand om een verband te leggen tussen de wervingskracht van de CHU in Noord-Brabant en de antipapistische inslag binnen sommige delen van de partij. De CHU sloot blijkbaar goed aan bij de moeizame verhoudingen tussen katholieken en protestanten in Noord-Brabant.[108]

Onder het districtenstelsel had de CHU in plattelandsdistricten betere resultaten behaald dan in stadsdistricten. Tabel 7.1 laat zien dat hierin na 1918 weinig verandering kwam. In de tabel zijn de gemeenten verdeeld in grote steden, middelgrote steden zoals Zwolle, Arnhem, Hilversum, Delft en Leiden, provinciestadjes zoals Harlingen, Meppel, Steenwijk, Tiel, Hoorn, Woerden, Gouda, Helmond en Roermond en plattelandsgemeenten.[109] In de laatste kolom is aangegeven hoeveel procent van alle CHU-stemmen van het platteland afkomstig was.

Tabel 7.1 De aanhang van de CHU als percentage van het niet-katholieke electoraat naar de mate van verstedelijking 1918-1952, in %.

Jaar	Grote steden	Middelgrote steden	Kleine steden	Platteland	Totaal	Platteland als % tot. aantal stemmen
1918	4,6	6,2	8,7	11,8	8,7	68,2
1933	7,2	11,2	14,7	16,5	12,6	60,5
1952	7,0	11,1	13,9	18,0	13,1	61,9

De tabel spreekt duidelijke taal. Bij alle verkiezingen haalde de CHU relatief meer stemmen naarmate de gemeente minder verstedelijkt was. In alle vier de peiljaren was de CHU de partij van het platteland en de kleine stadjes zoals Meppel, Steenwijk, Doesburg, Doetinchem, Muiden, Oudewater, Woerden, Vlaardingen en Goes. In 1918 was twee derde van alle CHU-stemmen van het platteland afkomstig. In 1933 en 1952 was dat percentage gedaald tot 60% of iets daarboven. De Unie was er na 1918 dus wel in geslaagd om relatief meer stemmen te winnen in de verstedelijkte gemeenten, maar het zwaartepunt bleef onmiskenbaar op het platteland liggen.

De CHU bezat op het platteland een sterke electorale aantrekkingskracht. Er bestond een duidelijk negatief verband tussen de mate van verstedelijking en het christelijk-historisch stemmenpercentage. De aantrekkingskracht van de Unie

beperkte zich niet tot traditioneel orthodox-protestantse streken als de biblebelt, maar ook voor het niet-katholieke electoraat in het katholieke Zuiden was de partij aantrekkelijk. Ongetwijfeld hing dit samen met de nadruk die de CHU legde op het protestantse karakter van Nederland.

Christelijk-historischen, liberalen en antirevolutionairen

Ten tijde van de overgang van het districtenstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging bestonden er op electoraal vlak duidelijke raakvlakken tussen christelijk-historischen en liberalen. Zo meldde de afdeling Brielle in 1918 dat daar stevige propaganda nodig was 'daar vele orthodoxe Hervormden gewoon zijn hunne stem op vrijzinnige candidaten uit te brengen.'[110] Ook in de Betuwe waren veel gelovige hervormden onder het districtenstelsel gewend om een stem op de vrij-liberale kandidaten uit te brengen.[111] Pas na 1918 zouden partijen als de CHU en de SGP deze kiezers gaan bewerken.

De raakvlakken met de liberalen beperkten zich echter niet tot het platteland. Zo werd daags na de vaststelling van de uitslag in juli 1918 de aandacht van Lohman gevestigd op de vele voorkeurstemmen in Rotterdam die bijna allemaal van linkse, dat wil zeggen liberale, beursmannen afkomstig zouden zijn.[112] Vier jaar later wees B.C. de Savornin Lohman zijn oom erop dat een groot deel van de verkiezingswinst aan overgelopen liberale kiezers moest worden toegeschreven. Hij pleitte er daarom voor dat binnen de CHU op economisch gebied meer liberale tendensen tot uiting zouden komen.[113] Daardoor zouden deze kiezers meer permanent aan de CHU gebonden kunnen worden. Liberaal en christelijk-historisch gemeenschapsdenken kwamen soms samen in één persoon. Zo omschreef Katz zich in 1946 als 'een echt synthese-mensch' doordat haar vader oud-liberaal was en haar moeder uit een gelovig protestants geslacht stamde.[114]

Ook van behoudend liberale zijde werd met zekere regelmaat op een electorale overlap gewezen. Zo sprak de Vrijheidsbond in 1922 over de 'kleurlooze middenstof', die dan weer vrijzinnig, dan weer christelijk-historisch stemde.[115] Het *Algemeen Handelsblad* schreef in de aanloop naar de verkiezingen van 1922 over de keuze Vrijheidsbond of CHU. Uiteindelijk koos de redactie vanwege de antithese tegen de CHU, maar de uitgebreide aandacht die aan het vraagstuk werd besteed, wijst erop dat ook de liberalen beseften dat voor veel gelovige protestantse kiezers CHU en Vrijheidsbond dicht bij elkaar lagen.

In 1928 ging De Visser in een interview met journalist D. Hans expliciet in op de mogelijkheden tot parlementaire samenwerking tussen de CHU en de Vrijheidsbond.[116] Hij zag daartoe wel mogelijkheden. Aan de linkerkant bevonden zich volgens hem namelijk veel religieuze personen met wie samenwerking op basis van christelijk-nationale beginselen mogelijk was. Bovendien deelde de CHU veel van de liberale vrijheidsbegrippen. In dit opzicht beschouwde De Visser zich als Lohmanniaan, die deze verwantschap volgens hem ook altijd had erkend.

Was samenwerking met individuele gelovige liberalen dus zeker mogelijk, met de liberalen als partij lag dat volgens De Visser anders. Dat zou pas mogelijk worden wanneer de Vrijheidsbond openlijk zou verklaren dat de christelijk-nationale beginselen de basis van politiek handelen vormden. 'Vele liberalen', aldus De Visser, 'erkennen persoonlijk die normen, maar de partij als zodanig niet, die spreekt alleen van de waarde en de beteekenis van den godsdienst. Dat is te vaag.'[117] Lag er voorlopig dus nog een onoverkomelijk obstakel, potentie zag De Visser vooral in het nationale standpunt van beide partijen, in tegenstelling tot het internationalisme van Rome. Daarom sprak De Visser naar eigen zeggen ook over erkenning van christelijk-nationale beginselen door de liberalen en niet van christelijk-historische beginselen. Christelijk-nationaal legde de nadruk op de eenheid van de natie die zij deelden.

Met de antirevolutionairen lagen de verhoudingen uiteraard anders dan met de liberalen. Na het overlijden van de twee voormannen – Kuyper in 1920 en Lohman in 1924 – waren de persoonlijke tegenstellingen en gevoeligheden verdwenen en werden de verschillen in uitgangspunt en mentaliteit steeds belangrijker ter bepaling van het onderscheid tussen CHU en ARP. Het hoofdbestuur van de CHU wees doorgaans elke suggestie uit eigen kring af om nauwer met de ARP samen te werken. Wel werden er hier en daar gemeenschappelijke lijsten voor de gemeenteraadsverkiezingen opgesteld. Over het algemeen gebeurde dit tegen het advies van het dagelijks bestuur in, hoewel daar in buitengewone omstandigheden van afgeweken mocht worden.[118] In andere kringen binnen de CHU bestond echter minder bezwaar, zoals in het weekblad *Koningin en Vaderland* waar electorale samenwerking gerechtvaardigd werd door te wijzen op de eenheid in grondslag van beide partijen.[119]

De meeste christelijk-historischen voelden zich op een bijzondere wijze verbonden met de ARP. Deze verbondenheid kwam voort vanuit een gedeeld verleden en vanuit de protestants-christelijke basis van waaruit beide partijen politiek bedreven. In de praktijk hield de CHU echter zoveel mogelijk afstand. In de jaren dertig vond bij verschillende christelijk-historischen door de onzekere tijden, én door de slechtere verkiezingsresultaten, een herbezinning op de relatie tot de ARP plaats. Zo vertolkte dominee Postma uit Oudenbosch het gevoelen van veel partijgenoten toen hij zich in 1937 afvroeg of de verkiezingsuitslag van dat jaar eigenlijk niet aangaf dat de tijd van fusie naderde. Hij zou daar voorstander van zijn: 'Niet omdat 17 + 8 (zetels, RdJ) maakt 25. Maar – ja, omdat we toch bij elkaar hooren.'[120] Andere partijleden wezen in het licht van de politieke onzekerheid in Europa op de noodzaak tot protestantse eenheid.

Voor verschillende partijprominenten waren deze geluiden aanleiding om de verschillen tussen CHU en ARP nog eens duidelijk over het voetlicht te brengen. Het belangrijkste onderscheid was volgens J.J.R. Schmal en Tilanus dat een antirevolutionair separatistisch was en overal zijn vlag wilde hijsen. Tegenover de antirevolutionaire systematische prediking van het neocalvinistisch isolement stond de christelijk-historische spontane drang naar nationale eenheid.[121] Hiermee correspondeerde ook een ander belangrijk verschil dat vaak onuitgesproken bleef,

maar dat toch wezenlijk bijdroeg aan het op afstand houden van de ARP. Veel CHU'ers waren namelijk bevreesd dat ze na een fusie volslagen overvleugeld zouden worden door de georganiseerde activistische antirevolutionairen.

In 1918 paste de CHU zich op pragmatische, misschien zelfs wel opportunistische, wijze aan het nieuwe kiesstelsel aan. Het partijbestuur trok de regie over de kandidaatstelling naar zich toe en hield de voorheen geprezen, onafhankelijke kiezers voor dat ze zich voortaan dienden te organiseren. Het nieuwe kiesstelsel bevrijdde de CHU van andere partijen. Het einde van de stembusakkoorden verloste de Unie van de conflicten rond de kandidaatstelling en maakte het ook mogelijk om tijdens de verkiezingscampagnes andere partijen te mijden. De christelijk-historische campagne, voorzover dat woord al van toepassing was, speelde zich steeds meer af binnen de beslotenheid van de eigen zaal.

Opmerkelijk was de grote rol die hervormde predikanten speelden bij de overgang naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Veel predikanten waren als bestuurslid van een kiesvereniging betrokken bij de opbouw van de partij en de organisatie van de kiezers. Mede dankzij deze steun ontwikkelde de Unie zich tot een stabiele, hervormde plattelandspartij. Ondanks een geringe politieke profilering, een soms opzettelijk ontbreken in de publieke ruimte en een zwakke organisatie beschikte de CHU over een stabiele achterban.

Ook in andere opzichten bracht '1918' belangrijke en soms moeizame aanpassingen aan de nieuwe omstandigheden. Zo kon de CHU de druk van de rechtse coalitiepartners weerstaan om op een of andere wijze een regeerakkoord te sluiten, maar niet nadat de fractie in 1922 eerst een heel eind van de principieel dualistische opvattingen was afgedwaald. Op het gebied van benoemingen oefende het nieuwe kiesstelsel een blijvende invloed uit op de christelijk-historische opvattingen. Mede onder druk van de achterban maakte de fractie zich het evenredigheidsdenken steeds meer eigen. Ook de CHU eiste in de jaren 1930 haar deel van de benoemingen.

Hoofdstuk 8

Een morele gemeenschap? Het christelijk-historische partijleven

Het bestaan van de CHU tijdens het interbellum werd gekenmerkt door een intrigerende paradox. De Unie bezat namelijk een relatief lage organisatiegraad en een gering aantal nevenorganisaties terwijl de partij, op de RKSP na, in electoraal opzicht over de stabielste aanhang beschikte. Deze paradox springt nadrukkelijker in het oog wanneer we de CHU vergelijken met die andere Nederlandse notabelenpartij, de Vrijheidsbond. Deze liberale partij leed tijdens het interbellum verkiezingsnederlaag op verkiezingsnederlaag en gleed langzaam weg in onbeduidendheid.

De vraag rijst natuurlijk hoe de Unie erin slaagde de leden en kiezers aan zich te binden. Over de kiezers valt bij gebrek aan kiezersonderzoeken weinig te zeggen, maar over de leden des te meer. Daarom zal in dit hoofdstuk aandacht worden besteed aan het lokale en nationale partijleven. Het onderscheid tussen lokaal en nationaal partijleven dient niet enkel het gemak want het betreft ook twee geheel verschillende niveaus. Aan het nationale partijleven namen de prominenten en het actieve kader uit de lokale en regionale afdelingen deel. Het lokale partijleven zag er vaak heel anders uit. Daar moesten de afdelingsbesturen aan de in de regel niet bijster geïnteresseerde leden trekken om iets van een partijleven van de grond te tillen.

Een belangrijke rol bij de binding van leden en kiezers aan de CHU was voor de Nederlandse Hervormde Kerk weggelegd. De CHU was geen kerkelijke partij en bezat geen exclusieve binding met een kerkgenootschap, zoals de RKSP of de ARP. Wel lag het electorale zwaartepunt van de CHU in het orthodoxe deel van de hervormde kerk. Daarom zullen ook de meer alledaagse aspecten van de relatie tussen CHU en hervormde kerk aan de orde komen.

Lokaal partijleven. De CHU in Delft

Op 10 juni 1918 kwamen in Delft 26, in de notulen als geestverwanten omschreven, personen bijeen om een christelijk-historische kiesvereniging op te richten.[1] Het

initiatief tot de oprichting was genomen door een commissie bestaande uit dominee A. Klinkenberg, de conservator van de Technische Hogeschool W. Mandersloot en J.M. Wijnstra. De kiesvereniging tooide zich met de naam 'Voor Vaderland en Vorstenhuis'. Aangezien de band met de CHU hierin onvoldoende tot uitdrukking kwam, werd de naam in 1920 veranderd in Christelijk Historische Unie, afdeling Delft Voor Vaderland en Vorstenhuis.[2]

Onder het districtenstelsel werd Delft al gedurende twintig jaar in de Tweede Kamer vertegenwoordigd door een antirevolutionair. Uitgezonderd in 1897 had er nooit een christelijk-historische kandidaat aan de verkiezingen deelgenomen. Voor het oprichten van een kiesvereniging bestond aanvankelijk dan ook weinig aanleiding. Met de invoering van de evenredige vertegenwoordiging veranderde dat. De CHU moest nu ook in Delft stemmen gaan werven. Door de relatief late oprichting van de kiesvereniging – de verkiezingen vonden al op 3 juli plaats – was er weinig gelegenheid tot het voeren van propaganda. Het verkiezingsresultaat stelde dan ook teleur: slechts 3,4% van de geldige stemmen tegenover 6,6% nationaal. Potentie voor groei bestond er echter wel in Delft. In 1922 behaalde de CHU 10,4% tegenover 10,9% nationaal en in 1933 8,4% tegenover 9,1%. Een bolwerk zou Delft nooit worden, maar na 1918 leverden de verkiezingen gemiddelde resultaten op.

Het aantal leden nam na de oprichting snel toe. In augustus 1918 telde de kiesvereniging 50 leden, in 1919 al 131. In 1922 schoot het ledenaantal door tot 232. Dit zou het vooroorlogse hoogtepunt blijken te zijn. Daarna schommelde het aantal steeds tussen de 180 en 220, terwijl het na 1933 langzaam terugliep tot 145 in 1937. Dit betekende dat de organisatiegraad steeds zo rond de 10% lag. Hoewel een ledental van rond de 200 voldoende basis zou moeten bieden voor een geanimeerd partijleven, was daar in Delft niet echt sprake van. Al vanaf de oprichting liet de opkomst bij ledenvergaderingen te wensen over. Meestal bezochten ongeveer vijftien tot dertig leden een vergadering, waarbij dan ook de bestuursleden gerekend waren. Wanneer meer dan dertig personen present waren, werd over een goede opkomst gesproken. In 1937 schreef voorzitter G.J. Snijders 'dat Delft niet afwijkt van het beeld, dat ons bijna overal uit den lande geteekend wordt en dat zich met enkele regels als volgt laat beschrijven. Matig, soms zeer matig vergaderingbezoek. Eenige "getrouwen". Een kern die het werk doet.'[3] Hierbij moet wel aangetekend worden dat de CHU in de tweede helft van de jaren 1930 te kampen had met teruglopende ledenaantallen en teleurstellende verkiezingsresultaten, waardoor de animo onder de leden om zich voor de partij in te zetten niet zal zijn toegenomen. Niettemin paste de verzuchting van Snijders in een lange reeks die al in 1918 was ingezet.

Voor een verklaring van de geringe participatie van de meeste leden moet eerst gewezen worden op het grote aantal verenigingen waartussen de CHU in 1918 een plaatsje moest zoeken. In een korte terugblik op het kerkelijke verenigingsleven in Delft uit 1937 wees dominee A. de Voogd op een enkele jaren tevoren uitgegeven kerkelijk jaarboekje waarin ongeveer 100 verenigingen vermeld stonden van zuiver

hervormde of 'inter-kerkelijk-protestantschen aard.'[4] Deze waren niet allemaal even vitaal, maar ze visten wel in dezelfde vijver van potentiële leden. Bovendien belegden ze allemaal vergaderingen en niet zelden vonden die op dezelfde avond plaats. Vooral in de beginjaren was dit een groot probleem. Zo sprak de voorzitter in november 1922 op de ledenvergadering zijn tevredenheid uit over de opkomst van veertien leden 'gezien de vele vergaderingen en samenkomsten van deze avond.'[5] Halverwege de vergadering vertrok bovendien de secretaris naar de zendingsavond in de Oranje-Nassauschool. Hij nodigde de achterblijvers uit om na afloop van de vergadering ook daar naartoe te komen.

De concurrentie kon soms ook nadelig op de verkiezingscampagne werken. Zo zou op 26 april 1922 Tilanus in de Doelen spreken over de aanstaande verkiezingen in juli van dat jaar. Alles was geregeld, maar op 10 april deelde een bestuurslid op de ledenvergadering mee dat de spreekbeurt misschien beter afgelast kon worden 'aangezien in de Waalsche Kerk een spreker het onderwerp van het Vagevuur zal behandelen en wij dan geen menschen krijgen.'[6] Dat was blijkbaar een krachtig argument, want zonder enige discussie werd besloten de spreekbeurt van Tilanus af te gelasten. Dit waren natuurlijk ongewenste voorvallen en de situatie verbeterde toen de protestants-christelijke verenigingen hun vergaderingen onderling gingen afstemmen. Dat het verenigingsleven in de loop van 1921 de beschikking kreeg over het Gebouw voor Christelijke Belangen vergemakkelijkte de coördinatie eveneens.[7]

Ook bij de rekrutering van bestuursleden ondervond de kiesvereniging concurrentie. Net als bij veel andere verenigingen werden bestuursleden en vooral voorzitters in gegoede en aanzienlijke kring gezocht. Liefst onder degenen die een zekere bekendheid bezaten doordat ze al bestuurslid waren bij een andere vereniging. Dat had als nadeel dat de aangezochte bestuursleden drukbezette personen waren. Al bij de eerste bestuursverkiezing in 1918 was geen van de vier gekozenen bereid secretaris te worden vanwege de bestuursfuncties die ze bij andere verenigingen uitoefenden, terwijl op de tweede vergadering twee bestuursleden verstek lieten gaan wegens een kerkelijke vergadering waarbij hun aanwezigheid onmisbaar was.[8]

De cumulatie van bestuursfuncties zorgde voor een terugkerend tekort aan kandidaten voor het voorzitterschap. In 1919 bedankte Mandersloot als voorzitter omdat hij lid van de gemeenteraad was geworden. Hij werd opgevolgd door de evangelisch-luthersche predikant Th. Stellwag die in 1923 aftrad wegens drukke werkzaamheden. Zijn opvolger H. Valkenburg kondigde al in januari 1925 zijn afscheid aan met de woorden: 'In 7 gevallen ben ik voorzitter; in 4 gevallen bestuurslid. Als reserve officier (…) moet ik 8 cursussen bijwonen per jaar.'[9] Geen avond verkeerde hij meer in huiselijke kring. Ook de nieuwe voorzitter hield er na twee jaar mee op vanwege andere bestuursfuncties die hij bekleedde en vanwege zijn zaak.[10] Gelukkig werd predikant Stellwag bereid gevonden de voorzittershamer nog een keer te hanteren. Na zijn hernieuwde aftreden in 1931 bleek ook Valkenburg bereid te zijn het nog een keer te proberen.

Ook voor andere bestuursfuncties was er bijna steeds een tekort aan geschikte en vooral niet-overbezette kandidaten. Soms leidde dit tot vreemde keuzes zoals in 1937 toen het bestuur ene L.A. van Zetten benaderde met het aanbod om bestuurslid te worden. Van Zetten, lid van de Vereniging van Jonghervormden en zojuist lidmaat geworden, bedankte. In zijn antwoord toonde hij zijn verwondering over het aanbod: 'Afgezien nog van het feit, dat ik op het oogenblik nagenoeg geen enkel uur meer vrij heb, zou ik genoemde functie toch niet goed kunnen aannemen. Het is toch wel wat vreemd, als men niet eens lid van een Vereeniging of Partij is (en zelfs van doel en streven geen duidelijke voorstelling heeft) om dan bestuurslid te worden.'[11] Voorzitter Snijders zag hier echter weinig bezwaar in. Dat zou volgens hem vanzelf wel wennen.

Voor de vervulling van het voorzitterschap werd vooral naar gegoede burgers met connecties omgekeken. Van deze personen kon namelijk verwacht worden dat ze financiële middelen wisten aan te boren. De kiesvereniging verkeerde namelijk in vrijwel permanente geldnood. In verkiezingsloze jaren wist de penningmeester net quitte te spelen, maar de uitgaven voor een campagne overschreden bijna altijd het budget. Om de tekorten aan te vullen, moest de voorzitter na de campagne vaak enige heren bezoeken die bereid waren een bijdrage te doneren.

Naast donaties werden tekorten ook bestreden met renteloze voorschotten. Vermogende sympathisanten of leden verstrekten een lening waarvan de aflossing niet zelden werd opgeschort. Bij iemand als voormalig voorzitter Mandersloot stond de kiesvereniging voor honderden guldens in het krijt. Maar ook op andere manieren ondersteunde hij de CHU. Zo gaf hij in 1927 de kiesvereniging de beschikking over een abonnement van achthonderd regels in de *Delftsche Courant*.[12] Bij zijn vertrek uit de gemeente in datzelfde jaar vervielen alle schulden van de kiesvereniging aan hem.

Soms werd bijna geheel op renteloze voorschotten geleund. Zo bestond in 1923 het tekort van de propagandacommissie van 400 gulden bijna geheel uit dit soort leningen. Dat hield wel een zeker risico in, want hoewel in de praktijk veel voorschotten als schenkingen konden worden beschouwd, bleven ze op papier leningen. Een enkele maal kon dat tot onaangename incidenten aanleiding geven. In juli 1923 bijvoorbeeld nam een christelijk-historisch raadslid na een conflict met de kiesvereniging ontslag. Per direct eiste hij zijn renteloos voorschot van 100 gulden op. Dat geld was uiteraard niet voorhanden waarna, staande de vergadering, voorzitter Stellwag en voormalig voorzitter Mandersloot de benodigde gelden ter beschikking stelden.[13]

Het vermogen om kapitaal bij sympathisanten buiten de partij aan te boren is tekenend voor het karakter van de kiesvereniging. Het is nauwelijks mogelijk om deze kring van sympathisanten scherp in beeld te krijgen, maar in ieder geval behoorde daartoe een flink deel van het abonneebestand van *De Nederlander* in Delft. Een vergelijking van de ledenlijst van de kiesvereniging uit 1937 met een lijst van abonnees uit hetzelfde jaar laat namelijk zien dat van de 47 abonnees er maar 25 lid waren.[14] Zes van deze sympathisanten waren vrouw. Een paar van hen

waren weduwen van lokaal vooraanstaande CHU'ers die na het overlijden van hun echtgenoot het abonnement hadden aangehouden. Waarom ze geen lid van de kiesvereniging waren geworden, valt moeilijk te bepalen. Misschien voelden ze zich niet thuis in de door mannen gedomineerde kiesvereniging of vonden ze het ongepast. Hoe dan ook is het natuurlijk opmerkelijk dat zoveel abonnees op de partijkrant geen lid van de CHU waren. Op voorhand zouden we de abonnees immers tot het partijkader rekenen. Zeker de lezers van een krant met een zo uitgesproken profiel als *De Nederlander*. Dat bleek in Delft niet het geval te zijn.

Hoe belangrijk ze ook voor het karakter van de kiesvereniging waren, bovengenoemde zaken verklaren maar voor een deel het weinig geanimeerde partijleven. Hoe vervelend de concurrentie van andere christelijke verenigingen ook was, een belangrijker oorzaak was dat het partijleven door de meeste leden niet als bijzonder aantrekkelijk werd ervaren. De meeste vergaderingen bestonden uit het voorlezen van de notulen, het (her)kiezen van bestuursleden, het kiezen van afgevaardigden naar regionale en nationale vergaderingen en de bespreking van de agenda van de Algemene Vergadering. Dit waren standaardelementen van een ledenvergadering, waaraan ondanks de geconstateerde desinteresse onder de leden niet viel te ontkomen. Wel werden vanaf 1924 pogingen ondernomen de vergaderingen aantrekkelijker te maken door een raadslid een praatje te laten houden over een of ander lokaal actueel onderwerp. Zo sprak in november 1924 Mandersloot over de nieuwe politieverordening van Delft.[15]

In januari 1931 werd voor het eerst geprobeerd meer leden en niet-leden te trekken door de jaarvergadering te combineren met een feestavond.[16] In het begin van de avond werd zo snel mogelijk het jaarverslag en het opstellen van de groslijst voor de Statenverkiezingen afgewerkt, waarna een kwartet met de uitvoering van een muziekstuk startte. Daarna volgde tot de pauze nog zang en vioolspel. Na de pauze hield Kamerlid J.M. Krijger een redevoering. De avond was een succes. Na afloop gaven diverse bezoekers zich als lid op, terwijl een collecte 45 gulden had opgebracht.

Ondanks het succes kregen de jaarvergaderingen in 1932 en 1933 geen feestelijk tintje. Geldgebrek verplichtte de kiesvereniging om de jaarvergadering op de gebruikelijke wijze te organiseren.[17] In november 1933 slaagde de kiesvereniging er wel weer in een feestelijke avond te organiseren.[18] De bijeenkomst bestond uit een optreden van het strijkje Simplicitas, een rede van J.A. de Visser, opnieuw muziek en een lange pauze met vrolijk rad, vogelpikspel en een sjoelbak. Na de pauze volgden muziek en declamatie. Ongeveer vijfhonderd uitnodigingen waren verzonden en het organisatiecomité had gepoogd vooral dames te interesseren.

Dergelijke feestavonden, die het nuttige met het aangename probeerden te verenigen, stonden garant voor een hoge opkomst van leden en niet-leden. De Unie probeerde deze ontwikkeling ook te stimuleren. In een circulaire van het dagelijks bestuur uit september 1933 werd het organiseren van propaganda-avonden met zang, muziek en declamatie aangemoedigd.[19] Dat het in Delft desondanks bij

incidentele gebeurtenissen bleef, was vooral het gevolg van geldgebrek. Het inzetten van vermaak als middel om bezoekers te trekken, was overigens niet typisch voor de CHU. Andere partijen waren al eerder deze weg ingeslagen om de ook bij hen optredende desinteresse te keren. Zo organiseerden de liberalen dansavonden en toneelvoorstellingen, terwijl de sociaaldemocraten met gezellige avonden bezoekers probeerden te trekken.[20]

Een verkiezingscampagne was bij uitstek het moment waarop de saamhorigheid van het partijkader kon worden versterkt en bevestigd. Massapartijen als de SDAP en de RKSP hielden optochten, massale bijeenkomsten, verspreidden op grote schaal propagandamateriaal en hielden omvangrijke huis-aan-huiscampagnes. Een partij als de CHU moest echter niet veel hebben van uitbundige verkiezingscampagnes. In het jaarverslag van de afdeling over 1933 werd bijvoorbeeld met tevredenheid geconstateerd dat in Delft het 'snorkende verkiezingsbravour' bij de CHU had ontbroken.[21] En in 1935 merkte het bestuur op: 'Van verschillende zijden heeft men ons opmerkzaam gemaakt op de keurige wijze waarop wij onze propaganda hebben gevoerd en de waardige toon in onze propagandabrochure.'[22]

De christelijk-historische verkiezingscampagne in Delft bestond voornamelijk uit het verspreiden van propagandamateriaal. In 1933 werden 12.500 exemplaren van het verkiezingsnummer van *De Nederlander* verspreid.[23] Daarnaast werden 24 aanplakbiljetten opgehangen, evenals 50 raambiljetten. Een partijlid schilderde een reclamewagen waarmee vrijwilligers door de stad reden. Verder werden enkele advertenties in de lokale kerkbode en in de *Delftsche Courant* geplaatst. Het hoogtepunt van de campagne was de openbare vergadering met Tilanus op 19 april.

Aangezien het publiek bij de openbare vergadering vooral uit sympathisanten bestond, was de reclamewagen eigenlijk een van de schaarse manieren waarmee ontmoetingen met aanhangers van andere partijen plaatsvonden. De gemeente ging bijvoorbeeld het aanplakken van biljetten door partijleden tegen door de bevoegdheid daartoe in handen te stellen van de pachter van de gemeentelijke aanplakborden, de firma Remaco uit Rotterdam.[24] Zo hoopte de gemeente ontsiering van de stad te voorkomen. Alle politieke partijen konden 25 biljetten bij de politie afgeven. De politie voorzag ze van een stempel en Remaco plakte ze op de borden aan. De gemeente deed een dringend verzoek aan de besturen van de kiesverenigingen om ervoor te zorgen dat hun leden niet op eigen houtje zouden gaan plakken. Ook stelde het gemeentebestuur het op prijs wanneer de besturen kladden en kalken op plaveisel en schuttingen zouden tegengaan. Dit beroep was bij de CHU niet aan dovemansoren gericht. Bij de christelijk-historischen bestond al niet veel animo om met de witkwast op stap te gaan, maar het gevolg was wel dat de verkiezingscampagne voor de meeste leden na het verspreiden van de verkiezingskrant eigenlijk wel voorbij was. Een sterk saamhorigheidsgevoel zal er niet door zijn ontstaan.

Ook andere pogingen om gelijkgestemden met elkaar in contact te brengen, waren vaak geen lang leven beschoren. Zo werd in januari 1927 een jongerengroep

opgericht, maar een jaar later was die alweer ter ziele. In november 1932 werd opnieuw een christelijk-historische jongerengroep opgericht, maar ook deze bleek niet levensvatbaar. Ruim twee jaar later gooide de leiding het bijltje erbij neer wegens gebrek aan interesse.[25]

De CHU in Delft slaagde er niet in om een levendige partijcultuur te scheppen. De meeste leden bleven consequent weg van de als saai ervaren vergaderingen. Sympathisanten die de kiesvereniging financieel ondersteunden of abonnee van *De Nederlander* waren, bleken niet bereid lid te worden. Toch was er een kleine groep leden die zich nauw verwant voelde met de CHU en teleurgesteld was over de geringe animo. Zij werden bestuurslid en lieten zich graag afvaardigen naar regionale of nationale vergaderingen, waar ze gelijkgestemde en even enthousiaste partijleden uit andere streken konden ontmoeten. Zo kwamen op zaterdag 13 januari 1923 in Delft 61 afgevaardigden bijeen voor de ledenvergadering van de Statenkringvereniging Delft. Na opening van de vergadering werden de 131 kandidaten van de groslijst door de voorzitter besproken waarna de stembiljetten werden uitgedeeld. Terwijl de stemmen werden geteld, beantwoordde Kamerlid Krijger vragen uit het publiek. Dit waren de momenten waarop het kader werd gemotiveerd: 'Een dergelijk contact tusschen kiezer en gekozene is van onberekenbare waarde, ook voor het doorzetten der propaganda', aldus het commentaar in *De Nederlander*.[26]

De afgevaardigden naar de Algemene Vergadering van de CHU of naar de groepsvergaderingen kwamen steeds uit hetzelfde kleine kringetje. Voorzitter Mandersloot, predikant Stellwag en de bestuursleden Van Woerden en mevrouw J. Lems-Valkenburg behoorden tot de vaste groep. Een belangrijke rol bij de selectie van afgevaardigden speelden de kosten. In de jaren twintig mocht de afdeling Delft zes personen naar de Algemene Vergadering sturen. Van hooguit drie personen werden, hetzij door het hoofdbestuur, hetzij door de afdeling, de kosten vergoed. Met zekere regelmaat meldden Stellwag en mevrouw Lems-Valkenburg zich als afgevaardigden aan buiten bezwaar van de kas. Een dergelijk aanbod werd vrijwel altijd geaccepteerd, zodat deze meer bemiddelde leden steeds verzekerd waren van deelname aan het nationale partijleven.

Nationaal partijleven

Net als een lokale kiesvereniging had ook het hoofdbestuur van de CHU belang bij een florerend partijleven. Het motiveerde de aanwezige partijleden die op hun beurt weer de leden in de kiesverenigingen konden inspireren. En hoewel het hoofdbestuur hier een makkelijker taak had dan het bestuur van een afdeling omdat de afgevaardigden naar een Algemene Vergadering vaak meer betrokken waren dan het gemiddelde partijlid, bleek enige stimulering toch noodzakelijk.

De beschouwingen die in 1918 in *De Nederlander* aan de Algemene Vergadering of aan de groepsvergaderingen werden gewijd, waren vooral functioneel. Een

groepsvergadering was een manier om op evenwichtige wijze een kandidatenlijst samen te stellen, niet een moment om saamhorigheid op te bouwen.[27] De discussie rond de nieuwe partijstructuur op de Algemene Vergadering in februari 1918 ging vooral over de vraag in hoeverre afgevaardigden gemachtigd mochten worden voor het uitbrengen van de stem van andere afgevaardigden. Snoeck Henkemans was tegen machtigingen. Ze zouden de dood in de pot zijn. Enkele afgevaardigden met veel machtigingen zouden dan de zaak uitmaken. De meerderheid van de vergadering was echter van mening dat de meeste kiesverenigingen moeite genoeg zouden hebben met het vinden van voldoende afgevaardigden. Men moest er niet op rekenen dat de Algemene Vergadering zich in de toekomst tot een massabijeenkomst zou ontwikkelen. De vergadering besliste daarom dat maximaal vier stemmen mochten worden overgedragen.[28]

De meerderheid had het ditmaal echter bij het verkeerde eind. De bezoekersaantallen liepen snel op; van 180 in 1918 naar 238 in 1920 en 308 in 1921. In 1922 kwamen er al meer dan 400 bezoekers, terwijl het aantal in 1925 al boven de 500 lag. De stijging zwakte daarna wel wat af, maar stokte bepaald nog niet. In 1932 werd de grens van 600 bezoekers gepasseerd. Twee jaar later werden zelfs 702 personen geregistreerd. De bezoekers waren niet alleen afgevaardigden, maar ook gewone leden die eveneens toegang hadden, zij het zonder stemrecht.

Voor een aantal afgevaardigden was de Algemene Vergadering of partijdag, zoals de bijeenkomst ook wel werd genoemd, te zakelijk. De vergadering besteedde een groot deel van de tijd aan de door de kiesverenigingen ingediende moties. Al snel ontstond er, net als dat later op lokaal niveau het geval zou zijn, behoefte aan een meer gezellige atmosfeer. In 1922 sloot de Algemene Vergadering daarom met een gemeenschappelijke maaltijd in de artistieke eetzaal van het Jaarbeursgebouw. Ook ministers en Kamerleden schoven aan. Dit was een mooie gelegenheid om contact te houden met het kader.[29] In 1932 nam het partijbestuur een proef met een tweedaagse Algemene Vergadering. Hierdoor ontstond ruimte voor andere activiteiten zoals een bezoek aan de binnenstad van Arnhem, waar de vergadering dat jaar werd gehouden. Dat beviel toch niet helemaal, want in 1933 en 1934 keerde de Unie weer terug naar de eendaagse vergadering.

Het beeld van de christelijk-historische Algemene Vergadering werd bepaald door gezelligheid, een samenzijn van gelijkgestemden gesymboliseerd door de invoering in 1935 van gekleurde stemvlaggetjes. Een oranje vlaggetje om vóór te stemmen en een wit vlaggetje om tegen te stemmen.[30] Toch waren de algemene vergaderingen tijdens het interbellum vaak helemaal niet zo gezellig. De verwerping van de plaatselijke keuze door de meeste christelijk-historische Eerste Kamerleden in 1925, de Vaticaancrisis en de voortdurende strijd van de Malcontenten en Goedgezinden tegen Snoeck Henkemans zorgden regelmatig voor een onaangename sfeer.[31] Pas na de stabilisering in de tweede helft van de jaren twintig werd de sfeer meer ontspannen.

Veel gemoedelijker verliepen de groepsvergaderingen. Op de groepsvergadering van Overijssel en Gelderland in maart 1929 in de Buiten-Sociëteit te Zutphen verschenen meer dan 150 afgevaardigden. Het was een samenkomst van bekenden:

> De zware rookdamp, die ons bij 't binnenkomen tegenwalmt, vermag niet een indruk van intimiteit en vriendelijkheid weg te nemen. De ingewijde, die meer dergelijke samenkomsten bezocht, herkent alras de mannen der Veluwe, uit den Achterhoek, Twente en 't overige land van Overijssel. Burgemeesters, wethouders, leeraren, textielarbeiders, landbouwers, onderwijzers, enz. zijn hier bijeengekomen en lieten hun dagtaak in den steek om vandaag gezamenlijk te beraden, wie zij, bij voorkeur, geschikt achten om ons volk straks in de Tweede Kamer te vertegenwoordigen.[32]

Na een uitvoerige bespreking van de kandidaten volgde een stevige lunch, waarna de stemming plaatsvond.

De groepsvergadering was samen met de Algemene Vergadering van een kamerkring een regionale wapenschouw; de Algemene Vergadering van de Unie was de nationale wapenschouw. Hier ontmoette het partijkader elkaar en de ministers, Kamerleden en bestuursleden. Een ruwe schatting van de omvang van dit kader komt, gebaseerd op de bezoekersaantallen van de vergaderingen, op ongeveer duizend tot vijftienhonderd personen. Dat waren de mensen die de verbinding legden tussen het nationale partijleven en de lokale kiesverenigingen.

Het kader werd ook aan de Unie gebonden door de zogenaamde zomerconferenties die vanaf 1922 in Lunteren werden gehouden. Het idee om een vierdaagse conferentie te organiseren was afkomstig van het regionale kopstuk en hoofdbestuurslid W.F.C. van den Broek uit Zwolle. Hij wilde in plaats van een strak georganiseerde werkconferentie een meer informele bijeenkomst waarin lezingen en debatten afgewisseld werden met ontspanning. Hoofddoel was de vestiging van een onderlinge band. Daarvoor moest de top van de Unie ook aanwezig zijn.

De eerste zomerconferentie werd van 19 tot 22 juli 1922 gehouden. Er hadden zich 98 leden aangemeld, onder wie twintig vrouwen. De kosten bedroegen vijftien gulden per persoon. Voor veel deelnemers zou een zomerkamp naar verwachting even wennen zijn: 'De Kampchef met zijne 4 wakkere medewerkers (…) hadden zich inwendig reeds vermaakt over de oude politieke heeren en de bezadigde dames, die met de onbekende veldregelen en de sobere kampinrichting niet goed terecht zouden kunnen.'[33]

Op de eerste avond van de conferentie hield Schokking een lezing over de uitslag van de verkiezingen waarbij de CHU flink had gewonnen. Daarna volgde een korte godsdienstoefening en een gezamenlijke avondwandeling. De donderdagmorgen werd geopend met een wandeling over de heide waarna een lezing volgde. Na de lunch was er gelegenheid voor een wandel- of fietstocht. De avondlezing werd gevolgd door gezamenlijke avondzang. Op vrijdag werd de ochtendwandeling gevolgd door een lezing over de economische ontwikkeling van Nederlands-Indië.

Vanwege de hitte werd de lezing in de schaduw van het bos gehouden. Ook de laatste avond werd besloten met zang en godsdienstoefening. Volgens het verslag was het doel van de conferentie ruimschoots behaald: 'Velen van hen kwamen Woensdagmiddag als vreemden voor elkander; maar allen scheidden wij Zaterdagochtend als oude vrienden.'[34]

Het aantal deelnemers aan de zomerconferenties steeg sterk in de loop der jaren. Naast degenen die alle vier de dagen bleven, waren er ook dagbezoekers. In 1937 waren er ruim 230 inschrijvingen en nog eens honderd bezoekers op woensdag en op donderdag.[35] In dat jaar waren kopstukken als De Geer, Schokking, Tilanus en Katz alle dagen present, terwijl ook de ministers Van Boeijen en Slotemaker de Bruïne de conferentie gedurende een dag bezochten.

Bij elke zomerconferentie werd nauwgezet gewaakt voor een juiste balans tussen ontspanning en ernst. Steeds werd ruimte gemaakt voor gezamenlijke uitstapjes of autotochten. Soms werd het aangename met het nuttige verenigd, zoals in 1938 toen de conferentie in het teken van de werkloosheid stond. Op de vrijdagmiddag werden bezoeken gebracht aan werkverschaffingsprojecten in Ede, Oosterbeek en De Steeg. In het laatste dorp werden gronden die voor de productie van bakstenen waren afgeticheld opnieuw in cultuur gebracht.[36]

In de jaren dertig werd de opzet van de zomerconferentie uitgesplitst in drie doelstellingen: verdieping van kennis door lezingen, onderlinge kennismaking en gedachtewisseling en de persoonlijke ontmoeting van leden met de kopstukken in kabinet en Staten-Generaal.[37] Gezien het trouwe bezoek van die vooraanstaande CHU'ers aan Lunteren en de grote aantallen deelnemers en dagbezoekers werden in ieder geval de laatste twee doelstellingen ruimschoots verwezenlijkt.

De meeste partijen besteedden na 1918 aandacht aan het kader door het organiseren van bijeenkomsten en uitstapjes. Ook probeerden ze specifieke groepen als jongeren en vrouwen door aparte organisaties aan de partij te binden. De oprichting van een christelijk-historische vrouwenorganisatie bleef echter lang uit. Het belangrijkste obstakel was het hoofdbestuur, dat tot 1935 toestemming weigerde te geven voor een aparte organisatie voor vrouwen. In een terugblik uit 1946 noemde Katz, toen oud-voorzitster van de Centrale van Christelijk Historische Vrouwengroepen, het bestaan van de Nederlandse Christen Vrouwenbond een ander belangrijk obstakel.[38] Deze bond was in 1919 opgericht onder invloed van de CHU en ARP en had tot doel de protestants-christelijke vrouwen op staatkundig gebied voor te lichten. Daarmee was in de ogen van het hoofdbestuur voorzien in de behoefte aan afzonderlijke vrouwenorganisaties.

De verklaring van Katz voor het uitblijven van een christelijk-historische vrouwenorganisatie is echter eenzijdig. Eerder zagen we dat het hoofdbestuur van de CHU zich in 1919 tegen het oprichten van afzonderlijke kiesverenigingen voor vrouwen verklaard had. Vrouwen en mannen dienden in de bestaande organisaties samen te werken. Dit kan positief worden uitgelegd, maar de geringe bereidheid om in de omgang binnen de kiesverenigingen aan de wensen van de vrouwelijke

leden tegemoet te komen, wijst erop dat de meeste mannelijke CHU'ers weinig genegen waren de vrouwelijke participatie te verhogen.[39] Maar ook uit de voorwaarden die het hoofdbestuur in 1935 bij de oprichting van de Centrale stelde, bleek een groot wantrouwen jegens afzonderlijke vrouwenorganisaties. Niet alleen moest het vrouwelijke Kamerlid steeds voorzitter van de Centrale zijn, ook schoven bij de vergaderingen van het centraal bestuur van de Centrale telkens Snoeck Henkemans en Tilanus aan als gedelegeerden van het hoofdbestuur.[40]

De stoot tot de oprichting van de Centrale kwam van de Christelijk Historische Vrouwendag die in maart 1933 in Den Haag werd gehouden. Deze vrouwendag, die in het kader stond van de verkiezingen een maand later, was georganiseerd door J.C. van Amstel-Löben Sels die bij de NCRV een vrouwenhalfuurtje verzorgde. De aanleiding tot de organisatie was het toenemende aantal brieven dat zij van vrouwen ontving over politieke onderwerpen, waaruit volgens haar bleek dat de christelijk-historische vrouwen politiek aan het ontwaken waren.[41] Op de vrouwendag spraken verschillende prominenten, onder wie natuurlijk Katz. De NCRV deed op de radio uitgebreid verslag van de bijeenkomst.

Al tijdens de vrouwendag werd Van Amstel-Löben Sels overstelpt met enthousiaste reacties. Ze hield Katz voor dat het nu zaak was om dit enthousiasme vast te houden en om te zetten in een organisatie die de christelijk-historische vrouwen politiek kon opvoeden.[42] Door de aarzeling van het hoofdbestuur zou dit langer duren dan verwacht. Intussen werden al op verschillende plaatsen vrouwengroepen opgericht. Uiteindelijk gaf het hoofdbestuur onder de eerder genoemde voorwaarden het groene licht waarna in september 1935 de Centrale kon worden opgericht.

Na een jaar waren er 450 vrouwen bij de Centrale aangesloten en in 1939 ongeveer 800, verspreid over 22 afdelingen. De leden waren zeer onevenwichtig verdeeld. De afdeling Vlissingen telde in 1939 100 leden en de afdeling Haarlem 80, zodat deze twee groepen bijna een kwart van het totale ledenbestand vertegenwoordigden. Veel kleine afdelingen bestonden alleen op papier. In 1939 had Katz met acht groepen al een jaar lang niet of nauwelijks contact gehad.[43]

De belangrijkste activiteit van de meeste vrouwengroepen bestond uit het organiseren van middag- of avondbijeenkomsten waar christelijk-historische beginselen of actuele onderwerpen werden besproken. De grotere afdelingen nodigden ook spreeksters uit. Ondanks het weinig vitale karakter van een aantal vrouwengroepen voorzagen ze in een behoefte. Voor politiek geïnteresseerde vrouwen boden ze een laagdrempelige kennismaking met de CHU zonder dat ze van die partij lid hoefden te worden. Een groot deel van de leden was namelijk buitengewoon lid, dat wil zeggen: wel lid van de Centrale, maar niet van de CHU.

Het lag in de bedoeling van Katz om de leidsters van de vrouwengroepen tot een actief kader op te leiden. Daartoe organiseerde ze zogenaamde Afgevaardigdenvergaderingen waar bepaalde onderwerpen werden behandeld, zoals de vrouw in het nationaalsocialisme of het voorontwerp houdende beperkende bepalingen inzake de arbeid van gehuwde vrouwen.[44] De leidsters moesten deze onderwerpen dan weer in hun groepen behandelen.

In het licht van de geringe participatie van vrouwen binnen de CHU zal het niet verbazen dat er tijdens het interbellum maar weinig vrouwen zitting hadden in vertegenwoordigende lichamen. Katz kwam niet verder dan vijftien raadsleden, drie Statenleden en één Kamerlid.[45] In de grotere steden waren de vrouwelijke raadsleden uit de partij afkomstig. Voor Katz, zelf jarenlang raadslid in Amsterdam, behoeft dat verder geen toelichting. A. de Clercq-Van Lennep, enkele jaren raadslid in Haarlem, was afkomstig uit de plaatselijke vrouwengroep en actief in een studiekring waarvoor ze inleidingen verzorgde.[46] In Delft had Lems-Valkenburg enkele jaren in de raad zitting. Eerder hebben we haar al leren kennen als een trouw bezoekster van de Algemene Vergadering.

Een aantal vrouwen dat op het platteland zitting had in de gemeenteraad onderhield een heel andere band met de CHU. In Waardenburg volgde in 1931 I.Th. baronesse van Pallandt van Waardenburg en Neerijnen, bewoonster van kasteel Neerijnen, haar twee jaar daarvoor overleden man op die jarenlang zitting in de raad had gehad. Aanvankelijk had ze er niet veel voor gevoeld, maar na aandrang van een groot deel van de bevolking was ze gezwicht. Van een christelijk-historisch gemotiveerde keuze wilde de baronesse dan ook niet weten: 'Mijne zitting in den Raad staat dus geheel buiten de politiek.'[47]

Een vergelijkbaar mechanisme was waar te nemen in Doorn waar een vooraanstaande bewoner van een buitenplaats na zijn overlijden door zijn dochter werd opgevolgd. Na haar overlijden nam vier jaar later een jongere dochter de raadszetel in. Deze laatste schreef Katz dat zij haar lidmaatschap van de raad te danken had aan de positie van haar familie in de gemeenschap waar de bewoners van de buitenplaatsen en kastelen aan veel arbeiders en neringdoenden een eenvoudig bestaan hadden geboden. Dat zij in 1935 haar plaats had moeten afstaan aan een sociaaldemocraat vond zij tekenend voor de ontwikkelingen na de Eerste Wereldoorlog. Allereerst zorgden de nieuwe sociale wetten ervoor dat de buitenplaatsen ontlast werden van de sociale zorg voor de lokale gemeenschap, waardoor de invloed van de bewoners afnam. Ten tweede kwamen veel eigenaren in financiële problemen door de stijgende lonen en belastingen, waardoor de buitenplaatsen minder aan de lokale welvaart bijdroegen. Ook hierdoor verminderde de invloed.[48]

Ook in gemeenten als Zeist en Valburg was de plaats die de familie binnen de gemeenschap innam, belangrijk. In Zeist was het vrouwelijke raadslid bekend door haar sociale werk, terwijl het feit dat ze getrouwd was met een bekende predikant ook heel wat gewicht in de schaal legde. In Valburg was het vrouwelijke raadslid eveneens bekend door haar sociale werk, maar de omstandigheid dat ze haar vader opvolgde, die zestien jaar in de raad had gezeten, was natuurlijk niet onbetekenend. Opmerkelijk genoeg was ze bovendien gekandideerd door de vereniging 'Gemeentebelangen'. Voor Katz was dat echter geen reden om haar uit het rijtje christelijk-historische raadsleden te schrappen.[49]

Slechts een handvol vrouwelijke christelijk- historische raadsleden kwam vanuit de partij in de raad. Op het platteland was dat nauwelijks het geval. Van een aantal mag zelfs betwijfeld worden of ze wel lid van de CHU waren. Ze behoorden eerder

tot de christelijk-historische 'sfeer' dan tot de partij. Juist in die sfeer, in een kring van sympathisanten en in de positie binnen de gemeenschap, kwam het karakter van de CHU als notabelenpartij scherp naar voren. Dit verhinderde niet dat zo toch veel kiezers werden gebonden aan de CHU.

Vitaler dan de vrouwengroepen waren de jongerengroepen. In 1927 werd de CHJG, de Federatie van Christelijk Historische Jongerengroepen, opgericht door een tiental lokale groepen. De organisatie beschikte al direct over een eigen blad: *De Christelijk-Historische Jongeren*. Het aantal groepen steeg snel van 37 in 1929 naar 128 in 1939. In het laatste jaar telde de federatie 3361 leden waarvan 1426 in Friesland en 922 in Zuid-Holland.[50] Hoewel beide provincies tot de bolwerken van de CHU behoorden, blijkt hier toch een geografisch ongelijke spreiding van de jongerengroepen uit. In andere bolwerken als Utrecht, de Veluwe en Overijssel had het jongerenwerk zich minder voorspoedig ontwikkeld.

Meer dan de kiesverenigingen en de vrouwengroepen ruimden de jongerengroepen plaats in voor vermaak. Zo werd in Friesland voor de pauze een politiek of een principieel onderwerp behandeld, terwijl het na de pauze tijd was voor ontspanning door spel, zang, muziek of een toneelstuk. In de stad nam het vermaak vaak een groter deel van het program in dan op het platteland.[51] De aantrekkelijkheid van de jongerengroepen werd nog vergroot doordat ze gemengd waren. Het hoofdbestuur van de CHJG hield overigens nauwlettend in de gaten dat vermaak niet de overhand kreeg boven vorming. Volgens voorzitter J.W.U. Doornbos dreigde de sterke groei vanaf 1933 veel groepen in gezelligheidsverenigingen te veranderen. Voor Doornbos was vorming het primaire doel van de jongerengroepen. De aldus gevormde leden moesten daarna zelf lezingen verzorgen en aan debatten deelnemen.[52]

De sterke groei van de jongerengroepen kan voor een belangrijk deel verklaard worden uit een aantrekkelijk program en de gemengde samenstelling, maar ook uit de steun die de partij verleende. In tegenstelling tot de vrouwengroepen stimuleerden kiesverenigingen vaak de oprichting van jongerengroepen. Dat was ook niet vreemd, want de toekomst van de partij was mede afhankelijk van de doorstroming van goed gemotiveerde jongeren die het nieuwe kader konden vormen. Van het nut van goed opgeleide vrouwen was echter lang niet iedereen binnen de CHU overtuigd.

Een hervormde partij

De CHU was een protestantse partij. Dat bleek overduidelijk voor wie een vergadering van de Unie bezocht. Elke vergadering opende met gebed, een korte bijbellezing en gezang, en sloot met gebed. Op toog- en landdagen zongen de aanwezigen vooral psalmen, soms afgewisseld met het Wilhelmus. De CHU wees er echter nadrukkelijk op dat ze geen kerkelijke partij was. Ze had geen exclusieve band met de Nederlandse Hervormde Kerk, zoals de RKSP met de katholieke kerk.

De Unie stond in principe open voor allen die het christendom als grondslag voor de staatkunde accepteerden. Zo wees Tilanus er tijdens de Zomerconferentie van 1937 op dat de CHU lutheranen, gereformeerden, christelijk gereformeerden, baptisten en oud-katholieken onder haar leden telde.[53]

De steeds opnieuw uitgesproken verzekering dat de CHU geen kerkelijke partij was, heeft echter iets van een mantra. Wanneer het maar vaak genoeg herhaald werd, ging men er vanzelf in geloven. Ideologisch was de CHU inderdaad geen kerkelijke partij, maar de praktijk liet zien dat er innige banden bestonden tussen de CHU en de hervormde kerk. Dat bleek bijvoorbeeld uit het lokale partijleven. Zo waren in Delft twee van de vooroorlogse voorzitters tevens schoolhoofd in dienst van de Nederlands Hervormde Schoolvereniging. Verder werden de strooibiljetten tijdens de Statenverkiezingen van 1919 verspreid door lopers van de lokale kerkbode.[54] Met behulp van de collecteboekjes van de kerkvoogdij werden tijdens diverse verkiezingen lijsten opgesteld voor huisbezoek en het verspreiden van propagandamateriaal.[55]

Ook werd in Delft aan sympathiserende predikanten gevraagd om verkiezingsadvertenties te ondertekenen. Tijdens een vergadering in 1929 vroeg een van de bestuursleden zich af of het wel gepast was om op die manier stemmen te werven. De voorzitter antwoordde dat de mensen zich anders juist zouden afvragen waarom de predikanten de advertentie ditmaal niet hadden ondertekend.[56] Het zou maar aanleiding kunnen geven tot geruchten over verstoorde verhoudingen tussen predikanten en partij.

Vooral tijdens crisismomenten kwam de hervormde identiteit duidelijk naar voren. Crisismomenten bij uitstek waren tegenvallende verkiezingsresultaten. Zo verklaarde de afdeling Apeldoorn de slechte resultaten in haar gemeente in 1925 door te wijzen naar de predikanten, ouderlingen en diakenen die niet met de partij hadden meegeleefd. Ze hadden zich niet op vergaderingen laten zien en hadden onvoldoende het beeld uitgedragen dat de CHU een belangrijke taak verrichtte.[57]

De tegenvallende uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen in 1937, waardoor de Unie terugging van tien naar acht zetels, leidde tot veel beschouwingen over de oorzaken van deze teruggang. De hervormde kerk nam in de verklaringen een belangrijke plaats in. Verschillende commentatoren en briefschrijvers pleitten onomwonden voor het profileren van de CHU als een hervormde partij. Als een partij met alleen hervormde kandidaten en als een partij waar de hervormde belangen veilig waren.[58] Vooral in plattelandsgemeenten, waar bijna geen leden van andere protestantse kerkgenootschappen woonachtig waren, nam de CHU bijna vanzelfsprekend een hervormde kleur aan. Soms werd vanuit de kerk pressie niet geschuwd. Dat overkwam bijvoorbeeld een vrouwelijk christelijk-historisch raadslid in Doorn toen zij na een stemming in de raad aan kerkelijke censuur werd onderworpen.[59] Vermoedelijk was dit een incident, maar tegelijk ook weer tekenend voor de innige band die op het hervormde platteland tussen partij en kerk kon bestaan.

Voor veel leden en veel kiezers was de CHU een hervormde en zelfs een kerkelijke partij. De nauwe verwevenheid die in veel plaatsen bestond tussen partij, hervormd kerkelijk leven en schoolleven droeg daar in beslissende mate aan bij. De nuances van het beginselprogram, waaruit aan de ene kant een bijzondere band met de hervormde kerk sprak maar aan de andere kant de partij er voor heel het volk was, zal aan veel gewone leden en kiezers voorbij zijn gegaan. Voor hen zal vooral de praktijk doorslaggevend zijn geweest en in die praktijk was de CHU, en dan met name op het platteland, toch vooral hervormd.

De fascistische verleiding

Onvrede over het functioneren van het parlementaire stelsel, de moeizame coalitievorming, de weinig daadkrachtige regeringen en vanaf 1929 een hevige economische crisis leidde tot de opkomst van rechts-autoritaire en fascistische partijen. De laatste werden geïnspireerd door het Italiaans fascisme van Mussolini. Electoraal hadden ze weinig om het lijf. Geen van deze partijtjes wist in de Tweede Kamer door te dringen.Veel succesvoller was de eind 1931 opgerichte Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). De NSB wilde de parlementaire democratie afschaffen. De volksvertegenwoordiging moest een adviserende taak krijgen, terwijl de minister-president ruime bevoegdheden zou verkrijgen. Een krachtig eenhoofdig gezag, waarbij voor politieke partijen nog slechts een rol in de marge was weggelegd.

De NSB poogde aanvankelijk door een gematigd optreden bij zoveel mogelijk partijen electoraal in te breken. De combinatie van krachtig leiderschap onder partijleider A.A. Mussert met een ordelijk publiek optreden wierp aanvankelijk vruchten af. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1935 behaalde de NSB 7,9% van de geldige stemmen. Voor Nederlandse begrippen een opvallend resultaat. De NSB slaagde er niet in deze steun vast te houden. Bij de Kamerverkiezingen van 1937 daalde de aanhang tot 4,2%.

De fascisten met hun leidersbeginsel, hun militaristische inslag en gewelddadige strijdmethoden werden in brede kring als on-Nederlands beschouwd. Mussert werd door de gevestigde partijen al snel weggezet als een navolger van buitenlandse voorbeelden. Door de verzuiling kreeg Mussert maar moeilijk toegang tot de aanhang van de meeste gevestigde partijen. Alleen minder verzuilde milieus als de liberale sfeer waren kwetsbaar voor de fascistische verleiding. Bovendien had Mussert in Colijn een aansprekende concurrent. Colijn paste ook meer dan Mussert in de Nederlandse politieke en maatschappelijke verhoudingen.

Op het eerste gezicht leek de CHU een van de meest voor de hand liggende electorale prooien voor de NSB. De CHU legde de nadruk op 'Heel het Volk' en was principieel tegen verzuiling gekant. Juist de eenheidsgedachte van de NSB kon daarom aantrekkelijk zijn voor veel CHU'ers. Tilanus onderkende dit. In zijn aantekeningen na de verkiezingen van 1937 merkte hij op dat de nationale eenheid

waarnaar de NSB streefde in wezen een christelijke gedachte was. Ook de CHU wilde een beweging zijn en geen partij.[60]

De CHU verwierp de NSB om twee belangrijke redenen: het ontbreken van vrijheid en de verwerping van het christendom. Al voor de verkiezingen van 1935, waarin de NSB electoraal zou doorbreken, schilderde de CHU de nieuwkomers af als onchristelijk en als on-Nederlandse na-aperij. De NSB werd in direct verband gebracht met de nazi's. De situatie in Duitsland werd de achterban als afschrikwekkend voorbeeld voorgehouden. Onder Hitler was de gewetensvrijheid verdwenen en was de kerk ondergeschikt gemaakt aan de staat.[61]

Het verkiezingsonderzoek naar de electorale aanhang van de NSB laat zien dat de Nederlandse nationaalsocialisten goede resultaten behaalden onder vrijzinnigen en onder de stedelijke middenstand. In bepaalde streken op het platteland behaalde de NSB ook nogal wat stemmen. Vooral in die streken waar het wantrouwen jegens het parlementair stelsel en het regeringsbeleid eerder al was gemobiliseerd door rechts-autoritaire partijen en door plattelandspartijen.[62] Deze partijen fungeerden daarbij als een doorgangshuis voor de NSB. De kiezers die sterk vastgeklonken zaten in een zuil of in een milieu stapten veel minder vlug over naar de NSB.

De verkiezingsresultaten van de CHU in de jaren dertig geven geen aanleiding te veronderstellen dat veel CHU'ers naar de NSB overliepen. De CHU verloor bij de Statenverkiezingen van 1935 wel duidelijk ten opzicht van de Statenverkiezingen van 1931, maar niet in vergelijking met de Kamerverkiezingen van 1933. Vergeleken met de verkiezingen van de Unie in 1937 kwam het verlies zeer waarschijnlijk niet bij de NSB terecht, zelf ook een grote verliezer, maar bij de ARP die door sterke man Colijn een flinke winst behaalde.

Tabel 8.1 Verkiezingsresultaten CHU en NSB als percentage van het totale aantal geldige stemmen.

Jaar		CHU	NSB
1929	Tweede Kamer	10,5	
1931	Prov. Staten	10,7	
1933	Tweede Kamer	9,1	
1935	Prov. Staten	9,3	7,9
1937	Tweede Kamer	7,5	4,2

Om tweeërlei reden was de aanhang van de CHU relatief immuun voor de NSB. Allereerst was de achterban meer antithetisch ingesteld dan veel voormannen. De antithese was voor veel CHU'ers een scheiding tussen christenen en niet-christenen en daarbij stonden CHU en NSB ieder aan een andere zijde van de scheidslijn. Ten tweede, en daarmee nauw samenhangend, was dat het christelijk-historische milieu meer samenhang bezat dan van de buitenkant misschien waarneembaar was. Dat

kwam niet tot uitdrukking in organisatorische verzuildheid, hoewel heel wat CHU'ers lid waren van christelijke organisaties, maar meer in een mentale verzuildheid. In het besef te behoren tot een specifieke groep met eigen kenmerken.

Tijdens het interbellum probeerde de CHU het partijleven te stimuleren door naast de ernstige kant van politiek ook een gezellige kant te ontwikkelen. De Unie was daarin op nationaal niveau succesvoller dan op lokaal niveau. Lokaal hadden de kiesverenigingen te lijden onder de concurrentie van andere hervormde verenigingen en was het draagvlak, ondanks de soms grote ledenaantallen, toch nog vaak te klein.

Veel orthodox-hervormden waren lid van een kiesvereniging vanuit een soort hervormd plichtsbesef en niet vanuit politieke betrokkenheid. Een levendige partijcultuur kwam daarom niet van de grond. Op regionaal, maar vooral op nationaal niveau lukte dat beter. De belangrijkste reden hiervoor was eenvoudig. Het reservoir aan meelevende leden waaruit kon worden geput, was vele malen groter dan op lokaal niveau. Maar ook op nationaal niveau achtte de partijtop het geboden een verschuiving in de richting van ontspanning aan te brengen om zo de politieke betrokkenheid op peil te houden.

Ondanks het soms kale partijleven vertoonde de Unie een opmerkelijke stabiliteit en samenhang. Dit kwam voort uit een sterk beleefde hervormde identiteit. De CHU was een orthodox-hervormde partij, maar in tegenstelling tot de antirevolutionairen en de sociaaldemocraten was de partij niet een heel belangrijk instrument om die identiteit vorm te geven. De kerk en het verenigingsleven waren de vormgevers van die identiteit. De Unie vond haar kracht op het platteland en de kleine provinciestadjes. De CHU was daar vaak genesteld in het lokale verenigingsleven, in het lokale milieu. De Unie was de exponent van deze gemeenschappen, niet de vormgever.

Hoofdstuk 9

Bezetting, Doorbraak en de Indonesische onafhankelijkheid

De eerste jaren na de bevrijding werd de CHU met twee grote crisissen geconfronteerd waarbij het voortbestaan van de partij op het spel leek te staan. Allereerst werd de Unie hard getroffen door de Doorbraak. Nogal wat prominente CHU'ers waren ontevreden met het bestaande partijenstelsel en sympathiseerden met de doorbraakbeweging. Ook kwam de CHU in botsing met de hervormde kerk die als een 'sprekende' kerk uit de oorlog was gekomen en zich actief in allerlei politieke en maatschappelijke vraagstukken mengde. De zienswijze van de synode stond vaak op gespannen voet met de christelijk-historische opvattingen. Het gevolg was een stekelige verhouding tussen de hervormde kerk en de partij die niet alleen de facto hervormd was, maar die de hervormde kerk ook ideologisch een speciale plaats binnen de samenleving toekende.

Een volgende crisis ontstond door de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd. Deze leidde binnen de CHU tot een tweedeling tussen hen die zich, zij het op termijn, neerlegden bij de blijkbaar onvermijdelijke onafhankelijkheid en hen die zich tot het einde toe verzetten tegen een in hun ogen toegeven aan rebellen en collaborateurs. In de loop van 1948 ontstonden hierover heftige emotionele conflicten die zouden eindigen in 1952 met een mislukte poging om Tilanus als partijleider af te zetten.

Nederland bezet

Op 10 mei 1940 viel het Duitse leger Nederland binnen. Na enkele dagen van gevechtshandelingen bombardeerde de Duitse luchtmacht op 14 mei Rotterdam, waarna het Nederlandse leger zich overgaf. Een dag eerder waren koningin Wilhelmina en het kabinet naar Londen uitgeweken. Onder hen bevonden zich de CHU'ers minister-president De Geer en de pas benoemde minister van Landbouw en Visserij A.A. van Rhijn.

Nadat de eerste schok van de inval was weggeëbd, kwam de vraag naar voren welke houding de CHU zou aannemen. In een rondschrijven van 3 juni wees Tilanus

erop dat het normale werk 'uiteraard' voorlopig stil zou staan.[1] Wat hij daarmee precies bedoelde, bleef echter ongewis. Moesten de kiesverenigingen alleen openbare bijeenkomsten opschorten of ook de ledenvergaderingen? De activiteiten van de Kiesvereniging Delft stokten bijvoorbeeld snel. Na de laatste ledenvergadering voor de bezetting volgden geen andere bijeenkomsten meer. Het bestuur vergaderde na de overgave nog tweemaal; eenmaal in augustus en eenmaal in decem-ber. Pas in augustus 1945 zou de eerstvolgende vergadering weer worden gehouden.

Voor veel leden van de Unie was het onduidelijk welke houding de partijtop tegenover de bezetter zou innemen. Het bestuur hulde zich aanvankelijk in stilzwijgen. Ook toen vanaf eind juni de voorzitters van de zes grote partijen bijeen kwamen om zich te beraden op een gemeenschappelijke verklaring achtte Tilanus het op dat moment niet nodig om daarover mededelingen te doen. Deze stilte veroorzaakte onder de christelijk-historische achterban een toenemende onrust naarmate meer berichten verschenen over pogingen die werden ondernomen om tot een nationale concentratie te komen. Of de CHU daar welwillend of afwijzend tegenover stond, bleef voor de meeste leden onduidelijk.

Vrij snel na het eerste overleg van de vertegenwoordigers van de zes grote partijen, dat voortaan werd aangeduid als het Politiek Convent en waaraan namens de CHU Tilanus en secretaris Van Walsum deelnamen, ontstond contact met een groep personen die voornemens was zich met een oproep tot nationale eensgezindheid tot het Nederlandse volk te wenden. Deze groep had zijn wortels in de vooroorlogse bijeenkomsten van de zogenaamde Woudschotergroep of de Nederlandse Gemeenschap. Deze bijeenkomsten waren ontstaan uit bezorgdheid over de verdeeldheid van het Nederlandse volk, die een eendrachtig antwoord op de crisis van de jaren dertig in de weg had gestaan. De voortdurende economische crisis en de toenemende dreiging van het nationaalsocialisme versterkte de kritiek van deze vernieuwers op de verstarrende werking van de verzuiling, door hen vaak omschreven als de 'hokjesgeest'.[2] Aanhangers van verschillende partijen steunden deze beweging, onder wie bijvoorbeeld Lieftinck, lid van de redactiecommissie van *De Nederlander*.[3] In macht en getal vormden de vernieuwers een marginale groepering, maar de bezetting gaf een schok waardoor deze kleine en elitaire groep in contact kon komen met brede lagen van de bevolking.[4] Sommigen van de vernieuwers meenden dat de tijd was aangebroken om noodzakelijke hervormingen door te voeren. Uit de kring van de Nederlandse Gemeenschap kwamen personen naar voren die een organisatie wilden oprichten die het hele Nederlandse volk zou vertegenwoordigen. Drie van hen, J. Linthorst Homan, J.E. de Quay en L. Einthoven, zouden bekend komen te staan als het Driemanschap.

De vernieuwers hadden na de capitulatie de wind in de rug gekregen. Onder de bevolking was de wil tot eenheid sterk toegenomen. Ook veel politici waren overtuigd van het belang van nationale eenheid. Deze eenheid moest chaos voorkomen en kon mogelijk respect afdwingen bij de bezetter. Zowel het Driemanschap als het Politiek Convent begreep dat concurrentie bij de oprichting van een nationale concentratie de zaak geen goed zou doen. Ze besloten daarom de

handen ineen te slaan en samen te gaan werken in een Nationaal Comité dat niet gedomineerd, maar wel gesteund zou worden door de politieke partijen. In een manifest werden de grondslagen van het Nederlandse volksleven aangeduid en werd nadrukkelijk gesproken over een wedergeboorte van Nederland in vrijheid en onafhankelijkheid, en over een terugkeer van de constitutionele monarchie onder het Huis van Oranje. Deze passages waren voor de bezetter niet acceptabel en de Duitse autoriteiten weigerden daarom hun goedkeuring aan het manifest te verlenen. Hierdoor liep de onderneming spaak.[5]

Het Driemanschap zag in tegenstelling tot de vertegenwoordigers van de politieke partijen nog wel ruimte voor een beweging die het behoud en de versterking van vaderland en volkskarakter nastreefde. Zij trad daarom op 24 juli in de openbaarheid met een oproep aan het Nederlandse volk. Hierin werd niet gerept van het Huis van Oranje of zelfstandigheid, maar van erkenning van de gewijzigde verhoudingen. Ook in het enkele dagen later verschenen programma werd gesproken over de beperkingen die de bezetting nu eenmaal met zich meebracht en over een loyale verhouding tot de bezettende overheid. Een wezenlijk andere toonzetting dus dan het Politiek Convent voor ogen had gestaan. De oprichting van de Nederlandse Unie, zoals de beweging werd gedoopt, was een eclatant succes en bleek in een grote behoefte te voorzien. In de eerste week werden 100.000 Nederlanders lid en in de maanden daarna volgden er nog tienduizenden, totdat uiteindelijk een ledental van ongeveer 600.000 werd bereikt. Stond het streven van het Driemanschap in het verlengde van het vooroorlogse streven naar eenheid, naar een afrekening met verzuiling en van kritiek op de machteloze democratie, voor veel volgelingen was de Nederlandse Unie vooral een manier om zich af te zetten tegen de Duitsers en de NSB. Maar niet alleen negatieve overwegingen waren reden om lid te worden. Het opkomen voor Nederlandse waarden en het Nederlandse karakter, hoe vaag ook omschreven, waren juist positieve redenen om zich aan te sluiten bij de Nederlandse Unie.[6]

Het grote succes van de Nederlandse Unie stelde de leiding van de CHU voor een lastig dilemma. Moest de achterban aangeraden worden mee te gaan of moest juist afstand worden gehouden? Tilanus had van meet af aan weinig heil gezien in de oprichting van een nationale concentratie. Wel was hij voorstander van samenwerking tussen de partijen om zo tegenover de Duitsers een zo groot mogelijke eenheid te demonstreren. Tegen een politieke beweging die in contact zou moeten treden met de Duitse autoriteiten had hij echter grote bezwaren. Van de onvermijdelijke noodzaak compromissen met de Duitsers te moeten sluiten, zou gemakkelijk misbruik kunnen worden gemaakt.[7]

Enkele dagen voordat het Driemanschap met zijn oproep in de openbaarheid trad, legde Tilanus in een rondzendbrief voor het eerst verantwoording af van de tot dan toe gevolgde koers.[8] Hij deed daarin verslag van de mislukking om een Nationaal Comité op te richten. Daarnaast deelde hij mee dat vertegenwoordigers van de ARP en de CHU met vertegenwoordigers van de protestants-christelijke organisaties in contact waren getreden om zo tegemoet te komen aan de alom

levende behoefte aan eensgezinde samenwerking op een brede nationale grondslag. Hieruit zou niet lang daarna een protestants-christelijke contactcommissie voortkomen.

In een ongedateerde en wellicht niet eens verzonden rondzendbrief uit vermoedelijk de eerste dagen van augustus ging Tilanus expliciet op de Nederlandse Unie in.[9] Hij toonde hierin begrip voor de CHU'ers die zich achter de nieuwe beweging schaarden. Men wilde immers iets doen, een daad stellen en wat lag dan meer voor de hand dan zich bij de Nederlandse Unie aan te sluiten. Zonder dit direct te ontraden, wilde Tilanus wel waarschuwen voor een al te overhaast handelen. Zou de volkseenheid waarnaar de Nederlandse Unie streefde in de praktijk niet ontaarden in een door de overheid afgedwongen eenheidsbeweging? Het risico was volgens Tilanus groot dat de Nederlandse Unie zich dan in dezelfde richting zou ontwikkelen als de NSB. Tilanus pleitte er daarom voor niet alle schepen achter zich te verbranden en in ieder geval de organisatie van de CHU intact te laten en ook vast te blijven houden aan de beproefde christelijk-historische beginselen.

Sterker afwijzend was de circulaire van het dagelijks bestuur die op 6 augustus 1940 de deur uitging en die Tilanus en Van Walsum gezamenlijk hadden opgesteld.[10] Directe aanleiding was de uitlating van Linthorst Homan dat het lidmaatschap van de Nederlandse Unie eigenlijk onverenigbaar was met dat van een politieke partij. Tilanus en Van Walsum adviseerden daarom de leden van de CHU zich te onthouden van elke medewerking. Toch veroordeelde het tweetal het streven van de Nederlandse Unie niet. Ook waren ze bereid de hand in eigen boezem te steken. Wellicht had de CHU in het verleden te weinig oog gehad voor de behoefte aan saamhorigheid onder het Nederlandse volk. Juist een partij als de CHU, die altijd met een kritisch oog naar de gebreken van het partijstelsel had gekeken, had dat eigenlijk niet mogen ontgaan. In voorzichtige bewoordingen stelden Tilanus en Van Walsum dat de CHU haar uitgangspunten misschien wat te veel uit het oog was verloren en door gewenning een partij tussen de partijen was geworden. Een moment van zelfkritiek waar Tilanus snel van terug zou komen, maar die bij Van Walsum juist zou toenemen.

Intussen was binnen de protestants-christelijke contactcommissie op suggestie van Colijn het initiatief genomen om een eigen geluid naast de Nederlandse Unie te laten horen.[11] Dit leidde tot een serie massavergaderingen waar kopstukken van de ARP en de CHU spraken. De eerste van deze bijeenkomsten vond op 10 augustus 1940 plaats in de Apollohal te Amsterdam, waar Colijn samen met Slotemaker de Bruïne optrad. Op die dag werden maar liefst drie bijeenkomsten gehouden waar in totaal ongeveer 17.000 bezoekers op af kwamen.[12]

Hoewel de bijeenkomsten uitermate succesvol verliepen, waren ze binnen de CHU niet onomstreden vanwege Colijns uitlatingen in de meidagen. De wijze waarop de antirevolutionaire voorman in *De Standaard* het vertrek van de regering naar Londen in harde bewoordingen had veroordeeld, had binnen de CHU, aangezien daarmee ook minister-president De Geer in een kwaad daglicht kwam

te staan, niet bepaald op instemming kunnen rekenen. Voor Tilanus was dat bijvoorbeeld reden geweest om een uitnodiging van Colijn om samen te spreken af te wijzen.[13] Om dezelfde reden weigerde Kamerlid Krijger, voorzitter van het Kamerkringbestuur Zwolle, een provinciale meeting met de ARP te organiseren. Ook in Groningen bestonden vergelijkbare bezwaren.[14] In Friesland en Zeeland werd wel samengewerkt. Colijn sprak daar afwisselend met Slotemaker de Bruïne en De Savornin Lohman. Op 7 september vond in het Kurhaus te Scheveningen een van de laatste bijeenkomsten plaats. Twee dagen eerder hadden de Duitse autoriteiten namelijk besloten geen vergunningen meer af te geven voor nieuwe vergaderingen. Op deze vergadering nam Colijn afstand van zijn omstreden uitlatingen uit de meidagen.[15]

In september 1940 zocht het Driemanschap contact met de CHU en de ARP omdat juist het protestants-christelijke deel van de bevolking ondervertegenwoordigd was in de aanhang van de Nederlandse Unie. Op 18 september vond een ontmoeting plaats tussen Einthoven, Colijn en Tilanus. De twee protestants-christelijke voormannen formuleerden drie bezwaren jegens de Nederlandse Unie. Ten eerste leek de Nederlandse Unie door haar uitspraken over de onwenselijkheid van dubbellidmaatschappen de politieke partijen af te wijzen. Daarnaast leken uitspraken over een nationale jeugdbeweging erop te wijzen dat de Nederlandse Unie naar een eenheidsbeweging streefde. En ten slotte leek de Nederlandse Unie zich ook uit te spreken tegen de verdeeldheid van de kerken.[16]

De Nederlandse Unie bleek bereid een heel eind aan de bezwaren tegemoet te komen, maar de toenadering strandde uiteindelijk op de eis van Colijn en Tilanus dat de besprekingen uitgebreid moesten worden met de vertegenwoordigers van de zes grote partijen. Het Driemanschap kon dit niet accepteren. Hoe dan ook moest voorkomen worden dat de Nederlandse Unie gezien kon worden als een façade waarachter de oude partijen schuilgingen. Het zou de geloofwaardigheid van de Nederlandse Unie als een beweging van vernieuwers ondermijnen.[17]

Parallel aan het contact met Colijn en Tilanus voerde het Driemanschap sinds begin september ook gesprekken met de Nederlander-groep. Deze groep, waarmee de redactiecommissie van *De Nederlander* en enkele sympathisanten wordt bedoeld, had vanaf het begin positief maar ook kritisch tegenover de Nederlandse Unie gestaan. Tijdens de gesprekken kwamen Van Walsum, die tevens partijsecretaris was, Einthoven en De Quay overeen dat eerstgenoemde op papier zou zetten wat hij van de Nederlandse Unie verwachtte. Op 20 september stuurde Van Walsum zijn tekst naar Einthoven en naar Tilanus. Op 2 oktober volgde een nieuw gesprek over de opmerkingen van Van Walsum. Zonder veel discussie ging het Driemanschap daarmee akkoord. Zo erkende de Nederlandse Unie dat voor christenen het gebod Gods het hoogste gezag was, werd het absoluut stellen van zaken als ras, bloed, bodem, volk en vaderland afgewezen evenals antisemitisme, en werd het bestaansrecht van christelijk onderwijs en christelijke organisaties erkend.[18] Na deze tegemoetkoming zou de Nederlander-groep voortaan samenwerken met de Nederlandse Unie.

De Nederlander-groep stuurde de tekst van de overeenstemming vervolgens naar het hoofdbestuur van de CHU met als aanbeveling om het lidmaatschap van de CHU en de Nederlandse Unie verenigbaar te verklaren. De te verwachten botsing met Tilanus, die het optreden van de Nederlandse Unie als staatkundig dilettantisme had bestempeld, bleef uit doordat de Duitsers de partijleider op 7 oktober oppakten. In de vergadering van 23 oktober besprak het hoofdbestuur zonder Tilanus de kwestie van een mogelijke samenwerking. Het hoofdbestuur stemde in met een ontwerptekst voor een nader advies aan de leden dat Van Walsum had opgesteld. In dit advies, dat op 31 oktober was gedateerd, stelden waarnemend voorzitter J. ter Haar jr. en Van Walsum dat de directe aanleiding om het lidmaatschap van de Nederlandse Unie te ontraden, was vervallen. De leiding van de Nederlandse Unie had haar bezwaar tegen een gecombineerd lidmaatschap namelijk laten vallen. Daarnaast viel volgens de circulaire niet te ontkennen dat de Nederlandse Unie in haar opzet een zekere aantrekkelijkheid voor de CHU had. In de woorden van de auteurs: 'Wij hebben altijd opengestaan voor samenbinding in nationale zin en hebben voor de beteekenis daarvan zeker een open oog in dezen tijd, nu ons volksleven in den smeltkroes is gegaan'.[19] Toch was Van Walsum niet van plan naar de Nederlandse Unie over te lopen. De voorzichtige conclusie van de circulaire luidde namelijk dat er weliswaar geen bezwaar bestond tegen een gecombineerd lidmaatschap, maar dat het ook niet werd aangemoedigd. Wel trad Kamerlid Tj. Krol sindsdien op als liaison tussen de redactiecommissie van *De Nederlander* en het Driemanschap en werd de parlementair redacteur van *De Nederlander*, J. Barents, aan het secretariaat van de Nederlandse Unie toegevoegd.

Na zijn arrestatie door de Duitsers werd Tilanus met andere prominenten naar het concentratiekamp Buchenwald overgebracht. Tilanus behoorde tot de zogenaamde Indische gijzelaars die als vergelding waren opgepakt voor de internering van Duitse onderdanen in Nederlands-Indië. In Buchenwald werden de gijzelaars in een apart gedeelte van het concentratiekamp ondergebracht. Hoewel de omstandigheden zwaar waren, konden ze niet vergeleken worden met de situatie in het eigenlijke concentratiekamp. Zo hoefden de gijzelaars geen dwangarbeid te verrichten. Wel verkeerde Tilanus tot hij halverwege november 1941 weer naar Nederland werd teruggebracht, in een isolement. Gedurende dit jaar kreeg secretaris Van Walsum de touwtjes stevig in handen. Onder zijn invloed werd de houding van de CHU ten aanzien van de Nederlandse Unie een stuk welwillender.

In de rondzendbrief van 2 januari 1941 die Van Walsum alleen had opgesteld, verzette hij zich tegen de naar zijn mening veldwinnende opvatting dat de tijd rijp was voor een groot protestants-christelijk blok. Integendeel, zo betoogde hij, door de bezetting was er een zodanige breuk ontstaan dat na het herstel van de zelfstandigheid een terugkeer naar de oude situatie niet vanzelfsprekend kon zijn. 'Wij moeten', aldus Van Walsum, 'rekening houden met de mogelijkheid, dat de verhoudingen dan zóó zouden kunnen zijn, dat er naar onze meening voor het handhaven van staatkundige partijformaties op "Christelijke grondslag" geen plaats meer zou zijn. Dit zou het geval zijn, wanneer die tijd (…) voor ons volk deze

winst zou brengen, dat de overtuigingen die voor ons fundamenteel zijn, ook door andere volksgroepen zouden worden aanvaard'.[20] Met deze formulering bleef Van Walsum binnen de christelijk-historische opvatting betreffende de tijdelijkheid van de antithese. Wanneer immers de antithese niet meer nodig bleek te zijn doordat in ieder geval de grote partijen de christelijke grondslag van het staatkundig leven als uitgangspunt voor hun politieke handelen zouden erkennen, was er ook geen noodzaak meer voor partijen op christelijke grondslag. Voor Van Walsum zou de Nederlandse Unie het vehikel kunnen zijn waardoor de antithese opgeheven werd.

De ontwikkeling van de Nederlandse Unie verliep voor Van Walsum echter teleurstellend. De beweging bewoog zich niet in christelijk-nationale richting, maar juist daar vandaan. Al twee maanden na zijn positief getoonzette circulaire van 2 januari moest Van Walsum in een nieuwe circulaire constateren dat de Nederlandse Unie zich niet aan de afspraken hield die met de Nederlander-groep overeen waren gekomen.[21] Zo had de Nederlandse Unie bijvoorbeeld bepaald dat werkende leden geen lid mochten zijn van een politieke partij. Een duidelijke schending van de overeenkomst. Hij besloot de circulaire met de retorische vraag of een lid van de CHU onder deze omstandigheden nog wel lid kon blijven van de Nederlandse Unie. De vraag naar samenwerking met andere partijen zou overigens al snel een academische worden. Eind juni 1941 werden de politieke partijen namelijk opgeheven en op 15 oktober verscheen het laatste nummer van *De Nederlander*. In december werd ook de Nederlandse Unie door de Duitse autoriteiten verboden.

Welke weerslag had de wisselende houding tegenover de Nederlandse Unie op het christelijk-historische partijleven? Nauwkeurige aanwijzingen ontbreken weliswaar, maar de Nederlandse Unie heeft ook op de leden van de CHU een flinke aantrekkingskracht uitgeoefend. Vooral in de eerste weken na de oprichting, toen het dagelijks bestuur van de CHU nog geen standpunt had ingenomen, werden heel wat CHU'ers lid.[22] Toch betekende een lidmaatschap van de Nederlandse Unie in veel gevallen geen afscheid van de CHU. Voor veel leden had de Nederlandse Unie juist een toegevoegde waarde vanwege het signaal dat zo werd afgegeven tegenover de bezetter en de NSB. Zo constateerde secretaris Van Walsum begin 1941 dat het ledental van de CHU stabiel bleef en dat de meeste CHU'ers die lid van de Nederlandse Unie waren geworden, hun CHU-lidmaatschap niet hadden opgezegd.[23]

De bezetting had een sterk negatief effect op het partijleven. Aanvankelijk gingen het dagelijks bestuur en het hoofdbestuur voort zoals ze gewoon waren, maar met name de arrestatie van partijvoorzitter Tilanus bleek een zware klap te zijn. De vergadering van 23 oktober was de laatste waarop het hoofdbestuur bijeen zou komen. Ook de vergaderingen van het dagelijks bestuur werden zeldzamer, waardoor secretaris Van Walsum nog sterker zijn invloed kon doen gelden. Hoewel zijn beleid, en zeker zijn aanvankelijk welwillende houding tegenover de Nederlandse Unie, op kritiek stuitte, voelde geen enkel lid van het dagelijks bestuur de

behoefte hem te corrigeren. Een voorbeeld van de toegenomen machtspositie van Van Walsum was de installatie van de commissie-Bosch van Rosenthal in het voorjaar van 1941. Deze commissie zou een herziening van het partijprogramma en de partijstatuten voorbereiden.[24] Aangezien vier van de negen commissieleden die Van Walsum had uitgenodigd om zitting te nemen afkomstig waren uit de redactiecommissie van *De Nederlander* en de opvattingen van twee andere leden verwant waren aan die van de Nederlander-groep, was de richting die de commissie zou inslaan wel enigszins te voorspellen. Het dagelijks bestuur voelde zich overvallen door de eenzijdige samenstelling, maar bleek niet in staat weerwerk te bieden. De commissie zou in juni 1944 haar bevindingen neerleggen in de illegaal uitgegeven brochure *De politieke en maatschappelijke opbouw van Nederland*. In die brochure werd gepleit voor uitstel van verkiezingen na de oorlog om zo de politieke partijen de gelegenheid te geven tot een herschikking op grond van de dan geldende tegenstellingen. Daarmee stelde de commissie het bestaansrecht van de CHU ter discussie.[25]

De informele invloed die Van Walsum uitoefende was niet het resultaat van een vooropgezette poging de macht in handen te krijgen. Van Walsum was een energieke persoonlijkheid die eenvoudigweg het vacuüm vulde dat was ontstaan door de internering van Tilanus en de passieve houding van het dagelijks bestuur. In een terugblik kort na de bevrijding stelde Tilanus dat het dagelijks bestuur gaandeweg de bezetting huiverig was geworden om beslissingen te nemen en elk risico het liefst had vermeden. Tilanus, die toen hij de terugblik schreef in een conflict met Van Walsum was verwikkeld, verweet de inmiddels voormalige secretaris niets. Hij had eenvoudig al het werk opgepakt dat was blijven liggen en had min of meer in zijn eentje de Unie gaande gehouden.[26]

Van het partijleven aan de basis bleef steeds minder over naarmate de tijd voortschreed. Uiteraard waren de beperkingen die de bezetter de partijen had opgelegd de belangrijkste oorzaak. Zo werd eind juni 1940 de vrijheid van vergadering ingeperkt. Het bestuur van een kiesvereniging moest voortaan een vergadering zeven dagen van te voren aan de procureur-generaal melden. Deze kon de bijeenkomst vervolgens verbieden wanneer hij dat nodig achtte. Voor vergaderingen met minder dan twintig personen bestond geen meldingsplicht. Tilanus raadde de kiesverenigingen daarom aan om in kleine kring bijeen te komen om zo de onderlinge band te bewaren.[27]

Het bestuur van de CHU probeerde zoveel mogelijk contact te onderhouden met de plaatselijke kiesverenigingen. Dat gebeurde bijvoorbeeld door de vaker genoemde rondzendbrieven en circulaires. De bedoeling was dat de voorzitters deze brieven in een ledenvergadering zouden voorlezen en bespreken.[28] Van Walsum drong er bij de besturen op aan kernen samen te stellen uit de meest gemotiveerde leden om zo de partij in afgeslankte vorm voort te zetten.[29] Om het kader een hart onder de riem te steken, reisden verschillende leden van het dagelijks bestuur regelmatig door het land om de kiesverenigingen te bezoeken.

Desondanks zakte het partijleven langzaam in. Al in november 1940 constateerde Van Walsum dat er blijkbaar kiesverenigingen bestonden die tot de conclusie waren gekomen dat er in de huidige omstandigheden geen taak meer voor hen was.[30] Ze bestonden nog wel maar functioneerden niet meer. Ook ontstonden er grote achterstanden in de afdracht van contributies. Halverwege juni 1941 had slechts 20% van de kiesverenigingen volledig aan de betalingsverplichtingen jegens het hoofdbestuur voldaan.[31] Ook Tilanus constateerde in zijn terugblik dat de overgrote meerderheid van de kiesverenigingen al snel na het begin van de bezetting tot de conclusie was gekomen dat alle werkzaamheden beter opgeschort konden worden.[32] De liquidatie van de politieke partijen op 30 juni 1941 was in de ogen van Tilanus voor veel besturen een mooi excuus om er een punt achter te zetten: 'Over het algemeen gaven de bestuurders den indruk blijde te zijn een periode van 'rust' te hebben en werden velerlei excuses aangevoerd voor het feit dat men niets meer deed'.[33]

Nadat Tilanus halverwege november 1941 van Buchenwald naar het grootseminarie te Haaren was overgebracht, slaagde hij erin contact te leggen met enkele partijleden. Het contact verliep weliswaar hortend en stotend, maar zo kreeg hij toch een beeld van de situatie in Nederland. Uit de brieven die Tilanus ontving, rijst een gemengd beeld op. Verschillende correspondenten wezen op het toenemende kerkbezoek en op de toenadering tussen gereformeerden, ethischen en vrijzinnigen. Sommigen trokken hier de conclusie uit dat de ARP en de CHU na de oorlog moesten opgaan in één partij.[34] Tilanus kon daarin niet meegaan. De enige correspondent die zich duidelijk uitsprak tegen één protestants-christelijke partij, P. Jouwsma uit Enschede, kreeg direct bijval van Tilanus: 'De kloof van '86 blijft, bij alle onderlinge waardeering (…) bestaan. Er is daar een andere mentaliteit'.[35] Ook in het kleinseminarie Beekvliet in St. Michielsgestel, waarnaar hij in mei 1942 vanuit Haaren was overgebracht, constateerde Tilanus dat onderscheid in mentaliteit. Opmerkelijk is dat Tilanus het verschil tussen de CHU en de ARP hier niet terug liet gaan op 1894, het jaar van het conflict tussen Lohman en Kuyper, maar op de Doleantie van 1886. Hij duidde de kern van de scheuring niet als een politiek maar als een kerkelijk conflict.

Door de correspondentie die Tilanus vanuit het gijzelaarskamp onderhield, werd hem de desintegratie van de CHU snel duidelijk. Waar partijleden nog contact onderhielden, kwam dat vooral voort uit vriendschapsbanden en maar zelden uit partijbanden. Zo schreef M. Wilbrink de Jonge in juli 1942 vanuit Leiden: 'Het contact met de kringen hebben wij zoolang dit geoorloofd was aangehouden doch moesten dit tenslotte ook loslaten. (…) Met enkele vrienden spreken wij natuurlijk nog min of meer geregeld doch dit is meer om de vriendschapsbanden'.[36] De CHU speelde als partij in de illegaliteit, nauwelijks een rol. Individuele CHU'ers waren wel actief in de illegaliteit, maar de partij als organisatie was van marginaal belang.

Een klap in het gezicht van veel CHU'ers was de terugkeer van De Geer naar Nederland in 1941. Minister-president De Geer was in de oorlogsdagen samen met de andere kabinetsleden en koningin Wilhelmina naar Londen uitgeweken.

De Geer had echter weinig vertrouwen in een goede afloop van de oorlog voor Nederland. Nadat Frankrijk op 22 juni 1940 zijn nederlaag had erkend en een wapenstilstand had getekend, moest de Nederlandse regering volgens De Geer zich daaraan proberen aan te passen. Hij hoopte dat met Duitsland een compromisvrede gesloten kon worden.[37] Door deze houding had De Geer veel krediet bij Wilhelmina verloren. Toen hij half augustus ook nog aankondigde op vakantie naar Zwitserland te gaan, was de maat vol. Wilhelmina dwong hem zijn ontslag in te dienen dat op 3 september eervol werd verleend.

In de herfst van 1940 kreeg De Geer een regeringsopdracht in Indië. In Lissabon onderbrak hij zijn reis en diende bij de Duitse gezant een verzoek in om terug naar Nederland te mogen keren. Vervolgens gaf hij zijn regeringsopdracht terug waarna hij zich, nu hij ambteloos burger was, als ongebonden tegenover de regering beschouwde. Met Duitse toestemming keerde hij in februari 1941 terug naar zijn oude woonplaats Den Haag. Voor zijn vertrek uit Lissabon had de Nederlandse regering in ballingschap De Geer duidelijk voorgehouden dat een terugkeer naar Nederland als landverraad zou worden beschouwd.[38] Inderdaad werd zijn terugkeer niet lang daarna voor Radio-Oranje als 'desertie' bestempeld.[39]

Het dagelijks bestuur van de CHU zat duidelijk met de kwestie-De Geer in zijn maag. In eerste instantie werden de kiesverenigingen in Den Haag geadviseerd om contact met De Geer over dit onderwerp te vermijden totdat alle partijen gehoord konden worden.[40] Vanwege de oplopende onrust in christelijk-historische kring zag het dagelijks bestuur zich korte tijd later gedwongen het advies aan alle kiesverenigingen te herhalen.[41] Hoewel het bestuur geen reden zag om aan de goede trouw van De Geer te twijfelen, keurde het zijn handelwijze af. Opmerkelijk genoeg had de terugkeer van De Geer weinig weerslag op het moreel van veel CHU'ers. De Geer had zich door zijn stap zo ver buiten de Unie geplaatst dat veel leden, en vooral degenen die geen persoonlijke banden onderhielden, zich met een gerust hart van hem konden distantiëren. Voor de andere CHU'ers bleef de affaire-De Geer tot ver na de oorlog een pijnlijke zaak.

De Nederlandse Hervormde Kerk in beweging

De bezetting bracht een grote ommekeer in de houding van de Nederlandse Hervormde Kerk teweeg. Sinds het begin van de negentiende eeuw, toen de kerk van Willem I een bestuursreglement had ontvangen, was de algemene synode vooral een bestuurslichaam dat zich verre had gehouden van uitspraken op leerstellig of maatschappelijk gebied. Tegen deze houding was steeds verzet geweest. Een belangrijk deel van dit verzet kwam voort uit het streven naar herkerstening van de natie, naar een terugwinnen van verloren groepen door hen het evangelie voor te houden. Daarvoor was behoefte aan een belijdende, een 'sprekende' volkskerk die zich op heel het volk zou richten. Pogingen tot reorganisatie of herstel van de kerk leden echter steeds schipbreuk.

Vrij snel na de bezetting, in juli 1940, stelde de algemene synode de commissie Kerkelijk Overleg in. Voorzitter werd de voorstander van kerkreorganisatie H. Kraemer. Vanuit Kerkelijk Overleg ontstond een netwerk van raden en commissies waarin de kerk zich ging bezighouden met allerlei onderwerpen die tot dan toe in handen van verenigingen waren geweest. Doordat deze verenigingen door de bezetter in hun voortbestaan werden bedreigd, waren veel activiteiten onder de vleugels van de kerk gebracht. Zo ontstonden er commissies die zich bezighielden met de school, de jeugd en de overheid. Kraemer probeerde ook met de oprichting van Gemeente-Opbouw als onderdeel van Kerkelijk Overleg de stoot te geven tot een reorganisatie van de kerk van onderop. Uiteindelijk zou dit resulteren in het ontwerp voor een nieuwe kerkorde die in 1944 aan de synode werd voorgelegd.

Het waren echter niet alleen de reacties op de maatregelen van de bezetter die tot een andere koers van de Nederlandse Hervormde Kerk leidden, ook ontstond binnen de synode de behoefte om tegenover de bezetter als de stem der kerk op te treden. Een belangrijke rol daarin speelde K.H.E. Gravemeyer die in april 1940 tot secretaris van de algemene synode was benoemd. Politiek behoorde hij tot de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij, een kleine zij het belangrijke electorale concurrent van de CHU. In 1937 was Gravemeyer nog kandidaat voor deze partij geweest bij de Kamerverkiezingen. De HGS stond een prominente rol van de Nederlandse Hervormde Kerk voor. Vooral op moreel en geestelijk gebied zou de kerk het geweten van de maatschappij en de overheid moeten zijn. Een 'sprekende' kerk paste goed in deze opvattingen. Later werd Gravemeyer ook secretaris van Kerkelijk Overleg waardoor hij nauw met Kraemer zou samenwerken.

Ook Kraemer en Gravemeyer werden door de Duitsers gearresteerd en in St. Michielsgestel ondergebracht. Daar ontmoetten zij andere hervormden, zoals de vrijzinnig predikant W. Banning die sinds 1931 tot het partijbestuur van de SDAP behoorde. Na zijn vrijlating eind 1943 raakte Banning betrokken bij het door Kraemer geleide Kerkelijk Overleg. Zo kwamen Gravemeyer, Kraemer en Banning tijdens de oorlogsjaren bij elkaar in hun streven naar vernieuwing van de Nederlandse Hervormde Kerk. Een kerk die naar hun mening belijdend moest zijn en op politiek en maatschappelijk terrein geëngageerd om zo aan de opbouw van de naoorlogse samenleving te kunnen bijdragen.

Op iets minder prominente plaatsen dan die van Kraemer, Gravemeyer en Banning droegen ook veel CHU'ers uit de kring van de Nederlander-groep bij aan het hernieuwde elan van de hervormde kerk. Zo was Ph.J. Idenburg, vóór de oorlog lid van de redactiecommissie van *De Nederlander*, lid van Kerkelijk Overleg en voorzitter van de Raad voor de Inwendige Zending en van de Raad voor Kerk en School. S. Rozemond, eveneens voormalig lid van de redactiecommissie, maakte deel uit van de Raad voor de Inwendige Zending en van de sectie Kerk en Samenleving.[42] Van Walsum tenslotte was in 1942 voorzitter van de sectie Kerk en Samenleving geworden en maakte sinds 1944 deel uit van de werkgroep Kerk en Pers. Ook was hij voorzitter van de zogenaamde Technische Commissie die zich bezighield met het naoorlogse radiobestel.[43]

In schril contrast hiermee stond de betrokkenheid van de oude garde van de CHU bij de ontwikkelingen in de hervormde kerk. Natuurlijk, Tilanus was gegijzeld en zodoende niet in staat om ook maar aan enige beweging deel te nemen, maar dat gold bijvoorbeeld niet voor de CHU'ers die voor de oorlog lid van de Eerste en de Tweede Kamer waren geweest. Van de dertien CHU'ers die daar begin 1940 zitting in hadden, waren er maar drie actief binnen de kerk. Twee daarvan, J. Bakker en G. Kolff, waren actief in de kerkvoogdij. Dit deel van de hervormde kerk was echter nauwelijks betrokken bij de vormgeving van de nieuwe koers. Alleen Eerste Kamerlid J. de Zwaan, tevens redacteur van het Zondagsblad van *De Nederlander*, maakte als lid van de algemene synode de koerswending van de hervormde kerk van nabij mee. Afgezien van De Zwaan is het echter opmerkelijk hoe weinig CHU'ers uit de top van de Unie betrokken waren bij het wel en wee van de kerk die binnen het gedachtegoed van de CHU zo'n belangrijke plaats innam.

Politieke vernieuwing

Onder de gegijzelden die vanaf mei 1942 in wisselende samenstelling in St. Michielsgestel waren samengebracht, bevond zich de fine fleur van de economische, politieke en maatschappelijke elite van Nederland. De elites van verzuild Nederland brachten de tijd grotendeels door met door henzelf georganiseerde cursussen, discussies en voordrachten.[44] Een klein aantal van hen voerde vertrouwelijke gesprekken over de toekomst van Nederland. Tot deze groep, bekend geworden onder de naam Heeren Zeventien, behoorden invloedrijke leden van de grote partijen zoals de eerdergenoemde Banning van de SDAP, W. Schermerhorn van de VDB en Einthoven van de Nederlandse Unie. Twee deelnemers behoorden tot de CHU: het lid van de redactiecommissie van *De Nederlander* Lieftinck en jhr. C.G.C. Quarles van Ufford, lid van de commissie-Bosch van Rosenthal die de toekomst van de CHU onderzocht. Een aantal van hen, onder wie Lieftinck, Schermerhorn, Einthoven en later Kraemer en De Quay, vatten het plan op om na de bevrijding een oproep tot vernieuwing tot het Nederlandse volk te richten. Het doel van die oproep was een algemene volksbeweging tot stand te brengen die een nieuwe gezindheid op godsdienstig en sociaal-cultureel terrein moest bewerkstelligen. Het was niet de bedoeling dat de beweging als een politieke partij zou optreden. Tijdens de bijeenkomsten werd een conceptoproep opgesteld en een programma.[45] In de loop van 1943 viel de groep uit elkaar toen verschillende leden werden vrijgelaten. De vrijgelaten gegijzelden begonnen vervolgens met de voorbereiding van de Nederlandse Volksbeweging (NVB), zoals de vernieuwingsbeweging zou komen te heten.

De groep van Gestel had een geestelijke en culturele bezinning voor ogen die moest leiden tot een vernieuwing van het politieke en maatschappelijke bestel. Een doorbraak van de verstarde, verzuilde verhoudingen die gebaseerd waren op

de antithese en de klassenstrijd. De beweging had een elitair karakter. Het ethisch reveil waarop werd gemikt, moest geleid worden door een krachtige elite die zich van zijn taak in naoorlogs Nederland bewust was.[46] Haar oorsprong vond de beweging enerzijds in de Nederlandse Unie en haar voorlopers, en anderzijds in de vooroorlogse beweging Eenheid door Democratie. Deze beweging was in 1935 opgericht nadat de NSB bij de Statenverkiezingen van dat jaar bijna 8% van de stemmen had behaald. Ze kwam op voor democratie en burgerlijke vrijheden, maar wilde tegelijk een volksbeweging zijn die boven de partijpolitiek stond. Vanaf 1938 was de vrijzinnig-democraat Schermerhorn voorzitter. Hij speelde in St. Michielsgestel een belangrijke rol bij het ontstaan van de NVB.

Lieftinck was een belangrijke link tussen datgene wat in St. Michielsgestel werd voorbereid en de vernieuwingsgezinde CHU'ers die niet waren gegijzeld. De gesprekken waren echter zo vertrouwelijk dat zelfs medestanders als Van Walsum aanvankelijk in het ongewisse bleven. Naarmate er echter meer vernieuwers werden vrijgelaten, kreeg Van Walsum een steeds belangrijkere rol omdat Lieftinck tot de bevrijding geïnterneerd bleef. De plannen van de NVB werden onder vernieuwingsgezinde CHU'ers uitgebreid besproken. Een dergelijk groepje bestond onder meer uit de hoogleraar burgerlijk recht en rector magnificus van de Gemeentelijke Universiteit P. Scholten, Van Walsum, Quarles van Ufford en C.L. Patijn. Maar ook personen met een andere politieke achtergrond zoals Schermerhorn namen aan de bijeenkomsten deel.

In personen als Scholten, Patijn en Van Walsum kwamen de vernieuwingsbewegingen in politiek en kerk samen. Deze bewegingen waren nauw verweven en kwamen voort uit de gemeenschappelijke drang naar een doorbraak van de oude verhoudingen. Politieke vernieuwing was daarbij even belangrijk als godsdienstige vernieuwing. Dat de christelijk-historische vernieuwers in botsing met Tilanus zouden komen, was onvermijdelijk aangezien de partijleider zich zowel tegen een doorbraak van de antithese als tegen bemoeienis van de kerk met de organisatie van het maatschappelijke leven keerde. De brief die secretaris Van Walsum op 7 januari 1943 aan Tilanus schreef en waarin hij hem meedeelde niet langer te geloven dat de CHU na de oorlog dezelfde taak zou hebben als voorheen was het moment waarop hun wegen definitief uiteen gingen.[47] In juni 1943 antwoordde Tilanus hem vanuit St. Michielsgestel: 'Ik wist, dat heel je mentaliteit ligt in de richting van het meer algemeene, en niet van het afgetrokkene.'[48] Een rake typering. Misschien wel raker dan Tilanus zelf had kunnen vermoeden, want het is de vraag of hij zijn eigen positie als in 'het afgetrokkene' zou hebben getypeerd. En toch kan zijn positie in deze tijd best zo omschreven worden, namelijk als een vasthouden aan de eigen vertrouwde organisaties. Tot een formele breuk tussen Tilanus en Van Walsum zou het pas na de bevrijding komen. In januari 1945 had Van Walsum aan Tilanus, die intussen vrij was gekomen, geschreven dat hij bereid was zich als secretaris terug te trekken, maar van dat aanbod had Tilanus geen gebruik gemaakt.

Het gijzelaarskamp St. Michielsgestel heeft een zekere faam gekregen als de broedplaats van de Doorbraak. Het waren echter niet alleen vernieuwers die daar

aan de toekomst bouwden. Ook de politici die weinig heil in vernieuwing zagen voerden overleg. Zo werden in een studiecommissie gesprekken gevoerd tussen vertegenwoordigers van de CHU en de ARP over samenwerking of zelfs een fusie na de bevrijding. Voor de CHU namen Tilanus en De Savornin Lohman aan het overleg deel. Overigens waren de besprekingen niet in St. Michielsgestel begonnen. De eerste gesprekken hadden al in Buchenwald plaatsgevonden.[49]

De bezettingsjaren hadden diepe sporen nagelaten in de CHU. Toen op 5 mei 1945 Nederland de bevrijding vierde, was het christelijk-historische partijleven aan de basis goeddeels verdampt terwijl een groot deel van de top in de ban van de vernieuwing was gekomen. De tijd die nu volgde was er een van initiatieven en verwarring. Een tijd waarin de gebeurtenissen elkaar snel opvolgden en waarin temidden van wederopbouw, slechte verbindingen en spaarzame informatie belangrijke beslissingen moesten worden genomen.

Fuseren, doorbreken of zelfstandig blijven?

De hervormingsvoorstellen van de Gestelse groep waren in de loop van 1944 tot in alle toonaangevende kringen van de Nederlandse samenleving doorgedrongen. Ook in Londen was kennis genomen van de ideeën van de vernieuwers. Koningin Wilhelmina, die altijd werd aangetrokken door bewegingen die eenheid boven verdeeldheid stelden, was van meet af aan geïnteresseerd. Toen De Quay eind 1944 in Londen arriveerde, vond hij bij haar een open oor voor de grondslagen van de op te richten volksbeweging. Zijn aanzien steeg zo snel dat hij in april 1945 minister van Oorlog werd in het tweede kabinet-Gerbrandy.

In het manifest van de NVB dat direct na de bevrijding verscheen, riep de beweging op tot vernieuwing in economisch, sociaal, politiek en geestelijk opzicht. Deze vernieuwing moest geworteld zijn in het christendom en in het humanisme. De NVB beschouwde de Tweede Wereldoorlog als de afsluiting van een tijdperk. Tot de ondertekenaars behoorden onder andere Banning, Kraemer en Van Walsum. Schermerhorn werd eerste voorzitter van de NVB en Banning tweede voorzitter. Barents, voormalig parlementair redacteur van *De Nederlander* en ook verbonden geweest aan het secretariaat van de Nederlandse Unie, werd secretaris voor het protestantse volksdeel.

Van Walsum wijdde zich nu geheel aan de vernieuwing op politiek en kerkelijk gebied. Zonder binnen het dagelijks bestuur de strijd aan te gaan over de koers die de CHU moest inslaan, bood hij op 9 mei zijn ontslag als secretaris aan. In zijn ontslagbrief motiveerde hij dat als volgt:

> Ik ben tot de overtuiging gekomen, mede in verband met mijn werkzaamheid op kerkelijk terrein gedurende de bezettingstijd, dat er in de toekomst voor specifiek christelijke partijen geen plaats meer is, omdat deze een belemmering zijn voor het streven van de kerk om geheel het volksleven weer met haar

> boodschap te doordringen en meen derhalve, dat ik dit inzicht behoor te bepleiten in de discussie, welke in onzen kring gevoerd zal moeten worden over de vraag wat ons thans, nu wij ons zelfstandig volksbestaan hebben herkregen, te doen staat.[50]

Tijdens de bezetting had Van Walsum enkele vergeefse pogingen ondernomen om een krant in handen te krijgen waarin hij de politieke en kerkelijke vernieuwing kon propageren. Zes dagen na de bevrijding werd hem een krant in de schoot geworpen. En niet zo maar een krant, maar uitgerekend zijn oude werkgever *De Nederlander*. Commissaris M. Ch. de Jong van *De Nederlander* bood hem namelijk het redacteurschap aan. Van Walsum accepteerde het aanbod en vanaf 14 mei werd *De Nederlander* voortgezet als de *De Nieuwe Nederlander*. Deze eenvoudige wijziging in de naam verbond in diverse opzichten op doeltreffende wijze oud met nieuw.

Ook *De Nieuwe Nederlander* ging, conform de opvattingen van Van Walsum, uit van een breuk met het verleden. De noodzaak van nieuwe partijverhoudingen, van een nieuwe rol van de hervormde kerk en van een alles doordringende christelijke geest onder afwijzing van het isolement stond in beschouwingen steeds voorop. De ondersteuning was wederzijds. Banning en Kraemer prezen het blad tijdens hun rondreizen aan als het blad voor de hervormde christenen. Toen op 28 mei Schermerhorn en Drees de opdracht kregen om een nationaal kabinet te formeren, leken de vernieuwers de wind in de rug te krijgen. Weliswaar mislukte deze opdracht, maar in het kabinet-Schermerhorn-Drees dat op 24 juni beëdigd werd waren verschillende vernieuwers opgenomen zoals Lieftinck.

Voor de CHU deden deze ontwikkelingen het ergste vrezen. Het verlies van het dagblad, dat ondanks pogingen van Tilanus niet meer teruggewonnen zou worden, wierp de propaganda terug op een tweetal regionale bladen: *Koningin en Vaderland* uit Apeldoorn en het Friese *De Christelijk-Historische Nederlander*, de opvolger van het vooroorlogse *Land en Volk*. Voor deze bladen was echter wegens de papierschaarste nog geen toestemming verkregen om te verschijnen.[51] Voorlopig was de CHU dus niet in staat haar eigen standpunt via de pers te verspreiden, terwijl de vernieuwers *De Nieuwe Nederlander* tot hun beschikking hadden en via de oude abonneebestanden bij veel leden propaganda konden maken voor hun standpunten. Verder bestond, ondanks het ontslag van Van Walsum als secretaris, onder de overgebleven leden van het dagelijks bestuur nog behoorlijk wat sympathie voor vernieuwing.

De positie van Tilanus was dus weinig benijdenswaardig. Midden april 1945 had hij de politieke verhoudingen voor zichzelf op een rijtje gezet. Volgens Tilanus steunden maar weinig CHU'ers de NVB. De doorbraakbeweging bestond volgens hem uit een betrekkelijk kleine kring intellectuelen. Een vergelijk met de NVB was ondenkbaar doordat de vernieuwers christendom en humanisme als gelijkwaardig beschouwden.[52] Aan de andere kant bestond er volgens Tilanus een niet al te grote rechtse stroming die afkoerste op één protestants-christelijke partij. Dat was volgens

Tilanus een mooie gedachte, maar ook een gevaarlijke. Mislukte een dergelijke partij na enkele jaren, dan zou de ARP volgens hem snel herrijzen maar was de CHU voor altijd verloren. De grootste groep christelijk-historischen was volgens Tilanus echter gewoon voor heroprichting van de Unie. Dat was ook de koers die hij de eerstkomende tijd zou aanhouden.

In een circulaire die op 8 mei 1945 aan vrienden en geestverwanten uitging, schetste het dagelijks bestuur de activiteiten voor de nabije toekomst.[53] Het dagelijks bestuur zou zo spoedig mogelijk het hoofdbestuur bijeenroepen, maar in de tussentijd moesten de kiesverenigingen de draad weer oppakken, de leden bijeenroepen en hen tot activiteiten opwekken. Pas daarna zou een Algemene Vergadering bijeen worden geroepen waarop over de koers van de CHU beslist kon worden. Het doel hiervan was duidelijk. Tot elke prijs moest worden voorkomen dat lokale kiesverenigingen met de vernieuwers zouden meegaan of op een fusie met de ARP vooruit gingen lopen. Dat was geen overdreven voorzichtigheid. Zo was de secretaris van de Kamerkring Leeuwarden al door verschillende personen benaderd met het verzoek om te overleggen over de oprichting van een christelijke volkspartij of van een volkspartij met een christelijk tintje.[54] Volgens de secretaris was de politieke verwarring groot. Allerlei lieden probeerden in troebel water te vissen. De bestuurders van sommige kiesverenigingen hadden al met onderhandelaars gesproken. De meerderheid stelde zich echter afwachtend op om niet voor de kar van een ander gespannen te worden. De secretaris riep de bestuurders daarom op het hoofd koel te houden en trouw te blijven aan het christelijk-historisch beginsel.

Een maand na de bevrijding was de situatie voor de CHU allesbehalve opgeklaard. In een brief aan een correspondent schreef Tilanus dat er in verschillende streken, zoals in Apeldoorn en omtrek, in het noordelijk deel van de Veluwe, in de Betuwe, op het Utrechtse platteland en in het zuid-westen van Friesland, een sterke neiging bestond tot de vorming van een Christelijk Nationale Partij of Christelijke Volkspartij. Tilanus besloot zijn brief met de opmerking: 'U begrijpt, dat het stormt binnen en buiten onze kringen. Voorloopig is mijn consigne: *eerst* terug naar de eigen organisatie en de eigen beginselen; *daarna*, wanneer de legers weer behoorlijk zijn opgesteld, kunnen we verder zien en handelen.'[55]

Ook ten aanzien van de NVB was de situatie nog weinig helder. Verschillende correspondenten hadden Tilanus gewezen op het gevaar dat van de personele unie tussen de kerkelijke hervormingsbeweging en de NVB uitging. De toon van Tilanus tegen de vernieuwers was intussen ook een stuk scherper geworden. In een poging de christenen binnen de NVB in diskrediet te brengen, bestempelde hij hun streven als 'Christendom boven geloofsverdeeldheid' – hetzelfde verwijt als waarmee in de negentiende eeuw de orthodox-protestanten de liberalen hadden bestreden.[56]

De bezetting had Tilanus juist meer dan voorheen gesterkt in zijn overtuiging dat christelijke organisaties noodzakelijk waren. Hij vroeg zich zelfs af of Hitler in Duitsland wel aan de macht had kunnen komen wanneer het Duitse maatschappelijke en politieke leven langs dezelfde lijnen georganiseerd was geweest als in Nederland. Een eenheidsbeweging als de NVB had volgens Tilanus juist de

verkeerde conclusie uit het recente verleden getrokken. Het waren niet de beginselpartijen die de weg vrij maakten voor radicale bewegingen maar, de eenheidsbewegingen. Daarom schroomde hij niet om NSB en NVB indirect onder één noemer te brengen. 'Van "eenheidsbewegingen" heeft ons Volk (…) na de ervaringen van de laatste jaren schoon genoeg!', stelde Tilanus in een circulaire uit midden juni 1945.[57]

In juli kwamen langzaam weer enige partijactiviteiten op gang. Op 13 juli vergaderde het dagelijks bestuur voor het eerst sinds de bevrijding. Het bleek dat de meeste kiesverenigingen zich aan de oproep hadden gehouden om geen overhaaste beslissingen te nemen. Alleen de kiesvereniging Broek op Langedijk was gefuseerd met de lokale afdeling van de ARP, terwijl de kiesvereniging Woerden een motie van soortgelijke strekking had aangenomen.[58] Ook was toestemming verkregen voor het opnieuw verschijnen van *Koningin en Vaderland* waarvan het eerste nummer op 28 juli zou uitkomen, terwijl *De Christelijk-Historische Nederlander* vanaf augustus weer verkrijgbaar zou zijn.

Maar ook het opnieuw verschijnen van *Koningin en Vaderland* betekende niet direct een steun in de rug voor Tilanus. In de eerste nummers werd in de geest van de NVB gesproken over een nieuwe tijd en een nieuw begin, over de roep om bezinning, vernieuwing en heroriëntering. Daarbij waren noch de CHU noch *Koningin en Vaderland* doel maar slechts middel. Mocht de nieuwe tijd dat eisen dan konden volgens de redactie beide verdwijnen.[59] In een ander artikel in hetzelfde nummer werd de antithese weggezet als de erfenis van een voorgaande periode. Het ging er nu om te zoeken naar wat binden kon, niet naar wat scheiden kon. De vernieuwingsgezinde koers verdween abrupt met de benoeming van J.J.R. Schmal tot hoofdredacteur. Zijn eerste hoofdartikel droeg de veelzeggende titel *Onder eigen banier*. Hierin pleitte Schmal wel voor vernieuwing, maar met behoud van zelfstandigheid.[60]

Op 3 juli deed de ARP het voorstel om, als voortzetting van de tijdens de bezetting gevoerde gesprekken, officiële besprekingen te beginnen over een vorm van samenwerking.[61] Het dagelijks bestuur van de CHU ging daar tien dagen later mee akkoord waarna op 27 juli de gesprekken van start gingen. Besluiten werden niet genomen. Eerst wilden de christelijk-historische afgevaardigden dat het hoofdbestuur een standpunt zou innemen. Op 17 augustus kwam het hoofdbestuur voor het eerst sinds de bevrijding bijeen.[62] De overgrote meerderheid van de afgevaardigden wees een fusie met de ARP af. Alleen de afgevaardigde van de Kamerkring Utrecht was voorstander. Zes afgevaardigden waren voor federatieve samenwerking met behoud van zelfstandigheid. De overige zeven afgevaardigden waren voor een nieuwe partij. Over hoe die partij eruit zou moeten zien, liepen de meningen uiteen. De afgevaardigden van Amsterdam, Haarlem en Den Helder, heel Noord-Holland dus, waren voor een samengaan op brede basis. Dat betekende inclusief enkele linkse partijen. Friesland was ook voor een brede samenwerking met onder andere de vrijzinnig-democraten. De afgevaardigde voor Overijssel was juist

geporteerd voor een Christelijk Nationale Volkspartij, terwijl Drenthe ijverde voor samenwerking met de NVB.

Nadat alle afgevaardigden hun opvatting bekend hadden gemaakt, trok Tilanus de conclusie dat een fusie met de ARP in ieder geval niet gewenst werd. Ietwat merkwaardig was zijn volgende conclusie dat gestreefd moest worden naar samenwerking met de ARP binnen een nieuwe partij. Dat was een tamelijk vrije interpretatie van de sterk uiteenlopende standpunten. Niettemin kreeg het dagelijks bestuur een vrij mandaat voor onderhandelingen met de ARP. Op 12 september gaf het dagelijks bestuur nadere invulling aan de conclusies van Tilanus. Als doel werd geformuleerd om de komende vier jaar nauw samen te werken met de ARP, de Christen-Democratische Unie (CDU) en de Staatskundig Gereformeerde Partij (SGP). In alle vertegenwoordigende lichamen moesten de afgevaardigden van deze partijen zoveel mogelijk als een rechts-protestantse fractie optreden.[63] De gesprekken met de CDU en SGP leverden echter weinig op. Hoewel aanvankelijk twee voormannen van de SGP zelf eerst contact met Tilanus hadden gezocht, bleek deze partij toch zelfstandig te willen blijven. Met de CDU werden verdergaande besprekingen gevoerd, maar ook daar bleek al snel weinig toekomst in te zitten.

Na enkele vergaderingen trok zowel de CHU als de ARP de conclusie dat een onmiddellijke fusie tussen beide partijen niet mogelijk was.[64] De twee partijen stuurden voorlopig aan op een federatieve samenwerking. Een Commissie van Samenwerking moest dit bevorderen. De fracties in de vertegenwoordigende lichamen ontvingen van de partijbesturen het advies als één fractie op te treden of in ieder geval zeer nauw contact te houden. Verder dienden CHU en ARP bij de verkiezingen zoveel mogelijk samen te werken. Alleen bij de Kamerverkiezingen zouden de partijen zelfstandig optreden. Voordat deze afspraken in werking konden treden, moest de Algemene Vergadering van de CHU er eerst nog haar goedkeuring aan geven.

Het besluit om tot federatieve samenwerking te komen met de ARP riep veel weerstand op. Veel vernieuwers zagen dit als de eerste stap op een weg die alleen kon eindigen met een fusie. De keuze voor isolement en antithese was volgens hen een volkomen miskenning van datgene waar deze tijd van vernieuwing om vroeg. Er was juist behoefte aan een doorbraak van de traditionele politieke verhoudingen naar een politiek leven waarin het christendom binnen alle partijen werkzaam zou zijn. Dit verzet zal Tilanus niet verrast hebben, maar misschien was hij dat wel door de bijval die de vernieuwers kregen van een groep orthodoxhervormden die in de geest van Hoedemaker eveneens heel de maatschappij en heel de politiek wilden doordrenken met een christelijke geest. Van deze stroming was Kamerlid Krijger één van de meest prominente vertegenwoordigers. Deze twee stromingen vonden elkaar in het verzet tegen een federatieve samenwerking met de ARP. De parallel met de vernieuwingsbeweging in de Nederlandse Hervormde Kerk was opvallend. Ook daar hadden personen met een geheel verschillende achtergrond als Gravemeyer en Banning elkaar gevonden in het ideaal van een 'sprekende' kerk.

Het verzet binnen de CHU kwam samen in het zogenaamde 'Comité van 49', ook wel de groep-Van Rhijn genoemd, vernoemd naar de vooroorlogse minister van Landbouw en Visserij. De groep-Van Rhijn wees in een open brief uit november 1945 samenwerking met de ARP beslist af. Daarvoor werden drie redenen gegeven. Allereerst een strikte afwijzing van de antithese die zo langzamerhand de toetssteen was geworden voor het onderscheid tussen de voor- en tegenstanders van vernieuwing. Daarnaast hechtte de groep veel belang aan een herkerstening van het openbaar onderwijs, waardoor de leerlingen in een christelijke geest zouden worden opgevoed. Als laatste diende bij de beoordeling van de vraag wat op staatkundig gebied de ordening Gods was, gelet te worden op het oordeel der Christelijke Kerk en in het bijzonder op het oordeel van de Nederlandse Hervormde Kerk. Doorslaggevend voor de ondertekenaars van de open brief waren twee ontwikkelingen: de herwaardering van het geestelijk leven binnen de linkse partijen en de ontwikkeling binnen de hervormde kerk. De groep-Van Rhijn formuleerde dat als volgt:

> De vroegere zgn. linksche groepen toonen in de latere jaren een toenemende belangstelling voor de beteekenis van geestelijke factoren op het politieke terrein, die een elkander wederzijdsch beter begrijpen heeft vergemakkelijkt. Van beslissende beteekenis is hier naar onze meening de ontwikkeling, welke de Nederlandsch Hervormde Kerk na 1940 heeft te zien gegeven. Wij kunnen God niet dankbaar genoeg zijn voor het wonder, dat zich hier heeft voltrokken. De Nederlandsch Hervormde Kerk is, in strijd met alle menschelijke verwachtingen van vóór 1940, weder bezig Volkskerk te worden. Deze kerkelijke ontwikkeling heeft verstrekkende politieke consequenties, in het bijzonder voor de C.H.-unie, wier geestverwanten zoo nauw met de Nederlandsch Hervormde Kerk zijn verbonden. Wij willen zeer beslist zijn Christenen, ook in de politiek. Maar wij moeten ons juist daarom op dit oogenblik niet opsluiten in een 'Christelijk Volksdeel', maar integendeel ons geloof uitdragen. Geen seperatisme, maar samenwerking, geen isolement, maar zending, niet conserveeren, maar vernieuwen.

Tot de ondertekenaars behoorden invloedrijke vernieuwers als De Jong, die als commissaris Van Walsum *De Nederlander* in handen had gespeeld; Barents, die bij de NVB gedelegeerde voor het protestants-christelijke volksdeel was; F.A. de Graaff, voormalig lid van de redactiecommissie van *De Nederlander*; Idenburg, nauw betrokken bij de vernieuwing in de hervormde kerk; Kamerlid Krijger; minister Lieftinck; Quarles van Ufford, nauw betrokken bij de politieke vernieuwingsbeweging in St. Michielsgestel en S. Rozemond, eveneens betrokken bij de kerkelijke vernieuwingsbeweging.[65]

Het hoofdbestuur stelde op 4 januari 1946 Van Rhijn, De Jong en Van Helsdingen tijdens een vergadering in de gelegenheid hun schrijven toe te lichten. Het hoofdbestuur luisterde geduldig, maar wilde de groep-Van Rhijn niet tegemoet

komen. Alleen een Algemene Vergadering kon volgens het hoofdbestuur een beslissing nemen over een federatieve samenwerking met de ARP.[66] Ontevreden met deze reactie en in de wetenschap dat het hoofdbestuur in haar vergadering van 8 februari een preadvies voor de Algemene Vergadering zou opstellen, verscheen midden januari een nieuwe open brief van het 'Comité van 49' aan het hoofdbestuur en alle kiesverenigingen waarin opnieuw met klem werd opgeroepen federatieve samenwerking af te wijzen.[67] Het optreden had effect want in het preadvies werd nog slechts over nauw contact met de ARP gesproken en was het woord federatie verdwenen.

Ondertussen benaderden vertegenwoordigers van de NVB de CHU om de christelijk-historischen te betrekken bij hun pogingen de traditionele politieke scheidslijnen te doorbreken.[68] Na een eerste gesprek op 4 september 1945 was het de afvaardiging van de NVB snel duidelijk geworden dat de christelijk-historische aanwezigheid louter pro forma was. Dat bleek niet alleen uit de weigering van Tilanus om mee te werken, maar ook uit zijn beslissing om Schmal en De Savornin Lohman mee te nemen. Schmal was een uitgesproken tegenstander van de NVB en de nieuwe koers binnen de hervormde kerk, terwijl De Savornin Lohman een uitgesproken voorstander was van een fusie met de ARP.[69] Voor Tilanus was het gesprek vermoedelijk vooral een manier om verwijten te voorkomen dat hij niet met de NVB had willen spreken. Daarmee was de zaak voor de partijleider afgedaan. Een nieuwe uitnodiging van de NVB voor een vervolggesprek bleef onbeantwoord. Even weinig toeschietelijk was Tilanus ten aanzien van de commissie-Bosch van Rosenthal die, zoals we eerder zagen, tijdens de bezetting in een illegaal uitgegeven brochure de toekomst van de CHU ter discussie had gesteld. Een afvaardiging werd uiteindelijk toegestaan het rapport toe te lichten, beleefd bedankt en vervolgens genegeerd.

De stelligheid waarmee partijleider Tilanus en zijn medestanders de vernieuwers probeerden weg te zetten als een groepje wereldvreemde intellectuelen zonder enige binding met de gewone partijleden, vond zijn tegenhanger in het beeld dat de vernieuwers van Tilanus schetsten als van een kapitein die liever met zijn gehavende schip ten onder ging dan dat hij zou overstappen op het nieuwe schip dat de stormen wel kon trotseren. Het punt was echter dat niemand enig idee had hoe de krachtsverhoudingen binnen de CHU eigenlijk lagen. Dat de Doorbraak vat had gekregen op de CHU was wel duidelijk, maar niet in welke mate. Tijdens het interbellum hadden de partijen zich er bij moeten neerleggen dat alleen de verkiezingsuitslag uitsluitsel kon geven over de vraag of bepaalde gebeurtenissen of nieuwe bewegingen invloed op de kiezers hadden gehad. Dit veranderde in de zomer van 1945 met de oprichting van het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie (NIPO). Dit instituut introduceerde in Nederland het opinieonderzoek. Ook het eerder opgerichte Nederlands Instituut voor de Statistiek (NIS) ging zich na de bevrijding met opinieonderzoek bezighouden. In oktober en november 1945 voerde het NIS een enquête uit naar de mate waarin de Doorbraak weerklank vond onder de Nederlandse bevolking.[70]

De resultaten van de enquête bevestigden wat velen binnen de CHU al hadden gevreesd of gehoopt: van de kiezers die ook vóór 1940 hadden gestemd, waren veel CHU'ers weinig geporteerd voor een terugkeer naar de oude partij. Slechts 44% voelde voor een terugkeer naar de CHU, 26% voelde meer voor een nieuwe partij- combinatie, 16% voor een nieuwe partij en 14% had geen oordeel.[71] Alleen onder de respondenten die vóór de oorlog liberaal of vrijzinnig-democratisch hadden gestemd, bestond nog minder voorkeur voor een terugkeer naar de oude partij. Bij de RKSP, SDAP en CPN lagen de percentages daarentegen weer veel hoger.

De enquête relateerde de houding tegenover partijvernieuwing niet alleen aan het vooroorlogse stemgedrag maar ook aan de beroepsachtergrond van de respondenten. Hieruit kwam naar voren dat arbeiders en boeren het minst positief stonden tegenover partijvernieuwing en administratief personeel en leidinggevenden het meest positief. Van de leidinggevenden had slechts 30% een voorkeur voor de oude partij tegenover 60% van de ondervraagde arbeiders en 59% van de ondervraagde boeren.[72] Deze laatste uitkomst van de enquête was koren op de molen van de christelijk-historische critici van de politieke vernieuwing. Schmal greep de resultaten direct aan om de vernieuwers in *Koningin en Vaderland* af te schilderen als intellectuelen zonder draagvlak. Aan hun opinie moest daarom geen waarde worden gehecht:

> Het spreekt wel vanzelf, dat op onze vergaderingen de intellectueelen en de menschen, die een leidende functie in de maatschappij bekleeden, een zeer groot gedeelte van het gesprokene voor hun rekening nemen. Daar is geen enkel bezwaar tegen, mits wij goed beseffen, dat de opinies in deze maatschappelijke laag in sterke mate afwijken van die der breede massa.[73]

De uitkomsten van de enquête hebben Tilanus en zijn medestanders vermoedelijk gesterkt in hun besluit om op de buitengewone Algemene Vergadering van eind februari 1946, waar over de relatie tot de ARP zou worden beslist, de bokken van de schapen te scheiden. Een zuivering van de Unie van de veel kabaal veroorzakende vernieuwers die uiteindelijk weinig meer representeerden dan zichzelf. Direct bewijs voor een dergelijk vooropgezet plan tot zuivering ontbreekt, maar het is wel opmerkelijk dat, nu de hele kwestie van fusie of federatie met de ARP was teruggebracht tot een weinig voorstellend nauw contact, het conflict zo bitter bleef. Noch Tilanus en zijn medestanders noch de groep-Van Rhijn maakte aanstalten om tot verzoening te komen.

De grimmige stemming werd ook in de hand gewerkt doordat direct na de oprichting van de PVDA op 9 februari christelijk-historische vernieuwers als Van Walsum en Lieftinck lid waren geworden van deze Doorbraakpartij. Zij hadden de moeite niet genomen om het verloop van de Algemene Vergadering af te wachten. Daarmee hadden ze de achtergebleven vernieuwers niet bepaald een dienst bewezen. De achterdocht tegen hun intenties nam daardoor alleen maar toe. Zouden ook zij zich eigenlijk niet liever bij de PVDA aansluiten?

Op de Algemene Vergadering van 27 februari benadrukte Tilanus het verschil in nestgeur tussen CHU en PVDA. Een christelijke partij was niet alleen een verzamelpunt van personen met dezelfde opvattingen, maar ook een plek waar men zich verenigde door gemeenschappelijke psalmzang en gebed. Wanneer dit samenbindende element uit het partijleven werd gebannen, aldus Tilanus, gaf men iets wezenlijks weg. Hij kon dan ook niet begrijpen hoe de voormalige partijgenoten die naar de PVDA waren overgegaan zich daar thuis konden voelen tussen de Internationale en de rode vlag. Na deze passage waaruit vooral verwondering sprak, volgde een schot voor de boeg: 'Gelukkig ziet de eenvoudige man dit dikwijls scherper en beter dan sommige predikanten en sommige intellectueelen en is men wijs genoeg zich niet aanstonds uit de koers te laten slaan.'[74]

Het verloop van de vergadering was uiterst rumoerig. Kritische opmerkingen van Tilanus en anderen tegen de Doorbraak werden luidruchtig ondersteund. Toen de motie van het hoofdbestuur betreffende het nauw contact met de ARP ter sprake kwam, wilde Van Rhijn een rede tegen samenwerking met de antirevolutionairen houden. Hij kreeg echter geen kans van de aanwezigen. Telkens werd hij onderbroken door boegeroep en gefluit. Nadat de motie was aangenomen, verliet hij de vergadering.[75]

De overwinning van Tilanus en zijn medestanders was totaal. De zuivering was begonnen en sommige CHU'ers hadden daar ook naar uitgekeken. Zo schreef Schmal in zijn blad: 'Inmiddels voltrekt zich een heilzaam zuiveringsproces (…) enkele voorwerkers uit het 'Comité der 49' leggen de laatste hand aan hun parachute om zoo spoedig mogelijk den sprong in de grauwe diepte te wagen'.[76] Inderdaad verliet een groot deel van de vernieuwers de CHU. Tot hen behoorden Van Rhijn, De Jong, De Graaff, Idenburg, Rozemond, Patijn en Scholten, die allemaal naar de PVDA overgingen. Scholten nam ook zijn Eerste Kamerzetel mee.

Maar niet alle vernieuwers stapten naar de PVDA over. Een deel bleef binnen de CHU en een ander deel verenigde zich onder de naam Vrij Christelijk-Historischen. Hun voorman was Krijger waardoor de nieuwe groepering meteen over een eigen geluid in de Tweede Kamer beschikte. In een circulaire waarin een vergadering van de nieuwe groepering werd aangekondigd, werd de CHU verweten een neocalvinistische koers te zijn ingeslagen.[77] Zoals Lohman zich in 1894 als de ware hoeder van het antirevolutionaire program had beschouwd, zo zag Krijger zich als de hoeder van het beginselprogram uit 1908 en dan vooral van het artikel waarin gevraagd werd te letten op het oordeel van de Christelijke Kerk. Dit artikel verplichtte volgens Krijger tot een heel andere houding tegenover de 'sprekende' hervormde kerk dan de Unieleden door de partijleiding of door *Koningin en Vaderland* werd voorgespiegeld. Die verzetten zich immers hevig tegen het spreken der kerk over allerlei maatschappelijke onderwerpen. Vooral wanneer die uitspraken tegen het christelijke organisatieprincipe waren gericht.

De vraag was nu wat het effect van de zuivering op de eerste naoorlogse verkiezingen zou zijn. Die verkiezingen zouden al in mei plaatsvinden. Wilde de zuivering geen pyrrhusoverwinning blijken dan moesten nu alle inspanningen op

de verkiezingen worden gericht. De gewone Algemene Vergadering in april stond daarom in het teken van de verkiezingen en van de herwonnen eenheid. Om de laatste weerstanden weg te nemen, relativeerde Tilanus in zijn openingsrede de betekenis van het nauw contact met de ARP zodanig dat er weinig meer van overbleef dan de goede contacten die ook in het interbellum hadden bestaan.

De verkiezingen van 1946

De verkiezingscampagne van de CHU richtte zich vooral tegen de PVDA. Naar die partij waren de meeste vernieuwers immers overgegaan. Daar lag het grootste gevaar. Maar hoe moest deze partij bestreden worden? De CHU had na de bevrijding wel een urgentieprogramma opgesteld waarin ook aandacht werd gegeven aan de bestrijding van de sociale en economische noden, maar deze waren lang niet zo verstrekkend als de ordeningsvoorstellen van de PVDA. De Unie viel daarom terug op het beproefde recept van het beginsel. De keuze bij de stembus was volgens Tilanus in eerste instantie een beginselkeuze. Zoals voorheen ging het weer om erkenning van het christelijk beginsel als uitgangspunt voor de staatkunde.[78]

De eerste naoorlogse verkiezingen waren een grote teleurstelling voor de vernieuwers. De PVDA behaalde 29 zetels. Dat waren er twee minder dan de gefuseerde partijen in 1937 afzonderlijk hadden behaald. Het was ook een teleurstellend resultaat omdat de peilingen in de voorafgaande maanden weliswaar een teruglopend resultaat hadden laten zien, maar toch steeds ruim boven het resultaat van 1937 waren gebleven. In tabel 9.1 zijn de uitslagen van 1937 en mei 1946 en de NIPO peilingen van januari tot en met april weergegeven.[79] De partijen die in 1946 de PVDA vormden, zijn ook voor 1937 samen genomen om zo een vergelijking te vergemakkelijken.

Tabel 9.1 Uitslag verkiezingen Tweede Kamer 1937 en 1946 en resultaten NIPO-enquêtes januari – april 1946, in %.

	1937	januari	februari	maart	april	mei 1946
PVDA[80]	31	44	46	42	37	29
KVP	31	27	26	30	30	32
ARP	17	9	9	9	9	13
CHU	8	6	5	6	7	8
CPN	3	6	6	5	7	10
PvdV[81]	4	2	4	5	7	6
Overigen	6	6	4	3	3	2
Totaal	100	100	100	100	100	100

De uitslag viel prominente CHU'ers erg mee. Uiteindelijk behaalde de Unie zelfs een zetel meer dan in het meest gunstige opinieonderzoek. Daarmee had de CHU zich op het niveau van 1937 weten te handhaven. In percentages uitgedrukt had de CHU zelfs iets gewonnen. Zowel freule Wttewaall van Stoetwegen als Tilanus had erg tegen de verkiezingen opgezien.[82] Het is dan ook niet vreemd dat ze zich met de uitslag tevreden stelden. Hoe begrijpelijk deze tevredenheid ook was, het mag niet uit het oog verloren worden dat het aantal zetels dat de CHU in 1937 had behaald een dieptepunt was geweest sinds 1918.

De relatief gunstige uitslag verleidde enkele vooraanstaande CHU'ers tot natrappen. Zo stelde Eerste Kamerlid J. Reijers in een nabeschouwing in *Koningin en Vaderland* eind juni 1946 dat mensen als Van Walsum nergens vertrouwen genieten: 'Het zijn feitelijk critische, contramineerende phantasten, onbegrepenen. (…) Het heengaan dezer verwarde theoretici heeft de lucht opgeklaard. Staatslieden verliezen we er niet aan'.[83]

De verkiezingen van mei lieten zien dat de Doorbraak was mislukt. De vooroorlogse partijindeling was overeind gebleven. Volgens Bank werd de verwachting gelogenstraft dat de ontwikkelingen binnen de hervormde kerk een terugslag op de CHU zouden hebben. Die voorspelling was volgens hem een overschatting van de uitwerking van het vernieuwingsstreven in de kerk.[84]

Toch kan niet gezegd worden dat de Doorbraak geen electorale gevolgen voor de CHU heeft gehad. Hoewel we bij gebrek aan kiezersonderzoeken moeten speculeren, valt hier toch wel wat meer over te zeggen dan Bank heeft gedaan. Daarbij moet op twee zaken worden gelet. De PVDA behaalde weliswaar twee zetels minder dan de partijen afzonderlijk in 1937 hadden behaald, maar dit betreft uitsluitend het saldo van de kiezers die oude partijen verlieten en de kiezers die erbij kwamen. Een groot deel van de winst van de CPN in 1946 zal afkomstig zijn geweest van de oude SDAP kiezers. Dat verlies moet voor een groot deel gecompenseerd zijn door een instroom vanuit andere partijen. Daar zou wel eens een groter aantal voormalige CHU-kiezers toe behoord kunnen hebben dan doorgaans wordt aangenomen. Vooral wanneer we letten op een andere ontwikkeling, namelijk het sterke verlies van de ARP. Volgens freule Wttewaall van Stoetwegen waren er in 1946 heel wat kiezers teruggekomen die in 1937 wegens Colijn naar de ARP waren overgestapt. Deze kiezers namen volgens haar de plaats in van hen die met de Doorbraak waren meegegaan.[85] En hoewel ook de freule speculeerde, zat zij er vermoedelijk niet veel naast met haar constatering dat er onder het gelijkblijvend aantal zetels heel wat kiezersbeweging had gezeten. Een beweging van de CHU naar de PVDA en een beweging van de ARP naar de CHU.

Over de doelen die Tilanus in deze roerige periode nastreefde, wordt nogal eens verschillend geoordeeld. Niet zozeer over zijn houding ten aanzien van de vernieuwers, want die was ronduit afwijzend, maar wel ten aanzien van de antirevolutionairen. Zo stelt Van Spanning dat binnen de top van de CHU een duidelijke voorkeur bestond voor een brede protestants-christelijke volkspartij. Dat de CHU

uiteindelijk zelfstandig bleef, was volgens Van Spanning geen eerste keuze.[86] Volgens Zwart was Tilanus er daarentegen alles aan gelegen om de CHU zelfstandig te houden. Daartoe speelde hij een sluw tactisch spel. Door te traineren hoopte hij een scheuring te voorkomen. Volgens Zwart streefde de CHU niet naar een fusie met de ARP en was de Unie niet bereid tot concessies.[87]

Het is bij de beoordeling van Tilanus van belang steeds de dynamiek van de ontwikkelingen in de gaten te houden. Wat Tilanus tijdens zijn internering precies voor ogen had, is moeilijk te bepalen. Zelf stelde hij in zijn levensverhaal dat hij steeds tegen fusie was geweest en dat hij altijd had verwacht dat de oude partijen na de bevrijding zouden terugkeren, maar daar staat tegenover dat bijvoorbeeld freule Wttewaall van Stoetwegen er altijd van overtuigd was dat Tilanus tijdens zijn gevangenschap een fusie als enige mogelijkheid had gezien om te overleven.[88] Na de bevrijding heeft Tilanus de onderhandelingen met de ARP serieus opgevat en kan niet gesteld worden dat hij de gesprekken heeft getraineerd.

De CHU en de ARP sloten de besprekingen af met de conclusie dat er op veel punten overeenstemming was bereikt. Afgezien van een kleine minderheid die aanstuurde op een onmiddellijke fusie, was de meerderheid van mening dat het daarvoor nog te vroeg was. Het bestuur van de Unie achtte een federatieve samenwerking wel mogelijk. Deze samenwerking was dan een opstap tot een fusie in een later stadium. Deze positieve toonzetting kwam ook overeen met de bekendmaking van de resultaten van de onderhandelingen door de CHU en waarin het bestuur stelde 'dat onmiddellijke fusie nog niet mogelijk was.'[89] Gaandeweg bleek echter dat een groot deel van de Unie zich niet kon vinden in het bestuursvoornemen. Een scheuring dreigde. Op dat moment heeft Tilanus zijn doel bijgesteld en van een fusie afgezien. Het preadvies dat het hoofdbestuur op 8 februari 1946 voor de Algemene Vergadering later die maand opstelde, kan inderdaad gezien worden als terugtrekken: van federatieve samenwerking naar een loos 'nauw contact'.

Herstel en vernieuwing op lokaal niveau. Onrust in Delft

De kerkelijke vernieuwing en de politieke doorbraak veroorzaakten niet alleen spanningen in de top van de CHU, maar ook aan de basis. Een enkele kiesvereniging trok zelf haar conclusies en fuseerde met de ARP of ging op in de PVDA. Dit waren echter zeldzame uitzonderingen. De overgrote meerderheid bleef trouw aan de Unie, maar ook bij veel van deze kiesverenigingen rommelde het. In Delft was dat niet veel anders.

Ook in Delft kwam het partijleven weer langzaam op gang. De eerste ledenvergadering werd op 3 augustus gehouden en de eerste bestuursvergadering op 28 september. Voorzitter Snijders had zich intussen uitvoerig van de politieke ontwikkelingen sinds de bevrijding op de hoogte gesteld. Op de eerste ledenvergadering was hij daarom in staat de aanwezige leden op evenwichtige wijze voor te

lichten over de actuele politieke situatie.[90] Hij wees de leden op de doelstellingen van de NVB en op de beweging voor een fusie tussen CHU en ARP. Hij besloot zijn verhaal met de opmerking dat het hoofdbestuur van de CHU ten aanzien van deze ontwikkelingen nog geen standpunt had ingenomen en dat er verder weinig restte dan af te wachten. Tijdens de discussie die volgde, werd vooral over de verhouding tot de ARP gesproken. Al snel tekende zich een meerderheid af die tegen fusie was gekant. Snijders besloot de vergadering met de conclusie dat de leden onder alle omstandigheden christelijk-historisch wensten te blijven.

Tijdens de eerste bestuursvergadering eind september werd opnieuw gesproken over de verhouding tot de NVB en de ARP. Snijders besprak de aantrekkelijke kanten van de NVB omdat deze beweging, net als de CHU, uitging van de eenheid van het Nederlandse volk. Hij zag de toekomst voor de CHU somber in. Zowel naar de ARP als naar de NVB zou de Unie naar zijn mening een flinke veer moeten laten.[91]

Binnen het bestuur van de afdeling Delft lag de sympathie meer bij de NVB dan bij de ARP. In het lokale comité van aanbeveling voor *De Nieuwe Nederlander* hadden drie van de negen bestuursleden zitting, evenals de twee raadsleden die de CHU in Delft rijk was.[92] Op de tweede ledenvergadering halverwege november stelde raadslid C. Koster dat het hoofdbestuur niet wist wat er in de afdelingen leefde. Volgens hem had de NVB de mensen wakker geschud voor de onontkoombare conclusie dat de Nederlanders op veel bredere basis moesten samenwerken dan voorheen. Het andere raadslid, de arts D.P. Kok – tevens lid van de plaatselijke NVB – wees de vergadering erop dat in de korte periode dat de gemeenteraad weer bijeenkwam, gebleken was dat er met de ARP niet viel samen te werken. De antirevolutionairen stelden zich als vanouds weer exclusief op. De vergadering werd gesloten met het besluit dat voorzitter Snijders een brief aan het hoofdbestuur zou schrijven waarin het standpunt van de afdeling Delft uiteen zou worden gezet.[93]

In zijn brief aan Tilanus hield Snijders de partijvoorzitter voor dat de CHU bij de verkiezingen grote verliezen zou leiden, tenzij het hoofdbestuur er rekening mee ging houden dat veel CHU'ers sympathiek tegenover de NVB stonden. In Delft was deze stroming volgens Snijders heel sterk vertegenwoordigd, terwijl er nauwelijks voorstanders van een federatie met de ARP waren.[94] Bijna per kerende post kwam het antwoord. Hierin deelde Tilanus mee dat het hoofdbestuur van de CHU geen enkele verwachting koesterde van de NVB. De beweging was volgens hem al over haar hoogtepunt heen en werd nog slechts gesteund door een klein groepje intellectuelen. De gewone leden dachten principieel en stelden zich, net als vroeger, op het standpunt van de christelijke organisatie. Volgens Tilanus begeerden de eenvoudige leden helemaal geen eenheidsbeweging. Om deze mensen bij de Unie te houden, riep hij Snijders op om krachtig leiding te geven aan zijn afdeling.[95]

Voorzitter Snijders gaf wel leiding, maar niet in de richting die Tilanus had gehoopt. Zo sprak op zijn initiatief in januari 1946 Van Rhijn in Delft over 'Vernieuwing in Staat en Kerk'.[96] Zijn sceptische houding over de koers van het hoofdbestuur werd bevestigd toen hij in februari van dat jaar de Algemene

Vergadering van de CHU in Amsterdam bezocht waar over de samenwerking met de ARP werd besloten. In het verslag dat hij in Delft uitbracht, gaf Snijders duidelijk aan dat hij zich niet kon verenigen met het verloop van de Algemene Vergadering.[97] Het besluit om nauw contact te onderhouden met de ARP verwierp hij. Ook had hij kritiek op de wijze waarop de Algemene Vergadering was geleid. Tilanus had vooral voorstanders van samenwerking met de ARP aan het woord gelaten. Ook laakte Snijders de manier waarop Van Rhijn het spreken bijna onmogelijk was gemaakt.

Op de terugreis vanuit Amsterdam was de eerste reactie van Snijders om als voorzitter af te treden. Bij nader inzien wilde hij toch zo ver niet gaan. Wel concludeerde hij tijdens de bestuursvergadering dat de afdeling voorlopig een vrije positie tegenover het hoofdbestuur zou innemen. Verder zou op de groepsvergadering bij de stemming voor de kandidaten op de groslijst gepoogd worden Tilanus op een lagere plaats te krijgen. Zijn verslag beëindigde hij met de retorische vraag: 'Kunt u de heeren Tilanus en Schmal thans stemmen?'[98]

Snijders had dan geen persoonlijke consequenties getrokken uit de koers die de CHU op de Algemene Vergadering was ingeslagen, maar dat deed wel bestuurslid J. Hazeu, die als lid bedankte wegens de toenadering tot de ARP en vanwege de kritiek van het hoofdbestuur op de hervormde kerk.[99] Een verzoek van de afdeling Delft van de ARP om bij de verkiezingen voor de gemeenteraad samen te werken, wees het bestuur van de hand. De CHU wilde zich niet in een isolement laten dringen. Al met al stonden de zaken er slecht voor. In de notulen merkte het bestuur op: 'Door den gang van zaken in onze C.H. is de stemming onder ons zeer gedeprimeerd, welke verlammend moet werken op onze politieke ambities, want niemand kan zonder de eerlijke overtuiging een goede zaak dienen…'.[100]

De Algemene Vergadering van 24 april 1946 bracht een abrupte ommekeer in de houding van voorzitter Snijders. In zijn rede had Tilanus volgens hem de betekenis van het contact met de ARP sterk afgezwakt. De plaatselijke afdelingen bleven volkomen vrij in hun houding ten aanzien van de antirevolutionairen.[101] Het elan was weer teruggekeerd bij Snijders en zonder er verder veel woorden aan vuil te maken, had hij zich weer achter de partijleiding geschaard. Een week later wees hij een verzoek van de NVB om samen een openbare vergadering te organiseren, van de hand.[102]

Net als de nationale leiding was ook het bestuur van de afdeling Delft ten prooi gevallen aan twijfels over de toekomst van de CHU. Het bestuur en de raadsleden zaten echter duidelijk meer op het spoor van vernieuwing dan van protestants-christelijke samenwerking. Hoewel er een duidelijke verwijdering optrad ten opzichte van de nationale leiding, werd afscheiding niet overwogen. Wel wenste het kader van de afdeling openheid naar de andere partijen, naar een brede samenwerking in plaats van isolement. Dat de CHU in 1948 aan een kabinet op brede basis zou deelnemen, zal ongetwijfeld de goedkeuring van de afdeling Delft hebben weggedragen.

De CHU en Indonesië

Hoewel de CHU in het jaar na de bevrijding een turbulente periode had doorgemaakt, was bij de verkiezingen van 1946 gebleken dat de Unie zich had weten te handhaven. De vernieuwers hadden zich bij hun nederlaag neergelegd of hadden de partij verlaten. Op de Algemene Vergadering van april 1946 had zich weer een saamhorige CHU gepresenteerd. Dat zou echter maar van korte duur blijken te zijn want een nieuwe splijtzwam diende zich aan in de vorm van de Indonesische kwestie. Tot dan toe was de meeste aandacht uitgegaan naar de binnenlandse problemen die met de wederopbouw samenhingen en met het voortbestaan van de Unie. Pas na verloop van tijd kwam de onafhankelijkheidsstrijd in het centrum van de christelijk-historische belangstelling te staan.

Op 17 augustus 1945 riepen de leiders van de Indonesische nationalisten, Soekarno en Hatta, de onafhankelijkheid van de Republiek Indonesië uit. De Japanners, die twee dagen eerder capituleerden, hadden de nationalisten daarbij geholpen en voorzagen hen vervolgens van wapens. Een groot deel van de Indonesische bevolking ontving de proclamatie van de onafhankelijkheid met enthousiasme. De Japanse bezetting had het Indonesisch nationalisme namelijk een sterke impuls gegeven door de beweging te steunen en door onafhankelijkheid in het vooruitzicht te stellen. Even belangrijk was dat het Nederlandse prestige door de totale nederlaag in 1942 een fikse knauw had gekregen. Toen de Nederlandse bevolking door de Japanners in kampen werd samengebracht, namen Indonesiërs in veel gevallen de vrijgekomen posities in. Ook dat bevorderde het Indonesische zelfvertrouwen.

Van dit alles waren de meeste Nederlanders nauwelijks op de hoogte. De Nederlandse regering was overrompeld door de plotse overgave van de Japanners na de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki. Pas een maand na het uitroepen van de Republiek arriveerde luitenant-gouverneur-generaal H.J. van Mook in Batavia en pas vanaf maart 1946 begonnen Nederlandse militairen de Britse troepen af te lossen die al eerder aanwezig waren. De Britten hadden intussen de republikeinse regering een belangrijke positie gegeven door haar verantwoordelijk te stellen voor het bewaren van de rust en orde.

De Nederlandse publieke opinie beschouwde de Indonesische nationalisten als collaborateurs en de republikeinse regering als een marionettenregering van de Japanners. De meeste politieke partijen eisten daarom eerst herstel van het Nederlandse gezag voordat er over de toekomst van Nederlands-Indië zou worden gesproken. Wel waren veel politici ervan doordrongen dat de vooroorlogse verhoudingen niet meer terug zouden keren. Tegen veranderingen waren dan ook maar weinig personen gekant, maar wel pas nadat orde en recht waren hersteld. Veel Nederlanders beschouwden het besluit van Van Mook om al vrij snel na zijn terugkeer in Batavia met de republikeinen in onderhandeling te treden, als een meegaan met de revolutie. Zo erkende Nederland de facto de revolutionairen en de Republikeinse regering.

In januari 1946 verscheen het eerste grote artikel over Indië in de christelijk-historische pers. Het was van de hand van Gerretson en had een sterk legalistische en principiële inslag.[103] Als zodanig was het typerend voor het denken van de meeste leden en sympathisanten van de CHU in dit stadium van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd. Pas later zou daar bij een deel van hen verandering in komen. Als uitgangspunt voor zijn betoog nam Gerretson het christelijk-historische beginsel dat al het gezag van God afkomstig was en het overheidsgezag in het bijzonder. De overheid droeg het zwaard volgens hem niet tevergeefs en moest in het geval van misdaden de daders straffen. Een bijzondere situatie ontstond echter wanneer het gezag van de overheid betwist werd, zoals bij een revolutie. Dan kon de overheid niet volstaan met een eenvoudig beroep op haar legitimiteit en moest ze naar geweten beslissen of tegen het revolutionaire oproer overheidsgeweld mocht worden aangewend.

In het geval van Indonesië moest de Nederlandse overheid zich dus eerst beraden over de vraag of zij wel als wettige overheid mocht optreden. De regering had immers vóór de oorlog gestreefd naar een opvoeding tot zelfbestuur. De vraag moest eerst beantwoord worden of dit tijdstip misschien was aangebroken. Volgens Gerretson was hier een ontkennend antwoord op zijn plaats. De moordpartijen in naam van de Republiek zorgden er volgens hem voor dat de Nederlandse overheid zich terecht bleef beschouwen als de wettige overheid. Het zwaard moest dus getrokken worden om de rechtsorde te herstellen.

Het standpunt dat de overheid niet met de republikeinen mocht onderhandelen maar ze juist moest bestrijden, was voor de CHU lange tijd de toetssteen van het regeringsbeleid. Dat de vertegenwoordiger van het overheidsgezag in Indië, Van Mook, met de opstandelingen sprak, was dan ook een voortdurende bron van ergernis. Het leidde tot een voor de CHU ongewoon felle oppositie tegen de kabinetten Schermerhorn-Drees (1945-1946) en Beel (1946-1948). Daarbij speelde een belangrijke rol dat de CHU na de oorlog voor het eerst sinds 1918 niet in de regering was vertegenwoordigd. Dat gaf natuurlijk meer speelruimte.

De CHU ging pas echt in oppositie tegen het regeringsbeleid nadat een Nederlandse onderhandelingsdelegatie in november 1946 overeenstemming met de Republiek had bereikt. In het Akkoord van Linggadjati werd de oprichting van de Verenigde Staten van Indonesië geregeld. Er zou een Nederlands-Indonesisische Unie komen met aan het hoofd de Nederlandse koningin. Op 20 december aanvaardde de Tweede Kamer het akkoord. De CHU-fractie stemde tegen.

Zodra bekend was geworden dat de Nederlandse onderhandelingsdelegatie een akkoord had bereikt met de Republiek begon de publieke opinie in Nederland zich te roeren. In gemeenten als Assen, Zwolle, Dokkum en Utrecht organiseerden lokale antirevolutionaire en christelijk-historische kiesverenigingen een protest-bijeenkomst.[104] Een hoogtepunt was de bijeenkomst in de grote zaal van de Haagse Dierentuin op 4 december waar Tilanus en J. Schouten, partij- en fractievoorzitter van de ARP, spraken. De NCRV zond de redevoeringen rechtstreeks uit. Al enkele

dagen voor de bijeenkomst waren de toegangskaarten uitverkocht. Honderden belangstellenden moesten genoegen nemen met een plaats op de wachtlijst.[105]

Deze buitenparlementaire acties waren voor de CHU niet alleen een middel om uiting te geven aan het christelijk-historische ongenoegen over het regeringsbeleid, maar ook een poging het grote kamerdebat over het Akkoord van Linggadjati te beïnvloeden dat op 17 december zou beginnen. Het gekozen instrument stond op gespannen voet met de waarden waar de CHU normaal voor stond, namelijk gouvernementeel en afstand tot de kiezers bewarend. Debatten en kritiek op het regeringsbeleid behoorden volgens de christelijk-historische normen in de Kamer thuis en niet op straat. Tilanus voelde deze spanning ook en wilde daarom op de bijeenkomst in de Haagse Dierentuin ook niet van een protestvergadering spreken, maar van een getuigenis. Om zijn optreden te rechtvaardigen, zocht hij aansluiting bij een mijlpaal uit het protestants-christelijk verleden. 'Evenals in 1878 bij de aanneming van de Schoolwet-Kappeyne', zo hield hij zijn gehoor voor, 'toen het gehele Christenvolk in verzet kwam en een petitionnement, door duizenden getekend op 3 augustus aan Koning Willem III werd aangeboden, zou nu een dergelijke actie op aller medewerking kunnen rekenen.'[106] Toen enkele dagen later een handtekeningenactie tot handhaving van de rijkseenheid werd gestart, kon dit initiatief dan ook op warme ondersteuning van de christelijk-historische pers rekenen.[107]

Het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid kanaliseerde een belangrijk deel van de verontwaardigde publieke opinie. Voorzitter van dit comité was oud-premier P.S. Gerbrandy.[108] De christelijk-historische inbreng was niet onbelangrijk. Gerretson werd de belangrijkste ideoloog van het comité en Tilanus verbond zich aan een gelieerd Politiek Comité. Tot aan de eerste 'politionele actie' in juli 1947 zou de CHU samen met de ARP en het Comité Rijkseenheid nog veelvuldig bijeenkomsten organiseren waarin opgeroepen werd tot het herstel van orde en rust door het Nederlandse leger.

De eerste politionele actie was een reactie op de vele bestandschendingen van republikeinse zijde en een poging om de schatkist te vullen door economisch aantrekkelijke gebieden weer onder Nederlands gezag te brengen. De CHU juichte het optreden van het Nederlandse leger uiteraard toe, wat de partij weer dichter bij de regering bracht. De christelijk-historische pers benadrukte dat dit de enig juiste koers was. De republikeinen waren immers niets meer dan een revolutionaire beweging met fascistische tendensen.[109] De eensgezindheid was echter maar van korte duur. De wapenstilstand en de nieuw ingezette onderhandelingen die in januari 1948 tot de Renvilleovereenkomst zouden leiden, dreven de CHU en de regering opnieuw uit elkaar.

De geheimzinnigheid waarmee de onderhandelingen op het oorlogsschip Renville waren omgeven, ontmoette veel kritiek in de christelijk-historische pers. *Koningin en Vaderland* wees erop dat de Kamerleden vaak niet meer wisten dan de gemiddelde krantenlezer. De regeringspartijen verwierpen consequent alle moties van de oppositie. De redactie schuwde in dit verband zelfs een vergelijking

met de toestand in voormalig nazi-Duitsland niet: 'Onwillekeurig moesten we dezer dagen in verband met deze dingen heel vaak denken aan de Rijksdag in Hitlers dagen, die ook niet anders te doen had dan te applaudisseren op genomen besluiten.'[110] Een opmerkelijk harde opstelling.

Volgens de Renvilleovereenkomst zou er een Nederlands-Indonesische Unie komen die uit twee soevereine staten zou bestaan: het Koninkrijk der Nederlanden en de Verenigde Staten van Indonesië. Aan het hoofd van deze unie zouden koningin Wilhelmina en haar troonopvolgers komen. De rijkseenheid zou met deze overeenkomst definitief verbroken worden en dat wierp de vraag op of de CHU moest volharden in haar verzet, of dat de nieuwe situatie moest worden aanvaard. Tegen deze achtergrond liet Tilanus in het voorjaar van 1948 zijn onverzettelijke houding varen. Op de Algemene Vergadering van maart 1948 verwierp hij weliswaar het regeringsbeleid opnieuw, maar besloot hij zijn redevoering met de opmerking dat we nu verder moesten.[111] Weinig toehoorders zullen op dat moment de werkelijke betekenis van deze woorden hebben begrepen.

Om de nieuwe staatkundige verhoudingen tussen Nederland en Indonesië mogelijk te maken, was er een grondwetsherziening nodig. De CHU-fracties in de Eerste en Tweede Kamer bleken bereid de herziening te steunen wanneer de regering het zogenaamde kroonamendement van Tilanus zou steunen. Volgens dit amendement was de voorgestelde Nederlands-Indonesische Unie te veel een personele unie en te weinig een staatkundige eenheid. Het kroonamendement stelde daarom nadrukkelijk dat beide rijksdelen onder dezelfde kroon zouden vallen. Zo zou er dan toch nog een vorm van rijkseenheid blijven bestaan. Het amendement werd aangenomen, waarna de CHU-fracties de herziening in eerste lezing steunden.

De verkiezingen in juli 1948, die door de grondwetsherziening noodzakelijk waren geworden, leverden de CHU een zetel winst op. De steun aan de grondwetsherziening had de Unie geen electorale schade toegebracht. De kritiek binnen de partij nam echter langzaam toe. De critici beschouwden de grondwetsherziening als een legalisering van de revolutie. Ook de CHU had nu de Republiek erkend.[112] De kritiek nam verder toe toen de CHU na de verkiezingen tot het kabinet-Drees-Van Schaik toetrad. Dit maakte de partij medeverantwoordelijk voor het regeringsbeleid inzake Indonesië. Aanvankelijk veroorzaakte dit weinig problemen omdat in het regeringsbeleid een verharding was opgetreden. Zo was Van Mook vervangen door Beel, die een minder tegemoetkomende houding aannam. In december 1948 volgde bovendien de tweede politionele actie die een militair succes was. Onder internationale druk moest het militaire optreden echter gestaakt worden.

Opnieuw moest Nederland aan de onderhandelingstafel plaatsnemen. De onderhandelaars spraken over een directe en snelle onafhankelijkheid van Indonesië. Het was de critici binnen de CHU duidelijk dat van een 'zware' Nederlands-Indonesische Unie geen sprake zou zijn wanneer op deze weg werd voortgegaan. In maart 1949 kwamen daarom Gerretson, Kamerlid Schmal en H.A. Lunshof bijeen

om een plan de campagne tegen de koers van Tilanus op te stellen. Lunshof was hoofdredacteur van het dagblad *De Nederlander* en *Elseviers Weekblad*. Het dagblad *De Nederlander* was in 1946 heropgericht nadat de oorspronkelijke uitgave, zoals we eerder hebben gezien, door de vernieuwers binnen de CHU was overgenomen. Succesvol was het heropgerichte dagblad niet. In april 1949 zou het aan financiële problemen ten onder gaan.

Op de Algemene Vergadering van april 1949 hielden Gerretson en het Eerste Kamerlid J. Reijers felle speeches tegen de koers van Tilanus. Deze verdedigde zich door erop te wijzen dat de geschiedenis de uiting is van Gods leiding met de volkeren. Zonder het zo te zeggen, kon dat uitgelegd worden alsof ook de Republiek en de Indonesische onafhankelijkheid door God waren gewild. De deelname van de CHU aan het kabinet vond Tilanus gerechtvaardigd doordat de Unie na de oorlog steeds had geijverd voor een zo breed mogelijk samengesteld kabinet. Toen dat kabinet er dan eindelijk kwam, had de CHU zich niet afzijdig kunnen houden. Na zijn verdediging liep de Algemene Vergadering ten einde. Aan een politiek oordeel kwam de vergadering wegens tijdgebrek niet meer toe. Wel werd de aanwezigen toegezegd dat binnenkort een buitengewone Algemene Vergadering zou worden uitgeschreven over de houding van de CHU met betrekking tot Indonesië.

Deze buitengewone Algemene Vergadering zou echter pas eind oktober bijeenkomen. De critici waren laaiend. Niet ten onrechte waren zij van mening dat de belangrijkste beslissingen in de onderhandelingen met de Republiek al waren genomen. In mei was er immers een voorlopig akkoord met de Republiek totstandgekomen. Eind augustus had de Ronde Tafel Conferentie (RTC) een aanvang genomen. Het was inderdaad onwaarschijnlijk dat de vergadering, zoals de critici beweerden, in dit stadium nog invloed kon uitoefenen op het verloop van de onderhandelingen. Niettemin grepen ze de gelegenheid aan om hun ongenoegen te spuien. Het hoofdbestuur zag dat aankomen en verklaarde de vergadering tot een besloten bijeenkomst om zo in ieder geval de pers buiten de deur te houden.

Half oktober hadden Gerretson en Lunshof samen met 28 medestanders een circulaire aan het hoofdbestuur en aan alle kiesverenigingen gestuurd waarin zij constateerden dat het kroonamendement van Tilanus door de ontwikkelingen was ingehaald. Volgens de auteurs restte de CHU niets anders dan de soevereiniteitsoverdracht af te wijzen en het vertrouwen in de regering op te zeggen.[113] Met genoegen werd geconstateerd dat F.H. van de Wetering in een redevoering in de Tweede Kamer zijn vertrouwen al had opgezegd.[114]

De vergadering trok veel belangstellenden. Meer dan 1000 afgevaardigden waren opgekomen. Tilanus stelde in zijn openingswoord dat de vergadering bijeen was geroepen vanwege de bepaling in de statuten dat de Algemene Vergadering de politieke lijn vaststelde.[115] Dit artikel gaf de vergadering in principe de mogelijkheid de koers van de CHU uit te zetten, maar wat Tilanus met de ene hand gaf, nam hij met de andere weer terug. Het doel van de bijeenkomst kon volgens hem namelijk niet zijn dat de Kamerleden gebonden werden door een uitspraak van

de vergadering. De onafhankelijkheid van de gekozenen mocht niet aangetast worden. Tilanus betwijfelde ten overstaan van de vergadering of een duizendkoppige menigte wel tot een evenwichtige uitspraak in staat was. Het doel van de vergadering kon volgens hem alleen zijn om de Kamerleden kennis te laten nemen van de verschillende meningen binnen de Unie.

Na Tilanus zou Gerretson spreken. Voordat deze het woord kreeg, probeerde Tilanus hem echter in een kwaad daglicht te stellen door de aanwezigen te herinneren aan de beledigingen die Gerretson enkele dagen eerder in een protestvergadering had uitgesproken aan het adres van de Kamerleden Wttewaall van Stoetwegen, Van de Wetering en Kikkert. Op enigszins badinerende toon vroeg Tilanus de vergadering of hij Gerretson na diens beledigingen wel het woord kon geven. Vanuit de zaal klonken instemmende en afkeurende kreten op. Nadat het weer rustig was geworden, kreeg Gerretson eindelijk het woord. Tilanus was in zijn opzet geslaagd want Gerretson voelde zich gedwongen tegenover de vergadering zijn verontschuldigingen te maken over zijn uitlatingen enkele dagen eerder.[116]

Toch slaagde Gerretson erin zijn kritiek onder de aandacht van het publiek te brengen. Hij stelde dat Tilanus zich aan het politieke oordeel van de vergadering moest onderwerpen. Zou hij dat weigeren, dan stelde hij zich willens en wetens buiten de CHU. Veel van de volgende sprekers ondersteunden zijn betoog. Deze sprekers ijverden voor het loslaten van de regering en het vasthouden aan de kroon, ofwel aan een of andere vorm van rijkseenheid. De pleidooien werden meestal begeleid door instemmend geroep vanuit de zaal. Na de pauze trok vooral de rede van Eerste Kamerlid R. Pollema de aandacht. Hij kondigde aan dat de CHU-fractie uit de Eerste Kamer tegen de soevereiniteitsoverdracht zou stemmen.

Tilanus hield de slotbeschouwing. Hij waarschuwde de vergadering voor onderschatting van de kracht van het nationalisme. Nederland leefde volgens hem nog te veel in een koloniale gedachtegang. Volgens Tilanus bestond er geen alternatief voor de resultaten die de RTC zou brengen. Het bleek dat Tilanus meer steun onder de aanwezigen had dan het rumoer had doen vermoeden, want een motie om de parlementaire steun aan de regering op te zeggen, werd met een tweederde meerderheid verworpen. De Kamerleden bleven dus vrij om naar eigen inzicht te stemmen. Dat bleek ook bij de stemming over de soevereiniteitsoverdracht in december. Vier van de negen Tweede Kamerleden, Tilanus, Van de Wetering, Wttewaall van Stoetwegen en Kikkert, stemden voor de overdracht, terwijl de overige vijf tegen stemden. De gehele Eerste Kamerfractie stemde, zoals aangekondigd, tegen. Zo eensgezind als de CHU in 1946 nog het Akkoord van Linggadjati had verworpen, zo verdeeld was de partij na drie jaar onderhandelen en vechten.

Welke heftige emoties de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd binnen de Unie opriep, bleek uit de brieven die Tilanus ontving nadat het ook voor de achterban duidelijk was geworden dat er geen sprake zou zijn van een 'zware' Nederlands-Indonesische Unie. Zo schreef J. Kalt half november aan Tilanus: 'Door Uw deelneming aan de R.T.C. heeft U met vertegenwoordigers van *Satan* gesproken,

met communisten, nihilisten, crimineel aangelegde individuen.'[117] C. den Brave uit Zaandam wees Tilanus op de rekenschap die hij tegenover God schuldig zou zijn: 'Wilt Gij bij de stemming over de Indonesische kwestie bedenken dat *niet* de grondwet of 't Ned. volk maar dat *God* U later rekenschap zal vragen of gij medehielp aan 't verraad dat deze regering 't Indonesisch volk aandoet.'[118] B. Brongers en 67 andere christelijk-historische Rotterdammers spraken in een briefkaart 'hun grote verachting uit voor Tilanus, als schender van de eed op de Grondwet en beloven plechtig, in vergadering bijeen, geen lijst meer te zullen stemmen waarop de naam Tilanus voorkomt.'[119]

Naast deze negatieve reacties waren er ook leden die Tilanus een hart onder de riem wilden steken. Zo schreef H. Lier uit Zutphen dat hij eerst achter de opvattingen van het Comité Rijkseenheid had gestaan, maar na gesprekken met personen die uit Indonesië waren teruggekeerd tot de conclusie was gekomen dat die opvattingen vooral aansloegen bij hen die nooit in Indonesië waren geweest.[120] Ook de afdeling Ridderkerk stond achter Tilanus. De kiesvereniging achtte onafhankelijkheid onvermijdelijk. Eens had Nederland Indonesië bezet maar nu de drang naar zelfstandigheid was ontwaakt, viel daar weinig meer tegen in te brengen. 'Het oude heeft afgedaan en ook wij hebben ons aan te passen aan het nieuwe', zo stelde de afdeling berustend vast.[121]

Na de soevereiniteitsoverdracht in december 1949 bedaarden de gemoederen wel, maar bleef er ook een sluimerende onvrede over de wijze waarop het conflict was beslecht. Dit had te maken met de wijze waarop Tilanus de buitengewone vergadering had geleid. Vooral het feit dat hij daar met twee petten had gezeten, riep veel ergernis op. Tilanus had namelijk als partijvoorzitter de regie in handen gehad over de wijze waarop fractievoorzitter Tilanus verantwoording moest afleggen.[122] Zo stelde de kiesvereniging Den Haag III dat de Algemene Vergadering geen politieke lijn kon bepalen wanneer 46 sprekers ieder maar vijf minuten kregen, zoals in oktober was gebeurd. Dit kon natuurlijk worden afgedaan als een organisatorische miskleun van de voorzitter, maar dat Tilanus daar als fractievoorzitter wel eens belang bij zou kunnen hebben gehad, gaf menigeen te denken.

Gerretson en zijn medestanders bleven ook na hun nederlaag oppositie voeren. De criticus had het vuurtje brandende gehouden met een reeks artikelen waarin hij op de gebeurtenissen terugblikte. Deze artikelen werden gebundeld tot een brochure waarin Gerretson stelde dat Tilanus zich door zijn dictatoriale optreden onmogelijk had gemaakt voor een democratische partij als de CHU. Om deze reden diende hij af te treden als partij- en fractievoorzitter.[123]

Gesteund door de instemmende commentaren in de christelijk-historische pers ondernamen Gerretson en zijn medestanders een poging om met Tilanus af te rekenen tijdens de kandidaatstelling voor de verkiezingen van 1952. Het organiseren van een dergelijke actie behoorde echter niet tot de sterkste kanten van de oppositie. Pas in december 1951 werden de eerste voorbereidingen getroffen.[124] De oppositie probeerde de afgevaardigden op de groepsvergaderingen te bewegen hun stem niet op Tilanus uit te brengen. Hoewel de poging hier en daar succes had, was de

totaaluitslag een overwinning voor Tilanus. Opnieuw werd hij lijsttrekker van de CHU. Net als de Malcontenten en de Goedgezinden uit het interbellum ging ook ditmaal de oppositie ten onder aan het onvermogen om zich met het politieke handwerk in te laten.

De Indonesische onafhankelijkheid had de CHU geconfronteerd met een spanningsveld in haar uitgangspunten waaraan al lange tijd nauwelijks meer aandacht was besteed, namelijk de spanning tussen een principieel verwerpen van de revolutie en de erkenning van Gods leiding in de geschiedenis der volkeren. Gerretson had dit onderwerp in januari 1946 als eerste aangesneden. Hij had daarin erkend dat revolutie in bepaalde gevallen legitiem kon zijn. Dat was echter niet van toepassing op de Indonesische revolutie omdat de republikeinen niet meer dan een bende ordinaire moordenaars waren.[125] Tot een discussie had het artikel niet geleid, omdat het in brede kring op instemming kon rekenen.

Naarmate het conflict voortduurde, de Indonesische onafhankelijkheid onvermijdelijker werd en Tilanus bovendien zijn standpunt begon te herzien, kwam er wel een discussie op gang. In januari 1948 wierp de redactie van *Koningin en Vaderland* de vraag op of de christelijk-historischen 'in het revolutionaire vrijheidsstreven niet een goddelijke leiding moeten zien? Kan de jongste geschiedenis zich niet evenzeer beroepen op het woord, dat ook de geschiedenis "het vlammende schrift Gods" is, evenzeer als de vroegere geschiedenis?'[126] De redactie weigerde overigens deze door haar zelf opgeworpen gedachtegang te volgen omdat het de christelijke roeping niet zou zijn het gezag te ondermijnen.

De spanning tussen gezag, revolutie en de goddelijke leiding in de geschiedenis kwam weer in het volle daglicht te staan toen Tilanus zijn ommezwaai probeerde te rechtvaardigen. Op de Algemene Vergadering in april 1949 stelde hij zijn tegenstanders de retorische vraag: 'Sluiten deze heren (…) niet de ogen voor wat zich in geheel Oost-Azië voltrekt? Wij erkennen Gods leiding in de historie der volken. Ik vraag: gaat de ontwikkeling van Azië buiten Gods leiding om?'[127] Deze impliciete gelijkstelling van de Indonesische revolutie met een van de ijkpunten van het christelijk-historische gedachtegoed, namelijk de vaderlandse opstand tegen Spanje in de zestiende eeuw, ging menigeen echter veel te ver.[128]

Midden 1950, een half jaar na de soevereiniteitsoverdracht, werd de vraag opnieuw opgeworpen. In een beschouwing stelde ene H.P. van Sinderen dat God de wereldgeschiedenis wel naar zijn doel leidde, maar dat de mens niet in staat was om in incidentele gebeurtenissen Gods hand te zien. Daarvoor was de afstand tussen God en de mens te groot. Van Sinderen nam hiermee afstand van de opvattingen van Groen van Prinsterer, die had gemeend in bepaalde gebeurtenissen als de Reformatie of de Nederlandse Opstand wel degelijk de hand van God te zien.[129] De redactie van *Koningin en Vaderland* wees op de verstrekkende consequenties van het betoog van Van Sinderen. Wie in deze gedachtegang meeging, wrikte het fundament onder het christelijk-historische program los. 'Het loslaten van de leiding Gods in het leven van elk mens en in het leven der volkeren is niet minder dan dynamiet leggen onder een van onze laatste en meest fundamentele

zekerheden.'[130] Om uit deze verwarring te ontsnappen, koos de redactie voor een opmerkelijke uitweg: vasthouden aan Gods leiding onder gelijktijdige opname van de Indonesische revolutie. 'En de ontwaking van de Aziatische landen dan?', zo sloot de redactie de discussie af. 'Was dat Gods leiding? Natuurlijk, zo antwoorden we met Groen.'[131] Zo werd de Indonesische revolutie dan niet alleen feitelijk maar ook ideologisch geaccepteerd en kreeg het een plaats binnen de christelijk-historische geschiedopvatting. Revolutie en de leiding van God in de geschiedenis der volkeren waren weer verzoend.

De Doorbraak en de Indonesische revolutie hadden de CHU in de jaren na de bevrijding langs de rand van de afgrond gevoerd. De crisis rond de Doorbraak was het ernstigst, omdat die het voortbestaan van de Unie tot inzet had. Een belangrijk deel van het christelijk-historische kader wilde de schotjesgeest opheffen en zich aansluiten bij de vernieuwingsbewegingen op politiek en kerkelijk terrein. Het conflict eindigde in een breuk, die een deel van de leiding, onder wie Tilanus, bewust nastreefde. Dat de partij niet uiteenviel, was grotendeels te danken aan de loyaliteit van de oppositie. Zij probeerde niet de oude garde opzij te zetten en werd daardoor zelf verjaagd. De crisis rond de Indonesische onafhankelijkheid was weliswaar heftig en bitter, maar het voortbestaan van de partij had niet op het spel gestaan.

Opmerkelijk is dat de CHU electoraal nauwelijks onder beide crisissen heeft geleden. De verkiezingen in 1946 leverden weliswaar maar acht zetels op, net als het vooroorlogse dieptepunt in 1937, maar de uitslag was veel beter dan menigeen had gevreesd. De acht zetels werden wel gebruikt als bewijs dat de Doorbraak een elitaire aangelegenheid was, maar zoals eerder aangetond, is dat misleidend. Per saldo had de CHU weliswaar niets verloren, maar dat saldo was hoogstwaarschijnlijk het resultaat van een uitstroom van kiezers die met de Doorbraak waren meegegaan en een instroom van kiezers uit de ARP die zich daar, nadat het Colijneffect was verdwenen, niet meer thuis hadden gevoeld. Afgaande op de verkiezingsuitslagen van 1948 en 1952 had de Indonesische onafhankelijkheid helemaal geen electorale littekens nagelaten. Integendeel zelfs, de CHU won zelfs een zetel in 1948 die ze vier jaar later vast wist te houden.

De beide crisissen hadden wel de reputatie van de CHU als gemoedelijke, redelijke en gezellige partij een slag toegebracht. De Unie sloeg in het parlement een felle oppositionele toon aan en organiseerde buiten het parlement protestbijeenkomsten. De conflicten binnen de partij werden op weinig beschaafde wijze uitgevochten en enkele deelnemers schrokken ook niet terug voor een stoot onder de gordel. Veel gewone CHU-leden ging dat te ver. Zo waren de drie bestuursleden van de kiesvereniging, de jongerengroep en de vrouwengroep uit Geldermalsen geschokt door de onverdraagzame en vijandige toon die de Algemene Vergadering van oktober 1949 had overheerst. 'Er sprak', zo schreven zij aan het hoofdbestuur, 'zo weinig eerbied uit voor de eerlijke mening van een ander. Is dat de toon, die op onze C.H.U. vergaderingen mag heersen?'[132] De briefschrijvers konden echter

voor de toekomst gerust zijn. De jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig zou de CHU zich in een oase van rust bevinden. Pas daarna zou de partij opnieuw in ruwer vaarwater belanden.

Hoofdstuk 10

Wederopbouw. De CHU in de jaren vijftig

De Doorbraak en de Indonesische kwestie hadden het voortbestaan van de CHU in gevaar gebracht. Nadat de crisissen beslecht waren, probeerde de partijleiding de onderlinge band te versterken door een reeks van regionale partij- en toogdagen te organiseren. Dit leidde in de jaren vijftig tot een opgewekt partijleven, waarin meer dan voorheen plaats werd ingeruimd voor amusement en vermaak.

Afgaande op het partijleven leek er in de jaren vijftig weinig veranderd ten opzichte van het interbellum. Toch waren er twee belangrijke verschillen die van invloed waren op het imago en functioneren van de Unie. Ten eerste was er de deelname aan de kabinetten op brede basis waardoor de CHU op den duur een wat flets imago dreigde te krijgen. Ten tweede was er het fenomeen van de 'sprekende' kerk, waardoor de relatie tussen de hervormde kerk en de CHU geregeld onder druk kwam te staan.

Vorming en vermaak. Het christelijk-historische partijleven

Een belangrijke rol in de vormgeving van het partijleven in de jaren vijftig speelden de regionale toogdagen. Zo organiseerde de Statenkring Delft in 1953 drukbezochte bezoeken aan Vlaardingen en aan de druivenkwekers in het Westland. In 1954 werd de scheepswerf Wilton-Feijenoord bezocht en een distilleerderij in Schiedam. Het jaar daarop waren de Nieuwe Kerk en het Prinsenhof in Delft aan de beurt. In 1957 bracht men een bezoek aan het nieuwe stadhuis van Vlaardingen en aan een acht verdiepingen tellend flatgebouw voor bejaarden.[1]

De regionale toogdagen werden over het algemeen goed bezocht. Zo trok de toogdag van de Statencentrale Dokkum in oktober 1957 ongeveer 500 personen. Doordat de zaal vol was, moesten veel geïnteresseerden worden teleurgesteld.[2] Het programma was gevarieerd. Naast een forum bestaande uit Statenleden trad er een muziekensemble op, evenals het toneelgezelschap 'Wâldspilers' uit Drachten.

Uitstapjes, muziek en toneel zetten de toon bij de regionale toogdagen. Zo werd een hoge opkomst behaald en kon op een gezellige dag de onderlinge band versterkt worden. Serieuzer waren de provinciale toogdagen waar ontspanning met vorming werd afgewisseld. Een voorbeeld hiervan is de provinciale Uniedag in Zuid-Holland die op 2 maart 1949 in de Haagse Dierentuin werd gehouden. De dag werd om tien uur 's ochtends geopend door dominee Jac. Poort. Tot half een waren er excursies waarbij gekozen kon worden uit een bezoek aan het Binnenhof, het Vredespaleis, het Panorama Mesdag of het Planetarium 'terwijl de dames onderwijl gelegenheid hebben om te winkelen'.[3] Na een warme lunch volgden 's middags sectievergaderingen waarin onderwerpen als de industrialisatie, het woningvraagstuk en de emigratie werden behandeld. Tijdens de avondvergadering spraken vervolgens partijleider Tilanus en de predikant H.J. Groenewegen. De toespraken werden afgewisseld met zang door een gelegenheidskoor van ongeveer 300 zangers en het Pijperscorps van 70 personen.

Om de contacten tussen de partij en de kiesverenigingen te verstevigen, werd in 1953 aan het Uniebureau een nieuwe medewerker, J. Boers, aangesteld die speciaal belast werd met de buitendienst. Het werd zijn taak om de kiesverenigingen te bezoeken en te adviseren. Dat gebeurde onder andere door het organiseren van regionale bijeenkomsten. Naast de aanstelling van Boers was ook de (her)oprichting van de Centrale Pers en Propaganda Commissie in september 1954 een poging om het partijleven te versterken.[4]

De propagandacommissie ging ambitieus van start met een wintercampagne die tienduizend nieuwe leden moest opleveren. Daarvoor werd een reeks streekvergaderingen georganiseerd waar de commissie de kiesverenigingen zou voorlichten over zaken als het organiseren van ledenvergaderingen en ledenwerving. Het leeuwendeel van dit werk kwam op de schouders van de eerdergenoemde Boers. Tussen september en december 1954 belegde hij vijftien streekvergaderingen.[5] De propagandacommissie was van mening dat er ook behoefte bestond aan een contactblad voor de leden. Een laagdrempelig, niet te duur gezinsblad waarin naast een gedegen hoofdartikel ruimte was voor allerlei mededelingen. Het plan riep weinig weerstand op en al op de Algemene Vergadering van april 1955 kon het proefnummer van *Binding* worden gepresenteerd.[6]

Net als vóór de oorlog was de jaarlijkse Algemene Vergadering de nationale toogdag waarop de CHU zich niet alleen aan haar achterban presenteerde, maar ook aan de buitenwereld. Op de vergadering ontmoetten de afgevaardigden van de kiesverenigingen de nationale partijelite van Kamerleden, bewindslieden en hoofdbestuursleden. Secretaris J.W. van Gelder roemde in een radiorede in juni 1959 de eigen sfeer die de vergaderingen van de Unie kenmerkten. Geen sfeer van luidruchtigheid, maar van elkaar proberen en willen begrijpen.[7] Een sfeer die niet voortkwam uit de gezamenlijke instemming met een zakelijk programma, maar uit de geest waardoor men gezamenlijk werd bezield.

Het karakteristieke van een christelijk-historische Algemene Vergadering werd bij voorkeur uitgedrukt in huiselijke termen. Zo werd in 1955 in een terugblik op de laatstgehouden vergadering geschreven: 'handen worden gedrukt, een lach klinkt op en over en weer wordt druk geïnformeerd naar familie- en Unie-aangelegenheden. Eigenlijk is 't een grote familiedag voor allen van Christelijk-Historische bloede.'[8] Niet iedereen was overigens zo lyrisch over het christelijk-historische gemeenschapsgevoel. Het jonge lid G. Swaan, die de Algemene Vergadering in 1959 had bezocht, keerde met een heel ander gevoel huiswaarts. Hij had zich geërgerd aan het rumoer dat aanhield toen de voorzitter de vergadering met gebed had geopend. Maar vooral had het hem gestoord dat verschillende bestuursleden een krant zaten te lezen toen de afgevaardigden van de kiesverenigingen het woord voerden.[9]

Een Algemene Vergadering in de jaren 1950 had hetzelfde vertrouwde verloop als tijdens het interbellum. Zo werden in 1955 na binnenkomst in de vergaderzaal staand twee coupletten van de 89ste psalm gezongen, gevolgd door gebed. Daarna las de voorzitter uit Hebreeën 13. Na deze opening van de vergadering volgde de politieke rede van de voorzitter, waarin hij terugblikte op het afgelopen jaar. Vervolgens werden de kaderleden herdacht die het afgelopen jaar waren overleden. Hun namen werden opgelezen, gevolgd door een korte typering van persoonlijkheid en werkzaamheid. Traditiegetrouw volgde aan het einde van de vergadering een aanhankelijkheidsverklaring aan het Oranjehuis en werd het traditionele telegram aan de koningin voorgelezen. De vergadering werd besloten met twee coupletten uit het Wilhemus.[10]

Hoewel de opkomst bij de Algemene Vergadering over het algemeen bevredigend was, ontstond er aan het einde van de jaren vijftig toch wat slijtage. De niet bijzonder goed gevulde zaal op de buitengewone Algemene Vergadering van maart 1959 leidde tot een rondschrijven van het dagelijks bestuur aan de kiesverenigingen om in het vervolg zorg te dragen voor een goede opkomst.[11] De matheid hield echter aan, zodat in 1963 de Algemene Vergadering gesplitst werd in een huishoudelijke vergadering en een feestelijke toogdag. Op de avond voorafgaande aan de toogdag werden de voorstellen van de kiesverenigingen behandeld en werd het financieel verslag vastgesteld. Op de toogdag volgde op de traditionele opening met gebed en bijbellezing, solozang met pianobegeleiding. De toespraken die daarop volgden van Beernink, minister van Economische Zaken J.W. de Pous en Van Niftrik werden steeds afgewisseld met muzikale uitvoeringen.[12] In navolging van de regionale toogdagen was ook het programma van de Algemene Vergadering aantrekkelijker gemaakt door meer aandacht te besteden aan amusement. Het voor veel leden saaie huishoudelijke deel was weggestopt in een avondvergadering waar veel afgevaardigden verstek lieten gaan. Zij kwamen liever de volgende dag naar de toogdag.

Waar de partijleiding de Algemene Vergadering in de eerste plaats als een wapenschouw opvatte, was de jaarlijkse zomerconferentie veel meer een bijeenkomst voor de partijleden. De zomerconferentie moest tot uitdrukking brengen

dat de CHU een volkspartij was, waar 'eenvoudigen en groten in den lande werkelijk samen-zijn'.[13] In 1956 was de zomerconferentie verplaatst van Lunteren naar Woudschoten in Zeist. De belangrijkste reden voor de verhuizing was dat 'Lunteren' van eigenaar was gewisseld waarbij van de gelegenheid gebruik werd gemaakt om naar een accommodatie om te kijken die meer ruimte en comfort bood. De zomerconferenties trokken meestal rond de 150 leden die drie dagen aanwezig waren. Aangevuld met de zogenaamde 'avondmensen' kon dat aantal oplopen tot ongeveer 200. De conferentie had een aantal traditionele elementen, zoals de avondwandeling. Andere traditionele elementen waren het kampvuur waarmee de volle dag van de driedaagse bijeenkomst werd afgesloten, en het uitstapje. In 1959 was dat bijvoorbeeld een rondvaart op de Loosdrechtse plassen.

Het beeld van de zomerconferentie als plek waar de volkspartij tot leven kwam, werd actief uitgedragen. Zo schreef A.J. van Dulst in september 1957 in *Binding* over de zomerconferentie: 'Beléév het feest van de echt christelijk-historische gemoedelijkheid, waarbij kamerleden, landbouwers, ambtenaren, burgemeesters, arbeiders, middenstanders en huisvrouwen met elkaar omgaan in zo'n prettige sfeer, dat U voelt, proeft, ziet en bemerkt: onze Unie is een volkspartij van de beste soort'.[14] Of de deelnemers inderdaad uit alle lagen van de bevolking afkomstig waren, kunnen we bekijken aan de hand van de bezoekerslijst van 1963.

Iets meer dan 140 leden bezochten dat jaar de zomerconferentie. Onder de bezoekers waren 37 vrouwen, onder wie 33 gehuwden. Van deze 33 getrouwde vrouwen vergezelden er 29 hun echtgenoot. Onder de vier ongehuwde bezoeksters waren twee bekende Unievrouwen: Kamerlid Wttewaall van Stoetwegen en Th. E. Vroegop, de drijvende kracht achter het Uniebureau. Van de 105 mannelijke bezoekers waren er 21 lid van de Tweede Kamer, het Uniebureau of het Hoofdbestuur. Dertien andere bezoekers waren actief als wethouder, raadslid of Statenlid. Verder waren 29 bezoekers voorzitter, secretaris of penningmeester van een kiesvereniging. Eén mannelijke bezoeker vergezelde zijn vrouw. Van de overige 48 mannelijke bezoekers konden geen nadere gegevens worden achterhaald. Dat betekent niet dat dit allemaal gewone leden waren, omdat de jaarboekjes van CHU niet de namen van de gewone bestuursleden van de kiesverenigingen vermelden. De bezoekers van de zomerconferentie kunnen moeilijk beschouwd worden als representatief voor een volkspartij, zoals Van Dulst die had omschreven. Gewone leden, die geen functie binnen de partij bekleedden of geen zitting hadden in een vertegenwoordigend orgaan, waren een kleine minderheid. Het merendeel van de vrouwelijke bezoekers was ongetwijfeld huisvrouw, maar ze bezochten de zomerconferentie niet in die hoedanigheid, maar als 'vrouw van'. De zomerconferentie trok vooral, zoals wel te verwachten was, kader uit de middenklasse of de hogere kringen.

De Algemene Vergadering en de zomerconferentie waren, hoe belangrijk ook voor de beeldvorming, eenmalige jaarlijkse evenementen en daardoor te weinig frequent om als fundament voor het partijleven te kunnen dienen. Het partijleven van de meeste leden speelde zich af rond de lokale kiesvereniging. De levendigheid

en intensiteit van het lokale partijleven varieerde sterk. In een bolwerk als Katwijk werden de ledenvergaderingen goed bezocht. Ongetwijfeld had het regelmatig vertonen van films over het koningshuis daarop een positieve invloed. Zo werden in 1956 films vertoond over de reis van koningin Juliana naar Suriname en de Nederlandse Antillen en over Prinsjesdag.[15]

In Amsterdam daarentegen, waar de CHU vanouds slechte verkiezingsresultaten behaalde, stelde het partijleven weinig voor. In de woorden van predikant K.A. Abelsma, die begin 1957 op zijn tijd in Amsterdam terugkeek: 'Wij zijn de partij van de sigaar. (…) Ik herinner mij de vergaderingen van een Amsterdamse kiesvereniging die twee of driemaal per jaar gehouden werden. Ze werden bezocht door zegge en schrijven zes 'heren'. Natuurlijk waren het héren, want wij zijn een nette en deftige partij. Een partij met decorum, zoals de Hervormde Kerk een kerk met decorum is.'[16] Abelsma wees erop dat hij dit decorum wel waardeerde, maar dat het tegelijkertijd toch niet meer dan façade was, waarachter een leegte schuilging. Veel hervormden hadden de CHU verlaten, want die waren niet meer warm te maken met sigarenrook.

Zeven jaar later was de situatie in Amsterdam niet verbeterd, maar eerder verslechterd. De stad telde zeven kiesverenigingen met in totaal vijfhonderd leden. De meeste kiesverenigingen leidden een dommelend bestaan. In een artikel in *Binding* uit maart 1964 werden hiervoor drie oorzaken aangewezen. Allereerst de historische erfenis. Lange tijd was de Amsterdamse kiesvereniging een regentenpartij die weinig interesse had in het werven van leden. Vervolgens had de Doorbraak in Amsterdam nogal wat predikanten en lidmaten meegenomen. En als laatste oorzaak was er het gebrek aan medewerking vanuit de hervormde kerk waardoor 'het vrijwel ondoenlijk [wordt] in de onmetelijke huizenzee van de zich steeds uitbreidende stad hen op te sporen, die blijkens de laatste kamerverkiezingen in toenemende mate hun vertrouwen aan de CHU wilden schenken'.[17] Christelijk-historische kiezers waren er wel in Amsterdam, maar de bestuursleden slaagden er niet in met hen in contact te komen.

Wederopbouw in Delft

Een tussenpositie tussen Katwijk en Amsterdam nam de kiesvereniging Delft in. Nadat de afdeling zich in april 1946 weer achter de nationale partijleiding had geschaard, was het zaak de kiesvereniging weer op te bouwen en een eigen plaats in het lokale politieke leven in te nemen. Uitnodigingen van de lokale afdeling van de NVB om gezamenlijke vergaderingen te organiseren, werden afgewezen, evenals een aanbod van de ARP om bij de gemeenteraadsverkiezingen samen te werken.

Een rustige wederopbouw zat er voor de afdeling Delft echter niet in. Alle hens moesten aan dek, want voor half mei 1946 stonden er Kamerverkiezingen op het programma, eind mei gevolgd door Statenverkiezingen, terwijl eind juli de ver-

kiezingstijd werd afgesloten met raadsverkiezingen. De korte voorbereidingstijd bleek eerder een voordeel dan een nadeel te zijn, omdat de noodzaak de schouders eronder te zetten ervoor zorgde dat de afdeling weer snel functioneerde. Het hoogtepunt voor elke afdeling was nu eenmaal de verkiezingstijd. Daar moest getoond worden over hoeveel steun en energie een afdeling beschikte.

Het mobiliseren van alle krachten en sympathisanten voor de verkiezingen zorgde ervoor dat met een ledenaantal van 154 aan het eind van 1946 het vooroorlogse peil weer was bereikt. Het aantal leden steeg daarna tot 220 in 1950, wat ongeveer gelijk lag aan de hoogste aantallen vóór 1940. Daarmee was de groei er echter nog niet uit. Tussen 1953 en 1967 schommelde het ledenaantal tussen de 250 en 270. Hiermee lag de organisatiegraad in de jaren vijftig met ruim 10% op het vooroorlogse niveau.[18] Doordat het ledental daarna niet meer toenam, maar de bevolking en het aantal stemmen wel, daalde de organisatiegraad op termijn weer. In 1967 behaalde de CHU in Delft bij de Kamerverkiezingen 3072 stemmen, terwijl de afdeling 250 leden telde. Daarmee was de organisatiegraad gedaald tot iets meer dan 8%.

Ondanks de vliegende start in 1946 en het snel oplopend aantal leden verviel het partijleven weer snel in het bekende vooroorlogse patroon: een kleine groep leden die trouw de vergaderingen bezocht en een grote groep leden, die zijn of haar gezicht bijna nooit liet zien. Zo trok een lezing van partijsecretaris Beernink in maart 1947 slechts negentien belangstellenden, onder wie het volledige bestuur.[19] Het bestuur poogde de ledenvergaderingen aantrekkelijker te maken door de voorzitter van de christelijk-historische raadsfractie, de arts D.P. Kok, mondeling verslag te laten doen van het voorgevallene in de gemeenteraad, en door de leden gelegenheid te geven vragen te stellen over gemeentelijke kwesties.[20] Deze forum- of praatavonden, zoals ze werden genoemd, trokken tijdelijk wel meer belangstelling, maar konden uiteindelijk toch niet blijvend voor een verhoogde betrokkenheid zorgen. Na verloop van tijd verdwenen ze dan ook weer.

Ook na de oorlog putte het hervormde verenigingsleven in Delft, waaronder de CHU, voor haar bestuursleden uit hetzelfde kleine groepje personen. Dat leidde net als tijdens het interbellum geregeld tot onderlinge concurrentie. Zo legde in november 1946 de secretaris van de afdeling zijn functie neer omdat hij moest kiezen tussen het secretariaat van de kiesvereniging en dat van wijk II van de Nederlandse Hervormde Kerk. Hij koos voor de laatste functie 'omdat het kerkelijk werk voor hem prevaleert boven de politiek'.[21]

Het beperkte reservoir aan bestuursleden had tot gevolg dat er zuinig met hen omgesprongen werd. Toen bijvoorbeeld in november 1951 tijdens de stemming voor de groslijst voor de Kamerverkiezingen van het jaar daarop Tilanus niet op de lijst voorkwam, bood voorzitter Snijders zijn ontslag aan. Hij vond de uitslag een onacceptabele belediging voor de partijvoorzitter. Daar schrokken de leden nogal van. Niet alleen was Snijders al sinds 1936 voorzitter, maar ook was hij de drijfveer achter de meeste activiteiten van de afdeling. Pragmatisch besloot de ledenvergadering daarom bij de eerstvolgende vergadering de stemming voor de

groslijst om een technische futiliteit ongeldig te verklaren. Bij de nieuwe stemming werd Tilanus toch gekozen voor de groslijst, waarna de vergadering de voorzitter verzocht zijn ontslag in te trekken. Aan dit verzoek voldeed Snijders, waarna hij de afdeling nog tot begin 1960 zou leiden.[22]

In tegenstelling tot de gewone ledenvergaderingen trokken de jaarvergaderingen wel veel leden. Hier werd de opzet gehanteerd die al vóór de oorlog incidenteel was beproefd, maar door geldgebrek nooit was doorgezet. Deze opzet bestond eruit dat vóór de pauze het zakelijke gedeelte van de jaarvergadering werd afgehandeld, waarna het feestprogramma kon beginnen. In 1949 bezochten 125 van de 180 leden de jaarvergadering. Deze werd verluchtigd met een loterij waar een rollade en twee grote taarten te winnen waren, een pianouitvoering en een paar korte toneelstukjes uitgevoerd door de jongerenafdeling.[23]

In de tweede helft van de jaren vijftig begon het vermaak langzaam wat te veranderen. Waar eerst pianouitvoeringen, koorzang en toneelstukjes de boventoon hadden gevoerd, stonden nu steeds vaker filmvertoningen over het koningshuis of Zuid-Afrika op de agenda. Belangrijker dan deze vormverandering was echter dat stilaan ook het christelijke repertoire werd verlaten. Zo werden in 1957 stukjes opgevoerd van Godfried Bomans en Annie M.G. Schmidt, terwijl in 1960 cabaretgezelschap Confetti werd ingehuurd.[24] De jaarvergadering van 1962 werd opgeluisterd met een eenakter van Tsjechov.[25] Vermaak dat enkele decennia eerder als niet-passend voor een protestants-christelijke vereniging zou zijn beschouwd. Deze voorbeelden mogen overigens niet de suggestie wekken alsof de Delftse afdeling van de CHU haar christelijk karakter aan het verliezen was. Dat was zeker niet het geval. Zo werd elke vergadering geopend met gebed en bijbellezing, terwijl de aanhankelijkheid aan het Huis van Oranje getoond werd door het zingen van enkele coupletten van het Wilhelmus. Wat de voorbeelden echter wel laten zien, is dat de afdeling Delft vanaf het midden van de jaren vijftig over traditionele afscheidingen heen begon te kijken.

Ook op het terrein van de verkiezingscampagnes bestond er na de oorlog veel continuïteit met de vooroorlogse periode. De christelijk-historische campagne bestond voornamelijk uit het verspreiden van verkiezingskranten, advertenties in kerkblaadjes en raam- en aanplakbiljetten. Zo werden in 1946 17.000 verkiezingsnummers en driehonderd kleine en honderd grote aanplakbiljetten verspreid. Incidenteel, zoals in 1948, trok een handwagen door de stad beplakt met biljetten voor Tilanus.[26] Ook werd de gewoonte voortgezet om tijdens verkiezingen niet in debat te treden met andere partijen. In de eerste jaren na de oorlog kwamen er vooral vanuit de Protestantse Werkgemeenschap van de PvdA verzoeken tot het organiseren van gemeenschappelijke vergaderingen of debatvergaderingen. In navolging van het advies van het dagelijks bestuur van de Unie wees de afdeling Delft deze uitnodigingen consequent af. Er was maar één plaats om te debatteren, en dat was het parlement.[27]

Hoewel de christelijk-historische verkiezingscampagne niet bepaald als kostbaar kan worden aangemerkt, was er toch altijd gebrek aan geld. De drie verkiezingen

in 1946 zorgden voor een forse schuld. Na de tweede verkiezing van dat jaar werd besloten dat elk bestuurslid persoonlijk bij enkele leden moest langsgaan met het verzoek om een financiële bijdrage.[28] Om buiten de normale contributie aan extra gelden te komen, werd eind 1946 een propagandacommissie opgericht. Het begin was veelbelovend. Al in februari 1947 hadden veertig personen zich bereid verklaard aan het verkiezingsfonds te doneren. Gezamenlijk leverde dit 158 gulden op.[29]

Toch bracht het verkiezingsfonds niet die verlichting waarop was gehoopt. Ook in de volgende jaren werden de mogelijkheden van de verkiezingscampagne bepaald door de beperkte financiële mogelijkheden. De samenwerking met de antirevolutionairen tijdens de raadsverkiezingen in 1958 bracht een nieuwe slag toe aan de kas. De campagne die de ARP gewend was te voeren, bleek aanzienlijk duurder dan die van de CHU, waardoor de kosten de begroting ruim overschreden. De ARP toonde zich begripvol en nam na het opmaken van de rekening twee derde van de kosten op zich. Maar zelfs het resterende derde deel was nog flink hoger dan de penningmeester van de CHU had voorzien.[30]

Hierboven is terloops al aangestipt dat er in de jaren vijftig bij de afdeling Delft een belangrijke koerswijziging ten aanzien van de ARP was opgetreden. Vlak na de bezetting had de afdeling een aanbod van de ARP om gezamenlijk op te treden, gedecideerd afgewezen. Ook op een herhaald verzoek in 1952 werd negatief gereageerd.[31] In 1957 trad er echter een kentering op. In april van dat jaar hield fractievoorzitter Kok een rede voor de ledenvergadering waarin hij de vraag opwierp of de CHU en de ARP bij de raadsverkiezingen van 1958 niet met één lijst moesten uitkomen. Hij wees daarbij op de toekomstige verkiezingen voor een Europees parlement waardoor een samengaan met andere christelijke partijen noodzakelijk zou zijn.[32]

Na deze redevoering volgden er besprekingen tussen de voorzitters van beide partijen. Deze besprekingen werden gevolgd door een bestuursvergadering van de afdeling Delft van de CHU waarbij ook de raadsleden aanwezig waren. De uitkomst was een bijna unaniem besluit tot het opstellen van een gemeenschappelijke kandidatenlijst, waarbij de plaatsen op de lijst om en om aan de ARP en de CHU werden toebedeeld. De ledenvergadering bekrachtigde het bestuursbesluit een maand later met 27 tegen 4 stemmen.[33]

Het is opmerkelijk hoe weinig woorden vuil werden gemaakt aan het besluit tot samenwerking met de ARP. En dat terwijl de voorkeur in 1945 nog meer naar de NVB was uitgegaan dan naar de antirevolutionairen, die toen als sektarisch en antithetisch waren afgeschilderd. Of de Delftse antirevolutionairen van houding waren veranderd of dat de christelijk-historischen hun oordeel hadden gewijzigd, is door een gebrek aan bronnen helaas niet meer te achterhalen. Hoe dan ook, de samenwerking zou niet meer worden verbroken. De ARP en de CHU gingen sindsdien tijdens verkiezingen en in de raadszaal als Protestants Christelijke Combinatie door het leven.

De lotgevallen van de Delftse Kiesvereniging zijn exemplarisch voor veel christelijk-historische kiesverenigingen. Overal werd geëxperimenteerd met nieuwe

vergadervormen om de aantrekkelijkheid te verhogen. Ook het Uniebureau hield zich daarmee bezig. In een circulaire uit 1959 werd de kiesverenigingen aangeraden de vergaderingen steeds vanuit een andere invalshoek te organiseren. De eerste invalshoek was de gezinsavond. Op deze avond werden voor de pauze principiële of praktisch politieke vraagstukken behandeld, terwijl er na de pauze ruimte was voor meer ontspannende activiteiten. Het tweede type vergadering was de voorlichtingsavond. Op deze vergadering stond een bepaalde groepering centraal, zoals middenstanders, agrariërs of ambtenaren. De derde vergadering was de forumavond waarop vragen aan deskundigen konden worden gesteld.[34]

Toch hadden al deze voorstellen maar matig succes. In een artikel over het attractiever maken van vergaderingen uit 1963 vroeg F.A. Kraaijeveld zich af wat hier eigenlijk nog over te zeggen viel. Zolang hij bij de CHU was, waren dergelijke vragen aan de orde geweest, maar nog niemand had de remedie tegen lauwheid gevonden. De mogelijkheden bij de CHU waren ook beperkt, omdat de partij van nature niet luidruchtig was. Bovendien, zo stelde Kraaijeveld, kon men zich afvragen of politiek en vermaak wel gecombineerd mochten worden. Zijn conclusie dat politiek uiteindelijk een ernstige zaak was en dat men van een politieke vergadering geen bonte avond mocht maken, geeft aan dat Kraaijeveld grenzen wilde stellen aan het vermaak waarmee de kiesverenigingen de leden probeerden te verleiden.[35]

De christelijk-historische jongeren en vrouwen

De christelijk-historische jongerengroepen kwamen na de bevrijding langzaam en aarzelend weer op gang. Hoewel her en der weer jongerengroepen begonnen te functioneren, bleef de heroprichting van het landelijke verband voorlopig nog even uit. Ongetwijfeld hing dit samen met de onrust binnen de Unie rond de Doorbraak. Niet toevallig werd in maart 1946, een maand nadat in de buitengewone Algemene Vergadering de voorstanders van de Doorbraak nul op het rekest hadden gekregen, de eerste landelijke groep opgezet. Drie maanden later volgde de eerste vergadering van de Federatie van Christelijk Historische Jongeren Groepen (CHJG).[36] Vanaf het voorjaar van 1947 verscheen een contactblad, dat in 1948 werd opgevolgd door een maandkrant, *De Jonge Nederlander*.

Net als tijdens het interbellum lagen de zwaartepunten van de CHJG in Friesland en Zuid-Holland. Meer dan de helft van de groepen, 45 van de 72 in 1955, was in deze twee provincies gevestigd. Het vooroorlogse ledental zou echter niet meer gehaald worden. Telde de CHJG in 1939 nog ruim 3600 leden, in 1949 was dat gezakt tot 2500. In 1955 was het aantal verder gedaald naar ongeveer 1600 leden, waarna een lichte opleving volgde tot rond de 2100 in 1963. Maar hoe dan ook, buiten Friesland en Zuid-Holland was het christelijk-historische jongerenleven meestal marginaal.

In Friesland kwamen enkele opmerkelijk grote afdelingen voor. Zo telde de afdeling Bolsward in 1955 liefst 175 en Sneek 150 leden. Hier was het draagvlak groot genoeg voor het oprichten van onderafdelingen als de muziek- en zangclub 'Conspirito' in Bolsward en de muziekclub 'Animato' in de ring Franeker. In Zuid-Holland was onder andere de 'Toneelclub' in Vlaardingen te vinden.[37] Dit waren echter uitzonderingen. Veel verenigingen kwamen niet boven de dertig leden. Bij veel kleine verenigingen ontbrak ook het draagvlak voor een opgewekt verenigingsleven.

De Federatie besteedde veel aandacht aan het opzetten en begeleiden van nieuwe groepen. In 1955 werd een handboek voor nieuwe verenigingen opgesteld. In een gedetailleerde beschrijving werd het ideaaltype van een jongerengroep ontwikkeld. Volgens dit handboek moesten in het bestuur van een jongerengroep dames en heren worden opgenomen. De voorzitter diende een man te zijn. Die zou namelijk meer gezag uitstralen waardoor veel problemen voorkomen konden worden. Het secretariaat was meer geschikt voor een vrouw, 'aangezien de dames hiervoor de geëigende karaktereigenschappen in hoge mate bezitten'.[38] Voor de functies van vicevoorzitter en penningmeester waren beide seksen geschikt.

Verder moest het bestuur zo veel mogelijk de sociale samenstelling van de groep weerspiegelen. Dit bleek echter niet gemakkelijk te realiseren. In de kantlijn van het handboek dat zich in het archief van de CHJG bevindt, staat namelijk aangetekend dat in veel groepen een bepaald milieu was oververtegenwoordigd. In de ene groep waren juist veel arbeiders lid en in de andere groep middenstanders of studenten. De verschillende sociale milieus lieten zich blijkbaar slecht mengen.

De leeftijdsgrenzen bij de CHJG waren ruim gesteld. De minimumleeftijd bedroeg 16 jaar en de maximumleeftijd 35. Ook gehuwden mochten lid zijn. De hoge maximumleeftijd betekende niet alleen dat nogal wat leden een baan hadden, maar ook dat ze al carrière aan het maken waren. Zo was in 1955 de voorzitter van de Federatie, G.A. Kluitenberg, doctor en ingenieur en verbonden aan het Lorentz-instituut voor Theoretische Natuurkunde in Leiden.

Het handboek voor nieuwe verenigingen schreef ook het ideale verloop van een vergadering voor. Een vergadering werd geopend met bijbellezen en gebed, eventueel gevolgd door gezang. Korte afgeronde verhalen uit het Nieuwe Testament genoten de voorkeur. Van groot belang was dat tijdens de vergadering met het ontwikkelingsniveau van alle leden rekening werd gehouden. De voordrachten, gesprekken en discussies mochten daarom niet al te moeilijk of abstract zijn. Wanneer daar behoefte aan bestond, konden de gevorderden aparte werkgroepen oprichten waar dieper op de materie werd ingegaan.

Binnen een vergadering moest ook ruimte voor ontspanning zijn. Als voorbeelden werden in het handboek voordrachten, toneel, film, muziek en hersengymnastiek genoemd. Ook de omgangsvormen kregen aandacht. Zo dienden de heren zich, zowel tijdens als buiten de bijeenkomsten, ridderlijk tegenover de dames te gedragen. Ter bevordering van de goede sfeer was het nodig dat de leden elkaar met hun voornaam aanspraken.

Het handboek bevatte ook een jaarkalender voor de maandelijkse ledenvergaderingen. Het seizoen werd in september geopend met de jaarvergadering, in oktober gevolgd door een spreker en ontspanning, terwijl in november een studieavond werd gehouden en in december een Sinterklaasfeest. Het nieuwe jaar werd idealiter geopend met een culturele avond, in februari volgde de familieavond, in maart een gemeenteraadsspel of een forum, in april een bekende spreker en in mei een gezamenlijke bijeenkomst met de plaatselijke kiesvereniging. In juni werd het seizoen afgesloten met een buitenvergadering.

Ondanks het handboek viel het niet mee om nieuwe groepen op te richten. Niet alleen was de animo gering, maar ook was het opvallend hoe weinig medewerking de CHJG doorgaans ontving van de kiesverenigingen. In februari 1959 werd uit Utrecht bericht dat geen enkele kiesvereniging in de provincie had gereageerd op een circulaire met een verzoek om hulp bij het oprichten van nieuwe groepen.[39] In Overijssel, een provincie waar de CHU toch bepaald geen slechte electorale resultaten behaalde, reageerde slechts één van de 75 aangeschreven kiesverenigingen op een soortgelijk verzoek.[40]

Dankzij een enquête uit 1961 is het mogelijk een glimp op te vangen van het verenigingsleven in de provincies Groningen, Friesland en Drenthe.[41] Afgezien van een paar grote afdelingen in Friesland telden de meeste groepen tussen de vijftien en dertig leden, meestal ongeveer evenveel mannen als vrouwen. Geen van de groepen organiseerde de tien ledenvergaderingen per jaar uit het handboek. Meestal bleef het aantal beperkt tot vijf à zes. Opmerkelijk is dat deze kleine groepen er regelmatig in slaagden bekende sprekers aan te trekken voor een lezing. De meeste groepen wekten in de enquêtes de indruk dat ze er ondanks de kleine ledenaantallen toch aardig in slaagden onderhoudende avonden te organiseren waar de leden met plezier kwamen.

Ondanks de geringe omvang, was de CHJG toch een belangrijke kweekvijver voor de CHU. Verschillende leden zouden later doorstromen naar de Unie, zoals D.IJ.W. de Graaff-Nauta, in 1955 vice-voorzitter van de CHJG en tussen 1986 en 1994 staatssecretaris en minister van Binnenlandse Zaken in opeenvolgende kabinetten. T. Tolman, in 1955 lid van het Federatiebestuur, was vanaf 1963 eerst lid van de Tweede Kamer en later van het Europees Parlement. D.F. van der Mei, in 1955 lid van de buitenlandcommissie van de CHJG, werd in 1956 Tweede Kamerlid en later staatssecretaris van Buitenlandse Zaken. Een ander lid van de buitenlandcommissie, W. Scholten, zou vanaf 1963 respectievelijk lid van de Tweede Kamer worden, staatssecretaris van Financiën, minister van Defensie en lid, later vicepresident van de Raad van State.

Ook de heroprichting van de Centrale van Christelijk Historische Vrouwengroepen, vaak kortweg de Centrale genoemd, verliep aarzelend. Plaatselijke groepen hervatten hun bijeenkomsten weer, maar ook hier vond de landelijke heroprichting pas plaats nadat de interne twisten binnen de CHU waren beslecht. In oktober

1946 was het zover: dertien groepen met ongeveer 450 leden sloten zich aaneen. Een jaar later werd het maandblad *Vrouwengeluiden* opgericht.

Doordat voorzitter Katz in 1941, tegen de afspraken met de fractie in, voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer had bedankt in ruil voor een pensioen, was haar rol uitgespeeld. Na de bevrijding kon zij noch als Kamerlid noch als presidente terugkeren. Onder aandrang van Tilanus werd toen het enige vrouwelijke Kamerlid namens de CHU, Wttewaall van Stoetwegen, tot presidente benoemd. De benoeming zette kwaad bloed omdat Wttewaall van Stoetwegen geen verleden had in de Centrale. Tilanus parachuteerde haar eenvoudig in de Centrale, net zoals zij een jaar eerder door Tilanus, buiten haar medeweten, als opvolgster van Katz voor het noodparlement was voorgedragen.[42] Wttewaall zou tot 1964 de Centrale voorzitten.

In de jaren vijftig telde de Centrale tegen de twintig aangesloten groepen met tussen de duizend en twaalfhonderd leden. Lang niet alle vrouwelijke leden van de CHU waren bij de Centrale aangesloten. In 1957 werd het aantal vrouwelijke leden op 2400 geschat, ongeveer 5 à 6% van het totale aantal leden.[43] Dit percentage stak nogal af bij een partij als de PVDA waar ongeveer een derde van de leden vrouw was.

De Centrale organiseerde dus ongeveer de helft van de bij de CHU aangesloten vrouwelijke leden. In werkelijkheid lag dat echter nog lager omdat een aanzienlijk deel van de leden uitsluitend bij de Centrale was aangesloten. Vanaf 1957 zou dat niet meer mogelijk zijn omdat een wijziging van de statuten er toen voor zorgde, dat elke lid van de Centrale automatisch lid werd van de CHU.[44]

Evenals de jongerengroepen waren de vrouwengroepen ongelijk verdeeld over Nederland. Zuid-Holland behoorde in 1955 met zeven van de twintig afdelingen tot de bolwerken, terwijl het electorale bolwerk Overijssel opnieuw vrijwel geheel ontbrak.[45] Daarnaast valt het op dat naast enkele traditionele bolwerken als Apeldoorn en Katwijk vooral de grotere steden goed waren vertegenwoordigd, terwijl de Unie onder stadskiezers juist niet bijzonder goed aansloeg. Zo waren er vrouwengroepen in Amsterdam (in 1953 ongeveer 80 leden), Haarlem, Leiden, Rotterdam (43 leden), Den Haag, Middelburg (29 leden), Vlissingen (58 leden), Leeuwarden (76 leden) en Groningen.[46]

Dat de Centrale relatief veel vrouwen in de grotere steden organiseerde, was geen toeval. Volgens Schokking was de patriarchale traditie in de jaren vijftig vooral op het platteland nog sterk. Politiek werd in die streken als een mannenzaak beschouwd. In de enquête die Schokking in 1955 onder vrouwengroepen hield, werd betwijfeld of er in streken als de Veluwe en de Zuid-Hollandse eilanden eigenlijk wel vrouwelijke leden te vinden waren.[47] In de grotere steden lag dat anders. Daar werd politieke participatie door vrouwen meer geaccepteerd. Vandaar de paradox dat de vrouwengroepen vooral daar te vinden waren, waar de CHU electoraal het zwakst was.

Gezien het gering aantal georganiseerde vrouwen verbaast het niet dat maar weinig vrouwen namens de CHU zitting hadden in een vertegenwoordigend lichaam

of binnen de Unie belangrijke bestuursfuncties bekleedden. In 1955 waren 12 van de 1272 christelijk-historische raadsleden vrouwelijk, ofwel 1%, terwijl één vrouw lid was van Provinciale Staten. Nog lager lag het aantal vrouwelijke bestuursleden van kiesverenigingen: veertien vrouwen waren secretaris of penningmeester, wat ongeveer 0,6% van het totaal uitmaakte.[48] Geen van hen was voorzitter. Net als in het interbellum hield het hoofdbestuur de vinger aan de pols bij de Centrale. Bij de vergaderingen van het bestuur van de Centrale met de afgevaardigden van de vrouwengroepen was steeds een gedelegeerde van het hoofdbestuur aanwezig.

De Centrale streefde ernaar de aangesloten vrouwen kennis te laten maken met het politieke leven in het licht van de christelijk-historische beginselen.[49] Net als bij de kiesverenigingen werden daartoe vergaderingen gehouden, sprekers uitgenodigd en een jaarlijkse zomerconferentie georganiseerd. Ook poogde de Centrale de aantrekkelijkheid te vergroten door het bieden van ontspanningsmogelijkheden als uitstapjes. Binnen de Unie bestond steeds de vrees dat de vrouwengroepen zouden wegglijden tot een soort dameskransjes, uitsluitend gericht op ontspanning. Volgens Wttewaall van Stoetwegen moest het bestuur tijdens haar voorzitterschap er altijd voor waken dat de gezelligheid niet de overhand kreeg.[50] Dat was volgens haar het belangrijkste motief waarom Tilanus in 1946 had doorgezet dat zij presidente zou worden. Tilanus was namelijk bang dat de Centrale zonder een directe band met de politiek een gezelligheidsvereniging zou worden.[51]

De Centrale besteedde regelmatig aandacht aan het aantal vrouwelijke kandidaten bij de verkiezingen. Binnen de Unie probeerde de Centrale het hoofdbestuur te overtuigen van de noodzaak voldoende vrouwen op de kandidatenlijsten te plaatsen, terwijl in *Vrouwengeluiden* gewezen werd op de mogelijkheid vrouwelijke kandidaten tijdens de groepsvergaderingen op een hogere plaats op de kandidatenlijsten te krijgen. De vrouwelijke kandidaten kregen op de groepsvergaderingen bij het opstellen van de kandidatenlijsten doorgaans weinig voet aan de grond. De regionale structuur van de groepsvergaderingen zorgde ervoor dat de meeste aandacht naar regionale kandidaten uitging.

Stonden de kandidatenlijsten eenmaal vast, dan konden vrouwelijke kandidaten nog door voorkeurstemmen aan een zetel worden geholpen. De Centrale wees wel eens op deze mogelijkheid, maar dat was een omstreden methode. Niet alleen lagen voorkeurstemmen gevoelig binnen andere geledingen van de Unie, maar ook de eigen achterban was er niet altijd voor geporteerd. Zo schreef de vrouwengroep Assen in 1950, met voorbijgaan van de Centrale, aan de Uniesecretaris dat zij teleurgesteld was over het voortdurende gehamer van de Centrale op het uitbrengen van voorkeurstemmen op vrouwelijke kandidaten. 'Het is noch *christelijk* noch *Christelijk-Historisch* om goede mannelijke candidaten opzij te schuiven voor eigen belang. Laat ons toch bij alles 't Landsbelang zien en geen eigen- of partijbelang!'[52]

Hier werd een voor de meer ambitieuze leden van de Centrale heikel punt aangesneden. Veel leden van de Centrale streefden helemaal niet naar een groter aandeel van vrouwen in vertegenwoordigende lichamen. Dat bleek ook uit het

relatief grote aantal leden dat uitsluitend lid was van de Centrale. Waren die leden wel uit geweest op een groter aantal vrouwelijke Kamerleden, Statenleden of raadsleden, dan zouden ze wel lid van een kiesvereniging zijn geworden. Een groot deel van de achterban was uitsluitend geïnteresseerd in een gezellig of serieus samenzijn met andere vrouwen van christelijk-historischen huize. Hier zou pas in de jaren 1960 verandering in komen.

De Centrale heeft als kweekvijver van politiek talent veel minder betekend dan de CHJG. Slechts E.A. Haars, die midden jaren vijftig secretaris van de Centrale was, zou van 1967 tot 1972 lid van de Tweede Kamer zijn en van 1977 tot 1981 staatssecretaris van Justitie. De oorzaak van de geringe doorstroming naar de Tweede Kamer lag primair in de ongeschreven regel dat maar één van de fractieleden vrouw mocht zijn. Maar ook bij gemeenteraden en Provinciale Staten was het moeilijk voor christelijk-historische vrouwen om gekozen te worden. Zowel het gering aantal leden van de Centrale als de weerstand onder de mannelijke leden en de geringe ambitie van de meeste vrouwelijke leden zorgde ervoor dat de Centrale een marginale rol speelde.

Het politieke profiel van de CHU

Na de soevereiniteitsoverdracht van Indonesië waren er weinig politieke onderwerpen meer waarbij de CHU een uitgesproken positie innam. Het politieke profiel van de Unie werd daardoor enigszins onscherp en in de ogen van sommige commentatoren zelfs flets. Tussen 1948 en 1963 was de CHU wel steeds in het kabinet vertegenwoordigd, maar de regeringsdeelname had geen positieve uitwerking op het imago doordat de meeste christelijk-historische bewindslieden geen bekende politieke persoonlijkheden waren en zich tijdens hun bewindsperiode ook niet bijzonder profileerden. Zolang de verkiezingsuitslagen niet tegenvielen, maakten overigens maar weinig CHU'ers zich daarover zorgen. Dat veranderde na de verkiezingen van 1959 toen de Unie een zetel verloor. Bij de analyse van het verlies werd onder andere gewezen op het bleke imago.

Sommige oorzaken van dit bleke imago van de CHU behoorden tot de wezenskenmerken van de Unie. Een van deze constanten werd kernachtig verwoord in de vaak aangehaalde uitdrukking: 'Hoe dichter bij de Kroon, hoe minder partijman'. Ministers waren in de eerste plaats dienaren van de kroon. Dit leerstuk bood weinig ruimte voor een partijpolitieke profilering door de bewindslieden. In het interbellum had deze opvatting weinig gevolgen voor het imago van Unie, omdat het juist partijleiders als De Geer, Slotemaker de Bruïne en De Visser waren die het lidmaatschap van de Kamer afwisselden met het ministerschap. Voor het publiek waren zij het gezicht van de CHU, of ze nu minister of Kamerlid waren.

Deze situatie veranderde na de bezetting. Geen van de zeven christelijk-historische ministers tussen 1948 en 1963 was een bekende politicus.[53] Dat was geen bewust beleid, maar het gevolg van de opvatting van partijleider Tilanus dat noch

het partijbestuur noch de fractie zich actief met de formatie mocht bemoeien. De portefeuilleverdeling en de keuze van de bewindslieden waren voorbehouden aan de formateur. Daar die formateur meestal niet van christelijk-historische huize was, kon zijn voorkeur voor politiek weinig geprofileerde kandidaten nauwelijks verrassend heten. De afzijdige houding van Tilanus en de fractie had echter nog een ander gevolg, namelijk dat de coalitiegenoten soms grote invloed uitoefenden op de vraag welke personen in aanmerking kwamen voor de voor de Unie bestemde ministersposten. Zo suggereerde KVP-leider Romme liefst drie van de zeven ministers.[54]

De deelname aan de kabinetten op brede basis tussen 1948 en 1958 zorgden ook voor een gering politiek profiel van de CHU. Tijdens het interbellum had de aanvaarding van de antithese op politiek terrein ervoor gezorgd dat de CHU steeds de voorkeur had gegeven aan christelijke coalitiekabinetten. In 1933 doorbrak Colijn de antithese toen hij enkele liberale ministers in zijn kabinet opnam. Zes jaar later ging De Geer een stap verder door twee sociaaldemocraten als minister voor te dragen. Na de bezetting werd deze lijn voortgezet. Vooral Tilanus betoonde zich een overtuigd voorstander van kabinetten op brede basis. Aan de vooravond van de verkiezingen van 1956 herhaalde hij dit standpunt in een interview met *De Telegraaf*. Een kabinet op brede basis was volgens Tilanus noodzakelijk vanwege de nationale en internationale omstandigheden.[55] Na de verkiezingen in dat jaar werkte hij tijdens de formatie dan ook een poging tegen om tot de vorming van een rechts-confessioneel kabinet te komen.[56]

Deelname aan een kabinet op brede basis hoefde natuurlijk niet een flets imago tot gevolg te hebben, maar bij de CHU leidde het wel tot een ontwikkeling waarbij het christelijk-historische standpunt dreigde op te lossen in een boven-politieke houding. De CHU ging zich namelijk steeds vaker presenteren als de bruggenbouwer tussen socialisme en liberalisme, als de partij die de synthese in het Nederlandse volk zocht. Volgens secretaris Van Gelder wilde de CHU de scherpe politieke tegenstellingen overbruggen, vooral in verkiezingstijd.[57] Tilanus stelde in 1959 in Delft voor een gehoor van voornamelijk christelijke studenten dat de CHU bij de synthese was uitgekomen omdat de partij de antithese verwierp. Het verwijt dat de kabinetten op brede basis tot slapheid en beginselloosheid zouden leiden, onderschreef hij niet.[58]

De verkiezingsnederlaag van 1959 leidde tot een herbezinning op de politieke uitstraling van de CHU. In de beschouwingen over het zetelverlies – de CHU daalde van dertien naar twaalf zetels – werd onder andere gewezen op het weinig duidelijke profiel. Sommige kringen binnen de CHU grepen vervolgens de formatie aan om de partij wat meer gezicht te geven. De christelijk-historische pers klaagde bijvoorbeeld over de gewoonte om bij formaties de CHU met de overgebleven departementen af te schepen. Ook hekelde de pers de gewoonte om christelijk-historische kandidaten te polsen nadat de kandidaten van andere partijen aan de beurt waren geweest. Overigens werd de hand ook in eigen boezem gestoken. Zo concludeerde A.J. van Dulst in *Koningin en Vaderland*: 'De C.H. schuift blijkbaar

geen mensen naar voren, zodat de formateur wel genoodzaakt is zelf een keuze te maken'.[59] In hetzelfde nummer merkte een auteur op dat de indruk moest worden weggenomen 'dat wij een zacht eitje zijn waarmede het wel op een akkoordje is te gooien'.[60] Toen gaandeweg de formatie van 1959 de CHU opnieuw met de impopulaire departementen opgezadeld dreigde te worden en Tilanus genoegen wilde nemen met slechts één departement, volgde een gesprek tussen formateur J.E. de Quay, voorzitter Beernink en ondervoorzitter C.J. van Mastrigt. Beernink en Van Mastrigt maakten De Quay duidelijk dat de CHU in ieder geval het departement van Binnenlandse Zaken wilde hebben. Na enkele besprekingen tussen de beoogde coalitiepartners volgde een herschikking van de departementen waarbij de Unie Binnenlandse Zaken en Volkshuisvesting zou krijgen.[61] Helaas voor de CHU kon zij de toezegging van De Quay niet verzilveren. Zijn formatiepoging mislukte namelijk.

De christelijk-historische pers mat het optreden van Beernink en Van Mastrigt breed uit. Zij hadden De Quay laten zien dat de christelijk-historischen niet met zich lieten sollen.[62] Beernink bevestigde dit beeld op de Algemene Vergadering in juni 1959. Hij vertelde dat hij en Van Mastrigt De Quay hadden bezocht om deze duidelijk te maken dat de CHU geen genoegen zou nemen met de restjes die de anderen hadden overgelaten. Daarop kregen zij volgens Beernink te horen dat de Unie toch gouvernementeel was en dat hun optreden bepaald niet in 's lands belang was. Gouvernementeel betekende voor de andere partijen blijkbaar dat ze van alles met de CHU konden uithalen. Die misvatting was volgens Beernink na het bezoek aan De Quay wel uit de wereld geholpen. Informateur Beel, die De Quay na diens mislukte formatiepoging was opgevolgd, zou deze fout niet herhalen. Met Justitie en Economische Zaken kreeg de Unie twee volwaardige departementen.[63] En passant was ook het imago van meegaandheid bijgesteld.

Dat de CHU in sommige opzichten een weinig uitgesproken politiek profiel bezat, vindt bevestiging in de verschillende resultaten die de Unie boekte bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Tweede Kamer. In tabel 10.1 zijn de uitslagen tussen 1948 en 1966 opgenomen. Zonder uitzondering werden de uitslagen voor de Kamerverkiezingen gevolgd door betere resultaten bij de daarop volgende Statenverkiezingen. De verschillen waren niet bijzonder groot, maar door hun regelmaat wel opvallend. Door commentatoren werd dit patroon vaak verklaard door erop te wijzen dat de CHU bij de Kamerverkiezingen in alle kieskringen met één lijst en één lijsttrekker optrad.[64] Voor regionale kandidaten was zodoende nauwelijks ruimte. Hooguit varieerden per kieskring de kandidaten op de onderste plaatsen van de kandidatenlijst. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten trad de Unie wel met verschillende lijsten aan waarop regionale stemmentrekkers prominente plaatsen innamen. Deze regionale kandidaten zorgden voor de stemmen waarmee de verschillen tussen Staten- en Kamerverkiezingen verklaard konden worden.

Tabel 10.1 Aantal stemmen CHU bij verkiezingen voor de Tweede Kamer en Provinciale Staten 1946-1966, als percentage van de geldige stemmen.

	Tweede Kamer	Provinciale Staten
1946	7,8	
1946		9,6
1948	9,2	
1950		10,5
1952	8,9	
1954		9,7
1956	8,4	
1958		9,4
1959	8,1	
1962		8,8
1963	8,6	
1966		9,7

Cijfers ontleend aan Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 328; II, 314. Na 1966 is vergelijking niet meer goed mogelijk omdat de CHU bij de Statenverkiezingen van 1970 en 1974 in verschillende provincies aan een gemeenschappelijke lijst met de ARP en de KVP deelnam.

Zonder de betekenis van de regionale kandidaten voor het stemmental te willen wegpoetsen, is er nog een andere, aanvullende, verklaring mogelijk. Al sinds de negentiende eeuw vatte een deel van de kiezers de verkiezingen voor de gemeenteraad en Provinciale Staten eerder als bestuurlijk dan als politiek op. Bij Kamerverkiezingen speelden politieke en ideologische overwegingen een belangrijke rol, maar bij de Raads- en Statenverkiezingen hechtte een deel van de kiezers meer waarde aan de bestuurlijke ervaring van de kandidaten en aan de plaats die zij binnen de lokale of regionale gemeenschap innamen. Juist de christelijk-historische kandidaten, met hun minder geprononceerde politieke opvattingen en hun nadruk op de belangen van de gehele bevolking, profiteerden hiervan bij de Statenverkiezingen. Het weinig uitgesproken imago van de CHU leverde hier blijkbaar een verkiezingsbonus op.

Hetzelfde mechanisme verklaart de opvallende oververtegenwoordiging van de CHU onder burgemeesters. In tabel 10.2 is de politieke kleur van de burgemeesters weergegeven die lid van een partij waren, of waar een duidelijke partijoriëntatie bestond. Het is duidelijk dat de CHU flink oververtegenwoordigd was. Bijna evenveel burgemeesters behoorden tot de Unie als tot de ARP, terwijl laatstgenoemde partij doorgaans duidelijk betere verkiezingsresultaten behaalde. Dat de CHU bijna de helft van het aantal katholieke burgemeesters haalde, stond ook niet in verhouding tot de electorale verhoudingen.

De Unie trok bij de burgemeestersbenoemingen profijt van de geringe partijpolitieke profilering van haar kandidaten. De christelijk-historische ideologie om 'heel het volk' te willen vertegenwoordigen en de synthetische inslag sprak bij burgemeestersbenoemingen in het voordeel van de partij. De voorkeur voor een burgemeester van christelijk-historische huize was soms ook een negatieve keuze omdat alle andere kandidaten waren afgevallen. Vooral in politiek verdeelde gemeenten was de voorkeur voor een CHU-burgemeester vaak het resultaat van een compromis.[65]

Tabel 10.2 Politieke kleur burgemeesters (partijoriëntatie of partijlidmaatschap), 1930-1970.

	1930	1950	1970
Liberaal	171	57	62
VDB	75	32	3
ARP	137	118	109
CHU	116	115	120
RKSP/KVP	351	245	288
SDAP/PVDA	10	78	122
SGP	1	1	2

Bron: Derksen en Van der Sande, 'Van magistraat tot modaal bestuurder', 228-229.

In de jaren vijftig bleef de greep van de Kamerfracties op de partij groot. In het dagelijks bestuur waren drie van de negen leden lid van de Tweede of de Eerste Kamer. Doorslaggevend voor de dominantie was echter dat fractievoorzitter Tilanus en Tweede Kamerlid Beernink voorzitter respectievelijk secretaris van de Unie waren. Zo bepaalde de fractie van de Tweede Kamer in belangrijke mate de koers van de partij. Ook de invloed op de – bescheiden – partijpers was groot. De redactie van *Koningin en Vaderland* bestond bijvoorbeeld uit de Kamerleden L. Krol, J.J.R. Schmal en F.H. van de Wetering.

Koningin en Vaderland stond bekend als het blad dat nauwe banden had met het hoofdbestuur, in tegenstelling tot het andere weekblad, *De Christelijk-Historische Nederlander*. Dit weekblad wortelde in Friesland en stond onder leiding van R. Pollema. Deze was vanaf 1928 tot aan zijn dood in 1965 lid van de Eerste Kamer. Pollema was al vanaf de jaren twintig actief voor de CHU in Friesland. Zo was hij hoofdredacteur van de vooroorlogse Friese weekbladen *De Banier* en *Land en Volk*.

Pollema was uit het antirevolutionaire milieu afkomstig. Zijn vader was Kamerlid voor de ARP geweest en zelf promoveerde hij in 1914 aan de Vrije Universiteit. Pollema stond in de Fries christelijk-historische traditie van Hoedemaker. Hij legde sterke nadruk op de eenheid van het Nederlandse volk, zowel in christelijk

als in staatkundig opzicht. Zo was een Kamerlid voor Pollema allereerst een vertegenwoordiger van het gehele Nederlandse volk. Hij wist dit standpunt overigens probleemloos te combineren met een warm hart voor Friesland. Pollema stond ook wel bekend als 'onze man in Friesland'.

De crisis rond de Indonesische onafhankelijkheid was aanleiding om de banden tussen fractie en partijorganisatie losser te maken. In 1951 werd de Unieraad ingesteld om de inspraak van de partij op de politieke lijn te vergroten. Het nieuwe orgaan trad op als een adviescollege waarin de politieke koers van de CHU werd besproken. Opmerkelijk genoeg werd fractievoorzitter Tilanus als voorzitter benoemd, zodat alle belangrijke functies nog steeds bij één persoon samen kwamen. In 1954 besloot de Algemene Vergadering echter dat het voorzitterschap van de Unieraad niet verenigd kon worden met het voorzitterschap van het hoofdbestuur. Tilanus opteerde voor de laatste functie en trad af als voorzitter van de Unieraad.[66]

Al snel na zijn oprichting hield de Unieraad zich nauwelijks meer bezig met de politieke koers, maar vooral met de partijorganisatie. Hoewel de Unieraad zeker meer invloed bezat dan het vergelijkbare Nationaal Comité uit de tijd van het districtenstelsel, legde het de fractie nauwelijks een strobreed in de weg. Dat was niet te wijten aan een gebrek aan mogelijkheden, maar aan de gewoonte onder het partijkader om de fractie het volle vertrouwen te schenken. Alleen tijdens een crisis als de Doorbraak of de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd kon dit vertrouwen onder druk komen te staan. In de jaren vijftig was van een dergelijke crisis echter geen sprake.

In 1958 trad Tilanus af als voorzitter van de Unie. Hij werd opgevolgd door secretaris Beernink. Tilanus bleef fractievoorzitter zodat de twee belangrijkste functies niet langer in één persoon verenigd waren. Toen Tilanus in 1963 de Kamer verliet, kwamen beide functies weer bij elkaar doordat Beernink hem als fractievoorzitter opvolgde. Dit zou tot 1966, toen Beernink als partijvoorzitter aftrad, zo blijven. Een jaar later bepaalde de Algemene Vergadering dat beide functies in het vervolg niet meer door dezelfde persoon mochten worden bekleed. Hoewel er na 1945 wijzigingen in de organisatiestructuur werden aangebracht met een verreikende potentie, werden die in de praktijk niet verwezenlijkt. De dominantie van de Tweede Kamerfractie werd niet echt ter discussie gesteld. De belangrijkste verklaring is dat de fractie doorgaans het volle vertrouwen van de partij genoot. Dat werd ook als een kenmerk van de partij beschouwd en uitgedragen. De roep om hervorming die van tijd tot tijd klonk, verstomde vaak al weer voordat ze in daden kon worden omgezet.

De christelijk-historische kiezers

In kaart 10.1 is het aantal stemmen op de CHU als percentage van het niet-katholieke electoraat in 1952 opgenomen. De uitslagen in de gemeenten zijn evenredig verdeeld

over vijf categorieën. In de hoogste categorie, waar de CHU meer dan 36% van de niet-katholieke kiesgerechtigden achter zich kreeg, zijn de sporen van het oude districtenstelsel nog herkenbaar. Zo is het voormalige district Harlingen in het zuidwesten van Friesland nog waar te nemen evenals het oude district Ommen. Ook zijn nog stukken van Apeldoorn en Katwijk zichtbaar. Nieuwe streken zijn daarentegen ook op te merken, zoals de streek ten westen van Nijmegen en sommige gemeenten in de Lijmers en de Achterhoek in het oosten van Gelderland. Ook bleef de CHU relatief goede resultaten behalen in Noord-Brabant.

Kaart 10.1 Het aantal stemmen op de CHU als percentage van het niet-katholieke electoraat in 1952 per gemeente.

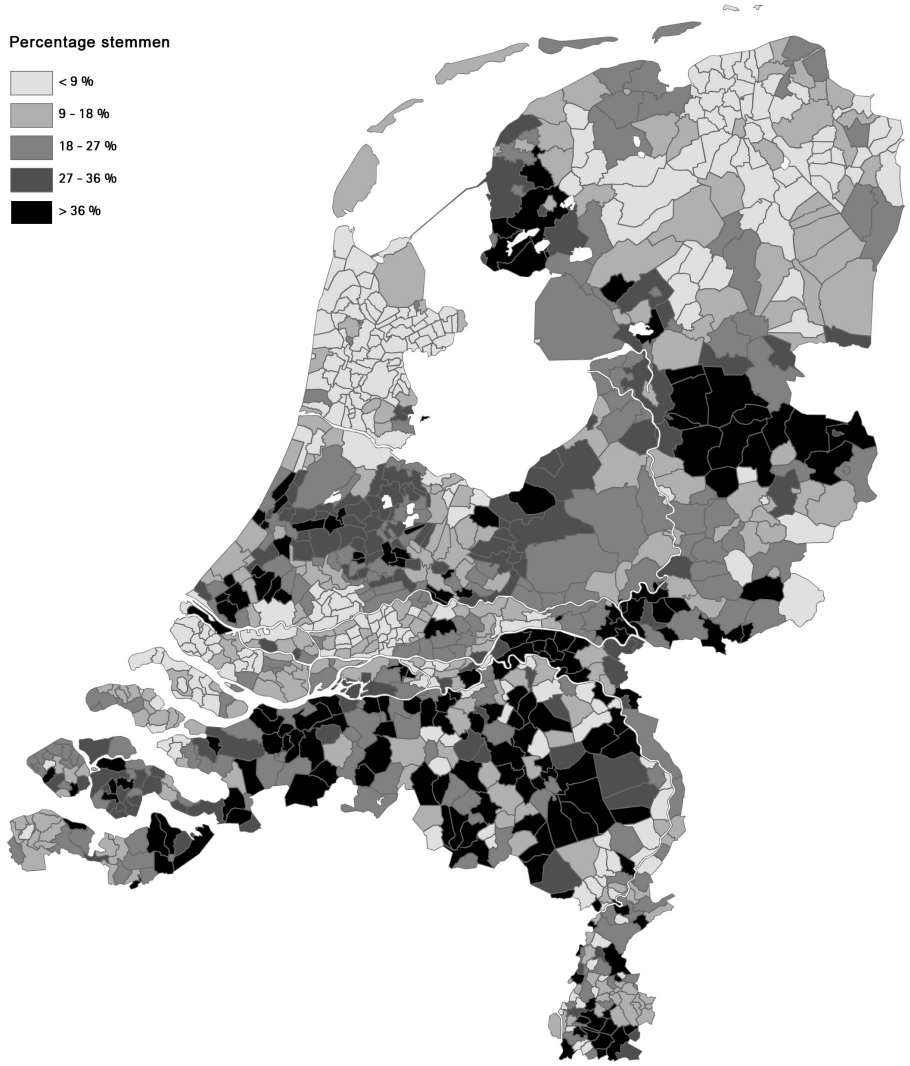

Hoewel de kaart al duidelijk laat zien dat de CHU in 1952 nog steeds een plattelandspartij was, zijn de verkiezingsuitslagen uit dat jaar in tabel 10.3 nog eens uitgesplitst naar de mate van verstedelijking van de gemeenten.

Tabel 10.3 De aanhang van de CHU als percentage van het niet-katholieke electoraat naar de mate van verstedelijking, 1933-1972.

Jaar	Grote steden	Middelgrote steden	Kleine steden	Platteland	Totaal	Platteland als % tot. aantal stem
1933	7,2	11,2	14,7	16,5	12,6	60,5
1952	7,0	11,1	13,9	18,0	13,1	61,9
1972	2,9	4,7	6,6	9,1	6,6	67,6

Zie voor de indeling van de gemeenten de toelichting in de tekst bij tabel 7.1, 176.

De tabel spreekt duidelijke taal. Bij alle verkiezingen haalde de CHU relatief meer stemmen naarmate de gemeente minder verstedelijkt was. In alle drie de peiljaren was de CHU de partij van het platteland en stadjes als Meppel, Steenwijk, Doesburg, Doetinchem, Muiden, Oudewater, Woerden, Vlaardingen en Goes. In 1933 en 1952 was 60% van alle CHU-stemmen van het platteland afkomstig. Bij de rampzalige verkiezingen van 1972, toen de CHU in vergelijking met 1952 nog maar de helft van het aantal stemmen behaalde, verloor de Unie overal sterk. De teruggang was in de steden echter beduidend groter dan op het platteland, waardoor het zwaartepunt verder verschoof. Twee derde van de stemmen was in 1972 van het platteland afkomstig.

Na de oorlog werd het door kiezersonderzoeken ook mogelijk om inzicht te krijgen in andere kenmerken van de CHU-kiezers dan alleen de geografische spreiding en de mate van verstedelijking.[67] In tabel 10.4 staan de belangrijkste gegevens uit de periode 1948-1956 die inzicht geven in de stemmotieven van de respondenten die op één van de vijf grote partijen hadden gestemd. Bij de PVDA en de VVD, de twee grote seculiere partijen, speelde religie nagenoeg geen enkele rol bij de partijkeuze. Voor de sociaaldemocratische kiezers was behartiging van arbeidersbelangen met afstand het belangrijkste motief. Daarnaast waren de sociale voorzieningen een niet onbelangrijk stemmotief. Bij de VVD waren de belangrijkste stemmotieven behartiging van de belangen van de middenstand en kleine zelfstandigen, democratie, vrijheid van het bedrijfsleven en vrijwaring van overheidsbemoeienis.

Tabel 10.4 Stemmotieven per partij 1948-1956, in %.

	PVDA			KVP			ARP			CHU			VVD		
Verkiezingsjaar	48	52	56	48	52	56	48	52	56	48	52	56	48	52	56
Religie, geloof, kerk	2	1	1	58	59	69	36	21	47	51	29	48	–	–	1
Beginsel, principe	22	5	4	13	7	11	23	21	28	13	22	22	11	4	11
Traditie, van huis uit	5	2	3	4	2	3	7	3	5	12	14	6	3	8	12
Voor arbeiders, kleine man	37	40	44	1	5	3	–	–	4	–	–	–	–	–	1
Middenstand, kleine zelfstandige	*	2	*	*	1	*	*	2	*	*	1	*	*	22	*
Beste voor het volk, voor ons	*	11	5	*	7	-	*	5	2	*	1	3	*	4	-
Sociale voorzieningen, sociaal	*	17	22	*	2	2	*	2	–	*	–	1	*	–	–
Democratisch, democratie	*	2	3	*	1	-	*	6	-	*	-	1	*	16	6
Vrijheid bedrijfsleven, tegen overheidsbemoeienis, streven naar vrijheid, vrijheid van godsdienst	–	*	2	–	*	–	1	*	–	–	*	–	33	*	16
Beste partij, betrouwbaar	19	7	4	18	5	3	21	8	8	12	12	5	22	8	12
Overige en geen antwoord	15	13	12	16	11	9	12	32	6	12	21	14	31	38	41

Van Holsteyn, *Het woord is aan de kiezer*, 118.
* Desbetreffend motief was niet in de vragen van de enquête opgenomen.

Voor de drie grote confessionele partijen gold dat religie het overheersende stemmotief was, op de voet gevolgd door beginsel en principe, waarbij aangetekend moet worden dat religie en beginsel nauw met elkaar samenhingen.[68] De meeste andere motieven werden maar door enkele procenten van de respondenten genoemd. Ook bij degenen die een voorkeur voor de CHU hadden opgegeven, waren religie, kerk, beginsel en principe de belangrijkste stemmotieven. In alle jaren gaf een ruime meerderheid van de respondenten een motief uit één van deze categorieën op. Wel was bij de CHU onder de stemmotieven 'traditie' en 'van huis uit' sterker aanwezig dan bij de ARP en de KVP. Traditie speelde bij de CHU-kiezers blijkbaar een relatief grote rol.

Eerder zagen we dat de CHU in het interbellum en in 1952 relatief veel stemmen van het platteland ontving. Dit geografisch beeld wordt bevestigd door tabel 10.5 waarin de partijaanhang van de vijf grote partijen wordt verbonden met een vijftal beroepsgroepen.

Tabel 10.5 Partijen en beroepen 1956, in %.

	PVDA	KVP	ARP	CHU	VVD	Anderen en g.a.	Totaal
Arbeiders	36	24	11	7	1	21	100
Employés	23	28	11	8	8	22	100
Boeren, landarbeiders	18	35	14	16	4	23	100
Zelfstandigen, leidinggevenden	13	24	10	7	21	25	100
Gepensioneerden	33	26	7	6	8	20	100

Bron: De Jong, *Overheid en onderdaan*, 187.

Uit de tabel blijkt duidelijk dat de CHU relatief veel aanhang had onder boeren en landarbeiders. De relatieve aanhang was dubbel zo groot als onder arbeiders, employés, zelfstandigen en leidinggevenden, en gepensioneerden. De Unie was duidelijk meer een plattelandspartij dan de ARP of de KVP.

Het NIPO onderzocht in 1956 ook de positieve en negatieve partijbeelden die de kiezers van de grote partijen hadden. Als belangrijkste elementen van het positieve partijbeeld van de CHU noemden de respondenten de christelijke sfeer en de christelijke beginselen en overtuiging. Opmerkelijk is dat deze onderwerpen bij alle respondenten, dus ook bij de kiezers die niet op de CHU stemden, als de belangrijkste positieve punten naar voren kwamen. Ze vielen nagenoeg samen met de belangrijkste stemmotieven die door de CHU-kiezers werden opgegeven.[69]

In het negatieve partijbeeld valt op dat in 17% van de antwoorden, en daarmee het tweede meest genoemde negatieve aspect van de Unie, de slappe houding van de partij werd genoemd. Veel respondenten vonden dat de CHU te snel toegaf, andere partijen napraatte en er geen eigen mening op nahield.[70] Dat de Unie, zoals we zagen, bij de formatie van 1959 meer van zich afbeet dan gewoonlijk had dan ook niet alleen met het zetelverlies bij de verkiezingen van dat jaar te maken, maar ook met de uitkomsten van dit onderzoek. Zo besteedde *Binding* in januari 1957 aandacht aan het onderzoek. Schoorvoetend gaf de auteur toe dat er misschien toch wel waarheid stak in het beeld van de CHU als een bescheiden partij die nauwelijks actief was en met een slappe toegevende houding.[71]

Het onderzoek dat in 1954 in opdracht van de staatscommissie-J. Donner werd uitgevoerd, bevat interessante gegevens over de politieke interesse van de kiezers. Naast de vragen die inzicht geven in de politieke interesse, waren er ook vragen opgenomen over bijvoorbeeld het bezoek aan kiesvergaderingen. In tabel 10.6 zijn de uitkomsten voor alle partijen opgenomen.

Tabel 10.6 Politieke interesse en bezoek van vergaderingen van kiesverenigingen 1954, in %.

	Geïnteresseerd in politiek				Bezoek kiesvergadering	
	Zeer	Tamelijk	Niet/g.a.	Totaal	Ja	Nee
PVDA	21	44	35	100	19	81
KVP	25	48	27	100	20	80
ARP	28	51	21	100	34	66
CHU	14	55	31	100	18	82
VVD	15	50	35	100	11	89
CPN	34	42	24	100	27	73
SGP	17	50	33	100	29	71

Bron: *De Nederlandse kiezer,* 71, 78.

De tabel laat duidelijk uitkomen dat de politieke interesse onder de CHU-kiezers het geringst was. Alleen de kiezers van de VVD en de SGP kwamen in de buurt van dat lage niveau. Onder de kiezers van de ARP en ook onder die van de KVP was de politieke interesse beduidend hoger. Met deze geringe interesse hing ongetwijfeld ook het geringe bezoek van CHU-kiezers aan kiesvergaderingen samen. Hier behaalden de aanhangers van de Unie overigens niet de laagste score, want de VVD-kiezers moesten nog minder hebben van politieke bijeenkomsten. De antirevolutionairen waren onbetwist degenen die het vaakst een kiesvergadering bezochten.

De leiding van de Unie was zich ervan bewust dat onder haar aanhang relatief weinig politiek geïnteresseerde kiezers voorkwamen, die bovendien vaak uit traditie op de CHU stemden. Hetzelfde gold volgens de partijleiding ook voor de leden. In een circulaire aan de besturen van de kiesverenigingen uit februari 1955 wees de propagandacommissie erop dat de CHU natuurlijk dankbaar was voor het grote aantal traditionele stemmen, maar dat de vraag niet ontlopen kon worden wat de betekenis hiervan voor de toekomst was. Commissielid Boers, tevens medewerker van het Uniebureau, wees erop dat het aantal traditionele CHU-kiezers zou afnemen als gevolg van verstedelijking en modernisering. Op het automatisme dat kerkelijk meelevende hervormde kiezers op de CHU stemmen, zou volgens hem steeds minder gerekend kunnen worden. De propagandacommissie had ook weinig verwachtingen van de gewone leden. Volgens haar hadden veel leden geen flauw benul wat de christelijk-historische beginselen eigenlijk behelsden.[72] Ondanks het weinig opwekkende toekomstscenario kwam de commissie niet verder dan de aanbeveling een contactblad voor de leden uit te brengen. De nood was blijkbaar ook weer niet zo hoog.

Verkiezingsmanifesten en verkiezingscampagnes

Afgaande op de weinig geïnteresseerde houding van veel CHU-kiezers is het verleidelijk om te stellen dat zij de verkiezingscampagne kregen die ze verdienden. De christelijk-historische campagnes in de jaren vijftig kenmerkten zich namelijk, net als in de jaren twintig en dertig, door een vaag programma en weinig aandacht trekkende onderwerpen. In de woorden van F. Goudzwaard in 1957: 'Na een verkiezing kun je horen: waar halen die c.h.-kerels bij een minimum aan geld en activiteiten toch die stemmen vandaan?'[73]

Zoals het een beginselpartij betaamt, was het verkiezingsmanifest van de CHU in zeer algemene bewoordingen opgesteld. Naast de bekende beginselen kwamen in het manifest van 1952 voornemens voor als beperking van de overheidsinmenging tot hetgeen als noodzakelijk moest worden beschouwd, bestrijding van de werkloosheid door bevordering van de werkgelegenheid en krachtige bestrijding van de woningnood. Deze voornemens werden echter niet gevolgd door concrete beleidsvoorstellen, zodat het manifest tamelijk vaag bleef. Meer toegespitst op de christelijk-historische achterban was het streven naar versterking van de positie van kleine zelfstandigen en middenstanders. Ook streefde de Unie naar een landbouwpolitiek die gericht was op het verschaffen van een redelijke bestaansmogelijkheid voor agrariërs. Maar ook bij dit deel van het manifest ontbraken concrete beleidsvoorstellen.

Op de Algemene Vergadering van 1956 verdedigde Tilanus de beknoptheid van het verkiezingsmanifest tegen de volgens hem ook in christelijk-historische kring bestaande neiging het verkiezingsprogramma uit te breiden.[74] Hij beriep zich daarbij op de bezwaren die Lohman eind negentiende eeuw had ontwikkeld tegen de opkomende actieprogramma's. De afgevaardigden moesten volgens Tilanus vrij zijn om te handelen naar het inzicht van dat moment.

Af en toe kwamen er ook nieuwe onderwerpen in het verkiezingsmanifest zoals internationale samenwerking, dat op den duur een steeds prominentere plaats innam. De CHU streefde naar Europese samenwerking op economisch, financieel en militair gebied, 'zonodig met eenparige inperking van soevereiniteit.' Deze laatste passage is opmerkelijk, omdat het op den duur vragen moest oproepen over het protestantse karakter van de natie.[75] Een ander nieuw onderwerp betrof de jeugd. In het verkiezingsmanifest van 1959 pleitte de CHU voor subsidie aan de jeugdbeweging, de jeugdzorg en de sport. Ook besteedde de Unie aandacht aan de uitbouw van de welvaartsstaat. In hetzelfde manifest werd gevraagd om een zo spoedig mogelijke invoering van een algemene weduwen- en wezenwet, terwijl de indiening van een nieuwe invaliditeitswet en een ziekenfondswet urgent werd geacht.

Het verkiezingsmanifest van 1963 schonk veel aandacht aan ontwikkelingshulp. Volgens de CHU was Nederland verplicht daaraan bij te dragen gezien de grote welvaart. In hetzelfde manifest werd ook sterker dan voorheen gepleit voor een krachtige ontwikkeling van de Europese integratie door versterking van de EEG.

Hoewel er tussen 1952 en 1963 dus wel degelijk een ontwikkeling te bespeuren was in de richting van concretere beleidsvoornemens, bleven de verkiezingsmanifesten vooral gekarakteriseerd door beginselen.

Net als tijdens het interbellum was de christelijk-historische verkiezingscampagne ook in de jaren vijftig decentraal georganiseerd. De verantwoordelijkheid voor de verkiezingspropaganda lag bij de kamerkringen. Zij moesten voor hun gebied een campagne ontwerpen. Het hoofdbestuur zorgde voor de centrale productie en verspreiding van propagandamateriaal, terwijl in uitzonderlijke situaties wel eens financiële ondersteuning werd verleend aan noodlijdende kiesverenigingen.

Het verkiezingsmateriaal dat de propagandacommissie opstelde en verspreidde, bestond vooral uit aanplakbiljetten en strooibiljetten. De commissie stelde verder een speciaal verkiezingsnummer van *Binding* samen, dat huis aan huis werd verzorgd. Hoewel de taken dus vooral ondersteunend waren, kon het Uniebureau de werkzaamheden nauwelijks aan. Naar aanleiding van een klacht uit Alkmaar schetste medewerkster Vroegop enigszins gepikeerd de situatie in de aanloop naar de verkiezingen van 1956:

> Denkt U evenwel niet, dat U daar een staf zult vinden van ongeveer 15 personen, zoals b.v. bij de A.R. of een aantal medewerkers zoals bij de V.V.D. of P.V.D.A. Wij werken daar met drie mensen: n.l. Drs. Joh. Boers, die evenwel aangesteld werd voor de buitendienst en vanzelfsprekend dikwijls afwezig is, voorts een jongste bediende en ondergetekende. De heer Boers en ondergetekende hebben van januari tot en met juni zo goed als alle avonden overgewerkt; dat wil dus zeggen dat we van 's morgens 9 tot 's avonds 10 uur (of later) op het Bureau aanwezig waren.[76]

De verkiezingscampagne van de CHU beperkte zich door een gebrek aan financiën en mankracht tot het minimum: het verspreiden en aanplakken van biljetten en het rondbrengen van verkiezingsnummers. Met de Unie sympathiserende ontwerpers ontwierpen de aanplakbiljetten. De meeste affiches waren sober van opzet. Vaak stond er niet meer op dan het lijstnummer en de naam van de lijsttrekker. Dit was de grafische vertaling van de gedachte dat de kiezers niet met beloften mochten worden gepaaid. Een enkele maal werd een affiche voorzien van een leuze, maar deze hadden, zoals 'Dient heel het volk' in 1963, weinig van doen met verkiezingsbeloften.

Binnen de meer traditionele aspecten van de verkiezingscampagne bestond weinig ruimte voor afwisseling. De grotere gemeenten bezaten allerlei voorschriften en commissies om de verkiezingsoverlast zo veel mogelijk tegen te gaan. Zo bestond in Amsterdam een 'Gemeentelijke Commissie van de Verkiezingen' ofwel de 'Schuttingcommissie', die verantwoordelijk was voor het aanbrengen van verkiezingsborden aan de bruggen. Deze borden werden volgens het evenredigheidsprincipe verdeeld. Zo waren er in 1959 in Amsterdam ongeveer duizend borden te ver-

delen. Aangezien de CHU bij de vorige Kamerverkiezingen in de hoofdstad 4,4% van de stemmen had gekregen, kon de secretaris van de plaatselijke kiesvereniging 44 aanplakbiljetten bij het Uniebureau bestellen.[77]

In de christelijk-historische pers werd soms met een lichte ondertoon van jaloezie over de verkiezingscampagnes van andere partijen gesproken. In 1956 schreef *Koningin en Vaderland* met enige afgunst over de massale en spectaculaire wijze waarop de verkiezingsstrijd door de KVP en de PVDA werd gevoerd.[78] Aandachttrekkend was bijvoorbeeld het gebruik van helikopters waarmee de lijsttrekkers op de verkiezingsbijeenkomsten aankwamen. Aantrekkelijk waren de auto's, geluidsbanden en filmschermen waarmee de PVDA de aandacht van de kiezers trok. De redactie van *Koningin en Vaderland* erkende ruiterlijk dat de sobere christelijk-historische campagne niet alleen uit deugd voortkwam, maar ook uit gebrek aan geld en mankracht.[79] Natuurlijk werd ook het bekende argument naar voren gebracht dat de CHU principieel, waardig en sober haar verkiezingscampagne wilde voeren. Toch leek het er af en toe op dat van de nood een deugd werd gemaakt.

De Unie en de Nederlandse Hervormde Kerk. Een moeizame relatie

In 1980 schreef A.D.W. Tilanus dat de CHU geen confessionele partij was.[80] De partij vereenzelvigde zich niet met een bepaalde kerk, maar was een beginselpartij waar ook leden van andere kerken welkom waren en zelfs kiezers die zich tot geen enkel kerkgenootschap rekenden. Tilanus had gelijk, de Unie baseerde zich inderdaad niet op een geloofsbelijdenis, maar voor veel christelijk-historischen en voor veel buitenstaanders was het hervormde karakter van de CHU voldoende om haar een confessionele partij te noemen.[81]

Hoe hervormd was dat karakter van de Unie nu eigenlijk? De eerdergenoemde NIPO enquêtes uit de jaren vijftig geven ook op dit terrein goed inzicht in de relatie tussen de hervormde kiezers en de CHU. Uit tabel 10.7 blijkt dat in 1956 de hervormde kiezers op uiteenlopende partijen stemden: van de PVDA tot de CHU en de VVD. Dat stak scherp af bij de politieke voorkeur van de katholieke en gereformeerde kiezers. Die stemden in overgrote meerderheid op respectievelijk de KVP en de ARP. Onder de hervormde kiezers moest de CHU de PVDA zelfs voor laten gaan. In tabel 10.8 is de achterban van de partijen opgenomen naar kerkelijke herkomst. Hieruit blijkt hoezeer de CHU afhankelijk was van hervormde kiezers. Liefst 94% van de respondenten die aangaven op de CHU te stemmen, rekende zich tot de Nederlandse Hervormde Kerk. De facto was de Unie een hervormde partij.

Het gegeven dat slechts een beperkt deel van de hervormden aangaf bij verkiezingen op de CHU te stemmen, vond zijn oorzaak in de omstandigheid dat de Nederlandse Hervormde Kerk een 'hotelkerk' was. Binnen de kerk kwamen verschillende modaliteiten voor: van orthodox en bevindelijk tot vrijzinnig, met daartussen de zogenaamde midden-orthodoxie waartoe veel CHU-kiezers zich

Tabel 10.7 Godsdienst en politieke keuze 1956, in %.

	RK	NH	Ger.	Geen	g.a.
PVDA	3	32	6	55	52
KVP	84	–	–	–	5
ARP	–	9	77	–	3
CHU	–	26	2	1	3
VVD	–	13	–	9	5
Anderen	1	4	5	5	4
g.a	12	16	10	30	28
Totaal	100	100	100	100	100

Bron: De Jong, *Overheid en onderdaan*, 180.

Tabel 10.8 Partij en godsdienst 1956, in %.

	RK	NH	Ger.	Geen	g.a.	Totaal
PVDA	3	40	3	44	10	100
KVP	99	–	–	–	1	100
ARP	1	26	71	–	2	100
CHU	–	94	2	2	2	100
VVD	1	68	–	27	4	100
Anderen	5	43	17	31	4	100
g.a.	22	30	6	34	8	100

Bron: De Jong, *Overheid en onderdaan*, 180.

rekenden. In het onderzoek uit 1956 werden helaas geen vragen gesteld die inzicht geven in de relatie tussen modaliteit en stemgedrag. Wel werd een vraag gesteld die een verband legt tussen kerkbezoek en partijkeuze. Verondersteld werd dat een positieve beantwoording van de vraag over kerkbezoek een betrouwbare graadmeter was voor kerkelijke meelevendheid.[82] Tussen katholieken, gereformeerden en hervormden bestonden grote verschillen in kerkbezoek. Onder de nederlands-hervormden lag het kerkbezoek veel lager dan onder gereformeerden en katholieken. Van de respondenten die zich als nederlands-hervormden beschouwden, was in 1956 65% in de laatste week niet naar de kerk geweest tegen 11% onder de katholieken en 18% onder de gereformeerden.

Tabel 10.9 laat het belang zien van het verband tussen kerkbezoek als indicatie van kerkelijke meelevendheid, en stemgedrag. De CHU betrok het grootste deel van haar kiezers onder de kerkelijk meelevende hervormde kiezers en een veel kleiner deel onder de kerkelijk minder meelevende hervormde kiezers. De tabel laat echter ook duidelijk uitkomen dat de CHU weliswaar de grootste partij was onder de kerkelijk meelevende kiezers, maar dat ze ook in deze groep stevige concurrentie ondervond van de ARP en de PVDA. De CHU kon moeilijk claimen de politieke representant van de kerkelijk meelevende hervormde kiezers te zijn, wat de KVP en de ARP wel konden zeggen van de kerkelijk meelevende katholieke en gereformeerde kiezers.

Tabel 10.9 Partij, godsdienst en kerkbezoek 1956, in %.

	rooms-katholiek		**Nederlands-hervormd**		**kerkelijk-gereformeerd**	
	Wel	**Niet**	**Wel**	**Niet**	**Wel**	**Niet**
PVDA	1	17	17	40	2	26
KVP	89	44	–	–	–	–
ARP	–	2	17	5	81	61
CHU	–	–	44	17	2	–
VVD	-	2	6	17	–	–
Anders, g.a.	10	35	16	21	15	13
Totaal	100	100	100	100	100	100

Bron: De Jong, *Overheid en onderdaan*, 183. Uit de tabel is de CPN niet overgenomen evenmin als de respondenten die niet tot een kerkgenootschap behoorden.

De Unie was geen confessionele partij, maar in de praktijk een hervormde partij. Hoewel ze niet het politieke gezicht van de meelevende hervormde kiezers vormde, bestond er voor veel christelijk-historischen toch een bijzondere band tussen de Unie en de Nederlandse Hervormde Kerk. Hoe belangrijk het hervormde imago was, ondervond minister Udink voor Ontwikkelingssamenwerking nog in 1970. Bij een interview met hem was een foto afgedrukt van zijn studeerkamer waarop een Oosters beeld te zien was. Hij kreeg daarover commentaar van collega-minister en oudgediende Beernink, die hem vertelde dat zoiets onder de christelijk-historischen slecht viel. Dat Udink remonstrant was, telde toch al niet in zijn voordeel. Remonstranten werden volgens Beernink als vrijzinnig gezien en ook dat viel in christelijk-historische kring in slechte aarde.[83]

Na de bevrijding was de Nederlandse Hervormde Kerk niet teruggekeerd tot de zwijgende kerk uit het interbellum, maar liet ze zich regelmatig uit over

maatschappelijke en politieke kwesties. In uitspraken over bijvoorbeeld het omroepbestel en de vakbeweging betoonde de synode zich een voorstander van de opvattingen van de NVB, van een de hokjesgeest overstijgende eenheidsgedachte. Hierdoor kwamen de christelijke organisaties onder schot te liggen en ontstond er een stekelige verhouding met de CHU. Ook in latere jaren zouden nog geregeld aanvaringen plaatsvinden.

Een van deze aanvaringen vond in 1955 plaats toen de synode naar buiten kwam met een herderlijk schrijven over het christen zijn in de Nederlandse samenleving.[84] Omzichtig formulerend sprak de synode haar voorkeur uit voor niet-confessionele partijen boven confessionele partijen. De synode toonde weliswaar begrip voor het ontstaan van de christelijke partijen in de negentiende eeuw, maar vroeg zich af of die partijen in het huidige tijdsgewricht nog wel bestaansrecht hadden.

De synodale uitspraak bracht de CHU in een lastig parket. Niet alleen omdat zij de facto hervormd was, maar ook omdat de Unie in haar beginselprogramma had opgenomen dat het oordeel van de Christelijke Kerk een van de richtsnoeren en toetsstenen was voor het staatkundig beleid. Tilanus opereerde behoedzaam. In het debat over de regeringsverklaring in 1956 verklaarde hij dat de kerk uiterst voorzichtig moest zijn met het doen van uitspraken op politiek terrein.[85] Andere CHU'ers waren minder terughoudend. In een rede te Leiden sprak Eerste Kamerlid Reijers verontwaardigd over de politieke strekking van het herderlijk schrijven: 'Lezen wij het stuk door, dan gaan we twijfelen of het stuk van de Synode is, dan wel van een protestantse werkgroep in de PVDA.'[86] Hij noemde het verbijsterend dat de synode van mening was dat politieke partijen terughoudend moesten zijn in het baseren van hun politieke lijn op de Heilige Schrift. Veel meer waardering had Reijers voor het één jaar daarvoor verschenen mandement van de Nederlandse bisschoppen. In dit mandement waren de katholieken opgeroepen de staatkundige eenheid te bewaren en te streven naar Christelijke maatschappijvorming.

Hoe gevoelig het onderwerp binnen de partij lag, bleek uit het protest van zeventien hervormde predikanten uit Friesland. De predikanten, allen lid van de Unie, maakten bezwaar tegen de wijze waarop de CHU het herderlijk schrijven in de partijpolitiek had getrokken. Volgens de predikanten bond de kerk terecht haar getuigenis niet aan een bepaalde politieke partij, maar liet ze partijkeuze over aan het persoonlijk geweten van haar leden. Bovendien had het de CHU gesierd wanneer de partij meer dankbaarheid had getoond nu de hervormde kerk meer 'Christusbelijdende Volkskerk' wilde zijn. De negatieve reactie van veel vooraanstaande christelijk-historischen riekte volgens de predikanten te veel naar het antithetische van de ARP en weerspiegelde te weinig de Fries christelijk-historische stroming binnen de de CHU.[87]

Een ander onderwerp waarop de synode en de CHU botsten, betrof de kernwapens. Nadat de synode in eerdere uitspraken over oorlog en vrede geen oordeel had geveld, sprak zij zich in 1962 onomwonden uit tegen het gebruik van kernwapens.[88] Politiek was de situatie pikant, omdat op dat moment M.R.H. Calmeyer, voormalig plaatsvervangend chef van de Generale Staf, voor de CHU

staatssecretaris van Defensie was. Calmeyer was niet alleen voorstander van kernwapens, maar hij was ook sterk gekant tegen een 'sprekende' kerk. Volgens hem waren Kerk en Staat alleen soeverein in eigen kring. Hierin klonk zijn Lutherse toekomst duidelijk door. De kerk diende zich niet met de staat te bemoeien.[89]

Het afkeurende oordeel van de synode over kernwapens stuitte binnen de Unie op veel oppositie. De meeste christelijk-historische politici wezen de uitspraak af. Slechts enkele CHU'ers als de hoofdredacteur van het *Christelijk-Historisch Weekblad* en partijsecretaris, J.W. van Gelder, namen het voor de synodale uitspraak op.[90] Ook Van Dulst waardeerde de 'sprekende' kerk. Op een bijeenkomst van de christelijk-historische jongeren in het voorjaar van 1959 zei hij dat de Nederlandse Hervormde Kerk door zich uit te spreken over allerlei actuele maatschappelijke onderwerpen er blijk van gaf de moderne tijd te verstaan. Deze opvatting werd volgens hem door veel jongeren gedeeld.[91] Ondanks deze positieve geluiden keurde het gros van de CHU'ers de synodale uitspraken over maatschappelijke en politieke kwesties af. Daarbij ging het er niet om dat de synode sprak, want de 'sprekende' kerk was volgens het beginselprogramma immers een christelijk-historisch ideaal, maar het ging er wel om *wat* er dan gezegd werd.

De relatie tussen de CHU en de synode mocht dan vaak moeizaam zijn, de CHU onderhield wel warme contacten met veel predikanten. De synodale uitspraken stonden deze contacten niet in de weg. Ook veel predikanten konden zich namelijk niet vinden in de uitspraken van de synode. Hoewel de met de CHU sympathiserende predikanten niet meer zo op de voorgrond traden als tijdens het interbellum, werden ze binnen de Unie toch beschouwd als een belangrijke zo niet essentiële schakel tussen politiek en geloof. Van hen werd vaak verwacht dat ze een verbinding legden tussen de gelovige en de politiek. De directe betrokkenheid van predikanten in de partij was intussen echter verder afgenomen. Telde in 1933 nog 8% van de kiesverenigingen een predikant als bestuurslid, in 1957 was dat gedaald tot 1%, ofwel acht van de 851 kiesverenigingen.[92]

Sympathiserende hervormde predikanten, al dan niet lid van de CHU, verrichtten allerlei hand- en spandiensten. Vooral in verkiezingstijd. In Delft bijvoorbeeld, schakelde het bestuur van de kiesvereniging in 1959 de lokale predikanten in om te achterhalen welke hervormde kiezers door ziekte niet bij machte waren de gang naar de stembus te maken. De secretaris kon deze kiezers dan van een volmachtformulier voorzien, zodat hun stem niet verloren zou gaan.[93]

De propagandacommissie van de Unie stelde in 1955 en 1956 de verhouding tussen predikanten en politiek centraal in haar beraadslagingen. Het betrof hier geen principiële discussie, maar de praktische vraag hoe de hervormde predikanten het best geactiveerd konden worden. Eén van de belangrijkste oorzaken voor de geconstateerde lauwheid binnen de CHU achtte de commissie namelijk de neiging van veel predikanten om zich van de politiek te distantiëren. De commissie besloot daarom het hoofdbestuur voor te stellen om in de kamerkringen van Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Leiden en Utrecht bijeenkomsten te organiseren om de predikanten voor te lichten over de CHU.[94]

Het voorstel werd door het hoofdbestuur weliswaar niet overgenomen, maar wel kwam er een reeks van streekconferenties waar ook veel aandacht werd geschonken aan de rol die predikanten konden spelen. In Amsterdam sprak in november 1956 predikant P.A. Elderenbosch. Hij stond geen vereenzelviging van de predikanten met de CHU voor, maar wenste wel een sterkere band dan de bestaande. Eén van de aanwezige predikanten stelde daarop de vraag of afzijdigheid vanwege de pastorale relatie niet de voorkeur verdiende. Uiteraard was pastorale wijsheid gewenst volgens Elderenbosch, maar op zeker moment moest een predikant ook duidelijke herderlijke voorlichting durven geven.[95]

In december 1956 blikte de propagandacommissie met tevredenheid terug op de georganiseerde streekconferenties. De bijeenkomsten hadden een paar honderd predikanten bereikt. Op de agenda stond nog een conferentie, die uitsluitend bedoeld was voor predikanten. Daar zou ook Tilanus spreken.[96] Het uiteindelijke resultaat van de campagne werd echter gemeten aan de hand van de verkiezingsuitslagen en die vielen in 1959 juist tegen. In de pers kwam de rol van de predikanten daarom opnieuw ter sprake. Hoewel alle commentatoren de predikanten een belangrijke rol toedichtten, liepen de meningen uiteen. Zo stelde A.B.J. de Koning dat de passiviteit van veel dominees de CHU veel schade had toegebracht, terwijl B. Buddingh wees op de tanende invloed van de dominee. De predikant werd door grote delen van de bevolking eenvoudigweg niet meer gehoord.[97]

De protestantse identiteit werd ook vormgegeven door een duidelijke afgrenzing ten aanzien van de katholieken en de KVP in het bijzonder. Toen Romme, de fractievoorzitter van de KVP, in 1955 stelde dat de grondtoon van Nederland niet meer protestants was, kon hij op christelijk-historisch verweer rekenen. Zo schreef Kamerlid Krol dat de CHU zonder blikken of blozen naar een protestantse grondtoon streefde.[98] Een paar maanden later toonde Goudzwaard zich teleurgesteld toen het katholieke dagblad *De Maasbode* de protestantse fracties had gecomplimenteerd met hun gematigde reacties op het bisschoppelijk mandement uit 1954, waarin tot katholieke eenheid werd opgeroepen. 'Dit Maasbode-bedankje', aldus Goudzwaard, 'moet ons tot bezinning brengen. Het ware ons liever geweest, wanneer de r.k.-pers de C.H.U. voor antipapistisch (…) had gescholden'.[99]

De piketpaaltjes opnieuw geslagen

Sinds het overlijden van Kuyper en Lohman was de vraag of de CHU en de ARP niet in één partij moesten opgaan, een telkens terugkerend thema. Zowel voor als na de bezetting werd regelmatig geschreven over de verschillen en overeenkomsten tussen beide partijen. Vlak na de oorlog was een samengaan zelfs gedurende korte tijd een serieuze optie geweest. Nadat echter was gebleken dat de Unie weer op eigen benen kon staan, had de partijleiding de boot afgehouden. Na de teleurstellende verkiezingsuitslag van 1956, toen het percentage op de CHU uitgebrachte stemmen opnieuw was teruggelopen, won het pleidooi voor eenwording weer aan

kracht. De top van de Unie, die daar weinig voor voelde, reageerde met de campagne 'Wij wensen te blijven onszelf!'[100] De campagne leverde onder andere twee geschriften op waarin op heldere wijze de piketpaaltjes opnieuw werden geslagen.[101]

Het wetenschappelijke bureau van de CHU ging in een rapport uit 1958 uitgebreid in op het bestaansrecht van de Unie. Het rapport rechtvaardigde dit door te wijzen op de aanwezigheid van partijen die Gods gezag op staatkundig gebied niet erkenden, waardoor de tijdelijke antithese op politiek terrein noodzakelijk bleef. Daarnaast bestond de noodzaak om tegenover de rooms-katholieke pretenties een protestants geluid te laten horen. Zolang de KVP het protestantse karakter van de Nederlandse natie in twijfel trok, bestond er behoefte aan volksvertegenwoordigers die daar vanuit het reformatorische christendom antwoord op gaven.

In haar rapport herhaalde het wetenschappelijke bureau klassieke christelijk-historische opvattingen over het gezag en de overheid. De CHU bleef de volkssoevereiniteit verwerpen. De overheid was Gods dienaresse en niet die van het volk. Aangezien de overheid haar gezag aan God ontleende, diende zij dat ook publiekelijk te erkennen. Hieruit vloeide ook voort dat de onderdanen de overheid hadden te gehoorzamen. In het rapport lag het accent sterk op autoriteit en gezag. Er werd dan ook consequent gesproken over onderdanen en niet over burgers. De woordkeuze dat de onderdanen in het openbare leven *mogen* meedoen, was ook niet toevallig. De Unie erkende het belang van een dialoog tussen overheid en volk, maar voegde daar direct aan toe dat de ontwikkeling van de parlementaire democratie niet tot een aantasting van het eigen recht van de overheid mocht leiden.

Het rapport bood tegelijk veel ruimte voor twijfel over de politieke koers. Gods soevereiniteit stond wel voorop, maar omdat het niet mogelijk was Gods wil op staatkundig terrein te kennen, kenmerkte de praktijk zich door vallen en opstaan. De Unie verwierp daarom afgeronde staatkundige stelsels; 'Het C.H.-zijn (…) is veeleer een "wijze van zijn"'. Een kritische houding naar alle kanten was wenselijk. Telkens diende te worden geprobeerd 'das Gebot der Stunde' te verstaan.[102] Het verdeeld stemmen van christelijk-historische afgevaardigden was volgens het rapport juist het gevolg van de gebrekkige kennis van Gods wil: 'verschil van inzicht zal kenmerkend blijven voor de tijd, waarin wij "ten dele kennen"'.[103]

Na de bezetting bouwde de Unie het partijleven weer op. Als middel daarvoor werden ontspanning en vermaak ingezet. Maar net als tijdens het interbellum lukte dat beter op regionaal en vooral nationaal niveau dan lokaal. Het aantal betrokken en enthousiaste partijleden bleef plaatselijk vaak te gering voor een geïnspireerd partijleven. Opmerkelijk is wel dat in de jaren vijftig het meer christelijke repertoire gedeeltelijk werd ingeruild voor vermaak – iets dat in de periode daarvoor als niet-passend zou zijn beschouwd.

Het politieke profiel van de CHU was in de jaren vijftig veel fletser dan in de periode vóór 1940. Hiervoor zijn twee belangrijke oorzaken aan te wijzen. Allereerst

de deelname aan de kabinetten op brede basis waardoor de Unie geen duidelijke plaats in het politieke spectrum innam. Tilanus sprak in de naoorlogse jaren weinig over de antithese of de noodzaak van christelijke kabinetten. De partijleider had het nu meer over de noodzaak tot synthese en de Unie presenteerde zich meer als bruggenbouwer. Ten tweede droeg de relatieve onbekendheid van de christelijk-historische ministers in de jaren vijftig ook niet bij aan een scherp profiel. De christelijk-historische kopstukken werden, in tegenstelling tot het interbellum, geen minister meer.

Voor de christelijk-historische kiezer waren geloof, kerk en beginsel de belangrijkste stemmotieven. Programmatische overwegingen of belangen speelden nauwelijks een rol. Opmerkelijk was dat in vergelijking met andere grote partijen 'traditie' voor veel CHU-kiezers een belangrijk stemmotief was. Dit motief sloot naadloos aan bij de geringe politieke interesse en het weinig frequente bezoek aan kiesvergaderingen door de aanhangers van de Unie.

Hoofdstuk 11

Ideologische heroriëntatie, partijhervorming en electoraal verval

Nadat halverwege de jaren vijftig de wederopbouw voltooid was en de uitbouw van de verzorgingsstaat een aanvang had genomen, zag de Nederlandse samenleving voor veel Nederlanders er nog vertrouwd en stabiel uit. Tien jaar later leken de fundamenten van de samenleving echter te wankelen. De rebellerende jeugd daagde de autoriteiten uit. Het gezag van de overheid, van de kerk en van de ouders werd ter discussie gesteld. In Amsterdam, het centrum van de opstandige beweging, braken in 1966 relletjes uit waar de autoriteiten geen raad mee wisten. Beeldbepalend voor deze jaren waren provo's, kabouters, Damslapers en de rookbommen die op de huwelijksdag van kroonprinses Beatrix achter de Gouden Koets ontploften. De beroering was overigens geen typisch Nederlands verschijnsel. Wereldwijd waren 'de jaren zestig' aangebroken.

Ook veel politieke zekerheden verdwenen. De ontkerkelijking nam toe waardoor de christelijke partijen een deel van hun kiezers verloren. De relatie tussen geloof en stembiljet werd bovendien minder vanzelfsprekend. Succesvolle nieuwe partijen als Democraten '66 (D'66) en de Boerenpartij wezen op een drang tot hervorming van het politieke bestel én op gevoelens van onvrede. Binnen de CHU kreeg een hervormingsgezinde beweging de overhand. Deze beweging zette de Unie organisatorisch, mentaal en ideologisch op haar kop. Daarmee kwam ook de weg vrij voor samenwerking met de ARP en de KVP. De jaren na de verkiezingsnederlaag van 1967 waren een maalstroom waarin electoraal verval, partijvernieuwing en christendemocratische samenwerking soms een duizelingwekkende vaart kregen, en soms weer tot stilstand leken te komen.

Voorzichtige kritiek. Europese eenwording en beginselendiscussie

In 1959 wees KVP-fractievoorzitter Romme erop dat het vanwege de te verwachten verkiezingen voor een Europees Parlement in 1963 wenselijk zou zijn om een christendemocratisch programma op te stellen. Hij vroeg zich daarbij af of een dergelijk gemeenschappelijk verkiezingsprogramma ook niet denkbaar zou zijn

voor de binnenlandse politiek. Dit was voor veel christelijk-historischen een brug te ver. In een radiorede erkende de secretaris van de CHU, Van Gelder, dat een gezamenlijk optreden van de christelijke partijen in Europees verband misschien wel noodzakelijk was, maar dat dit geen nationale samenwerking tot gevolg hoefde te hebben. Hij verwachtte bijvoorbeeld niet dat de KVP ooit zou kunnen instemmen met het reformatorische karakter van het Nederlandse volk.[1]

Van Gelder hield de deur naar samenwerking met de katholieken gesloten, maar toch zou de Europese eenwording een belangrijke katalysator zijn in het denken over de positionering van de CHU in het Nederlandse partijenlandschap. Allereerst leidde het vooruitzicht van directe verkiezingen voor het Europees Parlement, die overigens vanaf de eerste aankondiging in 1957 almaar werden uitgesteld, ertoe dat bij veel vooraanstaande personen binnen de CHU het nationale referentiekader voorzien werd van een Europese bovenverdieping. Daarbij viel natuurlijk op dat protestantse partijen buiten Nederland een schaars goed waren en dat zeker de rijke schakering aan protestantse partijen in Nederland als een unicum kon worden beschouwd. Buiten kleine protestants-christelijke partijen in Zwitserland en Scandinavië maakten de protestanten in andere Europese landen meestal deel uit van christendemocratische partijen of zelfs van algemene partijen.[2] Dat protestantse partijen buiten Nederland weinig voorkwamen, was ook vóór 1940 natuurlijk niet onbekend geweest, maar dat werd toen vanwege het dominante nationaal-historische referentiekader als onbelangrijk beschouwd.

Een tweede belangrijk effect van de Europese eenwording was de samenwerking van de Nederlandse confessionelen in de Nouvelles Equipes Internationales (NEI).[3] De in 1947 opgerichte NEI waren een vrijblijvende contactorganisatie van christendemocratische politici uit verschillende Europese landen. De NEI bestonden niet uit partijen, maar uit nationale equipes. Aanvankelijk bestond binnen de CHU grote weerstand om tot de NEI toe te treden omdat de grote meerderheid uit katholieken bestond. Van Niftrik beschouwde in 1953 een uitnodiging om deel te nemen aan de NEI als 'een invitatie om mee te doen in het pauselijk machtsstreven.'[4] Twee jaar later was hij na een proefperiode omgeturnd van een scepticus tot een enthousiast voorstander. Mede op zijn aandrang zou de CHU lid van de Nederlandse equipe van de NEI blijven. De samenwerking van vertegenwoordigers van ARP, CHU en KVP binnen de NEI droeg in belangrijke mate bij aan het wegnemen van onderling wantrouwen bij de deelnemende politici.

De vraag in hoeverre de Europese eenwording en, breder geformuleerd, de internationalisering van de politiek gevolgen moesten hebben voor het optreden van de CHU als zelfstandige partij, kwam in het brandpunt van de belangstelling te staan toen Van Niftrik de kwestie op de zomerconferentie van 1961 aan de orde stelde. Volgens Van Niftrik konden de christelijke partijen in het licht van de Europese eenwording en de wereldpolitiek, waarbij hij vooral dacht aan de communistische dreiging, niet meer de provinciale politiek van vroeger voortzetten en zich de luxe van verdeeldheid permitteren. De CHU moest daarom offers brengen om tot christendemocratische eenheid te komen. Van Niftrik had daarbij niet

alleen het oog op de ARP gericht, maar ook op de KVP.[5] Ook later zou hij erop hameren dat er naast het communistische en het socialistische blok een christendemocratisch blok moest komen.[6]

Van Niftrik schuwde in zijn rede ferme uitspraken niet. Nederland en de CHU konden niet meer pretenderen op een eiland te leven. 'Het nationale dient ondergeschikt te zijn aan het welzijn van de mensheid', aldus Van Niftrik, die daarmee en passant één van de centrale christelijk-historische leerstukken ter discussie stelde, namelijk dat van de politieke betekenis van het Verbond Gods met de volkeren.[7] In dit leerstuk stond de relatie tussen God en ieder afzonderlijk volk centraal en niet de relatie tussen God en een internationale volkerengemeenschap. Drie jaar eerder, in 1958, had hij bij de feestrede ter gelegenheid van het vijftigjarige bestaan van de Unie nog nadrukkelijk gewezen op het belang van deze opvatting voor het christelijk-historische gedachtegoed.

De rede sloeg in als een bom. De zeven discussiegroepen die op de zomerconferentie met Van Niftriks pleidooi voor christendemocratische eenwording aan de slag gingen, kwamen tot een negatief oordeel. Nauwe samenwerking met de ARP ging velen al te ver, laat staan met de katholieken. Een aantal woordvoerders van de discussiegroepen kon het niet nalaten om te wijzen op de huns inziens grote omslag in het denken van Van Niftrik. Dat laatste ontkende Van Niftrik. Hij was naar eigen zeggen nog steeds even afkerig van het antirevolutionaire en katholieke denken als vroeger, maar het gistte bij deze groepen meer dan menigeen vermoedde.

Hoewel de meerderheid van de partijtop van de CHU afwijzend reageerde op toenadering tot de ARP – zo sprak Beernink zich in een radiorede in december 1961 beslist uit tegen een eenwording op korte termijn -, zag het bestuur zich door de desondanks voortgaande discussie gedwongen in te stemmen met een gesprek met de ARP waarin de verschillen en overeenkomsten tussen beide partijen open en eerlijk zouden worden besproken.[8] In januari 1962 werd door Van Niftrik een document opgesteld met vraagpunten waarmee de bijeenkomst kon beginnen.[9] In dit document stonden bekende zaken als de antithese, de soevereiniteit in eigen kring, de partijorganisatie en de rol van beginselen. Eind juni vond de eerste vergadering plaats, maar veel vaart ontstond niet. In mei 1964, dus bijna twee jaar later, werd pas de derde bijeenkomst gehouden. De Unie bleef behoedzaam. In oktober van hetzelfde jaar sprak de Unieraad, de partijraad van de CHU, zich uit voor een voortgang van de gesprekken zonder te streven naar een snelle fusie. Aan het einde van 1964 leek er toch meer beweging te komen toen het dagelijks bestuur van de CHU het besluit nam de ARP voor te stellen een commissie op te richten die het vormen van een nieuwe partij zou onderzoeken.[10]

Net op het moment dat de CHU bereid leek haar egelstelling te verlaten, strooide de actuele politiek roet in het eten. Eind februari 1965 bood het kabinet-Marijnen, bestaande uit ARP, CHU, KVP en VVD, zijn ontslag aan nadat de coalitiepartijen geen overeenstemming hadden kunnen bereiken over het omroepbeleid. De KVP en de ARP wilden vervolgens liever met de PVDA in zee. Niet alleen verdween zo

de VVD uit het kabinet, maar ook de CHU die met de liberalen verder had willen regeren. Dat de ARP bereid bleek om de CHU te laten vallen, had uiteraard een negatieve weerslag op de gesprekken die tussen beide partijen werden gevoerd. Het zou niet de laatste maal zijn dat de actuele politiek gesprekken over samenwerking of eenwording zou doorkruisen.

Het streven naar samenwerking of zelfs eenwording had intussen aan de basis een gezicht gekregen in het Landelijk Comité Vriendenkring AR/CH.[11] Dit comité was voortgekomen uit een plaatselijk initiatief en kreeg in oktober 1962 een landelijke uitstraling toen aan alle kiesverenigingen van de ARP en de CHU een brief werd verstuurd met een oproep tot nauwe samenwerking. De Vriendenkring riep concreet op tot het leggen van contacten en het houden van jaarlijkse vergaderingen. Ook werd gewezen op de mogelijkheid tot het oprichten van een federatie met behoud van zelfstandigheid. Voor de Vriendenkring waren dit overigens slechts tussenstappen. Het uiteindelijke doel was een samengaan van ARP en CHU.

Het ontstaan en de activiteiten van de Vriendenkring liepen parallel aan de gesprekken die vanaf 1962 tussen CHU en ARP werden gevoerd. De Vriendenkring kon aanvankelijk op een neutrale houding van de top van de Unie rekenen. Dit veranderde echter toen de wegen van CHU en ARP zich scheidden na het ontslag van het kabinet-Marijnen. Nadat de CHU in de oppositie was beland, werd het streven van de Vriendenkring met een zeker wantrouwen bejegend. Zo leidde een rondzendbrief aan de kiesverenigingen uit oktober 1966 tot een conflict met het dagelijks bestuur. De Vriendenkring riep in de brief opnieuw de kiesverenigingen op om contact te leggen en gezamenlijke vergaderingen uit te schrijven. Dat achtte het dagelijks bestuur in het licht van de politieke verhoudingen en de komende verkiezingen in 1967 niet raadzaam. Na de verkiezingen raakte het streven van de Vriendenkring achterhaald door de gesprekken die inmiddels met de ARP en de KVP op gang waren gekomen. Een samengaan met alleen de ARP was een gepasseerd station geworden. Ook als tussenstation op weg naar een christendemocratische partij kwam één protestantse partij niet meer in aanmerking.

Intussen was Van Niftrik niet stil blijven zitten. In 1962 was hij betrokken geraakt bij het opstellen van een gemeenschappelijk manifest voor de Europese verkiezingen van de Nederlandse christendemocratische partijen. Uit protestantse hoek was hierop forse kritiek gekomen. Het manifest zou alleen vage leuzen bevatten en geen beginselen. Daarmee zou het manifest, aldus de critici, de afbraak van het protestantse partijwezen sanctioneren. Van Niftrik gaf ze gelijk. Althans vanuit hún gezichtspunt, dat volgens hem bepaald werd door het nog steeds dominante negentiende-eeuwse denken. De naoorlogse politiek werd volgens Van Niftrik echter gekenmerkt door ideologische afbraak. De oorzaak hiervan lag in het recente verleden: 'De moderne mens is door de ervaringen van deze eeuw zeer wantrouwend geworden tegenover ideologieën.'[12]

Van Niftrik steunde het proces van ideologische afbraak. Veel christenen hadden het geloof in een ideologie omgezet. De tijd was volgens Van Niftrik rijp om

zonder ideologische ballast de vraag te stellen wat Christus in dit tijdvak van zijn volgelingen wilde. Daarbij moesten ze zich niet meer laten hinderen door wat vroeger als christelijke politiek werd aangeprezen. Met het beginsel 'Jezus Christus is de Koning der wereld' kon worden volstaan voor het voeren van een christelijke politiek. Van een uitgewerkte ideologie wilde Van Niftrik zich in het vervolg verre houden. Dat belemmerde slechts samenwerking en aaneensluiting.[13]

Om dezelfde redenen verwierp Van Niftrik de antithese die veel te veel was gebaseerd op de formele vraag of een partij al dan niet het gezag Gods erkende. Daar mocht het echter niet om gaan. 'Neen', aldus Van Niftrik, 'een christelijke partij is dáár, waar men ook materiéél doet wat echt uit het Evangelie volgt. (…) De vraag is m.i. niet: wie erkent wel en niet het gezag Gods? De vraag is: wie *doet* feitelijk wat het Evangelie vraagt?'[14] Van Niftrik aanvaardde dus niet langer formele criteria als toetssteen voor christelijke politiek, maar alleen nog het daadwerkelijke gedrag.

Niet alleen Van Niftrik zaagde aan de poten van het christelijk-historische gedachtegoed. Andere critici maakten opmerkingen over het protestantse karakter van de Nederlandse natie of over de gelijkstelling van ongeloof en revolutie.[15] Zo moest bijvoorbeeld volgens ene A. Pol de aandacht niet gericht worden op de revolutie als verschijningsvorm, maar op de daarachter liggende politieke, sociale en economische noden. Daar zetelde het werkelijke kwaad.[16] Dat was natuurlijk een heel andere benadering van het verschijnsel revolutie dan ten tijde van de Indonesische kwestie en dat werd Pol ook voorgehouden. Omverwerping van het overheidsgezag, aldus zijn critici, was alleen gerechtvaardigd wanneer dat overheidsgezag door overweldiging was verkregen of wanneer de overheid in strijd handelde met Gods wetten en de gewetens verdrukte. Tussen zulke verschillende benaderingen was een compromis ondenkbaar.

Dat de Nederlandse natie voor menig CHU'er nog steeds een protestantse kleur had, bleek bij de kwestie-Irene. In januari 1964 maakte prinses Irene haar verloving bekend met prins Carlos, de Carlistenleider en tevens pretendent voor de Spaanse troon. De staatkundige angel van de verloving werd al snel uit het aanstaande huwelijk getrokken toen Irene afstand deed van haar rechten op de troon. Haar overgang naar het katholicisme veroorzaakte echter ook het nodige rumoer. Dat een telg van het Huis van Oranje het protestantisme inruilde voor het katholieke geloof was voor nogal wat protestanten een klap in het gezicht. Bovendien was protestants Nederland gedurende een korte periode geconfronteerd geweest met de mogelijkheid dat in de toekomst een katholiek de troon had kunnen bestijgen.

De top van de Unie reageerde gematigd op de geloofsovergang van Irene. Secretaris Van Gelder stelde dat Nederland heel goed een katholieke vorst zou kunnen hebben. Ook in dat geval zou Nederland als een protestantse natie bestuurd kunnen worden.[17] Deze genuanceerde benadering paste in de christelijk-historische opvatting dat niet de meerderheid het karakter van de Nederlandse natie bepaalde, maar de historie. Dit ging een groot deel van de achterban echter te ver. Verschillende briefschrijvers gaven uiting aan hun ergernis over de slappe houding van de

Unie. Zo vroeg een auteur zich af of de oecumene al zover gevorderd was dat er geen verschil meer werd gemaakt tussen de kerk van de reformatie en die van Rome. Een andere briefschrijver riep de Unie op toch vooral duidelijke lijnen te trekken.[18] Eind februari vertolkte senator J.W. Beerekamp deze gevoelens door in de Eerste Kamer op te merken dat de grondwet het weliswaar toestond dat iemand met een andere geloofsovertuiging dan het protestantisme de troon zou bestijgen, maar dat voor veel CHU'ers de spanning tussen artikel vier van het beginselprogramma over het protestantse karakter van de Nederlandse natie en een katholieke koning te groot was.[19]

De vermeende noodzaak tot vernieuwing van de Unie kreeg in de loop der jaren steeds meer nadruk in de christelijk-historische pers. Daarbij kwam het ene na het andere leerstuk onder vuur. Zo verscheen in maart 1965 in *Binding* een artikel van de hand van Pol getiteld 'Naar een protestantse doorbraak?' De auteur wees de lezers erop dat een nieuwe generatie zich duidelijker bewust was geworden van het feit dat er in de Nederlandse politiek iets moest veranderen. 'De tijd van alleen praten is voorbij. (…) Het verleden zal niet normatief kunnen zijn. Het geloof in finalistische of deterministische historiebeschouwing heeft voor velen afgedaan. Iedere tijd biedt ongekende mogelijkheden, zodat de kansen door God gegeven moeten worden aangegrepen.'[20] Een oproep tot een christelijk geïnspireerd activisme, waarbij niet langer het verleden maar de actualiteit het uitgangspunt moest zijn.

Het in twijfel trekken van de ideologische grondslagen van de CHU als het protestantse karakter van de natie en de antithese, de Europese of zelfs mondiale context waarin het optreden van de Unie werd geplaatst en een toekomstvisie waarin voor historische ijkpunten steeds minder plaats was, maakte veel geesten binnen de partij rijp voor de gedachte dat belangrijke hervormingen onontkoombaar waren. Of dit gevoel zich binnen alle geledingen van de Unie had verspreid, laat zich moeilijk bepalen, maar in ieder geval behoorde een belangrijk deel van de top tot de vernieuwingsgezinden. Het begin 1966 aantredende koppel A.D.W. Tilanus, zoon van voormalig politiek leider H.W. Tilanus, en W. Scholten, als voorzitter respectievelijk secretaris, stelde een hervormingsagenda op. Zo sprak Tilanus jr. bij zijn aantreden: 'Ik zou het liefste zien dat allen die van het Evangelie uitgaan op politiek gebied een zekere eenheid zullen vormen. Men mag verwachten dat allen die zich christen noemen elkaar ook op politiek gebied zullen vinden.'[21] Tilanus verklaarde de uitnodiging van KVP-voorzitter Aalberse om een nauwer samengaan van christendemocraten te bestuderen, graag aan te nemen. Hiermee was een abrupt einde gekomen aan de afhoudende tactiek van zijn voorganger Beernink. Deze erkende in april 1966 bij zijn afscheid als voorzitter dat hij het altijd als zijn plicht had gezien om het fusiebootje met de ARP af te houden. Van besprekingen met de KVP had hij hoegenaamd nooit iets verwacht.[22]

De nieuwe voorzitter liet de aangekondigde hervormingen niet versloffen. Eind oktober 1966 besloot het dagelijks bestuur een commissie 'Evangelie en Politiek' in te stellen, die tot taak kreeg verbindingen te leggen tussen de praktische politiek

van de CHU en de actuele ontwikkelingen in kerk en theologie. Verder werd de oprichting aangekondigd van een tijdelijke werkgroep die als opdracht meekreeg een eenvoudige en moderne formulering op te stellen over de betekenis van het Evangelie voor de politiek.[23] Een directe aanleiding voor de hervormingsagenda van Tilanus was er overigens niet. Bij de Statenverkiezingen van 1966 behaalde de Unie 9,7% van de stemmen; het beste resultaat sinds 1950. De behoudsgezinde Beernink legde het verkiezingsresultaat juist uit als een beloning voor de gezagsgetrouwheid van de CHU. In deze tijd van geestelijke inflatie ontbrak het volgens Beernink aan eerbied voor het gezag. De kiezers hadden dat herkend en daarom op de Unie gestemd.[24]

De ontwikkelingen binnen de CHU vonden niet in een vacuüm plaats. In bijna alle partijen ontstonden groepen die de partij en het politiek bestel wilden hervormen. Deze hervormingsbewegingen bestonden niet alleen uit jongeren. 'De jaren zestig' werden wel vooral gedragen door jongeren, maar de aanval op de gevestigde orde kreeg ook vaart doordat binnen het establishment allerlei schijnbaar vast verankerde waarden werden losgelaten. Ook veel personen in gevestigde posities steunden veranderingen.

Binnen de politiek kreeg de oude discussie over de (on)wenselijkheid van het Nederlandse partijenstelsel een nieuwe impuls door de oprichting van D'66 en door de opkomst van Nieuw Links binnen de PVDA. Zij streefden naar een hervorming van het politieke stelsel waardoor de driedeling links-confessioneel-rechts vervangen zou worden door de tegenstelling conservatief versus progressief. Nieuw Links wilde door polarisatie de totstandkoming van deze nieuwe tegenstelling bevorderen waarbij de confessionelen een keuze tussen links of rechts zouden moeten maken.

Maar belangrijker dan D'66 of Nieuw Links waren de ontwikkelingen binnen de kerken waar de confessionele partijen nu eenmaal nauw mee verbonden waren. In de jaren zestig ontstond een nieuwe vorm van theologie waarin de ethiek meer centraal kwam te staan dan de geloofsleer.[25] Wat de mensen zelf konden bijdragen aan een betere wereld kwam meer op de voorgrond. Voor een aantal mensen werd de vraag belangrijker of men vanuit een evangelische inspiratie wilde bijdragen aan maatschappelijke veranderingen. Voormalige hoeders van de orthodoxie als de KRO en in mindere mate de NCRV lieten hun achterban kennis maken met deze nieuwe inzichten.

De nieuwe gerichtheid op het hier en nu zorgde ervoor dat dogmatische verschillen minder relevant werden. Tussen gereformeerden en hervormden ontstond meer en meer toenadering. In 1961 werden gesprekken gevoerd tussen vooraanstaande gereformeerden en hervormden, gevolgd door een congres van de protestantse eenheid in mei 1962. In 1966 begon het overleg in het kader van 'Samen op Weg', dat op termijn tot kerkelijke eenheid zou moeten leiden.[26] Dat deze ontwikkelingen op theologisch en kerkelijk gebied ook voor de politieke samenwerking tussen de confessionele partijen gevolgen zouden hebben, ontken-

den maar weinig mensen. Welke conclusies precies getrokken zouden worden, bleef echter nog open.

Onder de Nederlandse katholieken verliepen de ontwikkelingen nog stormachtiger dan onder de protestanten. Na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) werd enthousiast over een nieuwe verhouding tussen kerk en wereld gesproken. De band tussen geloof en politiek werd losser. Binnen de KVP kwam het bestaan van een katholieke partij ter discussie te staan. In 1966 werd een rapport over de grondslag en het karakter van de KVP gepubliceerd. In dit rapport werd de pretentie losgelaten dé christelijke waarheid in pacht te hebben. In plaats daarvan werd gewezen op de overeenkomsten in het gedachtegoed van katholieken, protestanten en niet-christenen. Het bestaan van de KVP was niet langer een kwestie van beginsel, maar van opportuniteit. Uit deze interpretatie werden al snel praktische conclusies getrokken. In 1967 verklaarde een bisschop dat het uitbrengen van een stem een persoonlijke zaak was.[27]

Op de ontwikkelingen onder de Nederlandse katholieken werd binnen de CHU aanvankelijk met terughoudendheid gereageerd. Secretaris Van Gelder constateerde droogjes dat de KVP blijkbaar van het etiket katholiek af wilde.[28] Het voorstel om een onderzoek te verrichten naar de mogelijkheden voor een christendemocratische partij voor katholieken en protestanten wilde hij wel in overweging nemen, maar, zo voegde hij er aan toe, veel toekomst zag hij er niet in. Deze afhoudende opstelling verdween snel. Niet alleen doordat de nieuwe voorzitter, Tilanus jr., veel positiever tegenover christendemocratische partijvorming stond, maar ook door de voortgaande ontwikkelingen binnen de katholieke kerk en de KVP.

In 1967 verscheen een artikel van de hand van de hervormde predikant Elderenbosch waarin het effect van de veranderingen onder katholieken en protestanten duidelijk tot uitdrukking kwam. Elderenbosch sprak met ontzag over de Copernicaanse wending van de Nederlandse katholieken. Vooral de ontwikkelingen aan de basis trokken zijn aandacht:

> Op tal van plaatsen is men klaar met zijn conclusies: er is niets meer dat ons scheidt. (…) Wat wil men ook? De intercommunie is een feit, in tal van gemeenten gaan protestanten ter communie en rooms-katholieken naar de avondmaalstafel, openlijk en weloverwogen. Wat scheidt ons nog?[29]

Elderenbosch mocht misschien wat overdrijven in zijn schets, maar dat neemt niet weg dat veel CHU'ers hem volgden in zijn oordeel dat de katholieke kerk en de KVP een nieuwe koers hadden uitgezet waarvan de richting nog ongewis was. Zo vreesde Elderenbosch bijvoorbeeld dat de katholieken door hun hervormingsijver de bijbelse fundering van de politiek zouden veronachtzamen en zouden wegglijden in een neo-humanisme.

De historicus Kennedy verklaart de snelheid waarmee in de jaren zestig allerlei normen en overtuigingen werden losgelaten door te wijzen op de rol die de Neder-

landse elites speelden. De elites leefden volgens hem in het besef dat de vernieuwingen zo dwingend waren dat beter niet geprobeerd kon worden ze te stuiten. Wel konden ze in goede banen worden geleid door met de ontwikkelingen mee te gaan, bij te sturen en waar nodig op de rem te trappen. De elites vormden natuurlijk geen homogeen blok. Sommige leden waren overtuigd van de noodzaak tot vernieuwing, terwijl anderen vooral probeerden af te remmen. Wat ze gemeen hadden, was dat ze hun geloof in het weerstandsvermogen van de oude structuren en opvattingen hadden verloren. Ze lieten het verleden daarom los en werden zelf vernieuwers, zij het meestal behoedzame.[30] Binnen de CHU was dit geloof in onvermijdelijke vernieuwingen te herkennen bij Van Niftrik en Tilanus jr. De eerste anticipeerde op de door hem geconstateerde ontwikkelingen binnen de ARP en de KVP en pleitte daarom voor christendemocratische eenheid, terwijl de tweede bij zijn aantreden zonder enige directe aanleiding een ingrijpende hervormingsagenda op tafel legde.

Het geloof in de onvermijdelijke komst van het 'moderne' leven gaf de vernieuwingsbeweging ruim baan, omdat tegengeluiden nauwelijks konden worden gehoord. De Nederlandse elites schaarden zich immers aan de kant van de dominante retoriek, die van de vernieuwing. Maar lang niet alle burgers geloofden in de wenselijkheid en onvermijdelijkheid van de moderne tijd. Uit enquêtes bleek regelmatig dat een grote meerderheid van de bevolking zich uitsprak voor een krachtig optreden van de overheid tegen ordeverstoringen door, in hun ogen, langharige werkschuwe jongeren.[31] In het publieke debat speelden deze opvattingen echter een marginale rol, doordat zowel bij de elites als bij de publieke omroepen de vernieuwingsbeweging een stevige voet aan de grond had gekregen.[32]

Een verkiezingskater

De CHU ging met veel vertrouwen de verkiezingen van 1967 tegemoet. In prognoses stond de Unie steevast op een zetel winst. Het succes van de Statenverkiezingen een jaar eerder leek een vervolg te krijgen. Fractievoorzitter Beernink bezigde ferme taal. Al geruime tijd verkondigde hij dat politie en justitie harder moesten optreden tegen ordeverstoorders en relschoppers. In het verkiezingsnummer van het *Christelijk-Historisch Weekblad* stelde hij:

> Ik blijf erbij dat provo's die tot drie keer toe weigeren zich aan de bevelen van de politie te houden in een speciaal voor hen ingericht kamp moeten worden ondergebracht. Daar kunnen ze dan worden opgeleid tot nuttige leden van de maatschappij. Een overheid zonder gezag is geen overheid. Dat is volkomen Bijbels. De overheid is een goddelijke instelling. De overgrote meerderheid van ons volk denkt er zo over.[33]

In de roes van de gunstige peilingen werd luchtig gesproken over de onzichtbaarheid van de CHU tijdens de verkiezingscampagne. Zo was de Unie nu eenmaal:

> Zij stuurt geen geschenkengrietjes de straat op, laat geen orkesten optreden, rijdt niet met een karavaan door Nederland, geeft geen filmvoorstellingen, maar probeert de kiezer op de traditionele wijze ervan te overtuigen dat je met een evenwichtige partij als de Christelijk-Historische Unie beter uit bent.[34]

Door de hoge verwachtingen veroorzaakte de verkiezingsuitslag een flinke kater binnen de Unie. Geen zetelwinst, maar een teruggang van dertien naar twaalf zetels. In vergelijking met de forse verliezen van de PVDA (zes zetels), en de KVP (acht zetels), viel het verlies van een zetel wel mee, maar niettemin was het een flinke klap. Bovendien gaf de stormachtige opkomst van D'66 en de winst van de Boerenpartij voedsel aan het vermoeden dat er fundamentele veranderingen in de kiezersvoorkeuren op til waren.

Voor de verkiezingsnederlaag werden de traditionele verklaringen naar voren gebracht als de gebrekkige organisatie van de Unie en de passiviteit van de kiesverenigingen. Toch waren bijna alle commentatoren eenstemmig in hun oordeel dat daar de hoofdoorzaken niet moesten worden gezocht. J.T. Mellema, Kamerlid sinds 1959, wees erop dat de CHU met die belabberde organisatie en presentatie nog geen jaar daarvoor juist een goed verkiezingsresultaat had behaald.[35]

De belangrijkste oorzaak van de tegenvallende uitslag werd gezocht in de geringe aansluiting van de CHU bij de jeugd. Onder de jongeren werd een veel grotere belangstelling voor politiek geconstateerd dan voorheen, maar die interesse betrof dan wel een meer dynamische politiek dan de CHU te bieden had. Mellema constateerde dat de Unie hier niet aan voorbij mocht gaan, alleen al vanwege het feit dat de jeugd een steeds groter deel van het electoraat uitmaakte.[36] Negeren zou politieke zelfmoord betekenen of, zoals voormalig secretaris Van Gelder het uitdrukte: 'Wij moeten ons ervoor hoeden een tweede SGP te gaan worden.'[37]

Ook de CHJO roerde zich na de tegenvallende uitslag. Voorzitter J. Huijsen sprak namens de Landelijke Bestuursraad over de slechte presentatie op radio en televisie, een gebrek aan actuele standpunten en de ongeïnspireerdheid binnen de Unie.[38] De jongerenorganisatie had een hervormingsprogramma bijgevoegd. Daarin stond onder andere: hervorming van de organisatie, een moderne verwoording van het beginselprogramma, instelling van een commissie van wijze mannen voor het opstellen van de kandidatenlijst, een positieve houding ten aanzien van samenwerking met ARP en KVP, en het aantrekken van een deskundige op het gebied van propaganda en publiciteit.

De stevige kritiek van de CHJO kwam voort uit de nieuwe taakopvatting die de jongerenorganisatie zich had gesteld. Terwijl het zwaartepunt binnen de christelijk-historische jeugdbeweging vroeger op het vlak van ontwikkeling, vorming en ontspanning had gelegen, bestond dat volgens het huidige bestuur vooral uit het kritisch begeleiden van de moederpartij. Voor de CHJO was de verkiezingsuitslag

eigenlijk een geschenk uit de hemel. Hervorming van de Unie stond nu prominent op de agenda.[39]

De conclusie dat de CHU de aansluiting met de jeugd had gemist, was wijd verspreid binnen de partij. Zelfs Beernink onderschreef deze analyse. De enige dissonant in het collectieve mea culpa was freule Wttewaall van Stoetwegen. Zij stelde de retorische vraag: 'Hebben wij ooit de jeugd in voldoende mate aangesproken?'[40] Maar deze opmerking behoorde tot het soort relativerende kanttekeningen waar op dat moment weinig behoefte aan bestond.

De bakens moesten dus worden verzet. De vraag was echter welke bakens en waar naartoe? De antwoorden liepen uiteen. Tilanus jr. dacht in de richting van meer samenwerking met de ARP en de KVP, oud-minister van Justitie Y. Scholten was van mening dat de Unie vooral naar een modernere presentatie moest streven, terwijl Van Gelder meer aandacht voor de politieke actualiteit wenste.[41] Het voornemen om meer naar de jongeren te luisteren, betekende in ieder geval dat de KVP als partner voor samenwerking serieus moest worden genomen. Voor de jongeren, zo luidde namelijk de analyse, was het christen-zijn belangrijker dan de denominatie. Zij hadden geen belangstelling meer voor antipapisme, maar wel voor de overleden paus Johannes XXIII en bisschop Bekkers.[42]

Op weg naar één partij. De hervormingsagenda van de commissie-Scholten

De top van de Unie reageerde snel op de verkiezingsnederlaag. Binnen twee weken benoemde het dagelijks bestuur een commissie die tot taak kreeg advies uit te brengen over de toekomstige koers.[43] Het besluit werd gemotiveerd met een verwijzing naar de verklaring van de CHJO over de verkiezingsnederlaag. Dat serieus naar de kritiek van de jongeren werd geluisterd, bleek ook uit de benoeming van Huijsen tot lid van de commissie. De andere twee leden waren oud-minister Y. Scholten, die voorzitter werd, en A.J. Kaland, lid van de Gedeputeerde Staten van Zeeland.

Terwijl de commissie-Scholten aan de slag ging met het inventariseren van de zwakke plekken van de Unie, zaten de critici niet stil. In april 1967 gaf de CHJO de brochure *Een poging tot heroriëntering* uit. Dit discussiestuk gaf een aantal aanbevelingen voor een nieuwe koers. Zo zou de CHU moeten nagaan wat nog bruikbaar was van de beginselen en de politieke uitgangspunten. Historische ballast diende de Unie overboord te zetten. Verder moesten de drie grote confessionele partijen met elkaar in gesprek gaan, maar niet nadat deze partijen de eigen uitgangspunten hadden geherwaardeerd. De brochure sprak verder een voorkeur uit voor een partij met een evangelische oriëntatie.[44]

Enige tijd later kwam de werkgroep 'Evangelie en Politiek' met haar rapport. In deze werkgroep waren de vernieuwers goed vertegenwoordigd in de persoon van voorzitter Elderenbosch en secretaris Bleumink, de vice-voorzitter van de CHJO. Het rapport ademde de geest van de recente theologische ontwikkelingen

en van een andere kijk op de maatschappij. Klassieke zwaartepunten als gezag en vrijheid, de relatie tussen overheid en onderdaan en het protestantse karakter van de natie werden min of meer terzijde geschoven.

De auteurs van het rapport stelden dat we in een tijd leefden waarin het normbesef aan snelle veranderingen onderhevig was, waarin de waardigheid van de mens werd aangetast en waarin de ontkerstening snelle voortgang maakte. In het welvarende deel van de wereld bestond een grote zucht naar materiële behoeftebevrediging, terwijl de nood in andere delen van de wereld snel toenam.[45] Hiermee was de strekking van het rapport aangegeven. De CHU moest een open oog krijgen voor deze problemen en initiatieven ontwikkelen om ze uit de weg te ruimen. Deze initiatieven dienden geïnspireerd te zijn door een mens- en maatschappijbeschouwing die getoetst was aan het Evangelie. De CHU diende, kortom, op te treden als een evangelische volkspartij, waarbij de dienst aan de medemens het belangrijkste uitgangspunt van het politiek handelen was. Daarbij mocht geen onderscheid worden gemaakt naar geloof, levensbeschouwing, nationaliteit, geslacht, ras of huidskleur.

Eind juni 1967 presenteerde de commissie-Scholten haar rapport. Zij constateerde dat de christelijk-historische verkiezingscampagnes niet meer in de huidige tijd pasten. De verkiezingsstrijd was feller geworden en de kiezers vroegen om duidelijker standpunten. Ook de vorm was veranderd. De televisie bereikte niet alleen veel meer kiezers dan de kiezersvergaderingen, het nieuwe medium stelde ook andere eisen. Hier had de Unie een grote achterstand in te halen. De CHU moest volgens de commissie deskundigen op het terrein van 'public relations' en 'marketing' aantrekken. Het succes van D'66 had laten zien hoe belangrijk dat was.[46] Het amateurisme van de vrijwilligers van de propagandacommissie moest worden ingeruild voor het professionalisme van de deskundigen.

De manier waarop de kandidatenlijst van de CHU tot stand kwam, werd door de commissie geroemd. Die was namelijk zeer democratisch. De kiesverenigingen droegen de kandidaten voor. Het hoofdbestuur stelde uit de voordrachten een groslijst op, die met een advies aan de kiesverenigingen werd teruggestuurd. Vervolgens kwamen de afgevaardigden van de kiesverenigingen op de groepsvergaderingen bijeen waar ze hun stem uitbrachten op de kandidaten. De resultaten van alle groepsvergaderingen werden vervolgens opgeteld, waarna de kandidatenlijst werd opgemaakt.

De commissie constateerde één belangrijk nadeel bij deze procedure. De meeste kiesverenigingen volgden namelijk braaf het advies van het hoofdbestuur om de aftredende Kamerleden te herkiezen. Zo kwamen steeds dezelfde gezichten terug. Om dit patroon te doorbreken, moest er volgens het rapport een onafhankelijke commissie komen die de Kamerleden zou beoordelen. Op basis van dit advies zou een aftredend Kamerlid al dan niet in aanmerking komen voor herverkiezing. Verder moest de lijsttrekker in het vervolg door de Unieraad worden gekozen.

Ook aan de werkzaamheden van de verschillende partijorganen moest volgens de commissie het een en ander veranderen. De Unieraad moest meer als politiek

adviescollege optreden en politieke uitspraken niet uit de weg gaan. Verder diende de CHU een aantal vaste krachten in dienst te nemen als een secretaris, een functionaris voor de public relations, een functionaris voor de kaderscholing en een administrateur voor de interne contacten. Om dit mogelijk te maken, was een verhoging van de contributie onvermijdelijk en moest de ledenadministratie gecentraliseerd worden.

Ten slotte moest de CHU zich volgens de commissie profileren op grond van een duidelijke politieke inhoud. Het beginsel alleen voldeed niet meer om het vertrouwen van de kiezers te krijgen. De Unie zou meer dan voorheen stelling moeten nemen in politiek actuele zaken. De commissie wilde overigens het beginsel niet overboord zetten. De CHU moest een beginselpartij worden met een politiek programma.

Het hoofdbestuur nam de meeste voorstellen van de commissie over. Aan de buitengewone Algemene Vergadering van 6 december 1967 werden zodoende de volgende voorstellen voorgelegd: een forse contributieverhoging, het opzetten van een centrale ledenadministratie, het aanstellen van een vaste functionaris voor interne en externe voorlichting en de uitgave van een contactblad bestemd voor alle leden. Verdere voorstellen behelsden het optreden van de Unieraad als politiek adviescollege, het instellen van een commissie om te adviseren over de aftredende Kamerleden en het kiezen van de lijsttrekker door de Unieraad.[47]

Het belang van de buitengewone Algemene Vergadering was tot alle geledingen van de Unie doorgedrongen. Meer dan 1700 gedelegeerden maakten hun opwachting. Het dagelijks bestuur had niets aan het toeval overgelaten. In de maanden september, oktober en november hadden Tilanus jr. en waarnemend secretaris H.A. Schuring de achttien besturen van de kamerkringen bezocht om vooroverleg te plegen. Mede dankzij dit voorwerk en door het algemene gevoelen dat de Unie nieuwe wegen moest inslaan, nam de buitengewone Algemene Vergadering vrijwel alle voorstellen ongewijzigd over. In een resolutie werd de marsroute voor de toekomst ondubbelzinnig vastgelegd. Die diende te leiden naar een samenwerkingsverband met ARP en KVP en naar een vooruitstrevend programma:

> De Algemene Vergadering van de CHU (…) van mening dat vastgehouden moet worden aan partijvorming op grondslag van het Evangelie, overwegende, dat vernieuwing van de partijpolitieke verhoudingen in Nederland gewenst is en dat de CHU daarin met name in verband met de duidelijkheid haar actief aandeel heeft te leveren, kennisgenomen hebbende van de mededeling van het D.B. dat het door het instellen van een of meer commissies dit aandeel zal concretiseren, draagt het Dagelijks Bestuur op voort te gaan met de delegaties van ARP en KVP te streven naar een samenwerkingsverband met deze partijen op basis van een gemeenschappelijke beginselverklaring, gevolgd door een gemeenschappelijk program voor een vooruitstrevend beleid, gericht op de vooruitgang van de maatschappij in al haar geledingen.

De jongerenbeweging reageerde opgetogen: 'De Unie is een politieke partij geworden. Het was dè klap van 1967 voor alle liefhebbers van folklore in ons goede vaderland.'[48] Voorzitter Huijsen stak de rol van de CHJO niet onder stoelen of banken. Hij zag, niet ten onrechte overigens, veel overeenkomsten tussen de kritiek die de CHJO in februari van dat jaar op de CHU had geuit en de besluiten van de buitengewone Algemene Vergadering.[49]

Hoe opgetogen de CHJO het jaar 1967 ook kon afsluiten, de jongerenorganisatie realiseerde zich dat de nieuwe koers ook in de politieke praktijk zichtbaar moest worden. De eerste stappen op die weg waren een nieuw beginselprogramma en een politiek programma. Hiervoor werden begin 1968 door het hoofdbestuur twee commissies ingesteld. Deze commissies telden zowel vernieuwers als behoudenden onder haar leden.[50] De handen van de commissie die een politiek programma moest ontwerpen, waren overigens gebonden. Zij had als leidraad namelijk de resolutie van december 1967 meegekregen waarin de politieke koers van de komende jaren als vooruitstrevend werd omschreven.[51]

Het opstellen van een nieuw beginselprogramma en een politiek programma kon moeilijk los worden gezien van de voortgang van de gesprekken die inmiddels met de ARP en KVP op gang waren gekomen. Tilanus jr. had kort na de teleurstellende verkiezingsuitslag van 1967 contact gelegd met de voorzitter van de KVP over de vraag of zij zich samen met de ARP moesten beraden op de toekomst.[52] Begin maart 1967 kwamen de drie partijvoorzitters overeen om hun besturen te adviseren besprekingen te openen over de vraag of het mogelijk en wenselijk was gezamenlijk de grondslagen te formuleren van christelijke politiek. Op 24 april 1967 vond het eerste gesprek plaats tussen de delegaties van de drie partijen. Deze 'Groep van Achttien' zou tot september 1969 twintig maal bijeenkomen en een aantal rapporten opstellen.[53]In de christelijk-historische delegatie waren de vernieuwers en de voorstanders van samenwerking goed vertegenwoordigd. Tot hen behoorden voorzitter Tilanus jr., Van Niftrik en R. Vermaas, de secretaris van de CHJO, terwijl uitgesproken tegenstanders ontbraken.

De partijvernieuwing en de gesprekken met ARP en KVP leverden niet alleen applaus op. Zowel links als rechts ontstond oppositie. Aan de linkerkant bewoog zich in alledrie de confessionele partijen een groep christen-radicalen. De formatie in 1967 van het kabinet-De Jong, bestaande uit ARP, CHU, KVP en VVD, had hen zeer teleurgesteld. De christen-radicalen zochten contact met elkaar en op 22 maart 1967 kwamen ze in Amsterdam bijeen. In mei werd de 'Politieke Werkgroep van Christen-Radicalen' opgericht. Veel christen-radicalen waren bang dat een snelle eenwording van de drie confessionele partijen tot een conservatieve christen-democratische partij zou leiden – een Nederlandse Christlich Demokratische Union Deutschland (CDU). Zij wilden daarom dat de confessionele partijen zich eerst zouden hervormen tot partijen met een radicaal en vooruitstrevend programma. Daarna zouden deze partijen op programmatische gronden samenwerking moeten zoeken met andere partijen.[54]

De christen-radicalen waren vooral sterk binnen de ARP en de KVP. In de CHU betrof het een klein groepje. De vooruitstrevende resolutie van december 1967 en het optreden van de CHJO had de christen-radicalen de wind uit de zeilen genomen. In het voorjaar van 1968 trad een aantal radicalen uit de KVP en richtte de Politieke Partij Radicalen (PPR) op. De invloed van de achterblijvende radicalen verminderde daardoor. Binnen de CHU werd van deze groep verder weinig meer vernomen, hoewel individuele christen-radicalen wel actief bleven.

Aan de rechterzijde organiseerde zich in het najaar van 1967 een aantal CHU'ers die wilden vasthouden aan een zelfstandige CHU. In november brachten zij een persbericht naar buiten waarin zij zich voorstanders betoonden van het voortbestaan van de Unie. Samenwerking met andere christelijke partijen sloten ze niet uit, maar een samengaan werd afgewezen. Een maand later werd het persbericht als een rondzendbrief naar alle kiesverenigingen gestuurd met het verzoek het te bespreken als voorbereiding op de buitengewone Algemene Vergadering in december. Voortrekkers in deze groep waren D. Schouten, lid van de Unieraad en van de commissie tot het ontwerpen van een politiek programma; J. Richter, voorzitter van de Kiesvereniging Rijswijk; W.F. de Reus uit Amsterdam en L. de Snaijer, die in 1970 lid van de Unieraad zou worden. Vanaf maart 1968 zouden zij onder de naam Centrumgespreksgroep optreden.[55]

De Centrumgespreksgroep vond haar aanhang vooral onder de orthodoxere delen van de aanhang van de CHU. In deze meer conservatieve kringen was er minder belangstelling voor de 'sprekende' kerk en vond de groeiende waardering voor ethiek als grondslag voor een praktisch christendom weinig weerklank.[56] Aanvankelijk had de Centrumgespreksgroep haar pijlen op de christen-radicalen gericht, maar nadat die in de loop van 1968 steeds minder belangrijk waren geworden, verschoof de aandacht naar de CHJO. De Centrumgespreksgroep verstuurde verschillende rondzendbrieven waarin zij bezwaar maakte tegen de, haars inziens, grote invloed van de jongerenorganisatie op de koers van de Unie. De strijd werd niet alleen door middel van rondzendbrieven gevoerd, maar ook bij de vervulling van vacatures in bestuursfuncties. Verder was de Centrumgespreksgroep de inspirator van een groot aantal amendementen op het concept-beginselprogramma.

De CHJO reageerde gebeten op de behoudende kritiek. Vooral de insinuaties en verdachtmakingen over doel en middelen van de jongeren viel verkeerd. In september 1969 vroeg de CHJO bij het dagelijks bestuur om maatregelen tegen de, zoals zij het noemde, geruchtenpolitiek van de Centrumgespreksgroep. Het dagelijks bestuur was echter niet van plan om welke groep dan ook van de Unie te vervreemden. Na een nieuwe rondzendbrief sprak het dagelijks bestuur wel uit dat de Centrumgespreksgroep niet op een dergelijke ondemocratische wijze steun moest proberen te werven, maar verder wenste zij niet te gaan. Dit kon de onrust echter niet bezweren. Rond de kandidaatstelling voor de verkiezingen van 1971 zou de strijd hoog oplaaien.

Een nieuw beginselprogramma en een politiek programma

In december 1968 leverden de twee commissies hun conceptprogramma in bij het dagelijks bestuur, dat ze vervolgens onder de kiesverenigingen verspreidde. Dit was de start van een langdurig traject waarin alle kiesverenigingen en leden hun zegje konden doen. In totaal werden meer dan 1500 amendementen ingediend. De commissies verwerkten de opmerkingen, stelden de conceptprogramma's bij en boden ze opnieuw aan het dagelijks bestuur aan. Deze voorzag de teksten op zijn beurt van commentaar en stuurde ze door naar de Unieraad, die ze vervolgens vaststelde. De conceptprogramma's werden daarna opnieuw onder de kiesverenigingen verspreid ter bespreking op de buitengewone Algemene Vergadering van 7 maart 1970.

De inzet van de buitengewone Algemene Vergadering was groot. Met het vaststellen van de programma's zou de koers van de Unie voor de komende jaren worden vastgelegd. De CHJO besloot daarom een schot voor de boeg te geven. Het oog was daarbij vooral gericht op het politieke programma. Dit programma achtten de jongeren niet onredelijk. Wel werd het bedreigd door een aantal conservatieve amendementen. Aanvaarding van deze amendementen achtte de CHJO onaanvaardbaar. Wanneer de belofte van 1967 niet volledig zou worden ingelost, zo dreigde de jongerenorganisatie, dan kon dat binnen de Unie tot kortsluiting leiden.[57]

Ook de conservatieven roerden zich. Zo riep Schouten de CHU'ers op de conservatieve amendementen die tot doel hadden de bijbelse uitdrukking te steunen dat de overheid Gods dienaresse is, te handhaven in het beginselprogramma. Ook pleitte hij voor handhaving van de zondagsrust.[58] Het conservatieve verzet was niet zonder succes. Zo werd een amendement aanvaard waardoor een passage over eerbiediging en bevordering van de zondagsrust weer terug in het beginselprogramma werd gebracht.[59]

Het nieuwe beginselprogramma beoogde zowel een moderne verwoording als een herziening van de christelijk-historische beginselen te geven. De doorwerking van het oecumenisch overleg kwam tot uitdrukking in de zinsnede dat de CHU haar optreden wilde doordenken in gemeenschap met de kerken in wereldwijd verband en samen met de in de maatschappij werkzame organisaties. De vaak impliciete beperking tot de reformatorische kerken in de oude beginselprogramma's werd ingeruild voor een bredere invulling van het begrip kerk, terwijl ook maatschappelijke organisaties een belangrijke plaats kregen. In andere artikelen bleef de Reformatie echter duidelijk aanwezig, zoals bij het protestantse karakter van de natie. De constatering dat de uit het christendom voortgekomen geestelijke en zedelijke normen in de geschiedenis van ons volk niet buiten de leiding Gods om waren gevormd, bleef gehandhaafd, evenals de zinsnede dat deze normen in menig opzicht door de Reformatie waren gestempeld.[60]

In de omschrijving van de staatsvorm en de verhouding tussen overheid en burger was een duidelijke verschuiving ten gunste van de burger te constateren.

Volgens het nieuwe beginselprogramma was Nederland een democratische rechtsstaat met een parlementair stelsel in de vorm van een constitutionele monarchie. De nadruk lag nu minder op het gezag dat de overheid van God had ontvangen en meer op de dienstbaarheid van de overheid tegenover de burgers. Tekenend voor de kanteling in de verhouding tussen overheid en burger was de expliciete opsomming van de rechten van de burgers: vrijheid van godsdienst, vrijheid van meningsuiting, recht op minimumloon, op sociale zekerheid, op werk en op gezondheidszorg.

Hoewel de Unie op de buitengewone Algemene Vergadering van december 1967 gekozen had voor partijvorming op grond van het evangelie, stelde het nieuwe beginselprogramma dat dit niet vanzelfsprekend was. Het dienen van God en de dienst aan de naaste kon tot partijvorming leiden, maar dat hoefde niet. De oude opvattingen over de tijdelijke antithese op politiek gebied, die vroeger tot christelijke partijvorming had genoopt, was geschrapt. In het nieuwe beginselprogramma was zelfs elke verwijzing naar de antithese verdwenen. Volgens een commentator was dit leerstuk zo irrelevant geworden dat er niet eens expliciet afscheid van hoefde te worden genomen.[61] Wel bleef de CHU zich, indachtig de leuze 'Heel het Volk', verzetten tegen het opdelen van de samenleving in groepen. Maar betrof het vroeger vooral een verzet tegen een opdeling in christenen en niet-christenen, in 1970 betrof het een afwijzing van het opdelen naar godsdienst, ras, afkomst of maatschappelijke positie.[62]

Meer dan in het beginselprogramma kwam de nieuwe koers tot uitdrukking in het politieke programma. In plaats van het gebruikelijke manifest van één of twee pagina's was er nu een uitvoerig document met heldere en concrete lijnen. De inleiding stelde dat de nationale inzichten en omstandigheden in belangrijke mate bepaald werden door de internationale situatie en door de verwevenheid van de vraagstukken in Nederland met die in Europa en daarbuiten. Deze internationale oriëntatie kwam ook tot uitdrukking in de volgorde van de hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk handelde namelijk over vrede, veiligheid en samenwerking.

De Unie streefde naar duurzame vrede, die alleen te realiseren was binnen een stelsel van veiligheid en samenwerking, verankerd in een internationale rechtsorde. Twee wegen leidden volgens de CHU naar deze rechtsorde: een met meer bevoegdheden uitgeruste Verenigde Naties en ontwikkelingshulp. Maar het ging niet alleen om het geven van hulp. Internationale verdragen dienden de onderontwikkelde landen toegang te verschaffen tot de markten van de ontwikkelde landen. Een andere peiler van het buitenlandse beleid van de CHU was Europese samenwerking. De Unie was voorstander van een verdergaande samenwerking op economisch, sociaal, monetair en fiscaal gebied.

De verschuiving van zwaartepunt in de relatie tussen overheid en burger in het beginselprogramma kreeg verdere handen en voeten in het werkprogramma. De overheid diende volgens de Unie alles in het werk te stellen om de actieve deelname van de bevolking aan het bestuur en het beleid te bevorderen. Dit uitgangspunt werd in een aantal beleidsvoorstellen uitgewerkt. Zo moest het overheidsbeleid

transparant worden door het organiseren van openbare hoorzittingen en het openbaar maken van overheidsdocumenten. De beroepsprocedures dienden te worden versneld en er moest een parlementaire ombudsman komen. Verder dienden overheidsstukken in begrijpelijke taal te worden opgesteld en moesten brieven en verzoeken binnen drie maanden worden beantwoord.

Zeer concreet was de CHU bij de bestrijding van de woningnood die een hoge prioriteit kreeg binnen het politieke programma. Men wilde de woningbouwproductie opvoeren en tegelijk de verstopte woningmarkt vlot trekken. De CHU schrok daarbij niet terug voor vergaande maatregelen als verplichte doorstroming. Hoewel de bovenstaande onderwerpen maar een kleine greep uit het werkprogramma zijn, symboliseren ze de nieuwe koers van de Unie. Internationalisering, een wending naar de burger en bereidheid tot forse maatregelen leverden een progressief programma op.

De CHJO begroette het politieke programma met instemming. De Unie had volgens de jongeren de progressieve koers bevestigd die in december 1967 was uitgezet. Over het beginselprogramma was de CHJO minder te spreken. Het was te weinig eigentijds geformuleerd en alleen aanvaardbaar als momentopname op weg naar verdere hervormingen.[63] De behoudende CHU'ers waren ontevreden over de afloop. Er was sterke kritiek op de sfeer binnen de Unie en op de manier waarop de besluitvorming was verlopen. Zo schreef De Reus, lid van de Centrumgespreksgroep, over het doordrukken van besluiten door kleine minderheden.[64] F. Kool, secretaris van de Kiesvereniging Huizen, viel De Reus bij. Hij meende in het jongerenblad *Stakkato*, de opvolger van *De Jonge Nederlander*, de geest van radicalisme, nihilisme en socialisme te ontwaren. Kool vreesde op termijn de Unie te moeten verlaten.[65] Oud-staatssecretaris Calmeyer wees erop dat bij voortzetting van de huidige koers alle leden die christelijk-historisch wensten te blijven, van de Unie vervreemd zouden raken.[66]

Een gemeenschappelijk urgentieprogramma

De Algemene Vergadering van december 1967 had het partijbestuur een duidelijke opdracht meegegeven: voortzetting van de gesprekken met de ARP en de KVP met als doel een samenwerkingsverband op basis van een gemeenschappelijke beginselverklaring. Deze verklaring moest gevolgd worden door een gemeenschappelijk programma voor een vooruitstrevend beleid. Na een eerste reeks van gesprekken bracht de 'Groep van Achttien' in maart 1968 een interim-rapport uit. Hierin werd gesteld dat het evangelie geen politieke gedragsregels bevatte, maar dat het wel inspireerde tot een mens- en maatschappijbeschouwing waarvoor partijvorming op confessionele basis geschikt was. Op de Algemene Vergadering van mei 1968 bleek het rapport onder de CHU'ers in vruchtbare aarde te vallen. De resultaten stemden volgens een meerderheid overeen met de gestelde hoofdpunten voor een

vooruitstrevend beleid. Het bestuur werd gemachtigd het overleg met de ARP en de KVP voort te zetten.[67]

De voortgang van de gesprekken verliep echter met horten en stoten. Naast de gemeenschappelijke agenda had elke partij haar eigen agenda, die lang niet altijd parallel liep met de agenda's van de andere partijen. Binnen de KVP ontstond al snel ontevredenheid over het langzame tempo en de magere resultaten van de gesprekken. De KVP suggereerde daarom in september 1968 om een gesprek te beginnen over de vraag hoe een samenwerking meer vorm kon worden gegeven. Nadat de CHU en de ARP hiermee hadden ingestemd, werd de commissie-Duidelijkheid opgericht. In september 1968 adviseerde deze commissie een gezamenlijk urgentieprogramma op te stellen. Alle drie partijen namen het advies over.

ARP, CHU en KVP richtten in augustus 1970 de Stuurgroep op, die als taak kreeg een gemeenschappelijk urgentieprogramma te ontwerpen. Namens de CHU hadden hierin Bleumink, J.W. van Hulst, R.J.H. Kruisinga, Mellema en B.J. Udink zitting. In december 1970 stemden de Unieraad en de partijraden van de ARP en de KVP in met het door de Stuurgroep opgestelde conceptprogramma, waarna in januari 1971 de definitieve tekst werd vastgesteld. Het gemeenschappelijke urgentieprogramma was én een antwoord op de vraag naar meer duidelijkheid voor de kiezers én een antwoord op het polarisatiestreven van D'66, PPR en PvdA. De progressieve drie drongen namelijk aan op coalitiebesprekingen vóór de verkiezingen. Daarom nodigden ze begin maart 1971 de ARP, CHU en KVP voor een gesprek uit. De bijeenkomsten liepen echter op niets uit. De progressieve drie bleken namelijk alleen bereid tot overleg indien de deelnemers het sluiten van een stembusakkoord voor ogen hadden. ARP, CHU en KVP wilden in eerste instantie niet verder gaan dan een open overleg door middel van programvergelijking.[68] Tot een hechte samenwerking van de christelijke partijen kwam het echter ook niet. De partijen trokken naar de verkiezingen van 1971 voornamelijk gescheiden op. Naast het gezamenlijke urgentieprogramma had elke partij haar eigen verkiezingsprogramma.

Electorale rampspoed. De verkiezingen van 1971 en 1972

De verkiezingen voor 1971 waren gepland op 28 april. Terwijl vroeger de voorbereidingen voor de verkiezingen pas in het najaar op gang kwamen, werden de schermutselingen ditmaal al vóór de zomervakantie van 1970 geopend. Zo was de CHJO vastbesloten de vernieuwing niet door de vingers te laten glippen. Nu het politieke programma was vastgesteld, moest volgens de jongerenorganisatie een fractie worden samengesteld die in staat was de progressieve koers gestalte te geven. Met het oog hierop kondigde de CHJO een rapport aan over de werkwijze en de kwaliteit van de zittende fractie.[69]

Op 20 juni 1970, ruim voordat begonnen zou worden met het opstellen van de kandidatenlijsten, koos de Unieraad de lijsttrekker voor de verkiezingen. Udink,

de minister voor Ontwikkelingshulp, kreeg met 34 van de 56 stemmen de voorkeur boven Kruisinga, de staatssecretaris van Sociale Zaken en Volksgezondheid.[70] De CHJO reageerde opgetogen. De jongerenorganisatie zag Udink als de verpersoonlijking van de nieuwe koers.[71] Dit oordeel was echter meer gebaseerd op de portefeuille die Udink beheerde dan op diens persoon. Ontwikkelingssamenwerking mocht dan in progressieve kring een speerpunt zijn, dat betekende nog niet dat elke bewindsman voor Ontwikkelingssamenwerking ook automatisch progressief was.[72]

Eind augustus 1970 sprak Udink zijn eerste redevoering uit als lijsttrekker voor een gehoor dat bestond uit de Unieraad en de Landelijke Bestuursraad van de CHJO. Hij hield een afgewogen pleidooi voor vernieuwing onder gelijktijdige handhaving van het gezag. Udink erkende dat veel van wat zich als gezag wilde laten gelden, vermolmd en inhoudsloos was. Hij wilde de vernieuwers echter niet kritiekloos omarmen, want onder hen bevonden zich volgens hem ook revolutionairen en anarchisten. Deze moesten volgens Udink worden opgespoord, ontmaskerd en bestreden.[73]

De redevoering leverde Udink veel kritiek op en het image van een aanhanger van *law and order*. Het genuanceerde betoog, dat aansloot bij het meer traditionele christelijk-historische gedachtegoed, was niet wat de vooruitstrevende christelijk-historischen van hun kersverse lijsttrekker hadden verwacht. Vooral het begin van zijn redevoering, waarin hij Plato uitgebreid aanhaalde in diens waarschuwing voor de gevaren die de drift naar vrijheid opleverden voor de democratie en het gezag, viel niet in goede aarde.

In de media werd Udink in de reactionaire hoek gezet. Met behulp van een reclamebureau en een publicrelationsbureau, die sinds de partijvernieuwing onderdeel van de verkiezingscampagne waren, probeerde hij uit die hoek te komen. De adviseurs kozen hiervoor een aantal opmerkelijke vormen. Zo verscheen in een aantal dagbladen een trucagefoto van Udink met lange haren om te laten zien dat de lijsttrekker daar helemaal niets tegen had. Ook werd een bezoek van Udink met freule Wttewaall van Stoetwegen aan Amsterdam georganiseerd om met Damslapers te spreken.

In zijn memoires bekritiseerde Udink de campagnestrategie die volgens hem niet aansloot bij de gemiddelde CHU'er.[74] Wat had de Unie, vanuit electoraal oogpunt bezien, te zoeken in Amsterdam of bij langharige jongeren? Dat het publicrelationsbureau achteraf veel meer sympathie voor D'66 bleek te hebben dan voor de CHU verklaarde de gekozen strategie. Udinks analyse werd gedeeld door Tweede Kamerlid W. Scholten, die naast de innerlijke verdeeldheid van de Unie wees op de ingeschakelde deskundigen die onvoldoende op de hoogte waren van het christelijk-historische electoraat.[75]

Hoewel binnen de CHJO menig wenkbrauw gefronst zal zijn bij het aanhoren van de redevoering van Udink, hielden de jongeren zich voorlopig op de vlakte tegenover de lijsttrekker. Wel was intussen het rapport verschenen over de kwaliteit van de zittende Kamerleden. Zij kregen daarin een dikke onvoldoende van de

jongerenorganisatie.[76] Vooral op de onderdelen creativiteit en initiatief presteerde de fractie volgens het rapport zwaar onder de maat. De boodschap van het rapport was helder. Slechts een enkel aftredend Kamerlid kwam voor herverkiezing in aanmerking.

Ook de commissie van wijze mannen onder leiding van Y. Scholten was niet tevreden over de prestaties van een aantal Kamerleden. Zij adviseerde het dagelijks bestuur drie aftredende Kamerleden niet herkiesbaar te stellen. In het advies dat het hoofdbestuur aan de kiesverenigingen zond, was hier echter weinig van terug te vinden. Slechts één aftredend Kamerlid stond niet op een direct verkiesbare plaats. Bijzonder vernieuwend was het advies ook niet. Voormalig voorzitter van de CHJO Huijsen – hij was in september 1970 afgetreden – stond op een gedeeld veertiende en vijftiende plaats, terwijl de CHU op dat moment twaalf afgevaardigden telde. De christelijk-historische vrouwen hadden meer reden om tevreden te zijn. Hun kandidaten E.A. Haars en N.C. de Ruiter stonden op verkiesbare plaatsen.[77]

De Centrumgespreksgroep achtte het advies van het dagelijks bestuur veel te progressief. Begin januari 1971 stuurde ze aan de kiesverenigingen een advies met het oog op de komende groepsvergaderingen. Hierin stonden de vooruitstrevende kandidaten uiteraard lager en de behoudende kandidaten hoger, maar wat vooral aandacht trok was de expliciete afwijzing van Huijsen. De Centrumgespreksgroep achtte hem geen plaats waardig op de kandidatenlijst wegens 'een gebrek (…) aan innerlijke beschaving.'[78] In een begeleidende brief wees J. Richter op de provocerende wijze waarop Huijsen het voorzitterschap van de CHJO zou hebben bekleed, op het ontbreken van politiek gevoel bij de voormalige voorzitter, op het gebrek aan tact, en op een gebrek aan capaciteiten. Volgens Richter lag Huijsen in brede lagen van de Unie slecht door zijn agressieve optreden.

Onuitgesproken in het advies van de Centrumgespreksgroep, maar niet onbesproken in de mondelinge contacten was de aantijging dat Huijsen homoseksueel zou zijn. De geruchten waren zo sterk dat er zelfs in een artikel in de *Haagse Post* aandacht aan werd besteed. Huijsen ontkende de aantijgingen: hij was echt 'normaal'.[79] De verdachtmakingen misten hun uitwerking niet. Zo zou de voorzitter van de groepsvergadering van Zuid-Holland in zijn openingsrede gezegd hebben 'dat wij geen personen die in opspraak zijn' in de fractie moeten hebben.[80] De partijtop nam overigens duidelijk stelling tegen de lastercampagne. Udink en Tilanus jr. schaarden zich publiekelijk achter Huijsen.[81]

De uitslag van de groepsvergaderingen deed vermoeden dat de campagne van de Centrumgespreksgroep succesvol was geweest. Bijna alle progressieve kandidaten waren gezakt. Huijsen was op de zestiende plaats terechtgekomen en De Ruiter, de tweede vrouwelijke kandidaat, was van de gedeelde tiende en elfde plaats naar de vijftiende plek geduikeld. De conservatieve kandidaat G. van Leijenhorst was juist gestegen. Het is echter de vraag of het resultaat van de groepsvergaderingen als de uitkomst van een strijd tussen progressief en conservatief gezien mag worden. Volgens Van Spanning was de uitkomst eerder toe te schrijven aan de inspanningen voor regionale kandidaten.[82] Hoe dit ook zij, de CHJO en de Centrumgespreksgroep

interpreteerden de uitkomst in ieder geval als een strijd tussen een vooruitstrevende en een behoudende koers.

De uitslag van de groepsvergaderingen leverde teleurgestelde reacties op. Begin februari 1971 schreef het hoofdbestuur van de Centrale een open brief aan het hoofdbestuur van de Unie waarin geconstateerd werd dat de CHU het blijkbaar niet nodig had geoordeeld de christelijk-historische vrouwen de hun toekomende plaats toe te kennen.[83] De Centrale richtte zich nu vooral op een voorkeurstem voor hun kandidaten. Speciaal ontworpen raambiljetten met de tekst 'En de vrouw die kiest een vrouw (…) in de Tweede Kamer' onderstreepten dit.[84]

Veel feller reageerde de CHJO op het in haar ogen onthutsende resultaat van de kandidaatstelling. Een progressieve koers werd met deze kandidaten een weinig geloofwaardige zaak. De ruk in conservatieve richting en de hetze tegen Huijsen waren voor de CHJO aanleiding om de relaties met de CHU, evenals de medewerking aan de verkiezingscampagne, op te schorten.[85] Ook de onvrede over de koers van Udink kwam nu naar buiten. In *Stakkato*, het blad van de CHJO, werd met afkeer gesproken over de verkiezingsrede 'Gaat het verkeerd met Nederland?' waarmee Udink door het land trok. Volgens de jongeren haalde de lijsttrekker in die rede zijn stokpaardje over gezag en orde van stal. Ook de oproep van Udink aan de SGP en het GPV om zich aan te sluiten bij de samenwerking van ARP, CHU en KVP, schoot de jongeren in het verkeerde keelgat.[86]

Op de eerstvolgende vergadering van de Landelijke Bestuursraad van de CHJO stond de relatie met de CHU centraal. Aan herstel van de relatie werd een aantal voorwaarden gesteld, waaronder de uitvoering van het urgentieprogramma naar letter en geest en voortzetting van de koers van december 1967 waarin toenaderingspogingen tot SGP en GPV in ieder geval niet pasten.[87] Twee bestuursleden, onder wie voorzitter F. Boersma, wilden de uitkomst van een intussen ingezette bemiddelingspoging van Kruisinga en Tilanus jr. niet afwachten. Zij legden hun bestuursfunctie neer en zegden hun lidmaatschap op. Ook de leden van het bestuur van het district Friesland wilden de bemiddelingspoging niet afwachten en namen afscheid van de CHU.[88] Het optreden van Kruisinga en Tilanus jr. had wel succes. Nadat het dagelijks bestuur duidelijk had gemaakt dat een kritische jongerenorganisatie binnen de CHU werd gewaardeerd, werden de relaties weer hersteld. Ook stond het dagelijks bestuur er open voor om Huijsen als nieuw lid voor te dragen.[89]

De verkiezingen van 1971 verliepen rampzalig. Het aantal zetels zakte van twaalf naar tien. Ook de verkiezingsresultaten van de andere grote christelijke partijen vielen tegen. De KVP verloor zeven zetels en de ARP twee. De oorzaken van de nederlaag lagen voor de hand. De innerlijke verdeeldheid, de openlijk uitgevochten ruzies en de mislukte campagnestrategie hadden veel kiezers ervan weerhouden hun stem op de CHU uit te brengen.[90] Ook Beernink mengde zich in de discussie. Hij liet de kans niet lopen om de CHJO een flinke veeg uit de pan te geven. Niet alleen had de jongerenorganisatie in het licht van het geringe ledenaantal een veel te grote invloed binnen de Unie, maar bovendien was haar invloed onder de jonge kiezers minimaal. Ook twijfelde Beernink aan het nut van de omvorming van

beginselpartij naar programpartij. Die had volgens hem weinig opgeleverd: 'Dat personen, die vroeger niet op de CHU stemden, dit op grond van het program thans wel hebben gedaan, meen ik te moeten betwijfelen. Ik heb er nog nooit een ontmoet.'[91]

Beernink zag ook dieperliggende oorzaken voor de verkiezingsnederlaag. Zo was daar de crisis in de Nederlandse Hervormde Kerk. De moderne theologie had een deel van de predikanten en het kerkvolk in haar greep gekregen. De hieruit voortgekomen 'vermaatschappelijking van het Evangelie' had ook onder de CHU aanhangers gevonden. Deze CHU'ers hadden nu de politieke consequentie uit hun nieuwe inzichten getrokken en waren overgestapt naar een linkse partij. Het vooruitstrevende programma van de CHU had deze overstap niet kunnen verhinderen. Wat Beernink vooral zorgen baarde, was dat de Unie door de ruk naar links de meer rechts staande CHU'ers van zich had vervreemd. Hij zag de toekomst van de CHU daarom somber in en hield er rekening mee dat er over een aantal jaren geen CHU meer zou bestaan.[92]

De regeringspartijen ARP, CHU, KVP en VVD hadden na de verkiezingen de parlementaire meerderheid verloren. Een nieuwe meerderheid kon wel bereikt worden door de regeringscoalitie met de Democratisch-Socialisten '70 (DS'70) uit te breiden. DS'70 was een rechtse afsplitsing van de PVDA, voortgekomen uit onvrede met de invloed van Nieuw Links. Na langdurige formatiebesprekingen kwam uiteindelijk het kabinet-Biesheuvel tot stand. De deelname van DS'70 zorgde voor een parlementaire meerderheid. De CHU leverde twee ministers: Udink op Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en C. van Veen op Onderwijs en Wetenschappen. Daarnaast was W. Scholten staatssecretaris op Financiën en Kruisinga staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat. Het kabinet-Biesheuvel hield het maar iets langer dan een jaar vol. In juli 1972 boden de twee ministers van DS '70 hun ontslag aan na onenigheid over de voorgenomen bezuinigingen. Nadat voor 29 november 1972 verkiezingen waren uitgeschreven, werd het minderheidskabinet Biesheuvel II geformeerd, waarin ARP, CHU, KVP en VVD zonder DS'70 doorgingen.

De christelijk-historische voorbereidingen voor de verkiezingen toonden veel gelijkenis met die in 1971. De Unieraad adviseerde een kandidatenlijst waarop enkele progressieve kandidaten hoog waren geplaatst. Zo stond Huijsen op de vierde plek en De Ruiter op de zesde. Zij waren door tussentijdse opvolging al in het voorjaar van 1972 lid van de Kamer geworden. De aftredende Kamerleden De Boo en Kikkert kwamen niet op de advieslijst voor. Net als in 1971 kwam de Centrumgespreksgroep met een eigen advies. Op deze lijst werden Huijsen en De Ruiter geweerd, terwijl De Boo prominent op de vierde plaats was gezet. Volgens de Centrumgespreksgroep waren Huijsen en De Ruiter te links georiënteerd. Op de groepsvergaderingen duikelden de progressieve kandidaten net als een jaar eerder een aantal plaatsen. Op de definitieve kandidatenlijst stond Huijsen op de achtste plek en De Ruiter op de elfde.

De Centrale was ontstemd over de kandidatenlijst. Doordat Haars zich niet opnieuw verkiesbaar had gesteld, was de kans groot dat de CHU-fractie voor het eerst sinds 1922 geen vrouwelijk lid zou tellen. De Centrale besloot daarom een voorkeursactie voor De Ruiter te voeren.[93] De kandidatenlijst veroorzaakte ook binnen de CHJO teleurstelling. Ook de weigering van de Unieraad om vóór de verkiezingen, samen met ARP en KVP, met de progressieve drie overleg te voeren over een regeerakkoord op hoofdlijnen, viel slecht. De jongerenorganisatie besloot daarom niet alleen een voorkeursactie te voeren voor Huijsen, maar ook om haar vertegenwoordigers uit het bestuur en de Unieraad terug te trekken.[94]

De verkiezingsuitslag van 1972 betekende een nieuwe slag voor de CHU. Het aantal zetels zakte van tien naar zeven. Binnen vijf jaar was de Unie bijna gehalveerd. De kiezers verlieten massaal de partij. Een duidelijke lijn was in het verlies niet te herkennen. De CHU verloor overal kiezers. In tabel 11.1 is bijvoorbeeld te zien dat de partij zowel steun verloor onder praktiserende als niet-praktiserende hervormde kiezers. Wel liep de steun onder niet-praktiserende hervormde kiezers sneller terug dan onder praktiserende hervormde kiezers. De slinkende aanhang onder de praktiserende kiezers laat zien dat de relatie tussen geloof en stembiljet steeds minder vanzelfsprekend werd. Een ontwikkeling die niet in de tabel tot uitdrukking komt, maar die even zorgwekkend was voor de Unie, was dat de groep praktiserende hervormden ook steeds kleiner werd. Het aantal trouwe kerkgangers nam af en onder die trouwe aanhang nam de steun voor de CHU ook af.

Tabel 11.1 Stemgedrag praktiserende en niet-praktiserende Nederlands-hervormde kiezers 1967-1972, in %.

	1967	1971	1972
CHU-stemmers onder praktiserende hervormden	54	50	44
CHU-stemmers onder niet-praktiserende hervormden	14	11	8

Bron: De Bruyn e.a. (red.), *De Nederlandse kiezer '72, 32.*

Het electorale verlies had beperkte invloed op het profiel van de achtergebleven CHU-kiezers. Tabel 11.2 laat zien dat, net als in de jaren vijftig, religie en principe nog steeds de dominante stemmotieven waren. Wel is een toename te constateren van traditie als stemmotief. Blijkbaar bleven de gewoontekiezers meer dan gemiddeld trouw aan de Unie.

Tabel 11.2 Stemmotieven per partij 1972, in %.

	Kl. links	PvdA	D'66	KVP	ARP	CHU	DS '70	VVD	Kl. rechts	BP
Belangen	14	38	2	2	–	3	4	11	–	10
Religie	2	0	–	30	40	40	2	–	44	–
Traditie	–	7	4	16	8	23	–	5	1	5
Partijbinding	8	7	23	7	9	6	7	15	6	5
Principe	14	6	23	9	15	8	7	14	21	–
Programma	20	8	14	4	3	3	11	21	7	10
Issues	11	2	–	0	–	1	13	5	–	–
Omvang	–	0	–	–	–	–	–	–	–	–
Macht	3	4	2	1	2	–	2	0	–	–
Personen	4	3	6	3	9	4	15	4	3	33
Andere partij	6	3	2	1	0	3	–	2	1	10
Imitatie	2	0	2	1	–	–	–	2	3	–
Media & Camp	–	0	2	–	–	–	–	–	1	–
Partij positief	10	9	10	14	14	6	30	15	1	5
Beste partij	10	10	10	10	6	–	4	7	3	19
Overige	0	2	–	2	–	4	–	0	3	5
N =	125	338	52	209	129	73	46	205	70	21

Bron: Van Holsteyn, *Het woord is aan de kiezer*, 152.
Waar een percentage van 0% is vermeld, gaat het om een percentage kleiner dan 1%; een streepje (–) duidt erop, dat de reden in het geheel niet is gegeven. Camp = campagne.
Tot klein links worden CPN, PSP en PPR gerekend; tot klein rechts behoren SGP en GPV en RKPN.

Een belangwekkende vraag is of er een relatie bestond tussen het electorale verlies en de partijvernieuwing. Wat betekende partijvernieuwing eigenlijk voor de gewone leden en kiezers? Of bleef de vernieuwing beperkt tot het nationale niveau? Om deze vragen te kunnen beantwoorden, wenden we de blik naar Delft.

Partijvernieuwing aan de basis. De CHU in Delft

Ook lokaal moest de CHU een partij worden. Het toeval wilde dat de toekomstige voorzitter van de CHJO, Huijsen, in Delft woonachtig was. Het lag voor de hand dat deze uitgesproken voorstander van vernieuwing daar het voortouw zou nemen. De eerste activiteiten van Huijsen binnen de afdeling Delft dateren uit begin 1966 toen hij als kandidaat-raadslid werd genoemd. In oktober 1966 koos de afdeling Delft hem tot voorzitter.[95]

Aanvankelijk bleef de gewone gang van zaken na de verkiezing van Huijsen gehandhaafd. Bij de jaarvergadering werd naast de redevoering de gebruikelijke verloting gehouden en een kleurenfilm over het Koninklijk Huis of over Zuid-Afrika vertoond. Dat veranderde na de buitengewone Algemene Vergadering van december 1967 waar het groene licht voor de partijvernieuwing werd gegeven. Op 10 januari 1968 stuurde Huijsen samen met secretaris A. Zoutewelle een brief aan de leden van de afdeling waarin zij ingingen op de reorganisatie van de Unie, de verbetering van de kadervorming en de invoering van een landelijke ledenadministratie.[96] De brief sloot af met de aankondiging dat ook de afdeling Delft aan de partijvernieuwing wilde meewerken.

In 1968 en 1969 trof het bestuur, met Huijsen als drijvende kracht, een reeks maatregelen om de lokale vernieuwing gestalte te geven. Zo hield de gemeenteraadsfractie voortaan een maandelijks spreekuur waar iedere burger welkom was om zijn problemen aan de christelijk-historische raadsleden voor te leggen.[97] Daarnaast wilde Huijsen dat de afdelingsbijeenkomsten een serieuzer karakter zouden krijgen. Hij wilde af van de verlotingen en filmvertoningen. De secretaris was het echter niet met hem eens. Het was juist de gezellige noot die er, volgens hem, voor zorgde dat de opkomst doorgaans hoog was. In 1968 kreeg de secretaris nog zijn zin, maar na zijn vertrek verdween het amusement uit de afdeling.[98]

Een andere vernieuwing was de oprichting van een politiek café. Op initiatief van de CHU deden alle grote partijen aan dit experiment mee. Het doel was een podium te bieden voor open en vrije discussies over politiek. Daarmee moest de participatie van de Delftse bevolking worden gestimuleerd.[99] In 1968 organiseerde het politiek café acht bijeenkomsten. De thema's betroffen onder andere de Amerikaanse presidentsverkiezingen, de gemeentebegroting, de NAVO en het universitair onderwijs.

In 1969 organiseerde de afdeling Delft een zogenaamde 'C.H.U.-Wens-In'. Dit was een bijeenkomst waarin de bevolking, het verenigingsleven, de vakbonden en de kerken hun ideeën en wensen ten aanzien van het Delftse leefklimaat konden inbrengen. Het afdelingsbestuur en de gemeenteraadsfractie konden daar dan in hun beleid rekening mee houden.[100] Een jaar later werd de vorming van zogenaamde gespreksgroepen in de wijken aangekondigd. Het was de bedoeling dat in een huiskamersfeer politieke problemen werden besproken.[101]

De respons op de initiatieven van het bestuur was wisselend, maar meestal teleurstellend. Het politiek café was daarentegen een succes. De belangstelling was steeds groot. In 1970 kwam er echter de klad in doordat het organisatiecomité geen nieuwe leden wist te vinden, de interesse van de partijen verflauwde en de gemeente geen subsidie wenste te verstrekken.[102] De 'C.H.U.-Wens-In' was direct vanaf de start een mislukking. Bij de eerste bijeenkomst was slechts een tiental bezoekers aanwezig.[103]

Ook voor de meer traditionele activiteiten nam de belangstelling van de leden van de afdeling Delft snel af. Op een bijeenkomst voor de raadsverkiezingen van 1970 trad Kruisinga op voor ongeveer zestig personen. Veertig van hen waren

afkomstig van de drie confessionele partijen en de andere twintig werden omschreven als kabouters en andere alternatievelingen. Een bijeenkomst met Kamerlid W. Scholten trok slechts zes CHU'ers.[104] Ook lijsttrekker Udink kon geen potten breken bij de leden. Op 24 april 1971, vier dagen voor de verkiezingsdag, trad hij op voor slechts 50 bezoekers onder wie nauwelijks leden van de CHU.[105] Ook gewone vergaderingen werden steeds slechter bezocht. Zo werd in het jaarverslag over 1971 geconstateerd dat geen enkel lid van de afdeling Delft een vergadering van de Kamerkring of de Statenkring had bezocht.[106]

De belangstelling van de leden liep zo snel terug dat het bestuur in 1974 zelfs de handdoek in de ring wilde werpen. Op het verzoek van de Statenkring om voor de verkiezingen voor de Provinciale Staten een verkiezingsavond te organiseren, reageerde de secretaris negatief:

> Het lijkt ons, gezien de ervaringen volkomen zinloos een verkiezingsavond te organiseren. Dit geldt niet voor dit geval in het bijzonder, maar dit geldt in het algemeen. Was het in het verleden zo, dat de leden naar zo'n avond kwamen, sedert enige jaren is dat allang niet meer het geval. In het gunstigste geval komen er wat leden en belangstellenden, waarvan de laatsten vooral uit oppositie-groeperingen bestaan, welke door hun optreden op 'onze' avond in de redactionele kolommen wellicht worden vermeld, maar hetgeen de spreker heeft gezegd komt dan veel minder over.
>
> Hierbij gaan wij even uit van de omstandigheid dat er inderdaad pers verschijnt: dit was in de afgelopen periode van ca. 2 jaar niet meer het geval in Delft.[107]

Binnen enkele jaren was de afdeling Delft van de CHU sterk verlopen. De leden kwamen niet meer opdagen en ook de lokale pers toonde geen belangstelling meer. Het aantal leden daalde van rond de 250 in de eerste helft van de jaren zestig tot ongeveer 150 aan het einde van de jaren zestig en tot 130 in 1972. De daling was overigens niet alleen toe te schrijven aan de koers die het bestuur van de afdeling was ingeslagen. De contributieverhoging die de CHU met ingang van 1968 landelijk had doorgevoerd, leidde in Delft tot enkele tientallen bedankjes. Dit neemt niet weg dat er ook kanttekeningen kunnen worden gezet bij de partijvernieuwing zoals die in Delft gestalte kreeg. Allereerst valt bijvoorbeeld op dat de meeste vernieuwingen op het publiek waren gericht en niet op de leden. Het bestuur probeerde over de hoofden van de leden de participatie van de bevolking te vergroten. Dat zal de betrokkenheid van de leden niet hebben vergroot. Ook kan de vraag gesteld worden of de leden niet wegbleven omdat de sfeer van de vergaderingen steeds serieuzer werd. Het bestuur had vermoedelijk niet in de gaten dat de gezellige noot al decennialang de kurk was waarop het partijleven dreef. De meeste leden kwamen niet voor politieke redevoeringen, maar voor de sfeer. Voor een gezellig samenzijn met de andere leden, die ze vaak al kenden uit de kerk of uit het hervormde verenigingsleven.

Op de buitengewone Algemene Vergadering van december 1967 had het dagelijks bestuur ook de opdracht gekregen om de gesprekken met ARP en KVP voort te zetten en te streven naar een samenwerkingsverband. Ook in Delft waren intussen gesprekken op gang gekomen. Daarbij ging het vooral om het overleg met de KVP. De CHU en de ARP kwamen immers al sinds het einde van de jaren vijftig met een gemeenschappelijke lijst bij de verkiezingen uit en traden in de gemeenteraad met een gezamenlijke fractie op.

Begin 1966 nam de afdeling Delft van de KVP het initiatief om te komen tot een gemeenschappelijke fractie in de gemeenteraad. De besturen van CHU en ARP reageerden positief. Ook zij waren van mening dat een gescheiden optrekken van de christenen op politiek terrein afbreuk deed aan de overtuigingskracht van het Evangelie.[108] Na deze intentieverklaring bleef het echter stil. Twee jaar later werd de draad weer opgepakt toen fractievoorzitter Kok van de CHU voor de leden van de afdeling Delft van de CHU sprak over de christelijke partijvorming. In het licht van de ontwikkelingen binnen de katholieke kerk verklaarde hij zich volmondig voorstander van een nauwe samenwerking tussen ARP, CHU en KVP. Voor de minder enthousiaste leden had hij een onplezierige boodschap:

> Wie er uit wil, moet in 's hemelsnaam maar gaan. Dat komt alleen de duidelijkheid maar ten goede. Ouderen onder ons zullen het wellicht wat moeilijk vinden om samen te gaan werken met de katholieken. Maar ik wil er wel op wijzen, dat we ons niet de weelde kunnen permitteren gescheiden op te trekken tegen het socialisme, liberalisme, humanisme enz.[109]

In september 1968 vond een eerste ontmoeting plaats van het dagelijks bestuur van de ARP, van de CHU en van de KVP om over plaatselijke samenwerking te spreken. Op een tweede vergadering werd besloten een werkcommissie in te stellen, welke tot taak kreeg een gemeenschappelijk gemeenteprogramma te ontwerpen.[110] In december kwam deze Delftse werkgroep van 'negen' – drie afgevaardigden van elke partij – voor het eerst bijeen. Het interim-rapport van de 'Groep van Achttien' werd als basisdocument gebruikt voor de bijeenkomsten.[111]

In oktober 1969 was het gezamenlijke gemeenteprogramma gereed. Een jaar later voerden de drie partijen op basis van dit programma een grotendeels gemeenschappelijke verkiezingscampagne voor de gemeenteraad. Wel diende de KVP een eigen kandidatenlijst in, net als het samenwerkingsverband van ARP en CHU.[112] Twee jaar later werden enkele gezamenlijke studiegroepen opgericht die zich bezighielden met onderwerpen als ruimtelijke ordening, gemeentelijke politiek en de toekomst van de politieke partijen.[113] Eind 1971 was de afdeling Delft van de CHU feitelijk gereed voor eenwording met de plaatselijke afdelingen van de ARP en de KVP. Doordat de ontwikkelingen op landelijk niveau veel trager verliepen, moest de afdeling Delft echter pas op de plaats maken. Volgens het bestuur ontstond daardoor een zekere gelatenheid. Veel leden verwachtten van een fusie een nieuwe impuls voor het partijleven.[114]

De vernieuwingsbewegingen op kerkelijk en politiek gebied hadden een grote impact op de CHU. Het christelijk geïnspireerd activisme, gebaseerd op de actualiteit, bracht veel traditionele leerstukken aan het wankelen. Vergelijkbare ontwikkelingen binnen de ARP en de KVP, de opkomst van D'66 en de Boerenpartij, en de verrassende verkiezingsuitslag van 1967 deden de opvatting postvatten dat onomkeerbare ontwikkelingen in gang waren gezet. Daartoe behoorde een vergaande samenwerking met ARP en KVP en de omvorming van de CHU tot een beginselpartij met een politiek programma. De actieve jongerenorganisatie spoorde de partijtop daarbij steeds aan. Hierbij moet overigens wel worden aangetekend dat de partijtop zich ook graag liet aansporen. De vooruitstrevende CHU'ers kregen immers ruimschoots de gelegenheid om in allerlei commissies en in de pers hun opvattingen uit te dragen.

De partijvernieuwing riep ook tegenkrachten op. Vooral onder orthodoxe CHU'ers vond de ethiek als grondslag voor een praktisch beleefd christendom, weinig ingang. De conservatieve oppositie organiseerde zich in de Centrumgespreksgroep. De krachtmeting tussen vooruitstrevende en conservatieve CHU'ers vond plaats rond de vaststelling van het beginselprogramma, het politieke programma en het opstellen van de kandidatenlijsten. De strijd rond het beginselprogramma eindigde onbeslist, maar het politieke programma mag als een overwinning voor de vernieuwers worden beschouwd.

Het opstellen van de kandidatenlijsten voor de verkiezingen van 1971 en 1972 leverde heftige conflicten op, waarbij stoten onder de gordel niet werden geschuwd. De uitkomst leidde beide malen tot een nederlaag voor de vooruitstrevende CHU'ers. Ondanks het rumoer dat de vernieuwers en de conservatieven veroorzaakten, leek de uitkomst van de kandidaatstelling echter eerder bepaald door de lobby's voor regionale kandidaten dan door een strijd tussen vernieuwing en behoud.

De partijvernieuwing vond op lokaal niveau weinig weerklank, zoals in Delft duidelijk bleek. De meer serieuze benadering van politiek leidde tot dalende ledenaantallen en een sterk teruglopende belangstelling voor vergaderingen en andere activiteiten onder de overgebleven leden. Een groot deel van de vernieuwing was bovendien over de hoofden van de leden gericht op het publiek. Het bleek daarbij vooral te gaan om het verhogen van de participatie van de burger bij de politiek en niet om het betrekken van de leden.

Hoewel de weerklank van vernieuwers en conservatieven onder de leden wel eens kleiner kan zijn geweest dan wordt aangenomen, werden de nationale partijorganen en de pers wel beheerst door de strijd tussen deze groepen. De partijtop bevond zich daarbij in een onmogelijke positie. Partij kiezen voor een van de groepen zou tot een leegloop aan de andere zijde kunnen leiden. Maar ook een poging om de kool en de geit te sparen door een middenpositie in te nemen hielp weinig. Conflicten met de jongeren bleven niet uit, terwijl de kiezers aan alle kanten verdwenen.

Hoofdstuk 12

De weg naar het CDA

Na de strijd rond de kandidatenlijst in 1972 leek de CHU in rustiger vaarwater te belanden, maar al snel doemden nieuwe problemen op. Zo begon het partijleven verontrustende ontbindingsverschijnselen te vertonen. De CHJO zakte weg naar een marginaal bestaan en de Centrale kampte met een teruglopend ledenaantal. Lokaal liepen nogal wat afdelingen terug in ledental en activiteiten. De vorming van een christendemocratische partij liet echter op zich wachten. Meningsverschillen binnen de ARP en de KVP over de grondslag van de nieuwe partij zorgden samen met de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl, waaraan ARP en KVP wel steun verleenden maar de CHU niet, voor vertraging en obstakels.

Obstakels. Grondslagdiscussie en politieke koers

De verkiezingsnederlaag van 1971 confronteerde ARP, CHU en KVP indringend met de toekomst. Hoe nu verder? De partijvoorzitters en de fractievoorzitters van de drie partijen belegden enkele bijeenkomsten over doel en koers van de samenwerking. In augustus volgde een belangrijke verklaring. Uiterlijk in 1975 moest er een christelijke volkspartij zijn opgericht met een programma en een kandidatenlijst. Voorwaarde voor de totstandkoming van deze partij was een duidelijke omschrijving van de relatie tussen grondslag en politiek handelen.[1] Voor het eerst was het idee van een fusie door alle beoogde partners principieel aanvaard.

Dat de grondslag een belangrijke rol in het fusieproces zou spelen, bleek toen in november 1971 D. de Zeeuw tot voorzitter van de KVP werd gekozen. De Zeeuw streefde naar een 'open partij', waarin christendom en humanisme gelijkwaardige inspiratiebronnen zouden zijn. Voor de CHU was een dergelijke partij onaanvaardbaar. Voorzitter J.W. van Hulst stelde dat alleen de bijbel de grondslag kon zijn voor samenwerking van de drie partijen.[2] Het streven van De Zeeuw stond ook op gespannen voet met de resolutie van december 1967 waarin de Algemene Vergadering van de CHU uitdrukkelijk had bepaald dat partijvorming alleen kon plaatsvinden op de grondslag van het evangelie. Overigens wees de CHU bepaalde

elementen van een 'open partij' niet af. Sinds haar ontstaan nam de CHU immers het standpunt in dat niet-christenen voor een christelijke partij konden kiezen vanuit de erkenning dat Nederland een christelijke natie was die op bijbelse grondslag bestuurd moest worden. De CHU vroeg haar leden dan ook niet naar hun geloofsovertuiging. Ze moesten alleen aanvaarden dat de staatkunde op het evangelie gebaseerd was.

In oktober 1971 werd door ARP, CHU en KVP de Contactraad ingesteld. Deze raad moest verdere gesprekken begeleiden en concrete voorstellen uitwerken over de samenwerking.[3] Voor de CHU hadden Bleumink, Huijsen, voorzitter Van Hulst, partijsecretaris J.L. Janssen van Raaij en Mellema zitting. Voorzitter van de Contactraad was senator P.A.J.M. Steenkamp van de KVP. In de zomer van 1972 verscheen de nota 'Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij', waarin de relatie tussen het partijverband en de grondslag aan de orde kwam. In de nota werd zowel een exclusief christelijke als een 'open' grondslag verworpen. Het samenbindende element zocht Steenkamp in het politieke antwoord op de boodschap van het evangelie, de zogenaamde 'antwoordfilosofie'.[4]

In de praktijk kreeg de eenwording van ARP, CHU en KVP langzaam enige gestalte. Zo besloten de drie wetenschappelijke instituten in 1972 tot een vergaande samenwerking over te gaan. In de Tweede Kamer kwamen de fracties ook meer tot elkaar. Op verschillende terreinen werkten ARP, CHU en KVP samen en soms traden ze zelfs op met één spreker, die namens alle drie de partijen sprak. Op andere terreinen kwam de samenwerking moeizamer van de grond. Zo bleek het in de aanloop naar de verkiezingen van 1972 niet mogelijk om tot een gemeenschappelijke lijst te komen. Voorzitter O.W.A. baron van Verschuer, die in februari 1972 Van Hulst was opgevolgd, had daar wel op aangedrongen, maar vooral binnen de ARP bestond veel aarzeling. Uiteindelijk werd door de drie partijen teruggegrepen op het gemeenschappelijke urgentieprogramma van 1971. Tijdens de verkiezingscampagne ging iedere partij haar eigen gang. Elke partij trad met een eigen programma op en er werd slechts één gezamenlijke verkiezingsbijeenkomst georganiseerd.

Naast de grondslag van de nieuwe partij was ook de politieke koers een obstakel voor nauwere samenwerking. Dat bleek duidelijk bij de reacties op de polarisatiestrategie van de PvdA. Deze strategie was gericht op verscherping van de tegenstellingen in de politiek met als doel de kiezers een duidelijke keuze te bieden tussen behoud en vooruitgang. De confessionele partijen zouden tot eenzelfde keuze gedwongen moeten worden. De ARP en de KVP reageerden verdeeld op deze strategie. Een deel wilde wel met links een coalitie aangaan, maar een ander deel niet. De verkiezingsnederlaag van 1972, waarin ARP, CHU en KVP gezamenlijk van 58 naar 48 zetels teruggingen, had tot gevolg dat alternatieven voor een links kabinet ontbraken. Hierdoor groeide onder antirevolutionairen en katholieken de bereidheid een kabinet-Den Uyl te gedogen.

Ook de CHU-fractie was verdeeld. Tilanus jr. en W. Scholten waren voorstander van gedogen, omdat zij het proces van christendemocratische eenwording niet

onnodig wilden bemoeilijken. De meerderheid van de fractie dacht daar anders over. Zij was van mening dat ARP, CHU en KVP bij de verdeling van de ministersposten niet volwaardig door de PVDA werden behandeld. De fractie verwachtte bovendien dat een kabinet-Den Uyl het niet lang zou volhouden en dat er op afzienbare termijn weer verkiezingen zouden worden uitgeschreven.[5] Om deze reden was de fractie dan ook niet bang dat afwijzing van deelname aan een links kabinet tot problemen voor de samenwerking met ARP en KVP zou leiden. Op 26 april 1973 besloot de fractie niet meer mee te werken aan de formatie. Daarbij werd wel aangetekend dat de CHU geen oppositie zou voeren omwille van de oppositie. De houding in het parlement zou bepaald worden door het gouvernementele uitgangspunt 'steun waar mogelijk, kritiek waar nodig.'[6]

De verwachtingen van de fractie kwamen echter niet uit. Allereerst bleek het kabinet-Den Uyl over meer vitaliteit te beschikken dan de CHU-fractie voor mogelijk had gehouden. Verder trad fractievoorzitter Kruisinga vooral in de eerste jaren van het kabinet op als de leider van een oppositiepartij en niet als de leider van een gouvernementele partij. Dat gaf niet alleen aanleiding tot wrijving die de christendemocratische samenwerking bemoeilijkte, het leidde ook regelmatig tot opmerkelijke situaties. Kruisinga was namelijk enerzijds fractievoorzitter van een oppositiepartij, maar anderzijds ook deelnemer aan de periodieke vergaderingen van de fractiebesturen van ARP, CHU en KVP waarin werd geprobeerd het beleid van die fracties op elkaar af te stemmen.[7]

Tijdens de formatie van het kabinet-Den Uyl was de bezinning over de nota van de Contactraad verdergegaan. Een door de partijen ingestelde Stuurgroep stelde in juni 1973 een ontwerpresolutie op waarin werd voorgesteld over te gaan tot de oprichting van een Christen Democratisch Appèl (CDA), voorlopig nog in de vorm van een samenwerkingsverband. De nota van de Contactraad diende als basis voor een dergelijke partij. In de resolutie werd ook gesteld dat de formatie geen blijvende negatieve invloed mocht hebben op de groeiende samenwerking van de fracties.

De nota en de ontwerpresolutie werden binnen de CHU positief ontvangen. Het bestuur sprak in een begeleidende notitie het vertrouwen uit dat de nieuwe partij christelijk zou zijn. De vorming van een federatief verband werd omschreven als 'overgang naar de ene christendemocratische partij, die er zal moeten komen.'[8] De Algemene Vergadering volgde het bestuur en stemde eind juni 1973 in met de oprichting van het CDA. Wel nam de Algemene Vergadering afstand van het regeerakkoord van het kabinet-Den Uyl. Samenwerking van de fracties van ARP, CHU en KVP diende plaats te hebben op basis van het gemeenschappelijk urgentieprogramma.

De aanvaarding van de nota en de ontwerpresolutie betekende niet dat kritiek binnen de CHU ontbrak. Een aantal CHU'ers, onder wie Elderenbosch, was niet ingenomen met de antwoordfilosofie als het samenbindende element van de nieuwe partij. Dat kon volgens hem alleen een beginsel zijn. De politieke strategie was daarvan niet meer dan de afgeleide.[9] De Centrumgespreksgroep had soortgelijke

kritiek. De eenheid waarop het CDA zou rusten, was volgens haar zo vaag omschreven dat daar het christelijk-historische beginsel niet aan opgeofferd mocht worden. Ook was de Centrumgespreksgroep tegen de vorming van het CDA omdat de fracties van de ARP en de KVP het kabinet-Den Uyl mogelijk hadden gemaakt. De Centrumgespreksgroep adviseerde de Algemene Vergadering daarom de resolutie te verwerpen. Oud-minister en oud-partijvoorzitter Beernink schaarde zich achter dit advies.[10]

De instemming van de Algemene Vergadering met de oprichting van het CDA riep binnen de Centrumgespreksgroep en de CHJO, uiteraard om tegengestelde redenen, teleurgestelde reacties op. De Centrumgespreksgroep moest de deelname van de CHU aan het CDA aanvaarden, maar zag haar afwijzing van het kabinet-Den Uyl bevestigd. Dat laatste gaf maar weinig voldoening, omdat dit in de lijn der verwachting had gelegen nadat de fractie uit de formatie was gestapt. Voor de CHJO werd een doemscenario werkelijkheid. Wel een christendemocratische partij, maar geen progressieve koers na de verwerping van deelname aan het kabinet-Den Uyl. Voormalig voorzitter Huijsen kon daar maar één conclusie aan verbinden. Hij verliet de Unie.

Na aanvaarding van de ontwerpresolutie door ARP, CHU en KVP besloot de Stuurgroep de naam Christen Democratisch Appèl bij de Kiesraad te laten registreren. Verder werd een bestuursorgaan voor het CDA ingesteld, waarvan Steenkamp voorzitter werd. Namens de CHU had Janssen van Raaij zitting als secretaris. Het bestuursorgaan had geen beslissingsbevoegdheid, maar formuleerde voorstellen die vervolgens door elk van de drie partijbesturen moesten worden gefiatteerd. Eind 1973 stelde het bestuursorgaan een ontwerpresolutie op waarin het besluit tot pre-federatieve samenwerking nader werd uitgewerkt. Bij de eerstvolgende verkiezingen zouden de drie partijen met een gemeenschappelijke kandidatenlijst optreden. Een volledige integratie zou echter nog niet mogelijk zijn. Daarom koos het bestuursorgaan voor een groeimodel waarin belangrijke bevoegdheden pas kort voor de fusiedatum aan het CDA zouden worden overgedragen.

In december 1973 aanvaardden de drie partijen de ontwerpresolutie van het bestuursorgaan met grote meerderheid. De Unieraad nam echter een motie aan waarin de zogeheten 'politieke hypotheek' werd vastgelegd. In deze motie aanvaardde de Unieraad de resolutie 'met dien verstande dat de beslissing door de bevoegde Unie-organen, of tot één lijst danwel lijstverbinding, of tot gescheiden optrekken zal moeten worden genomen tegen de achtergrond van de feitelijke parlementaire politieke situatie vóór de eerstvolgende verkiezingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.'[11] Het besluit tot een gemeenschappelijke lijst zou door de CHU dus worden genomen in het licht van de politieke actualiteit en die was tijdens het kabinet-Den Uyl tamelijk gecompliceerd.

In het voorjaar van 1974 werden de ontwerpstatuten voor het CDA aan de drie partijen aangeboden. Hierin stond dat het CDA het evangelie aanvaardde als richtsnoer voor het politieke handelen. Daarnaast introduceerde het ontwerp het rechtstreekse lidmaatschap van het CDA. Leden van ARP, CHU en KVP zouden

qualitate qua lid zijn van het CDA, anderen konden rechtstreeks lid worden. Op deze wijze werd voorkomen dat een vierde partij zou ontstaan zonder veel binding met ARP, CHU en KVP.

De Unieraad behandelde de ontwerpstatuten in december 1974. De christelijk-historische partijraad plaatste daarbij opnieuw de kanttekening over de 'politieke hypotheek'.[12] De ontwerpstatuten werden vervolgens naar de kiesverenigingen gestuurd. Deze dienden veel amendementen in, die op de Algemene Vergadering van februari 1975 werden behandeld. Hoewel de conceptstatuten met ruime meerderheid werden goedgekeurd, nam de Algemene Vergadering ook twee belangrijke amendementen aan. Volgens de motie-Beernink moesten de statuten duidelijk uitspreken dat onder het evangelie de gehele bijbelse getuigenis van Gods geboden en beloften werd verstaan. Dat moest de vrees wegnemen dat onder het evangelie alleen of voornamelijk het Nieuwe Testament werd verstaan. Het tweede amendement, dat van Y. Scholten, legde nogmaals de 'politieke hypotheek' vast. De Tweede Kamerfractie was niet gebonden aan het streven naar één CDA-fractie zolang er geen wijziging was gekomen in de parlementatire situatie.[13]

In februari 1975 kwamen in Woudschoten afgevaardigden van de drie partijen bijeen om de amendementen op de ontwerpstatuten te verwerken. De conferentie verliep moeizaam, maar uiteindelijk slaagden de deelnemers er toch in een aantal overwegingen op te stellen die de kandidaten voor het CDA zouden moeten ondertekenen voor ze namens de partij aan de verkiezingen mochten deelnemen. Tot deze overwegingen behoorde dat het samenbindende element van de nieuwe partij bestond uit de politieke strategie, het actieprogramma en het beleid, zoals dat als antwoord op de evangelische oproep vorm werd gegeven. Verder aanvaardde het CDA het evangelie als richtsnoer voor het politiek handelen en richtte de partij zich tot het gehele Nederlandse volk zonder onderscheid naar geloofsovertuiging of maatschappelijke groepering.

Deze overwegingen stonden dicht bij de opvattingen van de CHU. Dat het evangelie richtsnoer voor het politieke handelen zou zijn, was voor de Unie vanzelfsprekend. De zogenaamde voetnoot-Beernink had er bovendien voor gezorgd dat onder het evangelie de gehele bijbel werd verstaan. Dat het CDA zich tot het gehele Nederlandse volk richtte, sloot nauw aan bij de benadering van de Unie, waar immers 'Heel het Volk' centraal stond. Ook de grondslag was aanvaardbaar. Geen uitsluiting van degenen die alleen het uitgangspunt aanvaardden, maar ook geen vrijblijvendheid. Dat de CHU het ondertekenen van het programma door de kandidaten accepteerde, was een concessie. De Unie gaf daarmee de langgekoesterde onafhankelijkheid van de afgevaardigden op.

Met betrekking tot het opstellen van de CDA-lijst besloten de afgevaardigden van de drie partijen dat de beslissing zo spoedig mogelijk genomen zou worden. Als uiterste termijn werd september 1976 aangegeven. De partijorganen moesten dan in het voorjaar van 1976 vaststellen of aan de voorwaarden was voldaan en of de politieke hypotheek kon worden ingelost. Op 25 april 1975 werd formeel tot de federatie besloten.

Terwijl aan de top de eenwording van ARP, CHU en KVP een moeizaam proces bleek door de actuele politieke verhoudingen en door de discussies rond de grondslag, verliep de samenwerking aan de basis een stuk vlotter. Dat bleek duidelijk tijdens de verkiezingen in 1974 voor de Provinciale Staten. Naast Friesland en Limburg, waar ARP, CHU en KVP al in 1970 met een gezamenlijke lijst waren opgetreden, werkten de drie partijen nu ook in Groningen, Noord-Brabant en Noord-Holland samen. Ook traden ARP, CHU en KVP in bijna alle provincies met een gemeenschappelijk programma op. Hetzelfde viel te constateren bij de verkiezingen voor de gemeenteraad later dat jaar. Na deze verkiezingen functioneerde in ruim de helft van alle Nederlandse gemeenten plaatselijke CDA samenwerkingsverbanden en fracties, evenals in tien van de elf provincies.

Het streven naar een fusie, eerst alleen met de ARP en later ook met de KVP, kon al vanaf het midden van de jaren zestig op ruime steun van de CHU-kiezers rekenen. Een NIPO enquête uit juni 1964 liet zien dat 92% van de CHU-aanhangers 'met een mening' voorstander was van één protestants-christelijke partij. Een herhalingsonderzoek uit augustus leverde 90% voorstanders op.[14] Een enquête waarvan de resultaten in december 1966 in het weekblad *Nieuwe Revu* werden gepubliceerd, liet zien dat het aantal voorstanders onder CHU-stemmers voor een samengaan tussen katholieken en protestanten 70% bedroeg, het aantal tegenstanders 21% en dat 9% geen mening had.[15] Het aantal voorstanders van een samengaan met de KVP lag weliswaar behoorlijk hoog, maar toch een stuk lager dan het aantal voorstanders van een fusie met alleen de ARP. Hierin kwam in de volgende jaren weinig verandering. Het percentage voorstanders onder de CHU-stemmers van een samengaan met ARP en KVP bleef volgens de peilingen tussen 1970 en 1973 fluctueren tussen 62% en 77%. Een flinke minderheid van tussen de 17% en 29% bleef tegen. De tegenstanders waren bepaald geen verwaarloosbare groep. Het was dan ook begrijpelijk dat het partijbestuur met de belangrijkste spreekbuis van de tegenstanders, de Centrumgespreksgroep, in overleg bleef.

De Unie brokkelt af

De totstandkoming van het CDA en de oppositionele rol van de CHU onder het kabinet-Den Uyl vergden veel aandacht van het bestuur. Met de Unie zelf ging het intussen minder goed. Bij een eerste oppervlakkige beschouwing leek dat overigens wel mee te vallen. Zo liep het ledental tussen 1970 en 1979 wel met ongeveer tien procent terug van 29.000 naar 26.000, maar in vergelijking met de ARP en de KVP was dat een beperkte daling. Een vergelijking met partijen als de PVDA en de VVD leverde een minder rooskleurig beeld op, want die partijen wisten juist leden te winnen. Dat ook de kleine christelijke partijen – Reformatorische Politieke Federatie (RPF), Gereformeerde Politiek Verbond (GPV) en Staatkundig Greformeerde Partij (SGP) – groeiden, moest de CHU te denken geven.[16]

Vooral de RPF werd als een potentieel gevaarlijke concurrent beschouwd. De directe aanleiding voor de oprichting van de RPF lag in de fusiebesprekingen tussen ARP, CHU en KVP, maar de wortels lagen in een aantal personen en groepen die de ARP al eerder hadden verlaten uit onvrede met de evangelische radicalisering binnen de partij. Naast deze verontruste antirevolutionairen speelde het Nationaal Evangelisch Verband (NEV) een belangrijke rol bij de totstandkoming van de RPF. Juist vanwege het NEV was de top van de CHU alert, omdat het Verband in de vroege jaren 1970 contacten onderhield met bezwaarden uit onder andere de Unie. Binnen de CHU bestond zodoende bezorgdheid over de mogelijke aantrekkingskracht van de RPF op de meer conservatieve CHU'ers die zich niet alleen zorgen maakten over het loslaten van de beginselen, maar ook niet konden instemmen met de politieke koers. Vooral Kamerlid G. van Leijenhorst probeerde de invloed van de RPF te beperken door zoveel mogelijk met deze bezorgde achterban in gesprek te blijven. Hoewel een deel van de leden van de Centrumgespreksgroep later naar de RPF zou overstappen, bleef de aantrekkingskracht van de nieuwe partij toch beperkt. In 1977 behaalde de RPF namelijk geen enkele zetel. Vier jaar later wist de RPF twee zetels te behalen, maar was haar aanhang vooral afkomstig uit verschillende gereformeerde kerken en uit evangelische kerkgenootschappen en slechts in beperkte mate uit de hervormde kerk.

De terugval van de CHU trad duidelijk aan het licht bij de nevenorganisaties en de lokale afdelingen. Zoals we zagen, had de CHJO in 1972 uit teleurstelling over de kandidaatstelling en de politieke koers van de CHU haar vertegenwoordigers uit het bestuur en de Unieraad teruggetrokken. De CHJO nam de zaak hoog op. Volgens de landelijke bestuursraad van de CHJO kon de CHU, gezien de conservatieve voorkeur van de leden, geen rol meer spelen in de vorming van een nieuwe open volkspartij met een progressieve koers.[17]

Voor het partijbestuur van de CHU was de maat vol. Voorzitter baron Van Verschuer stelde de vraag aan de orde of de jongerenorganisatie nog wel gewenst was en zo ja, hoe deze dan binnen de CHU moest functioneren.[18] De gesprekken die volgden leverden echter niet veel op en begin 1973 zette het bestuur de subsidie aan de CHJO stop. Bij dit besluit werd uitdrukkelijk vermeld dat de CHU geen jongerenorganisatie kon tolereren die zich telkens tegen de partij keerde wanneer ze haar zin niet kreeg.[19] Het bestuur van de CHJO reageerde als door een wesp gestoken. Ze kon deze poging de jongerenorganisatie monddood te maken, niet accepteren.[20]

Het gesprek tussen de CHU en CHJO stokte totdat de jongerenorganisatie begin 1974 weer contact opnam. Na een gesprek in mei namen de vertegenwoordigers van de christelijk-historische jongeren weer zitting in de Unieraad. De CHJO had zich wegens ernstige financiële tekorten inschikkelijk getoond. Een teruglopend ledental en een geblokkeerde subsidie hadden voor een halvering van de inkomsten gezorgd. De omstandigheden waren nijpend. Volgens eigen opgave bedroeg het aantal leden nog ongeveer 600, maar dit was een optimistische inschatting. Hoewel de CHU na het herstel van de relaties weer met subsidie over de brug kwam, bleven

de verhoudingen moeizaam. Daar zou pas verandering in komen nadat het oude bestuur van de CHJO door een nieuw bestuur werd afgelost.

Tussen de jongerengroepen van ARP, CHU en KVP waren aan het einde van de jaren zestig gesprekken over mogelijke samenwerking begonnen. Die gesprekken verliepen stroef. Vooral de ARJOS, de antirevolutionaire jongerenorgansiatie, hield afstand. In november 1971 besloten de CHJO en KVPJO zonder de ARJOS een federatie op te richten. De organisaties behielden hun zelfstandigheid, maar wel ging het christelijk-historische jongerenblad *Stakkato* op in het federatieblad *Tweek*. Ook bij de jongeren doorkruiste de vorming van het kabinet-Den Uyl de voortgang van de samenwerking. Tegelijkertijd zakte de katholieke jongerenorganisatie in elkaar, waardoor de federatie steeds meer een lege huls werd. De federatie raakte in ontbinding. In april 1975, toen het CDA werd opgericht, waren er zelfs geen georganiseerde katholieke jongeren meer, terwijl de CHJO een sluimerend bestaan leidde.

In 1976 krabbelde de CHJO weer enigszins op. Het nieuwe bestuur zocht geen confrontatie meer met de moederorganisatie, maar stelde zich achter de politieke koers van de CHU op.[21] Loyaliteit stond nu boven kritische begeleiding. De aandacht van het nieuwe bestuur richtte zich op de wederopbouw van de CHJO. Daar had het bestuur zijn handen aan vol. In 1978 was het aantal leden namelijk teruggelopen tot 160. De ledentallen in provincies als Drenthe en Zeeland waren zo ver weggezakt, dat heroprichting van de afdelingen onverantwoord werd geacht.[22] Van een vitaal christelijk-historisch jeugdleven was eigenlijk sinds 1973 nauwelijks meer sprake. Dat het bouwwerk niet helemaal instortte, was voor een groot deel te danken aan de overheidssubsidie die sinds 1975 aan het politiek jongerenwerk werd verstrekt. Zo bedroeg het budget van de CHJO in 1977 55.000 gulden, waarvan ruim driekwart afkomstig was van de overheid.[23]

Ook tussen de Unie en de Centrale ontstond in 1972 een stekelige verhouding. Na het voor de Centrale teleurstellende verloop van de kandidaatstelling en het slechte verkiezingsresultaat zaten er geen vrouwen meer in de Tweede Kamerfractie. Het bestuur van de Centrale twijfelde aan de toekomst van de vrouwenorganisatie. Voorzitter T. Grooten-van Boven vroeg zich in *Vrouwengeluiden* af of de Centrale niet beter opgeheven kon worden. Deze pessimistische houding werd versterkt door teruglopende ledentallen en een toenemend aantal afdelingen dat nauwelijks meer activiteiten ontplooide. In een enquête wezen de leden opheffing echter in grote meerderheid af. Liefst 89% van de geënquêteerde leden wilde de Centrale laten voortbestaan en 93% sprak zich uit voor verdere samenwerking met ARP en KVP.[24]

Net zoals hij eerder aan de CHJO de vraag had gesteld over de behoefte aan een christelijk-historische jongerenorganisatie, zo benaderde voorzitter Van Verschuer in 1973 de Centrale met de vraag of er nog wel behoefte bestond aan een christelijk-historische vrouwenorganisatie. Met de resultaten van de enquête in de hand wees het bestuur van de Centrale erop dat veel christelijk-historische vrouwen er de voorkeur aan gaven om binnen een vrouwenorganisatie actief te zijn. De

Centrale legde zelfs een aantal eisen op tafel. Zo moesten Haars en De Ruiter in het dagelijks bestuur worden opgenomen en diende het bestuur van elke kamerkring, statenkring en kiesvereniging een vrouwelijk lid te tellen. Daarnaast zou de Centrale van de Unie graag een jaarlijkse subsidie van 5000 gulden ontvangen.[25] Het voorstel voor quota zou het uiteindelijk niet redden, hoewel de Unieraad wel aan de wens van de Centrale tegemoet was gekomen door een voorstel te ontwerpen waarin quota voor vrouwen en jongeren werden bepleit. Het voorstel werd echter afgewezen door de statutencommissie, die van mening was dat grotere participatie het gevolg moest zijn van grotere activiteit en niet van kwaliteitszetels.[26] Na deze aanvaringen vond in 1974 een reorganisatie van de Centrale plaats. De aandacht van de vrouwenorganisatie verschoof nu naar de samenwerking met de ARP en KVP. Ook werd sinds 1973 actief deelgenomen aan het federatief samenwerkingsverband, het CDA-Vrouwenberaad.

Niet alleen de nevenorganisaties kampten rond het midden van de jaren zeventig met teruglopende ledentallen, ook bij een aantal lokale afdelingen was dat het geval. In Delft was rond 1975 de fut er helemaal uit. De secretaris hield de notulen nog maar summier bij, terwijl het aantal ledenvergaderingen snel terugliep. Voor een deel was dat het gevolg van het besluit van de Stuurgroep CDA-Delft in 1974 om bij voorkeur alleen nog gezamenlijk te vergaderen, maar ook wanneer de CHU een vergadering voor de eigen leden uitschreef, kwamen er bijna nooit meer dan tien opdagen.[27] Zo trok de belangrijke ledenvergadering van 9 november 1976, waarin de CHU goedkeuring verleende aan de oprichtingsakte, het huishoudelijk reglement en het verkiezingsreglement voor het CDA-verband-Delft, slechts elf leden.[28] Tussen december 1977 en de opheffingsvergadering van juni 1980 werden zelfs helemaal geen ledenvergaderingen meer gehouden. Het ledental daalde rap. Waren er in 1972 nog 130 leden, wat toen al een historisch dieptepunt was, in 1976 waren er nog maar 80 leden. Dat kon niet worden toegeschreven aan het rechtstreekse lidmaatschap van het CDA. De afdeling Delft van het CDA telde in 1977 namelijk nog maar veertig leden, onder wie een groot aantal antirevolutionairen en katholieken.

De leden lieten zich dan misschien niet veel meer zien, het bestuur van de afdeling Delft werkte in de jaren zeventig wel gestaag door aan de vorming van een plaatselijk CDA. Bij de verkiezingen voor de gemeenteraad in mei 1974 traden ARP, CHU en KVP met een CDA-lijst op waarbij de bloedgroepen niet werden vermeld.[29] Het resultaat viel met 27,2% van de geldige stemmen niet tegen. Het was in ieder geval een stuk beter dan in maart van hetzelfde jaar toen de drie partijen bij de Statenverkiezingen nog ieder met een eigen lijst waren opgetreden. De drie partijen hadden toen samen 22,7% behaald. Na de goedkeuring van de reglementen en de oprichtingsakte van het CDA-verband-Delft door de ledenvergaderingen van ARP, CHU en KVP in oktober en november 1976, trad in februari 1977 het eerste CDA-bestuur aan.[30] Formeel bestond de CHU in Delft nog tot de opheffing in 1980, maar feitelijk kan wel gesteld worden dat de afdeling vanaf 1974 vegeteerde. Voor de weinige leden die nog resteerden, was het CDA de politieke

werkelijkheid geworden. Onder deze naam werd in de gemeenteraad opgetreden en onder deze naam werd aan de verkiezingen deelgenomen. Het moet voor de afdeling Delft dan ook frustrerend zijn geweest dat de nationale fusiebesprekingen zich zo voortsleepten, terwijl de afdeling intussen leegliep.

Opgaan in het CDA

De uitkomst van Woudschoten sloot de weg af naar een 'open partij'. Binnen de KVP leidde dit resultaat tot het aftreden van voorzitter De Zeeuw, die bleef pleiten voor een open christendemocratische volkspartij. Onder de antirevolutionairen bleven de resultaten van Woudschoten echter omstreden. Zo pleitte fractievoorzitter W. Aantjes ervoor dat CDA-kandidaten voor vertegenwoordigende functies behalve met het politieke programma ook met de uitgangspunten van de partij moesten instemmen. De kandidaten dienden een persoonlijke binding met de grondslag te hebben. Aantjes wilde ze, indien noodzakelijk, op het bijbelse uitgangspunt van hun politieke standpunt kunnen aanspreken. De CHU nam in deze discussie een middenpositie in. In augustus 1975 gaven voorzitter Van Verschuer en fractievoorzitter Kruisinga in een gezamenlijke verklaring aan dat, volgens de CHU, leden van een partij elkaar niet de maat moesten nemen. De verantwoordelijkheid diende uitsluitend bij de individuele kandidaat te liggen.[31]

Aan de vooravond van het eerste CDA-congres in augustus 1975 kwam het dagelijks bestuur van het CDA bijeen om over de grondslag overeenstemming te bereiken. De vraag was aan de orde of de leden en vertegenwoordigers van het CDA konden volstaan met alleen het aanvaarden van het evangelie als richtsnoer voor het politiek handelen of dat ze er persoonlijk mee moesten instemmen. Tijdens de beraadslagingen ontstond verdeeldheid binnen de antirevolutionaire delegatie, waarbij Aantjes in een minderheidspositie terechtkwam. Met uitzondering van Aantjes en nog een ander antirevolutionair delegatielid aanvaardde het dagelijks bestuur van het CDA vervolgens een ontwerpresolutie waarin het aanvaarden van het evangelie centraal stond.

Tijdens het congres zette Aantjes zijn bezwaren opnieuw uiteen tegen de wijze waarop in de ontwerpresolutie de grondslag van het CDA was geformuleerd. Hij leed echter een nederlaag. Het congres stemde in met de bestuursresolutie. Het CDA vroeg van zijn leden en vertegenwoordigers het evangelie als richtsnoer voor het politiek handelen te aanvaarden. Dit droegen zij uit door het programma en het beleid. Zo werd de weg afgesneden om te vragen naar de persoonlijke geloofsovertuiging.[32] Het congres koos vervolgens Steenkamp tot voorzitter van het CDA en Janssen van Raaij tot eerste ondervoorzitter.

De grondslagdiscussie was hiermee binnen de ARP nog niet tot een einde gekomen. Op verzoek van de antirevolutionairen werden eind 1975 in Berg en Dal en Haaften nieuwe bijeenkomsten georganiseerd. Op de bijeenkomst in Berg en Dal bleven de meningen verschillen over de vraag of van vertegenwoordigers

van het CDA verwacht mocht worden dat zij ook persoonlijk het evangelie voor hun politieke handelen aanvaardden. Uiteindelijk trokken de deelnemers de conclusie dat het verschil van mening geen beletsel hoefde te vormen voor de totstandkoming van één CDA-lijst.

Op de bijeenkomst te Haaften lag de nadruk meer op de politieke hypotheek. De delegatie van de CHU keerde zich tegen de conclusie dat het voor de geloofwaardigheid van het CDA noodzakelijk was om bij de eerstvolgende Kamerverkiezingen met één CDA-lijst uit te komen. Binnen de CHU bestond een groot verschil van inzicht tussen voorzitter Van Verschuer en fractievoorzitter Kruisinga. Van Verschuer wilde dat er voor de volgende verkiezingen een CDA-lijst zou zijn. Wanneer die er niet zou zijn, dan zou de CHU zich tijdens de verkiezingen tegen de ARP en KVP moeten afzetten om zich te profileren. Van Verschuer dreigde dat hij dan zou aftreden. Kruisinga vond een samengaan op nationaal niveau niet vanzelfsprekend. Hij gaf de delegaties zelfs in overweging het kabinet-Den Uyl maar te laten vallen. Een suggestie die door de ARP en de KVP niet werd gevolgd.[33]

Op de Unieraad van 13 december 1975 werd het pleit beslecht in het voordeel van Van Verschuer. De beoordeling van het kabinet-Den Uyl, of die nu positief of negatief zou uitvallen, mocht de christendemocratische eenwording niet in de weg staan. De Unieraad bracht een scheiding aan tussen de actuele politieke vraagstukken op korte termijn, die primair voor verantwoordelijkheid van de fractie kwamen, en de politieke lijn van de langere termijn, die primair een zaak was van de partij. De fractie mocht haar profiel niet verscherpen ten koste van de andere christendemocratische partijen omdat de totstandkoming van de ene lijst nu eenmaal van het grootste belang werd geacht. Verder nam de Unieraad een resolutie aan waarin werd uitgesproken dat het in Berg en Dal geconstateerde verschil ten aanzien van het uitgangspunt geen beletsel was voor de totstandkoming van één lijst. Met deze uitkomst was de positie van het Uniebestuur versterkt. Na Haaften, waar een openlijke confrontatie tussen Van Verschuer en Kruisinga had gedreigd, bestond er nu een duidelijke lijn.[34]

De onmacht die de drie partijen in het najaar van 1975 tentoonspreidden, wekte bij een deel van de achterban de indruk dat veel betrokken politici niet in staat waren over hun eigen schaduw te stappen. Als reactie hierop ontstond in november 1975 de actie 'Wij horen bij elkaar'.[35] Deze beweging, die lokaal was ontstaan, verspreidde zich snel en ontving veel adhesiebetuigingen van gewone leden. In een manifest uit begin december werd gewezen op de vele plaatsen in Nederland waar tussen de drie partijen al flink werd samengewerkt. In het manifest werden bekende onderwerpen aangesneden, zoals de politieke beoordeling van het kabinet-Den Uyl die de eenwording niet mocht blokkeren. Opmerkelijk is dat in het manifest de resterende meningsverschillen over de grondslag als marginaal werden weggezet. Blijkbaar hechtte een belangrijk deel van de achterban daar heel wat minder waarde aan. Het manifest was door veel prominenten ondertekend, onder wie van christelijk-historischen huize Tilanus jr., Udink, Van Dulst, De Geer van Oudegein, Mellema, Y. Scholten en Wttewaall van Stoetwegen.[36] In september

1976 werden de 80.000 handtekeningen die de actie had opgeleverd, symbolisch overhandigd aan CDA-voorzitter Steenkamp.

Na de Unieraadvergadering van december 1975, waarin de christendemocratische samenwerking voorrang had gekregen op de politieke hypotheek, versnelde de integratie van de drie fracties. In dezelfde maand nam de CHU-fractie het initiatief om samen met de ARP en de KVP een aantal gemeenschappelijke studiecommissies in te stellen. Deze moesten bijdragen tot het ontstaan van gemeenschappelijke opvattingen over actuele politieke onderwerpen. De ARP-fractie en de KVP-fractie gingen hiermee akkoord en in januari 1976 werd een tiental werkgroepen gevormd. Vanaf half mei 1976 volgde wekelijks een gemeenschappelijk fractieberaad, later gevolgd door een gemeenschappelijk fractiesecretariaat. In mei 1976 werden de vorderingen geëvalueerd. Fractievoorzitter Kruisinga constateerde meer overeenstemming dan hij van tevoren had verwacht.

Binnen de Unie werden nu ook belangrijke stappen gezet op weg naar de eenwording. In de vergadering van de Unieraad in april 1976 werd met zeer grote meerderheid besloten de Algemene Vergadering voor te stellen dat aan de voorwaarden voor de totstandkoming van één CDA-lijst was voldaan. Op de Algemene Vergadering van 22 mei stemde ruim 90% van de afgevaardigden met deze conclusie in. Vervolgens werd de Unieraad gemachtigd om in september de definitieve beslissing over de ene lijst te nemen. Voorzitter Van Verschuer stelde nadrukkelijk dat bij de komende verkiezingen niet het beleid van het kabinet-Den Uyl inzet kon zijn, maar alleen een op de toekomst gericht profiel van het CDA.[37]

Terwijl de Unie voortgang maakte met de eenwording, bleven de gevoelens binnen de ARP verdeeld. Volgens Aantjes wilde iedereen een CDA, maar de vraag was welk CDA. Vanuit de ARP werden nieuwe voorwaarden opgesteld voor een optreden met één lijst en één programma bij de volgende verkiezingen. Nadat het dagelijks bestuur van het CDA een eind aan de antirevolutionaire wensen was tegemoetgekomen, waaronder de mogelijkheid dat er tijdens de verkiezingen toch een intentieverklaring ten aanzien van het kabinet-Den Uyl zou worden uitgesproken, ging de partijraad van de ARP akkoord met de ene lijst.[38]

Volgens de Centrumgespreksgroep kwam door deze tegemoetkoming aan de ARP het besluit over de CDA-lijst weer ter discussie te staan. Wanneer een intentieverklaring ten gunste van links zou worden uitgesproken, moest volgens de Centrumgespreksgroep de Algemene Vergadering opnieuw een beslissing over de CDA-lijst nemen. Zowel Van Verschuer als Kruisinga wenste echter niet op het besluit terug te komen. Ook de Unieraad besloot met ruime meerderheid de kwestie niet te heropenen. Wel werd een motie aangenomen waarin werd vastgelegd dat het uitspreken van een intentieverklaring tijdens de verkiezingen met de grootst mogelijke voorzichtigheid moest plaatsvinden.[39]

Nu het besluit tot één CDA-lijst nagenoeg onherroepelijk was, moesten de drie partijvoorzitters overeenstemming bereiken over de lijsttrekker. Nadat verschillende kandidaten waren afgevallen, onder wie geen christelijk-historischen, verenigden de voorzitters zich achter A.A.M. van Agt, vicepremier en KVP-minister

van Justitie in het kabinet-Den Uyl. Tijdens het tweede CDA-congres in december 1976 werd hij bij acclamatie aangewezen als lijsttrekker. Van Agt gaf in zijn redevoering aan dat hij in de gegeven omstandigheden geen intentieverklaring wenste. Op het congres werd ook de gemeenschappelijke kandidatenlijst vastgesteld en het verkiezingsprogramma 'Niet bij brood alleen' goedgekeurd.

In maart 1977 viel het kabinet-Den Uyl over de grondpolitiek. Hoewel het 'ethisch reveil' van Van Agt – een herwaardering van waarden en normen – een belangrijke plaats in de verkiezingscampagne kreeg, werd deze niet eensgezind gevoerd.[40] De uitslag viel echter niet tegen; 49 zetels tegen de 48 van de drie afzonderlijke partijen in 1972. Na de verkiezingen koos de CDA-fractie Van Agt tot haar voorzitter. In een vrije stemming werd KVP'er F.H.J.J. Andriessen tot vice-voorzitter gekozen. Een katholieke voorzitter én vicevoorzitter viel zowel bij de ARP als bij de CHU niet in goede aarde. Enkele dagen later trad Andriessen daarom terug, waarna Aantjes tot eerste ondervoorzitter werd gekozen en Kruisinga tot tweede ondervoorzitter.

De PVDA was met tien zetels winst de onbetwiste overwinnaar van de verkiezingen. De daaropvolgende kabinetsformatie tussen PVDA, CDA en D'66 mislukte echter doordat de sociaaldemocraten blokkades opwierpen bij de invulling van de ministersposten. Nadat formateur Den Uyl zijn opdracht aan de koningin had teruggegeven, kwam in kort tijdsbestek een kabinet van CDA en VVD tot stand. Voormalig fractievoorzitter Kruisinga werd minister van Defensie en P.A.C. Beelaerts van Blokland minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Kruisinga zou overigens al in maart 1978 aftreden omdat hij de invoering van de neutronenbom niet in overeenstemming kon brengen met zijn geweten. Hij werd opgevolgd door W. Scholten, op dat moment lid van de Raad van de State.

Het kabinet-Van Agt kon in eigen kring niet op onverdeelde steun rekenen. Een deel van de ARP'ers was liever met de PVDA in zee gegaan. Fractievoorzitter Aantjes, voorstander van een kabinet met de PVDA, zag in het regeringsakkoord te weinig terug van het CDA-programma. Zeven leden van de CDA-fractie, onder wie zes ARP'ers en een KVP'er, hadden overwegende bezwaren tegen het akkoord. Zij gingen als loyalisten door het leven en zouden het kabinet nog menig hachelijk moment bezorgen. De CHU'ers voelden zich duidelijk meer op hun gemak in het centrumrechtse kabinet dan hun antirevolutionaire collega's. Terwijl geen enkele CHU'er tot de loyalisten behoorde, waren in het eerste deel van de formatie, toen PVDA, CDA en D'66 een regeringsakkoord hadden gesloten, het juist drie CHU'ers geweest die ernstige bezwaren naar voren hadden gebracht.[41]

Intussen had de discussie over de grondslag van het CDA niet stilgestaan. In november 1977 werd een commissie ingesteld die tot taak kreeg de resterende meningsverschillen uit de weg te ruimen. De commissie stond onder leiding van voormalig Unievoorzitter Van Verschuer. In oktober 1978 publiceerde de commissie het rapport 'Grondslag en politiek handelen'. In dit rapport verwierp de commissie op principiële gronden de uitkomsten van de in 1975 gevoerde discussie of een niet-christen lid of vertegenwoordiger van het CDA kon zijn. De commissie

oordeelde namelijk dat het belangrijkste bindende element van het CDA gevormd werd door de politieke overtuiging, welke als antwoord op de grondslag vanuit het politieke leven tot stand kwam. Het ging om de vraag of iemand de politieke overtuiging van de partij met inbegrip van het hart daarvan, de toetsing aan de grondslag, aanvaardde. Ook niet-christenen konden daar volgens de commissie bevestigend op antwoorden. In een begeleidende brief beklemtoonde Van Verschuer dat het CDA zich niet bevoegd achtte om te vragen naar de persoonlijke geloofsovertuiging van zijn leden. De vier partijvoorzitters konden zich in grote lijnen met de strekking van het rapport en de brief verenigen. Op 9 december 1978 aanvaardden de drie partijraden het rapport en de daarop gebaseerde resolutie.

Voordat de fusie van ARP, CHU en KVP kon plaatsvinden, diende de federatieve structuur van het CDA te worden omgezet in een eenheidsorganisatie. Hiervoor werd in november 1977 een statutencommissie ingesteld onder leiding van Janssen van Raaij. Begin 1979 zouden de drie partijen zich uitspreken over het ontwerpfusieprotocol en de ontwerpstatuten. Nieuwe reserves binnen de ARP over de koers en de grondslag van het CDA leidde tot uitstel van de fusiedatum van 11 juni naar 11 oktober 1980. De voortgaande discussie over het regeringsbeleid in het licht van het CDA-verkiezingsprogramma en het regeerakkoord had tot gevolg dat in april 1979 de commissie-Kremers werd geïnstalleerd om een program van uitgangspunten op te stellen. In augustus presenteerde de commissie in haar ontwerp vier kernbegrippen: gespreide verantwoordelijkheid, gerechtigheid, solidariteit en rentmeesterschap. Het ontwerp werd uitgebreid binnen de drie partijen besproken. Ruim vierhonderd amendementen werden ingediend. In een bijeenkomst in juni 1980 in Noordwijkerhout werden de laatste hindernissen opgeruimd en werden de statuten en de uitgangspunten definitief vastgesteld. Het enige dat nu nog resteerde, was dat de partijen zichzelf moesten opheffen. De Unie deed dat op haar laatste Algemene Vergadering op 13 september 1980 in Ede. Op 11 oktober volgde het fusiecongres waar ARP, CHU en KVP in het CDA opgingen.

De vorming van het CDA werd door verschillende obstakels bemoeilijkt. Een daarvan betrof de grondslag van de partij. In deze discussie nam de CHU een middenpositie in. Geen 'open partij' waarin het humanisme een gelijkwaardige plaats naast het christendom innam, maar ook geen partij waar de leden om een geloofsbelijdenis werd gevraagd. Net als bij de Unie dienden de leden het evangelie als inspiratiebron te aanvaarden zonder dat gevraagd werd of het evangelie ook voor hen persoonlijk inspiratiebron was. De antwoordfilosofie van Steenkamp had, bij wijze van spreken, uit christelijk-historische koker kunnen komen. Zo dicht schurkte zij tegen de christelijk-historische opvattingen aan, zeker nadat de 'voetnoot van Beernink' ervoor had gezorgd dat onder evangelie de gehele bijbel werd verstaan.

Veel lastiger voor de Unie was haar plaatsbepaling in de actuele politieke verhoudingen. De CHU probeerde zich door oppositie tegen het kabinet-Den Uyl te profileren. Daarbij introduceerde de Unie de 'politieke hypotheek' waarmee de

totstandkoming van de CDA-lijst afhankelijk werd gemaakt van de politieke actualiteit. De CHU wilde niet dat het beleid van het kabinet-Den Uyl tot inzet van de verkiezingen werd gemaakt of dat tijdens de verkiezingen de intentie werd uitgesproken met links verder te regeren.

Over de vraag hoe zwaar de politieke hypotheek moest wegen ten opzichte van de christendemocratische eenwording, waren de meningen verdeeld. Voor de fractie woog dit zwaar, maar voor het partijbestuur beduidend minder. De Unieraad had meer oog voor de vorming van het CDA en wilde de voortgang daarvan niet laten belemmeren door de actuele politiek. Nadat Van Verschuer en Kruisinga op de bijeenkomst te Haaften bijna tegenover elkaar waren komen te staan, wist het partijbestuur eind 1975 de angel uit de politieke hypotheek te trekken. De voortgang van het CDA mocht niet in gevaar komen door het optreden van de fractie. Na deze ingreep door het bestuur – een voor de CHU tamelijk unieke gebeurtenis – koersten partij en fractie tamelijk eensgezind richting eenwording.

De CHU kon zich in veel opzichten thuis voelen in het CDA, zeker nadat de partij met de VVD in zee was gegaan. Onder de loyalisten waren geen CHU'ers. De Unie moest wel een veer laten bij de inrichting van de nieuwe partijorganisatie en bij de binding van de afgevaardigden aan het programma. Dat programma moest namelijk ondertekend worden. Voor de voormalige ARP'ers en KVP'ers was dat de normale gang van zaken, maar voor veel voormalige CHU'ers betekende dat de opoffering van een van de pijlers van de Unie.

Vanaf het midden van de jaren zestig was een groot deel van de achterban voor een fusie. Eerst alleen met de ARP, maar later ook met de KVP. De voortslepende discussie rond de grondslag en de politieke koers hadden een negatieve invloed op de leden. Dat bleek niet alleen uit de actie 'Wij horen bij elkaar', maar ook uit het inzakkende christelijk-historische partijleven na 1972. De nevenorganisaties schrompelden ineen, evenals menige afdeling. De duale structuur, waarbij naast het CDA de oude partijen bleven voortbestaan, maakte op menig potentieel nieuw lid waarschijnlijk de indruk van een sterfhuisconstructie. Waarom zou men lid worden van een partij, die binnen enkele jaren waarschijnlijk toch opgeheven werd? Deze constructie, die om andere redenen heel begrijpelijk was, had bij de Unie als neveneffect een negatieve invloed op het partijleven.

Slotwoord

Marcel ten Hooven en Ron de Jong

Kracht en zwakte van een hervormde notabelenpartij

De tragiek van de CHU in haar nadagen is samengebald in dat ene moment op die dag in de verkiezingscampagne van 1971, waarop 'Bob' Wttewaall van Stoetwegen zich in Amsterdam tussen de hippies op de Dam begaf. De 'freule' daalde letterlijk af naar het niveau van het volk, door op de treden van het monument tussen de Damslapers plaats te nemen. In elk opzicht was zij daar een *displaced person.* In de internationale hoofdstad van anarchisme, vrije liefde en drugs, probeerde de vrouw die als weinig anderen het burgerlijk-conservatieve gemoed van de CHU'er representeerde, aansluiting te vinden bij de tijd. Luttele maanden tevoren had de freule de 'andere wereld' van de CHU nog afgezet tegen de wereld van de Randstad: 'De acties, al die dolle dingen, worden hier gevoerd.'[1]

De verkiezingsstunt oogde als een wanhopige poging van de CHU om grip te krijgen op de tijdgeest. Sinds haar oprichting in 1908 was de CHU altijd zichzelf gebleven, bedaagd en betrouwbaar, maar nu had de gedachte dat de Unie een politieke partij als alle andere moest worden, haar toch het hoofd op hol gebracht. Zoals het een moderne partij betaamde, had zij voor de campagne een reclamebureau in de arm genomen. Dat was met de suggestie gekomen de freule naar Amsterdam te laten gaan, een even onzalige actie als de lancering van het verkiezingsaffiche waarop lijsttrekker Berend-Jan Udink poseerde met een langharige pruik op.

In de politieke geschiedschrijving zijn beide gebeurtenissen één geworden.[2] Het verhaal dat Udink op de Dam zat met een pruik op, is onuitroeibaar en heeft zelfs een plek gekregen in de annalen van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP).[3] Het is voer voor psychologen waarom tegen dit misverstand geen kruid is gewassen, maar een mogelijke verklaring is dat de freule op de Dam en Udink met zijn pruik dezelfde tragische lading hadden. Beiden verbeeldden ze de verwarring van oude politieke elites wier autoriteit lange tijd vanzelfsprekend was, maar die in één heftig decennium, waarin het gezag van zijn ankers sloeg, overleefd raakten.

In de progressieve tijdgeest van de jaren zestig en zeventig was een partij als de Christelijk-Historische Unie een geliefd voorwerp van spot. Soms nam die spot afstotelijke vormen aan. In *De man met de witte das*, waarin Godfried Bomans zijn reportages over de stembusstrijd van 1971 bundelde, beschreef hij hoe Udink zich staande probeerde te houden tegenover een gezelschap van *angry young men* in de zaal: 'Zij toonden hun onafhankelijkheid van geest voornamelijk door met de handen in de zakken en luid schreeuwend enige vragen te stellen. Het antwoord van Udink werd telkens met hoongelach ontvangen, waarna hem nieuwe vragen werden toegegild.'

De demonstranten beschuldigden Udink van een 'fascistoïde instelling', wat in die dagen een populair verwijt van radicaal-links jegens rechtse politici was. Bomans kaatste de bal terug. Na zijn beschrijving van het gejoel en gefluit waarmee de CHU-lijsttrekker een weerwoord onmogelijk werd gemaakt, constateerde hij: 'Wat zulke mensen over het hoofd zien is de eenvoudige waarheid dat het fascisme een houding is van de geest, een bepaalde mentaliteit, een geur, een atmosfeer van onverdraagzaamheid, een met boegeroep iedere discussie in de grond stampend machtsvertoon, dat als een plotselinge stank van leer en laarzen door zo'n zaal waait. Eng is dat.'

Doorgaans waren de reacties van tegenstanders in die tijd eerder meewarig dan agressief. De ontkerkelijking ging destijds snel, zeker onder katholieken en hervormden, en dat overtuigde de opponenten ervan dat partijen op een confessionele grondslag ten dode waren opgeschreven, zeker een partij als de CHU, die uit al haar poriën een oude burgerlijke moraal wasemde. 'Ze zullen sterven in elkaars armen', voorspelden de PVDA-politici Joop van den Berg en Henk Molleman bij de fusie van KVP, ARP en CHU tot CDA.[4] De journalisten Martin van Amerongen en Igor Cornelissen meenden in de jaren zeventig een 'onstuitbaar lijkend proces van ontbinding' in de christelijke instituten te ontwaren: 'De maatschappelijke werkelijkheid gaat regelrecht in tegen de door de grauwe christelijke massa aangehangen opvattingen. Het uur der waarheid is aangebroken en kan hoogstens door nieuwe manoeuvres, zoals de vorming van een christendemocratische unie, worden uitgesteld.' Het lijden werd in hun ogen wellicht nog iets gerekt door het ontbreken van een duidelijk alternatief: 'Een revolutionaire socialistische massapartij.'[5]

De CHU had de autoriteit van het Woord altijd vooropgesteld, zodat zij niet naar machtsvorming hoefde te streven: 'Niet de majoriteit maar de autoriteit'. Maar in plaats van een bekering van Nederland door de overtuigingskracht van Gods Woord, voltrok zich in werkelijkheid in rap tempo een massale godsverlating. Dat het grote ideaal waarvoor de CHU in 1908 is opgericht, de kerstening van het Nederlandse volk, bij haar opheffing in 1980 verder achter de horizon lag dan ooit, is de grote tragiek van de CHU.

Ondanks haar imago van een achterhaalde politieke stroming, was de CHU sinds haar oprichting in 1908 allesbehalve onveranderd gebleven. In de gesprekken die Marcel ten Hooven voor dit boek voerde met oud-CHU'ers tekende zich een zelf-

beeld af van een Unie die gedurende haar bestaan één en dezelfde was. Het eerste deel van dit boek doet hier verslag van. Uit de geschiedschrijving in het tweede deel blijkt dat zich zowel op organisatorisch als op mentaal gebied ingrijpende verschuivingen voordeden.

De Unie ontwikkelde zich van een verkiezingsmachine onder het districtenstelsel tot een partij die door middel van een algemene vergadering, van zomerconferenties, toogdagen en andere bijeenkomsten een christelijk-historische sfeer probeerde te scheppen. Naast openingsgebed, bijbellezing en psalmgezang was gezelligheid in de vorm van muziekuitvoeringen, loterijen, familiedagen, uitstapjes en ander vermaak daarvoor een belangrijk instrument. De CHU van de jaren vijftig was vooral een gezellige partij waarvoor het onder elkaar zijn een van de belangrijkste waarden was. De partijvernieuwing aan het einde van de jaren zestig bracht een herwaardering van de politiek als ernstige zaak. Conferenties en scholing verdrongen de gezellige bezigheden naar de marge.

De Unie was geen georganiseerde partij, zoals de antirevolutionairen of de sociaaldemocraten. De CHU zat niet als een spin in het web temidden van allerlei nevenorganisaties, maar de Unie was ook geen los zand. Deze opmerkelijke samenhang ontleende ze aan haar hervormde identiteit. De CHU stelde zich weliswaar open voor protestanten uit allerlei kerkgenootschappen en zelfs voor niet-gelovigen, maar in de praktijk was ze nauw verbonden met de orthodoxie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, vooral op lokaal niveau. Daar ligt ook de belangrijkste verklaring voor de paradox dat een zo los georganiseerde partij als de CHU gedurende zo lange tijd over een zo stabiele achterban beschikte.

De CHU was een orthodox-hervormde plattelandspartij. In verschillende streken op het platteland van Overijssel, Utrecht, Zeeland en Zuid-Holland vielen hervormde kerk, de lokale gemeenschap en de CHU samen. In deze plaatsen was de Unie genesteld in het lokale milieu van kerk en gemeenschap. Op nationaal niveau kan dit aspect niet goed worden waargenomen, omdat een overkoepelende organisatie ontbrak. De Nederlandse Hervormde Kerk was immers diep verdeeld, maar op lokaal niveau en zeker op het platteland nam die kerk vaak wel een kleur aan.

Op ideologisch vlak bleef de Unie lang vasthouden aan het beginselprogramma uit 1908, dat tot de jaren zestig eigenlijk nauwelijks veranderingen onderging. De herziening van het beginselprogramma en het politieke programma in 1970 bracht echter een ingrijpende koerswijziging. Zo daalde in de dualistische opvatting van de CHU de overheid van haar hoge troon en steeg de volksvertegenwoordiging vanuit haar onderdanige positie naar een meer gelijkwaardige plek. Tegelijkertijd veranderde de onderdaan in een burger. De overheid ontving haar gezag nog wel van God, maar moest dat nu vooral dienend uitoefenen.

Ook de typisch christelijk-historische notie 'Heel de Kerk en heel het Volk' onderging een opmerkelijke betekenisverschuiving. Deze notie was in de ontstaanstijd van de CHU gebaseerd op de gedachte dat alle Nederlanders terug zouden keren naar de ene volkskerk, zodat Nederland ook in werkelijkheid weer een

christelijke natie in protestantse zin zou zijn. Deze notie had lang alleen deze christelijke invulling gekend, maar in de jaren zestig werd vooral de betekenis van 'het volk' steeds breder gedefinieerd. Naast de christelijke betekenis werd het begrip ook ingevuld met ras, afkomst en maatschappelijke positie. De woorden bleven hetzelfde, maar de betekenis veranderde ingrijpend: van een context waarin de CHU zich tegen verzuiling keerde naar een context waarin de Unie zich tegen verdelingen op grond van ras en sociale afkomst keerde.

De vraag moet gesteld worden of in deze ontwikkelingen niet de oorzaken lagen van het electorale verval van de CHU. Naast structurele oorzaken als geloofsafval en de deconfessionalisering van de politiek lijkt de achterban weinig behoefte te hebben gehad aan partijvernieuwing en ideologische heroriëntatie. Een belangrijk deel van de christelijk-historische kiezers stemde traditioneel en was maar matig geïnteresseerd in politiek. Zij hechtte aan de sfeer van gezelligheid en had weinig behoefte aan de 'ernstige' politiek van meetings en studieconferenties. Ook mag betwijfeld worden of de moderne ontwikkelingen waarop de partijvernieuwing aan het einde van de jaren zestig een antwoord wilde geven eigenlijk wel als een probleem werden ervaren in de lokale milieus waar de Unie sterk was.

Aan de andere kant zou vasthouden aan oude zekerheden ongetwijfeld een groot deel van de vernieuwers hebben weggejaagd. Bovendien valt uit de snelle acceptatie van het CDA op te maken dat ook bij de achterban traditionele zekerheden afbrokkelden. Misschien schuilt hierin ook de tragiek van de CHU in de jaren zeventig. Welke koers de partij ook zou hebben gekozen – behoudend, vooruitstrevend of het veilige midden –, in alle gevallen zou de electorale teruggang onvermijdelijk zijn geweest. Er viel voor de CHU in deze jaren eigenlijk niets winnen, alleen maar te verliezen.

Maar daar staat wel iets tegenover. Dertig jaar later blijken alle aankondigingen van de dood van de christendemocratie voorbarig te zijn geweest. Voor de goede waarnemer was een eerste teken dat het met het CDA niet per se slecht hoefde af te lopen, al zichtbaar bij de eerste verkiezingen waaraan de christendemocraten als één partij deelnamen, die van 1977, met Dries van Agt als lijsttrekker. Destijds door tegenstanders nogal eens versleten voor een paljas in de politiek, blijkt Van Agt het onbehagen over de maatschappelijke veranderingen die de vrijheidsdrang van de jaren zestig had bewerkstelligd goed te hebben aangevoeld. Met zijn 'ethisch reveil' verenigde de Nijmeegse katholiek zijn geloofsgenoten en ook protestanten in een verzet tegen de tijdgeest, met een gunstig verkiezingsresultaat voor het CDA als gevolg. De partij boekte met één zetel een getalsmatig bescheiden winst, maar psychologisch was dat een triomf na de vrije val in de kiezersgunst sinds 1967. De oud-CHU'ers met wie ten behoeve van dit boek is gesproken, uitten zich opvallend vaak waarderend over Van Agts ethisch reveil, waarin zij een krachtig signaal zagen tegen het normverval. Dat gaf hun weer vertrouwen in de kracht van de christendemocraten als politiek-culturele tegenbeweging.

Tegenstanders waren nogal eens geneigd die kracht te onderschatten, zeker in de jaren na 1994, toen de grote verkiezingsnederlaag van het CDA hun vermoeden

leek te bevestigen dat de christendemocraten in de periode-Lubbers electoraal boven hun stand hadden geleefd. Met Paars kwam dan eindelijk de ratio aan de macht. Al dan niet openlijk hoopten de principiële aanhangers van deze gelegenheidscoalitie van liberalen en sociaaldemocraten op een definitieve afrekening met partijen die hun boodschap aan een godsdienst ontlenen. Dat is niet gebeurd. Na een herbronning van het gedachtegoed in de jaren na de nederlaag van 1994, is het CDA sinds 2002 de spil in de Nederlandse politiek, stabieler in ieder geval dan PVDA en VVD, die kampen met een desintegratieproces. In ten minste één opzicht zijn de christendemocraten in het voordeel tegenover de andere twee middenpartijen. Het CDA heeft van zichzelf oog voor de betekenis van religie als waardenscheppende bron, waar het sociaaldemocraten en liberalen moeite kost los te komen van de gedachte dat religieus geïnspireerde politiek een antimodern verschijnsel is. Dat kan van pas komen nu de islam in de Nederlandse samenleving een bron voor de identiteit van een miljoen landgenoten is gaan vormen.

Het is afwachten of het CDA deze positie kan bestendigen. Daarbij is het erfgoed van de CHU niet zonder belang, voor zover het zijn sporen heeft nagelaten in de fusiepartij. De politieke mentaliteit van de Unie was gevormd door een instinctieve weerstand tegen dogmatisme en scherpslijperij. Ook in de hervormde kerk, het geestelijk huis van het grootste deel van de CHU-aanhang, was die mentaliteit herkenbaar. Een beetje schikken en plooien, het schip in het midden houden, dat leerde je wel in die kerk, die weliswaar eenduidig was over de idee van een goddelijke ordening in het menselijk bestaan, maar tegelijkertijd onderdak bood aan zowel orthodoxe als vrijzinnige groepen en alles daar tussenin.

De CHU stond na de oorlog bovendien onder invloed van de theologie van Karl Barth (1886-1968) en diens Nederlandse navolger G.C. van Niftrik (1902-1972). De kern van het denken van Barth is dat God niet is in te kapselen in menselijke programma's of blauwdrukken. Zijn openbaring is ongrijpbaar en dus niet te lokaliseren in de cultuur, de staat of politieke ideeën.

Ingebed in zo'n geestelijke omgeving, is het niet vreemd dat de CHU zich ontwikkelde tot een ondogmatische partij. Dat was haar stille kracht. Hoewel het verhaal over de Unie voorbeelden kent van botsende ego's, kleingeestige pesterijtjes en conflicten rond personen, staat die geschiedenis ook model voor de betekenis van verzoening en harmonie in een pluriforme samenleving. Dat is de actuele betekenis van de geschiedenis van de CHU, in een tijd dat grote woorden en opgeklopte tegenstellingen het beeld van de politiek bepalen en de kiezers in toenemende mate het midden ontvluchten.

Noten

Inleiding

1 Daan Dijksman en John Jansen van Galen, '75 Jaar CHU. Potverdriedubbeltjes! Waar bleef de gezapigheid', *Haagse Post* 30 juli 1983.
2 Ibidem.
3 Jan Tromp en Erik van Venetië, 'Padvinders met gebak, oranje en sigaren', *De Volkskrant* 20 oktober 1990.
4 P.A. Elderenbosch, 'Herinnering en verwachting', in: A.J. van Dulst, *Herinneringen aan de Unie waarin we ons thuis voelden. Christelijk-Historische Karakteristieken* (z.p. 1980) 11-17, aldaar 12.
5 O.W.A. baron van Verschuer, 'Niet aarzelend over de drempel. Hoe we met elkaar omgingen', in: Van Dulst, *Herinneringen aan de Unie*, 119-121.
6 C.W.I. Freule Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt* (Baarn 1973) 142-145.
7 H. van Spanning, 'Van Vrij-Antirevolutionairen naar Christelijk-Historische Unie', in: George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak (red.), *De Anti-Revolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 113-123, noot 28.
8 M.A. Geuze, 'Omkijken over de schouder', in: Van Dulst, *Herinneringen aan de Unie*, 92-95.
9 Voor een overzicht: Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992); A. Krouwel, 'De gedaantewisseling van politieke partijen. Een theoretisch ontwikkelingsmodel', *Jaarboek DNPP 2003* (Groningen 2004) 138-172.
10 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 37-41, 61. Zie ook J. Tegelaar, 'Het CHpartijtype. Minder uniek dan we wel eens dachten', in: Van Dulst, *Herinneringen aan de Unie*, 22-23.
11 H. te Velde, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis', *Jaarboek DNPP 2004* (Groningen 2005) 106-123.
12 Piet de Rooy, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 179-262, aldaar 199-200.
13 Vanwege de versplintering zijn de liberalen niet opgenomen.
14 Tot de massapartijen in organisatorisch opzicht worden de ARP, SDAP, de Communistische Partij Holland en de Socialistische Partij gerekend. Tot de notabelenpartijen de CHU, Staatkundig Gereformeerde Partij, Hervormd Gereformeerde Staatspartij, de Vrijheidsbond en de Vrijzinnig Democratische Bond. Zonder de VDB zou het percentage 21,7 bedragen.
15 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 59-61.
16 De ARP en de SDAP zijn in het historisch onderzoek goed bedeeld, hoewel de laatste tijd ook meer aandacht aan andere partijen wordt besteed. Zie voor een overzicht G. Voerman, 'De stand van de ge-

schiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *BMGN* 120 (2005) 226-270.
17 Jan Wieten, *Dagblad en Doorbraak. De Nederlander en De Nieuwe Nederlander* (Kampen 1986); Hans van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1909-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis* (z.p. 1988) 2 dln.

Hoofdstuk 1

1 De Savornin Lohmanstichting, 'Enige beschouwingen over de huidige plaats der Christelijk-Historische Unie', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 3 (Den Haag 1957-1958).
2 G.C. van Niftrik, 'Een cultuurpatroon?' *Christelijk Historisch Tijdschrift* 1 (1955-1956) 3, 78.
3 Henry Faas, *God, Nederland en de franje* (Utrecht/Antwerpen 1967) 231.
4 Ibidem, 237.
5 Th.J. Haitjema, 'Het eigene van de CHU', in: *50 jaar CHU, 1908 – 9juli – 1958. Gedenkschrift gouden jubileum Christelijk-Historische Unie* (Apeldoorn 1958) 62.
6 Geciteerd in: Hans Franken, *De invloed van het CHU-gedachtegoed op het CDA.* Ongepubliceerde rede van 23 september 2005.
7 *Trouw* 26 juni 2006.
8 Franken, *De invloed van het CHU-gedachtegoed op het CDA* (2005).
9 *Trouw* 26 juni 2006.
10 A.D.W. Tilanus, 'Twaalf CH-karakteristieken', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 13-14.
11 A.M. Donner, 'De opkomst van het ambt van minister-president', in: *Voor de eenheid van beleid* (Den Haag 1987) 33.
12 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis II* (Den Haag) 341.
13 Geciteerd in: Henk van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer, de teloorgang van een minister-president* (Amsterdam 2007) 207.
14 H.K.J. Beernink, 'De laatste 35 jaar. H. W. Tilanus in de eerste jaren na 1945', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de unie*, 75-76.
15 M.R.H. Calmeyer, *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus* (Den Haag 1997) 536.
16 Te Velde, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap', 106-123.
17 Henk te Velde, 'Politieke cultuurverenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw*, jrg. 2004, 193-205.
18 Rutger Zwart, *Gods wil in Nederland, christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (Kampen 1996) 195.
19 *Christen-zijn in de Nederlandse samenleving,* Documenten NHK, 441-468.
20 De term 'morele gemeenschap' is afkomstig van Piet de Rooy. Piet de Rooy, 'Een zoekende tijd', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren* (Nijmegen 1999), 177-262.

Hoofdstuk 2

1 Gerrit Voerman, 'Een unie, niet een partij. Over het wij-gevoel van de Christelijk-Historische Unie', *Jaarboek DNPP 2005* (Groningen 2006) 206-219.
2 Van Osch, 'Jonkheer D.J. de Geer', 212. Zie ook: Zwart, *Gods wil in Nederland,* 177.
3 Van Spanning, 'De Christelijk-Historische Unie II', 3.
4 *Trouw* 29 juli 1995.
5 Annie Salomons, *Herinneringen aan schrijvers die ik persoonlijk gekend heb* (Den Haag 1968) 194.
6 *De Volkskrant* 28 november 1953.
7 J.W. van Hulst, *Gerretson dichterbij* (Amsterdam 1985).
8 Ibidem, 164.
9 *Trouw* 23 juli 1988.
10 W.F. Lichtenauer, 'De Unie in de grote steden', in: Van Dulst, *Herinneringen aan de unie*, 64.
11 Algemeen Rijksarchief, archief Gerretson, 423, 530, 459.
12 Rutger Zwart, 'Gerretson contra Tilanus', *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2001* (Den Haag 2001) 53.
13 Ibidem, 51-52.
14 Van Hulst, *Gerretson*, 159.
15 G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven* (Kampen 1966) 15.

16 Ibidem, 252.
17 Van Hulst, *Gerretson*, 156.
18 Faas, *God, Nederland en de franje*, 235.
19 Pieter Gerrit Kroeger en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998) 23.
20 *Trouw* 23 februari 1966. Zie ook: Zwart, *'Gods wil in Nederland'*, 224.
21 Joeke Baarda en Eric Bleumink, 'De laatste der Mohicanen?', *Christelijk Historisch Tijdschrift* jrg. 18, nr. 1, 1-9.
22 Faas, *God, Nederland en de franje*, 233.
23 Van Dulst, *Herinneringen aan de unie*, 75.
24 Faas, *God, Nederland en de franje*, 236.
25 Zwart, *Gods wil in Nederland*, 208.
26 *De Nederlander* 12 april 1939. De Geer citeert Lohman in zijn rede voor de algemene vergadering van de CHU.
27 Geciteerd in: Van Hulst, *Gerretson dichterbij*, 68.
28 P.J. Oud, *Honderd jaren. Hoofdzaken der Nederlandsche staatkundige geschiedenis* (Assen 1946) 134.
29 Van Dulst, *Herinneringen aan de unie*, 27.
30 Ibidem, 29.
31 Jeroen Koch, *Abraham Kuyper, een biografie* (Amsterdam 2006) 335.
32 A.F. de Savornin Lohman, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historisch Unie I. Leiding en splitsing der Antirevolutionaire partij.* Verzorgd door H. van Malsen (Den Haag) 134.
33 A.F. de Savornin Lohman, *Bijdragen,* 99.
34 *Trouw* 30 april 1988.
35 P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland I* (Assen 1968) 29.
36 G.C. van Niftrik, 'Om het beginsel', in: Th.L. Haitjema, *Een getuigenis. Waarom wij Christelijk-Historisch zijn en blijven* (Den Haag 1958) 26.
37 Romeinen 12 (Nieuwe vertaling).
38 Romeinen 13 (Nieuwe vertaling).
39 Lohman aan Kuyper op 29 november 1875 en 14 januari 1877. Geciteerd in: Koch, *Abraham Kuyper*, 327.
40 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie II'*, 38. Zie ook: Van Dulst, *Herinneringen aan de unie*, 56.
41 Jelle Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires* (Amsterdam/Antwerpen 1993) 89.
42 Van Dulst, *Herinneringen aan de unie*, 29.
43 Jasper Loots, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004) 181-183.
44 Zwart, *Gods wil in Nederland*, 214.
45 Faas, *God, Nederland en de franje*, 231, 236, 237.
46 Hans Gualthérie van Weezel, *Rechts door het midden* (Den Haag 1994) 19.

Hoofdstuk 3

1 Aantjes doelt op Alexander Willem Frederik Idenburg (1861-1935). Na een militaire loopbaan in Nederland-Indië, werd Idenburg in 1901 Tweede-Kamerlid. In 1902 volgde een benoeming tot minister van Koloniën, een functie die hij driemaal zou bekleden. Verder was hij Gouverneur van Suriname, Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië, Eerste-Kamerlid en staatsraad. Het Parlementair Documentatie Centrum van de Leidse universiteit noemt hem de *père noble* van de ARP, die geliefd was bij zijn achterban vanwege zijn vroomheid. Een gematigde en samenbindende figuur, die bemiddelde bij diverse conflicten, onder meer tussen Kuyper en Heemskerk. Onderhield vriendschappelijke contacten met Kuyper en werd door deze als zijn opvolger gezien. Hield dat zelf echter af, onder andere vanwege zijn gezondheid.
2 Oud, *Het jongste verleden*, 28.
3 Van Osch, 'Jonkheer D.J. de Geer', 397.
4 Haitjema, 'Een getuigenis', 13 en 18.
5 H. Algra, 'Mondigheid in de AR-Partij', in: *Een kleine eeuw kleine luyden. Grepen uit de geschiedenis van de ARP* (Den Haag 1975) 103.
6 Oud, *Honderd jaren*, 173-174.
7 De Savornin Lohman aan Kuyper, 19 december 1880. Geciteerd in: Koch, *Abraham Kuyper*, 337.
8 H. Janssen, 'De anti-revolutionaire partij en de toekomst', *Schrift en historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der georganiseerde anti-revolutionaire partij 1878-1928* (Kampen 1928) 481.

9 L.C. Suttorp, *Jhr.Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman, 1837-1924. Zijn leven en werken* (Den Haag 1948) 94.
10 Koch, *Abraham Kuyper*, 338.
11 Ibidem, 336.
12 Jan en Annie Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen. De westerse wereld rond 1900* (Amsterdam 1976) 352-383.
13 Te Velde, 'Politieke cultuurverenigingen'.
14 Koch, *Abraham Kuyper*, 372.
15 Ibidem, 328.
16 H. Borstlap en C.J. Klop, *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren* (Franeker 1980).
17 Koch, *Abraham Kuyper*, 372.
18 Archief De Savornin Lohman, Algemeen rijksarchief, 678. Geciteerd in: Henk te Velde, *gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992) 190.
19 Oud, *Honderd jaren*, 169.
20 Koch, *Abraham Kuyper*, 369.
21 Oud, *Honderd jaren*, 170.
22 Zwart, *Gods wil in Nederland*, 121-122.
23 Ibidem, 131.
24 J. Zijlstra, 'Het neoliberalisme: Voorgeschiedenis, wezen en kritiek', *De Werkgever* (1951) nr. 239, 134-137.
25 Zwart, *Gods wil in Nederland*, 127.
26 Ibidem, 256-257.
27 P. van Enk, *De aftocht van de ARP* (Kampen 1986) 27.
28 Baarda, *De laatste der Mohicanen?*
29 Van Dulst, *Herinneringen aan de unie*, 101.
30 Zwart, *Gods wil in Nederland*, 185.
31 Baarda, *De laatste der Mohicanen?*
32 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 76.
33 Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006) 286-287.
34 P. J. Hoedemaker, *De roeping der gereformeerden in de hervormde kerk* (Amsterdam 1888).
35 Koch, *Abraham Kuyper*, 357.
36 *Volk en Vaderland,* 18 september 1934. Geciteerd in: Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, 218.
37 Franken, *De invloed van het CHU-gedachtegoed*.
38 Ph.J. Hoedemaker, 'De kerk en het moderne staatrecht'. Geciteerd in: A.J. Verbrugh, *Politieke richtlijnen en de politieke partijen in Nederland III. De christelijke partijen: ARP, CHU, GPV* (Rotterdam 1963) 202.
39 *Zeewezen* 17 april 1971, 19.
40 Jan Willem Brouwer en Johan van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof* (Den Haag 2001) 119 e.v.
41 Henk te Velde, 'Leiderschap in de VVD en het primaat van het electoraat', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman, *Zestig jaar VVD* (Amsterdam 2008) 30; R.A. Koole, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde. Progressieve en conservatieve liberalen in de eerste helft van de twintigste eeuw', in: Gerrit Voerman e.a, *De vrijzinnig-democratische traditie* (Amsterdam 1991) 45.
42 W. Verkade, *Overzicht der Staatkundige Denkbeelden van J.R. Thorbecke* (Arnhem 1935) 302.
43 G. Voerman, 'Om de vrijzinnig-democratische erfenis. De verhouding tussen liberalen en socialisten in de jaren 1945-1952', in: P.G.C. van Schie, (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) 86.
44 Puchinger, *Tilanus*, 253.
45 I. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming tot 1940* (Deventer 1977) 29.
46 Van Dulst, *Herinneringen aan de unie*, 23.
47 *Trouw* 15 april 2005.
48 Van Hulst, *Gerretson dichterbij*, 61.
49 Van Dulst, *Herinneringen aan de unie*, 60.

Hoofdstuk 4

1 C. Augustijn, J.H. Prins, H.E.S. Woldring (red.), *Abraham Kuyper. Zijn invloed, zijn volksdeel* (Delft 1987) 27.
2 Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, 281.
3 Bedoeld wordt Rita Verdonk, een rechtsnationalistisch Tweede-Kamerlid dat zich 14 september 2007 afscheidde van de VVD-fractie.
4 Van Spanning, 'De Christelijk-Histori-

sche Unie II', 76-77. Zie ook H.M.T.D. ten Napel, *Een eigen weg. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Leiden 1992) 206-207.
5 Faas, *God, Nederland en de Franje,* 234.
6 C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen, geciteerd in een stemadvies van de Centrum gespreksgroep, Vlaardingen, 9 januari 1971.
7 G.C. van Niftrik, 'Christelijk en historisch', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de unie,* 16.
8 Zwart, *Gods wil in Nederland,* 213.
9 Borstlap, *De groei naar het CDA*, 32.
10 Kroeger, *De rogge staat er dun bij*, 51.
11 Baarda, *De laatste der Mohicanen?*
12 Toenmalig CHJO-voorzitter Joeke Baarda bestrijdt Van Hulsts lezing van de gebeurtenissen met kracht: 'Het is beslist niet waar dat in mijn tijd door de CHU betaalde conferenties werden gehouden, waarbij het gros van de deelnemers van de PvdA kwam. Een fabeltje. Wel waar is dat onze sympathie destijds meer lag bij de linkerkant dan bij de rechterkant van de Nederlandse politiek.'
13 Geciteerd in: Voerman, *Een unie, niet een partij*, 215.
14 Nationale Conventie, *Hart voor de publieke zaak*, Den Haag (2006).
15 Frank Ankersmit en Leo Klinkers, *De reformatie van de staat: parlement en regering.* Deelrapport van de Nationale Conventie (Den Haag 2006) 95-96.
16 Raad van State, *Jaarverslag 2007* (Den Haag 2008) 30.

Hoofdstuk 5

1 Voor een overzicht: Th. Veen, *De Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk* (Nijmegen 1993).
2 Roel Kuiper, *'Tot een voorbeeld zult gij blijven'. Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)* (Amsterdam 2001) 142, 183.
3 Zwart, *Gods wil in Nederland* (Kampen 1996) 95-96, 106.
4 Ido de Haan en Henk te Velde, '"Vormen van politiek". Veranderingen van de openbaarheid in Nederland, 1848-1900', *BMGN* 111 (1996) 167-200.
5 Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 55-103.
6 Zwart, *Gods wil in Nederland*, 102-105; A. Kuyper, *'Ons Program'* (Amsterdam 1892) 3e druk, 49-50.
7 Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1888* (Hilversum 1999) 78-79.
8 Roel Kuiper, *Herenmuiterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging 1871-1894* (Leiden 1994).
9 Ron de Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2005) 35.
10 C. Augustijn, 'Kuypers theologie van de samenleving', in: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998) 24-54.
11 Johan van Zuthem, *'Heelen en halven'. Orthodox-protestantse voormannen en het 'politiek' antipapisme in de periode 1872-1925* (Hilversum 2001) 65-66.
12 Roel Kuiper, *Zelfbeeld en wereldbeeld. Antirevolutionairen en het buitenland, 1848-1905* (Kampen 1992) 109.
13 Van Zuthem, *Heelen en halven*, 135-137; J. de Bruijn, 'Philippus Jacobus Hoedemaker. Een biografische schets', in: G. Abma en J. de Bruijn (red.), *Hoedemaker herdacht* (Baarn 1989) 11-31.
14 Th.B.F.M. Brinkel, 'De Haagse lente', in: Th.B.F.M. Brinkel, J. de Bruijn en A. Postma (red.), *Het kabinet Mackay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888-1891)* (Baarn 1990) 42-59.
15 J. de Bruijn, 'Jhr.mr. A.F. de Savornin Lohman en het kabinet-Mackay', in: Brinkel e.a (red.), *Het kabinet Mackay*, 90-128; J. Koch, *Abraham Kuyper,* 351-352.
16 De Bruijn, 'Jhr.mr. A.F. de Savornin Lohman', 119.
17 Koch, *Abraham Kuyper*, 373-374.
18 G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980) 346-348.
19 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 22-25.
20 *De Nederlander*, Verkiezingsnummer juli 1922.

[21] Ibidem.
[22] Afgedrukt in: Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 83-87.
[23] Gegevens afkomstig uit de databank van het Parlementair Documentatie Centrum, www.parlement.com.
[24] Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 14.
[25] Beginselprogram 1897 en het program van 25 november 1900 opgenomen in Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 88-96.
[26] Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 28.
[27] Van Zuthem, *Heelen en halven,* 99.
[28] Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 40-41. De precieze relatie is niet bekend. Van Spanning beschouwt de Bond in Zuid-Holland als een aparte partij met mogelijk een eigen beginselprogram.
[29] Beginselprogram 1898 opgenomen in: Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 105-109.
[30] Van Dulst, 'De (Hervormde) Kerk in het midden', in: Van Dulst (red.) *Herinneringen aan de Unie*, 38-39.
[31] G. Abma, 'Hoe neutraal is neutraal? Hoedemaker en de politiek', in: G. Abma en J. de Bruijn (red.), *Hoedemaker herdacht*, 188-215, 196-197.
[32] Geciteerd bij C. Augustijn, 'Kerk en godsdienst 1870-1890', in: W. Bakker e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986) 41-75, aldaar 49. Hoewel dit citaat uit 1884 stamt, geeft het treffend weer waarom de hervormde kerk wel tot het karakter der natie behoort en andere kerkgenootschappen niet.
[33] Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 20, 42-44. Wieten spreekt over een forceren van de breuk door De Visser c.s. omdat die al voor de openlijke uitbarsting van het conflict overleg voerden over een mogelijk samengaan van *Het Nederlandsche Dagblad* met *De Nederlander*.
[34] Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 31-35.
[35] Dit is het onderwerp van Van Zuthem, *Heelen en halven.*
[36] L.C. Suttorp, *Dr. A.W. Bronsveld. Zijn visie op een halve eeuw* (Assen 1966) 41-76.
[37] Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 36-38.
[38] G. Harinck, 'Als een schelm weggejaagd? De Antirevolutionaire Partij en de verkiezingen van 1905', in: D.Th. Kuiper en G.J. Schutte (red.), *Het kabinet-Kuyper 1901-1905* (Zoetermeer 2001) 270-301.
[39] Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 48-49.
[40] A. van Dam, 'De Unie in de grote steden. Mede dank zij de vrouwen', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 67-69; Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam 2000) 187-188.
[41] Van Niftrik, 'Christelijk en Historisch', in: *50 jaar CHU.* De citaten zijn ontleend aan Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 17-21, waarin de rede is herdrukt.
[42] D.J. de Geer, *Herinneringen* ('s Gravenhage 1959) 70.
[43] Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 261.
[44] C. Augustijn, 'Kuyper en de antithese', in: C. Augustijn en J. Vree (red.), *Abraham Kuyper,* 165-183.
[45] *De Nederlander* 23 februari 1918.
[46] Suttorp, *Jhr.mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman,* 290.
[47] De Geer, *Herinneringen*, 71.
[48] Tilanus, 'Twaalf CH-karakteristieken', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 12-14.
[49] Zwart, *'Gods wil in Nederland'*, 179-180.
[50] Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt,* 111.

Hoofdstuk 6

[1] Opmerkelijk is dat de uitkomst van de fusie in 1903 wel partij werd genoemd.
[2] NA-ASL, inv.nr. 172 Statuten.
[3] Ook kozen ze de afgevaardigden voor het Provinciaal Bestuur, maar dat was een onbeduidende tussenlaag zonder daadwerkelijke bevoegdheden.
[4] Samenstelling Nationaal Comité met vermelding kiesdistrict, *De Nederlander* 27 oktober 1909.

[5] In sommige districten bestonden slechts ad-hoc comités of enkele verspreide lokale kiesverenigingen.
[6] Van de zeven plattelandsdistricten in Noord-Holland waren er vijf zonder afvaardiging.
[7] NA-ASL, inv.nr. 163 Ongedateerde notitie 'De Christelijk-Historischen'.
[8] Idem.
[9] NA-ASL, inv.nr. 172 Statuten.
[10] Bij de fusie in 1908 was overeengekomen dat het eerste hoofdbestuur voor de helft uit leden van de Christelijk-Historische Partij zou bestaan en voor de helft uit leden van de Friese Bond.
[11] Van de drie Kamerleden die geen lid van het Nationaal Comité waren, mag van twee verondersteld worden dat dit met opzet was. Zij behoorden tot de zgn. onafhankelijken. Het waren jhr. G.J.A. Schimmelpenninck (Ede) en J.W.H.M. van Idsinga (Bodegraven).
[12] NA-ASL, inv.nr. 165 *Gooische Courant* 1 februari 1913.
[13] D. Mackay, *Tweede Kamer-Verkiezing Ede* (Ede 1909).
[14] NA-ASL, inv.nr. 220 Verkiezingen 1909; Concept-brief 5 juni 1909 Lohman aan Schimmelpenninck.
[15] NA-ASL, inv.nr. 220 Verkiezingen 1909; brief 9 juni 1909 Schimmelpenninck aan Lohman.
[16] NA-ASL, inv.nr. 220 Verkiezingen 1909; brief 14 juni 1909 D. baron Mackay aan Lohman. Het briefje werd op verzoek van Lohman vernietigd.
[17] NA-ASL, inv.nr. 220 Verkiezingen 1909; brief 7 juni 1909 Rudolph aan Lohman.
[18] *De Nederlander* 17 juni 1909; NA-ASL, inv.nr. 220 Verkiezingen 1909; brief 28 juni 1909 D. baron Mackay aan Lohman.
[19] NA-ASL, inv.nr. 220 Verkiezingen 1909; brief juni 1909 De Geer aan Lohman.
[20] NA-ASL, inv.nr. 220 Verkiezingen 1909; brief 14 juni 1909 D. baron Mackay aan Lohman.
[21] De gebeurtenissen te Ommen zijn gereconstrueerd aan de hand van de correspondentie in het archief-Lohman; NA-ASL, inv.nr. 222 en 225.
[22] NA-ASL, inv.nr. 222 Brief 8 oktober 1912 Mackay aan H.J. Bulten.
[23] NA-ASL, inv.nr. 222, Brief 30 oktober 1912 J. Knoppers aan Lohman; z.d. kopie bedankbrief Mackay aan de CH Kiesvereniging Ommen.
[24] NA-ASL, inv.nr. 225 Brief 9 november 1912 H. van Dorland aan Lohman.
[25] *De Nederlander* 25 juni 1913 ingezonden brief C.E. van Koetsveld.
[26] Het hoofdbestuur zou overigens eind juni erkennen dat ze uitspraken van de algemene vergadering voorafgaande aan de onderhandelingen niet raadzaam achtte, omdat daardoor de speelruimte beperkt werd. *De Nederlander* 25 juni 1913. Reactie hoofdbestuur op ingezonden brief C.E. van Koetsveld.
[27] *De Nederlander* 24 februari en 4 maart 1913 ingezonden brieven ds. A.G.H. van Hoogenhuyze.
[28] NA-ASL, inv.nr. 227. Ontwerpovereenkomst gesloten tusschen de drie partijen te rechterzijde, met het oog op de algemeene verkiezingen van juni 1913.
[29] NA-ASL, inv.nr. 229. z.d. Verkouteren aan Lohman met bijlage bevattende gedeeltelijk afschrift van de notulen van het Nationaal Comité.
[30] In het concept waren zwaardere strafbepalingen opgenomen, maar de CHU wist deze terug te brengen tot het afsnijden van onwillige afdelingen.
[31] NA-ASL, inv.nr. 229 z.d. Verkouteren aan Lohman met bijlage bevattende gedeeltelijk afschrift van de notulen van de vergadering Nationaal Comité.
[32] NA-ASL, inv.nr. 229 Brief 14 maart 1913 D.J. de Geer aan Lohman.
[33] *De Nederlander* 25 april 1913.
[34] *De Nederlander* 28 april 1913.
[35] NA-ASL, inv.nr. 228 Conceptbrief 15 maart 1913 Lohman aan Bichon van IJsselmonde.
[36] NA-ASL, inv.nr. 229 Brief 13 maart 1913 D.J. de Geer aan Lohman.
[37] NA-ASL, inv.nr. 229 Brief 17 maart 1913 Bichon van IJsselmonde aan Lohman.
[38] NA-ASL, inv.nr. 229 Conceptbrief 21 maart 1913 Lohman aan Bichon van IJsselmonde.

39 NA-ASL, inv.nr. 229 25 maart en brief 7 april 1913 Bichon van IJsselmonde aan Lohman.
40 H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 252-253.
41 Loots, *Voor het volk, van het volk,* 80-81.
42 Alleen Zwolle viel in 1913 in liberale handen.
43 Hans Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen/Maastricht 1992) 1.
44 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie I*, 130.
45 Voor een kort overzicht van verkiezingscampagnes R. de Jong, 'Een eeuw strijd om de kiezer', *Openbaar Bestuur* 16 (2006) 11, 13-16.
46 Voor een casestudy naar de ontwikkeling van verkiezingscampagnes: De Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie*.
47 *De Nederlander* 3 juni 1909 Vragenlijstjes.
48 *De Nederlander* 24 april 1909 Is debat noodig?
49 *Het Vaderland* 14 mei 1909.
50 De Geer, *Herinneringen* ('s Gravenhage 1959) 16.
51 Gebaseerd op de berichtgeving in *De Nederlander* over de maanden mei en juni.
52 *De Nederlander* 10 mei 1913.
53 NA-ASL, inv.nr. 561 *Nieuwsblad van* (ontbreekt) 15 februari 1908
54 NA-ASL, inv.nr. 563 Beschouwingen over het Nederlandse parlement (z.j.)
55 NA-ASL, inv.nr. 229 Brief 30 april 1913 jhr. C.G.S. Sandberg aan Lohman.
56 *De Nederlander* 19 april 1922.
57 NA-ADG, Brief 10 maart 1921 Lohman aan De Geer.
58 *De Nederlander* 12 juni 1924.
59 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie I*, 229.
60 J. de Bruijn, 'Politiek en charisma', in: J. de Bruijn en H.J. Langeveld (red.) *Colijn. Bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994) 129-154, aldaar 139-141.
61 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 106-107.
62 Zie voor de liberalen Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992).
63 NA-ASL, inv.nr. 229 Brief 19 juni 1913. D. Vlielander aan Lohman.
64 *De Nederlander* 1 februari 1909.
65 De aanwijzingen voor het bestaan van een meer dan marginaal electoraal grensverkeer tussen BVL en CHU kunnen echter niet onderbouwd worden door een analyse van de verkiezingsuitslagen omdat ze voor dit doel onbruikbaar zijn. De stembuscoalities die werden afgesloten, maken dergelijke analyses helaas niet mogelijk. Bovendien is nauwelijks na te gaan in hoeverre tactisch stemgedrag een rol speelde bij liberalen die hun stem op een CHU-kandidaat uitbrachten.
66 C.E. van Koetsveld, 'De Christelijk-Historische Unie', in: *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn 1918) 57-109, aldaar 84-88.
67 *De Nederlander* 10 februari 1909.

Hoofdstuk 7

1 NA-AT, inv.nr. 132 Notulen CH-fractie 16 september 1930; J. Schokking, *Het voorname punt van verschil tusschen antirevolutionairen en christelijk-historischen* ('s-Gravenhage 1938) 20.
2 Loots, *Voor het volk, van het volk*, 106-109.
3 Ibidem, 127.
4 NA-ASL, inv.nr. 162, Concept-schrijven Lohman aan Hoofdbestuur z.d. (1917)
5 Ibidem.
6 A.F. de Savornin Lohman, 'De nieuwe koers. Rede ter opening van de Algemene Vergadering der CHU 3 mei 1918', *Jaarboekje C.H.U. 1919*, 33-49, aldaar 35-36.
7 C.J.A. Bichon van IJsselmonde, *Een nieuwe tijd, dezelfde taak. Open brief aan Prof.Dr. J.R. Slotemaker de Bruïne, naar aanleiding van diens politieke rede 'Nieuwe tijd en nieuwe taak'* (Rotterdam 1918) 6-7.
8 Lohman, 'De nieuwe koers', *Jaarboekje C.H.U. 1919*, 39-40.
9 Bichon van IJsselmonde, *Een nieuwe tijd, dezelfde taak*, 14-15.

[10] Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, 68-70.
[11] Door de auteur samengesteld aan de hand van de opgaven in *Jaarboekje C.H.U. 1919*.
[12] De procedure was opgenomen in de Statuten van 21 september 1917, *Jaarboekje C.H.U.* 1919, 170-182. Op de algemene vergadering van 14 februari 1918 werden echter nog enkele belangrijke wijzigingen doorgevoerd, *De Nederlander* 6 maart en 4 mei 1918.
[13] Kamerkiesverenigingen werden ook wel kamerkringverenigingen genoemd.
[14] In de kieskring Maastricht werd alleen de a-lijst ingediend; *De Nederlander* 22 september 1917 en 4 mei 1918.
[15] *De Nederlander* 4 mei 1918.
[16] *De Nederlander* 24 juni 1918.
[17] Ron de Jong, 'Van diversiteit naar eenvormigheid. Verkiezingscampagnes onder het absolute meerderheidsstelsel en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging 1909-1925', in: A. Bos, R. de Jong en J. Loots, *Een sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag 2005) 61-95.
[18] *Jaarboekje C.H.U. 1919*, 137-138. Verslag totstandkoming *De Nederlander* 22 september 1917; vertaling naar verkiezingen in 'De beteekenis der aanstaande Kamerverkiezing'.
[19] Volgens het onderzoek ingesteld door het hoofdbestuur van de CHU, *De Nederlander* 17 juni 1918.
[20] Artikel in *Het Volk* overgenomen in *De Nederlander* 10 juni 1918.
[21] *De Nederlander* 17 juni 1918.
[22] *De Nederlander* 21 juni 1918.
[23] NA-CSH, inv.nr. 13 Kort overzicht van de totstandkoming van paragraaf 4, punt B van het Sociaal-Program der CHU.
[24] NA-ASL, inv.nr. 697 Brief 24 november 191 B.C. de Savornin Lohman aan A.F. de Savornin Lohman.
[25] NA-ASL, inv.nr. 163 Brief 24 april 1919 B.C. de Savornin Lohman aan A.F. de Savornin Lohman.
[26] NA-ASL, inv.nr. 697 Brief 3 april 1922 B.C. de Savornin Lohman aan A.F. de Savornin Lohman.
[27] Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I,* 123-125.
[28] Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I,* 193-197.
[29] *De Nederlander* 11 en 14 maart 1922; *Koningin en Vaderland* 19 juni 1925.
[30] *Koningin en Vaderland* 6 februari 1925.
[31] Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I,* 215-227.
[32] W.J.M. Klaassen, *'Voor u persoonlijk'. Brieven van minister van Buitenlandse Zaken jhr. A.C.D. de Graeff aan gezant J.P. graaf van Limburg Stirum (1933-1937)* ('s-Gravenhage 1986) 3-4; H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, *I*, 221-222.
[33] NA-AT, inv.nr. 133 Fractienotulen 31 mei 1933.
[34] Flip Kramer, 'De 'rituele census' van 1925', *TvG* 119 (2006) 218-230.
[35] *De Nederlander* 15 juni 1918.
[36] NA-CSH, inv.nr. 4, 13; J. van Bruggen, 'De Christelijk-Historische Unie vóór 1946', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 49-58.
[37] *De Nederlander* 19 juni 1918.
[38] *De Tijd* 27 juni 1925.
[39] *De Nederlander* 27 juni 1918.
[40] *De Nederlander* 23 februari en 15 juni 1918.
[41] Vooral Van de Laar had een grote voorliefde voor debat; De Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie*, 122-132.
[42] *De Nederlander* 22 februari 1918.
[43] *De Nederlander* 29 juni 1922.
[44] *De Nederlander* 23 februari 1918.
[45] *De Nederlander* 12 februari 1909; Van Zuthem, *Heelen en halven*, 128-129, 157.
[46] NA-AT, inv.nr. 132 Fractienotulen 24 februari 1927.
[47] Ibidem, Fractienotulen 31 mei 1927.
[48] Ibidem, Fractienotulen 16 september 1930.
[49] Ibidem, Fractienotuelen 6 februari 1931.
[50] Ibidem, Fractienotulen 24 februari en 28 april 1931.
[51] Ibidem, Fractienotulen 13 juni 1933. In november 1935 werd Snoeck Henkemans opgevolgd door Krijger.
[52] Ibidem, Fractienotulen 3 november 1931 en 31 mei 1933.

53 NA-ASL, inv.nr. 697 Brief 9 april 1922 B.C. de Savornin Lohman aan A.F. de Savornin Lohman. In deze brief omschrijft Lohman de briefschrijvers als 'malcontenten'.
54 NA-ASL, inv.nr. 164 Brief april 1922 van acht ontevreden leden van de CHU.
55 NA-ASL, inv.nr. 697 Brief 9 april 1922 B.C. de Savornin Lohman aan A.F. de Savornin Lohman.
56 *De Nederlander* 19 april en 13 mei 1922.
57 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, *I*, 457 noot 1.
58 NA-CSH, inv.nr. 13 Dagelijks Bestuur. Korte samenvatting der zes punten in de vergadering van 22 mei door B.C. de Savornin Lohman medegedeeld als de punten waarop verandering van koers en organisatie der CHU noodzakelijk zou zijn.
59 NA-AT, inv.nr. 131 Fractienotulen 27 mei 1924.
60 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 344.
61 Ibidem, 343.
62 NA-ASL, inv.nr. 697 Brief 3 april 1922 B.C. de Savornin Lohman aan A.F. de Savornin Lohman. Zie voor de oppositie ook Wieten, *Dagblad en doorbraak*, 56-61.
63 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, 61.
64 NA-ASL, inv.nr. 697 Brief 3 april 1922 B.C. de Savornin Lohman aan A.F. de Savornin Lohman.
65 Herman Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel I 1869-1933* (Meppel 1998) 276-283; Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 304-318.
66 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I,* 290-291, 310-314.
67 Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) 50-56, 64-65.
68 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, 63-64.
69 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I*, 349-353; J. Wieten, *Dagblad en doorbraak*, 80.
70 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, 80-83.
71 Calmeyer, *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus*, 52-55.
72 NA-CSH, inv.nr. 11 Circulaire dagelijks bestuur CHU 1929. Een soortgelijke circulaire uit 1933 bevindt zich ook dit inventarisnummer.
73 Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 36-39, 54-64, 83-91.
74 Ibidem, 99.
75 Alleen in 1933 en 1937 werd in de kieskring Maastricht een gedeeltelijk afwijkende lijst ingeleverd.
76 NA-AT, inv.nr. 71 Verkiezingen 1929.
77 NA-AT, inv.nr. 72 Verkiezingen 1933.
78 NA-AT, inv.nr. 72 Verkiezingen 1933.
79 NA-AT, inv.nr. 53 Rede te Goes 18 juli 1936.
80 Ibidem.
81 NA-AT, inv.nr. 84 Verkiezingen 1937.
82 Herman Langeveld, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel II 1933-1944* (Amersfoort 2004) 248-250.
83 NA-AT, inv.nr. 84 Aantekeningen verkiezingen 1937.
84 NA-AT, inv.nr. 84 Aantekeningen Lunteren 29 juli 1937.
85 Suttorp, *Lohman*, 285.
86 *De Nederlander* 3 juni 1922.
87 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I,* 180-181; G. Veldhuijzen, *Wat bezielde die vrouwen? Vijfenveertig jaar Centrale van CH-vrouwen* (De Meern 1979) 7-9.
88 NA-AK, inv.nr. 125 De taak en de plaats van de vrouw in de CH Unie (8 juli 1939).
89 *Jaarboekje C.H.U.* 1920.
90 *Jaarboekje C.H.U.* 1933.
91 NA-AK, inv.nr. 131 Manuscript zonder titel (maart 1939).
92 *Vrouwengeluiden* 15 (1960) 4.
93 NA-AK, inv.nr. 131 Manuscript zonder titel (maart 1939).
94 Katz was bestuurslid geweest van de afdeling Amsterdam van de Bond voor Vrouwenkiesrecht.
95 *De Nederlander* 13 mei 1922.
96 *Jaarboekje C.H.U.* 1920, 39.
97 *Koningin en Vaderland* 8 juni 1922.
98 *De Nederlander* 22 juni 1922.
99 De Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie*, 178-179.
100 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, I, 203.
101 Ibidem, 204-205.

[102] *Koningin en Vaderland* 6 september 1929, Waarom vroeger anders?
[103] NA-AT, inv.nr. 70 Kamerverkiezingen 1925. Knipsels.
[104] NA-AT, inv.nr. 132 Fractienotulen 9 juli 1929.
[105] Ibidem.
[106] Door het algemeen kiesrecht kan het niet-katholieke aandeel in de bevolking gelijk worden gesteld aan het niet-katholieke aandeel in het electoraat.
[107] In Ommen had wel vanaf 1912 Bichon van Ysselmonde zitting maar deze heeft zich nooit bij de CHU aangesloten en ging als onafhankelijk christelijk-historisch Kamerlid door het leven.
[108] Aldus Tilanus; Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven,* 86.
[109] Gebaseerd op de indeling van P. Kooij voor 1930. P. Kooij, Stad en platteland, in: F.L. van Holthoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen/Maastricht 1985) 93-115, aldaar 111-112. Kooij hanteerde een fijnere onderverdeling. Zijn categorieën C1 en C2 zijn samengevoegd tot de kleine steden; C3 en C4 tot de middelgrote, terwijl C5 de grote steden zijn. In afwijking van Kooij is Apeldoorn bij het platteland gevoegd.
[110] *De Nederlander* 5 juni 1918.
[111] De Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie.*
[112] NA-ASL, inv.nr. 634 Brief 6 juli 1918 Gerretson aan Lohman.
[113] NA-ASL, inv.nr. 697 Brief 10 juli 1922 B.C. de Savornin Lohman aan A.F. de Savornin Lohman.
[114] C.F. Katz, 'De christelijk-historische vrouwen', in: C. Pothuis-Smit, *Wat deden de vrouwen met haar kiesrecht? Het algemeen vrouwenkiesrecht in de practijk 1919-1940* (Arnhem 1946) 105-155, aldaar 123.
[115] *De Nederlander* 31 mei en 28 juni 1922.
[116] *Het Vaderland* 11 november 1928.
[117] Ibidem. Binnen de Vrijheidsbond trad in de jaren 1920 een herwaardering op van het belang van het Christendom voor de staatkunde. In de beginselverklaring van 1933 aanvaardde de Vrijheidsbond 'de zedelijke normen van het Christendom als vasten grondslag der Europeesche samenleving', Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Amsterdam 2005) 321-322.
[118] NA-CSH, inv.nr. 13 Rondschrijven dagelijks bestuur 1931.
[119] *Koningin en Vaderland* 29 juni 1935
[120] NA-AT, inv.nr. 84 Aantekeningen verkiezingen 1937.
[121] J.J.R. Schmal, *Christelijk-Historisch en Anti-Revolutionair* ('s-Gravenhage 1939) 11, 16; Schokking, *Het voorname punt van verschil,* 19-21; NA-AT, inv.nr. 84.

Hoofdstuk 8

[1] AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 10 juni 1918.
[2] AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 15 december 1920.
[3] *De Nederlander* 9 februari 1937.
[4] *De Nederlander* 9 februari 1937.
[5] AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 14 november 1922.
[6] AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 10 april 1922.
[7] AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 17 mei 1921, 14 november en 18 december 1922.
[8] AGD-AKD, inv.nr. 7 Notulen bestuursvergadering 22 en 26 juni 1918.
[9] AGD-AKD, inv.nr. 7 Notulen bestuursvergadering 30 januari 1925.
[10] AGD-AKD, inv.nr. 7 Notulen bestuursvergadering 17 januari 1927.
[11] AGD-AKD, inv.nr. 35 Ingekomen Stukken, Brief 24 maart 1937 L.A. van Zetten aan bestuur.
[12] AGD-AKD, inv.nr. 7 Notulen bestuursvergadering 2 maart 1927.
[13] AGD-AKD, inv.nr. 7 Notulen bestuursvergadering 7 juli 1923.
[14] AGD-AKD, inv.nr. 35 Ingekomen Stukken, Lijst van abonnees april 1937; inv.nr. 34 Ledenlijst 23 augustus 1937.
[15] AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 25 februari en 17 november 1924, 30 november 1932; inv.nr. 7 Notulen bestuursvergadering 10 april en 25 september 1924.

16 AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 30 januari 1931.
17 AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 1 maart 1932; inv.nr. 8 Notulen bestuursvergadering 2 juni 1931.
18 AGD-AKD, inv.nr. 8 Notulen bestuursvergadering 23 november 1933.
19 AGD-AKD, inv.nr. 25 Ingekomen Stukken 26 september 1933 circulaire dagelijks bestuur.
20 De Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie*; Loots, *Voor het volk, van het volk*.
21 AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 10 februari 1933.
22 AGD-AKD, inv.nr. 8 Notulen bestuursvergadering 6 mei 1935.
23 AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 10 februari 1933.
24 AGD-AKD, inv.nr. 25 Ingekomen Stukken Brief 18 maart 1933 B&W Delft aan de besturen van de kiesverenigingen te Delft.
25 AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 30 mei 1927, 13 februari 1928, 30 november 1932 en 28 maart 1935 (Jaarverslag 1935).
26 *De Nederlander* 20 januari 1923.
27 *De Nederlander* 22 februari 1918 Ons nieuwe kiesrecht
28 *De Nederlander* 15 februari 1918.
29 *Koningin en Vaderland* 6 april 1922.
30 *Jaarboekje C.H.U.* 1936; H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, I,* 322-323.
31 *Koningin en Vaderland* 17 april 1925 en 12 april 1929.
32 *Koningin en Vaderland* 8 maart 1929.
33 NA-ACHU, inv.nr. 335 Brochure verslag 1922.
34 Ibidem; *Koningin en Vaderland* 27 juli 1922.
35 *Koningin en Vaderland* 7 augustus 1937.
36 NA-CSH, inv.nr. 16 Programmaboekje 15e Christelijk-Historische Zomerconferentie 1938.
37 *Koningin en Vaderland* 7 augustus 1937.
38 Katz, *De Christelijk-Historische Vrouwen*, 115.
39 Dit wordt bevestigd door Beernink die bij het 25-jarig jubileum van de Centrale in 1960 schreef 'dat politieke activiteiten van een vrouw binnen de Christelijk-Historische Unie nog niet algemeen wordt geaccepteerd', *Vrouwengeluiden,* 15 (1960) 4. Jubileumnummer.
40 Katz, *De Christelijk-Historische Vrouwen*, 115-116. In Zeeland werd een man tot adviseur van de Zeeuwse vrouwengroepen benoemd.
41 NA-AK, inv.nr. 130 Brief 16 augustus en 17 september 1932 J.C. van Amstel-Löbe Sels aan Katz .
42 NA-AK, inv.nr. 130 Brief 10 maart J.C. van Amstel – Löben Sels aan Katz.
43 NA-AK, inv.nr. 132 Notulen Afgevaardigdenvergadering 4 november 1939.
44 NA-AK, inv.nr. 132 Agenda Afgevaardigdenvergadering 16 februari 1938.
45 C.F. Katz, 'De Christelijk-Historische Vrouwen', 114.
46 NA-AK, inv.nr.100 Brief 2 oktober 1943 A. de Clercq – Van Lennep aan Katz.
47 NA-AK, inv.nr. 100 Brief 23 september 1944 I.Th. baronesse van Pallandt van Waardenburg aan Katz.
48 Katz, *De Christelijk-Historische Vrouwen*, 120-122.
49 Ibidem, 119-120.
50 J. van den Assem, *50 kilometerpaaltjes C.H.J.O. 'De CHJO ziet Abraham'* (z.p. z.j.) 7-10.
51 S. van der Laan, 'Vroeg begonnen… CHJG-werk in de 30-er jaren', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 62-63; J. van den Assem, *50 kilometerpaaltjes*, 11.
52 NA-AT, inv.nr. 1 Brief oktober 1934 J.W.U. Doornbos aan Tilanus.
53 NA-AT, inv.nr. 84 Aantekeningen Lunteren 1937.
54 AGD-AKD, inv.nr. 1 Notulen ledenvergadering 18 februari 1919.
55 AGD-AKD, inv.nr. 8 Notulen Bestuursvergadering 4 maart 1931 en 6 oktober 1938.
56 AGD-AKD, inv.nr. 8 Notulen Bestuursvergadering 12 juni 1929.
57 *Koningin en Vaderland* 3 juli 1925.
58 NA-AT, inv.nr. 84 Aantekening Lunteren 29 juli 1937.
59 Katz, *De Christelijk-Historische Vrouwen*, 126.
60 AT, inv.nr. 84 Aantekeningen opgesteld na de verkiezingen van 1937.

[61] *Koningin en Vaderland* 6, 13 april en 4 mei 1935.
[62] H.W. von der Dunk (red.), *In de schaduw van de depressie. De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig* (Alphen aan den Rijn 1982).

Hoofdstuk 9

[1] NA-AT, inv.nr. 93 Rondschrijven Tilanus 3 juni 1940.
[2] W. ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999) 21-78.
[3] Hij ondertekende ook het *Manifest tot eendracht* waarmee een aantal deelnemers in juli 1939 in de openbaarheid trad.
[4] Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 74, 139.
[5] Ibidem, 204.
[6] Ibidem, 223, 497.
[7] Ibidem, 183, 189.
[8] NA-AT, inv.nr. 93 Rondschrijven 20 juli 1940.
[9] NA-AT, inv.nr. 93 Rondzendbrief z.d. (begin augustus 1940). B. Woelderink oppert de mogelijkheid dat het hier een concept betreft voor de circulaire van het DB van 6 augustus 1940. B. Woelderink, 'Uit de geschiedenis van de CHU in de jaren 1940-1945', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 25 (1980) 138-152.
[10] NA-AT, inv.nr. 94 Circulaire DB 6 augustus 1940.
[11] NA-AT, inv.nr. 7 Weergave vraaggesprek Tilanus met RIOD over de houding van Colijn in de eerste dagen van de bezetting 20 april 1950.
[12] Langeveld, *Hendrikus Colijn. II*, 540.
[13] NA-AT, inv.nr. 7 Weergave vraaggesprek Tilanus met RIOD over de houding van Colijn in de eerste dagen van de bezetting 20 april 1950.
[14] NA-AT, inv.nr. 133 Fractienotulen. Tilanus heeft deze notulen na 1939 aangevuld met documentatie en opmerkingen.
[15] Langeveld, *Hendrikus Colijn, II*, 519-523, 542.
[16] Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 354, 358.
[17] Ibidem, 361-362.
[18] NA-ACHU, inv.nr. 398 Circulaire nr. 3 G.E. van Walsum 10 maart 1941.
[19] Ibidem.
[20] NA-ACHU, inv.nr. 398 Tweede Rondzendbrief 2 januari 1941 van G.E. van Walsum.
[21] NA-ACHU, inv.nr.398 Circulaire 10 maart 1941.
[22] NA-AT, inv.nr. 93 Rondzendbrief Tilanus z.d. (1940).
[23] NA-ACHU, inv.nr. 398 Tweede Rondzendbrief 2 januari 1941.
[24] Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 31.
[25] Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 170-173.
[26] NA-AT, inv.nr.104 Aantekening m.b.t. geschiedenis na 7 oktober 1940.
[27] NA-AT, inv.nr. 93 Rondschrijven Tilanus 20 juli 1940.
[28] NA-ACHU, inv.nr. 398 Eerste rondzendbrief 20 november 1940.
[29] Ibidem.
[30] Ibidem.
[31] NA-ACHU, inv.nr.398 Circulaire 19 juni 1941.
[32] NA-AT, inv.nr.104 Aantekeningen m.b.t. geschiedenis na 7 oktober 1940.
[33] Ibidem.
[34] NA-AT, inv.nr. 98 Brieven z.d J. Kroles (Ermelo); brief D. de K. 28 mei 1942 (Zetten).
[35] NA-AT, inv.nr. 98 Brieven. P. Jouwsma 21 juni 1942 aan Tilanus; Tilanus aan Jouwsma 8 juli 1942.
[36] NA-AT, inv.nr. 98 Brieven. Brief M. Wilbrink de Jonge 4 juli 1942 aan Tilanus.
[37] Van Osch, *Jonkheer D.J. de* Geer, 352, 359-360, 385, 397.
[38] Ibidem, 402-411.
[39] Cees Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amersfoort 2001) 300-303.
[40] NA-ACHU, inv.nr. 398 Aan de leden der CH kiesverenigingen in Den Haag 28 februari 1941.
[41] NA-ACHU, inv.nr. 398 Circulaire 10 maart 1941.
[42] Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 389.
[43] Ibidem, 163.
[44] J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deven-

ter 1978); Madelon de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een eliteberaad in oorlogstijd* (z.p. 1979).
45 Bank, *Opkomst en ondergang*, 31-33.
46 De Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel*, 152.
47 Wieten, *Dagblad en doorbraak*, 174.
48 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven,* 225-226.
49 De Keizer, *De gijzelaars*, 114-116.
50 NA-AT, inv.nr.9 Brief 9 mei 1945 G.E. van Walsum aan hoofdbestuur CHU.
51 Tilanus ondernam tijdens de vergadering van commissarissen op 20 juli nog een vergeefse poging de klok terug te draaien, maar de meerderheid voelde daar niets voor. Tilanus trok daaruit de consequenties en diende op 13 augustus zijn ontslag als commissaris in.
52 NA-AT, inv.nr. 56, 15-17 april 1945 Politieke partijen sinds het begin van de bezetting.
53 NA-AT, inv.nr. 56, 8 mei 1945 Dagelijks Bestuur aan vrienden en geestverwanten.
54 NA-AT, inv.nr. 6 Circulaire 26 mei 1945 J. de Ruiter secretaris kamerkringbestuur Kamerkring Leeuwarden.
55 NA-AT, inv.nr. 4 Conceptbrief 11 juni 1945 Tilanus aan Haitjema.
56 NA-AT, inv.nr. 41. Redevoering 16 juni 1945 te Den Haag en 8 september te Rotterdam.
57 NA-AT, inv.nr. 99 Circulaire Tilanus 18 juni 1945.
58 NA-AB, inv.nr. 3 Notulen Dagelijks Bestuur 13 juli 1945.
59 *Koningin en Vaderland* 28 juli 1945.
60 *Koningin en Vaderland* 4 augustus 1945.
61 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 34-35.
62 NA-AB, inv.nr. 3 Notulen HB 17 augustus 1945.
63 NA-DB, inv.nr. 3 Notulen DB 12 september 1945.
64 NA-AT, inv.nr. 103 Samenwerking ARP 1945-1946. Bekendmaking.
65 NA-AT, inv.nr.103 Map briefwisseling
66 NA-AB, inv.nr. 3 Notulen HB 14 januari 1946.
67 NA-AT, inv.nr. 103 Gedrukt schrijven Comité der 49 aan HB.
68 Bank, *Opkomst en ondergang*, 168, 180.
69 Zwart, *Gods wil in Nederland*, 185.
70 Bank, *Opkomst en ondergang*, 173-174, 192-193. De resultaten werden vanaf december in *Elseviers Weekblad* gepubliceerd.
71 Bank, *Opkomst en ondergang*, 210-211.
72 Bij de beroepen werd geen onderscheid naar partijvoorkeur gemaakt.
73 *Koningin en Vaderland* 21 december 1945.
74 *Koningin en Vaderland* 8 maart 1946.
75 Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, 107; Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 209.
76 *Koningin en Vaderland* 15 februari 1946.
77 NA-AT, inv.nr. 103 23 maart 1946 Aankondiging namens het Voorlopig Moderamen der 'Vrij Christelijk-Historischen'.
78 NA-AT, inv.nr. 104 Urgentieprogram september 1945; inv.nr. 29 artikel verkiezingen april 1946.
79 NA-AB, inv.nr. 13 Kiesverenigingen 1945-1950 brief 19 april 1946 NIPO aan Beernink.
80 In 1937 bestaande uit SDAP, VDB en CDU.
81 Partij van de Vrijheid. In 1937 Liberale Staatspartij.
82 Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, 112-115; Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, 249.
83 *Koningin en Vaderland* 28 juni 1946.
84 Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, 263.
85 Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, 112-115.
86 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 42.
87 Zwart, *Gods wil in Nederland*, 185-189.
88 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, 224-225; Wttewaall van Stoetweegen, *De freule vertelt*, 106-107.
89 NA-AT, inv.nr. 103 Map Samenwerking ARP 1945-1946 Bekendmaking.
90 AGD-AKD, inv.nr. 2 Notulen ledenvergadering 3 augustus 1945.
91 AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 28 september 1945.
92 AGD-AKD, inv.nr. 38 Ingekomen Stukken, Manifest *De Nieuwe Nederlander* november 1945.

93 AGD-AKD, inv.nr. 2 Notulen ledenvergadering 16 november 1945.
94 AGD-AKD, inv.nr. 38 Ingekomen Stukken conceptbrief Snijders aan Tilanus 22 november 1945.
95 AGD-AKD, inv.nr. 38 Ingekomen Stukken brief 28 november 1945 Tilanus.
96 AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 14 januari 1946.
97 AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 8 maart 1946; inv.nr. 2 Notulen ledenvergadering 14 maart 1946.
98 AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 8 maart 1946.
99 AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 29 maart 1946.
100 Ibidem.
101 AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 2 mei 1946.
102 AGD-AKD, inv.nr. 2 Notulen ledenvergadering 7 mei 1946.
103 *Koningin en Vaderland* 25 januari 1946
104 *De Christelijk-Historische Nederlander* 5 december 1946; *De Nederlander* 3, 9 en 11 december 1946.
105 *De Nederlander* 26 november en 2 december 1946.
106 *De Nederlander* 5 december 1946.
107 *De Nederlander* 14 december 1946.
108 R.J.J. Stevens, 'Een (buiten)parlementaire lobby. Het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid 1946-1950', *Politieke Opstellen* 15-16 (1995-1996) 113-135.
109 *Koningin en Vaderland* 1 augustus 1947.
110 *Koningin en Vaderland* 3 oktober 1947.
111 NA-AT, inv.nr. 108 Kamerverkiezing 1948, redevoering 31 maart 1948.
112 *Koningin en Vaderland* 14 en 21 mei 1948
113 NA-AT, inv.nr. 113 Algemene Vergadering 1949; *Koningin en Vaderland* 28 oktober 1949.
114 *Koningin en Vaderland* 26 augustus 1949.
115 NA-AKI, inv.nr. 14 Verslag van de bijzonder algemene vergadering 29 oktober 1949.
116 Ibidem.
117 NA-AT, inv.nr. 6 Brief 14 november 1949 J. Kalt aan Tilanus.
118 NA-AT, inv.nr. 4 Brief 6 december 1949 C. den Brave (Zaandam) aan Tilanus
119 NA-AT, inv.nr. 4 Brief z.d. B. Brongers ea. aan Tilanus
120 NA-AT, inv.nr. 6 Brief 22 november 1949 H. Lier (Zutphem) aan Tilanus
121 NA-AT, inv.nr. 4 Brief 17 december 1949 CH Kiesvereniging Ridderkerk aan Tilanus.
122 NA-AT, inv.nr. 4 Brief z.d. afdeling 's Gravenhage III aan Tilanus; Open brief 30 november 1949 afdeling Alkmaar aan het hoofdbestuur.
123 C. Gerretson, *Tilanus contra de Christelijk-Historische Unie. Democratische beginselpartij of autoritaire leiderspartij?* (Utrecht 1950).
124 Zwart, 'Gerretson contra Tilanus, 44-45.
125 *Koningin en Vaderland* 25 januari 1946.
126 *Koningin en Vaderland* 23 januari 1948.
127 *Koningin en Vaderland* 22 april 1949.
128 *Koningin en Vaderland* 20 mei 1949.
129 *Koningin en Vaderland* 30 juni en 28 juli 1950.
130 *Koningin en Vaderland* 28 juli 1950.
131 *Koningin en Vaderland* 4 augustus 1950.
132 NA-AB, inv.nr. 5 Brief 6 maart 1950 aan hoofdbestuur CHU.

Hoofdstuk 10

1 NA-AB, inv.nr. 13 Activiteiten kiesverenigingen.
2 *Nieuwe Dokkumer Courant* 1 november 1957.
3 AGD-AKD, inv.nr. 26 Ingekomen Stukken 1947-1950, aankondiging Provinciale Uniedag Zuid-Holland.
4 NA-AB, inv.nr. 10 Centrale Pers en Propaganda Commissie, notulen 4 september 1954. In 1936 was een eerste propagandacommissie opgericht en kort na de bevrijding een tweede, maar geen van beide hadden de verwachtingen waar kunnen maken.
5 NA-AB, inv.nr. 20 Map mededelingen Uniebureau, aankondigingen september 1954; rondschrijven 17 december 1954.
6 NA-AB, inv.nr. 10 Centrale Pers- en Propaganda Commissie, notulen 4 september 1954.
7 NA-AB, inv.nr. 18 Radio en televisie; radiorede J.W. van Gelder 11 juni 1959.

8 *Koningin en Vaderland* 15 april 1955.
9 NA-AB, inv.nr. 22 Brief 3 juni 1959 G. Swaan aan Beernink.
10 *Koningin en Vaderland* 15 april 1955.
11 NA-ACHU, inv.nr. 191 Rondschrijven 16 maart 1959 dagelijks bestuur aan kiesverenigingen.
12 AGD-AKD, inv.nr. 29 Ingekomen Stukken 6 en 27 maart 1963; *Binding* mei 1963.
13 *Koningin en Vaderland* 3 augustus 1956, Driedaagse der C.H.U. weer uitstekend geslaagd.
14 *Binding* september 1957.
15 NA-AB, inv.nr. 13 Activiteiten kiesverenigingen; uitnodiging 19 januari en 20 september 1956.
16 *Koningin en Vaderland* 1 februari 1957.
17 *Binding* maart 1964
18 In 1952 behaalde de CHU in Delft bij de Kamerverkiezingen 2471 stemmen terwijl er 266 leden waren. In 1956 bedroeg dat respectievelijk 2445 stemmen en 256 leden.
19 AGD-AKD, inv.nr. 2 Notulen ledenvergadering 7 maart 1946.
20 AGD-AKD, inv.nr. 3 Notulen ledenvergadering 8 februari 1955.
21 AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 11 november 1946.
22 AGD-AKD, inv.nr. 3 Notulen ledenvergadering 5 en 15 november 1951.
23 AGD-AKD, inv.nr. 3 Notulen ledenvergadering 21 april 1950.
24 *Delftsche Courant* 10 april 1957; archief Delft inv.nr. 28 Ingekomen Stukken, brief aan cabaretgezelschap Confetti 1 november 1960.
25 *Nieuwe Haagsche Courant* 30 januari 1962.
26 AGD-AKD, inv.nr, 9 Notulen bestuursvergadering 17 en 28 juni 1946 en 4 juni 1948.
27 AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen ledenvergadering 4 juni 1948; inv.nr. 26 ingekomen stukken 11 juni 1948 vertrouwelijke circulaire Beernink namens het dagelijks bestuur.
28 AGD-AKD, inv.nr. 2 Notulen ledenvergadering 17 juni 1946.
29 AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 11 november 1946 en 17 februari 1947.
30 AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 2 oktober 1958.
31 AGD-AKD, inv.nr. 27 Ingekomen stukken, brief 22 november 1952 AR Kiesvereniging Nederland en Oranje aan CHU.
32 *Delftsche Courant* 10 april 1957.
33 AGD-AKD, inv.nr. 9 Notulen bestuursvergadering 11 oktober 1957; inv.nr. 3 Notulen ledenvergadering 17 november 1957.
34 NA-AB, inv.nr. 20 Map mededelingen Uniebureau, circulaire 13 november 1959.
35 *Binding* november 1963
36 A.B.L. de Jonge, 'Laatste CHJO-voorzitter over CH-jongeren in 1946-'47', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 81-84.
37 *Jaarboekje C.H.U.* 1955-1956.
38 NA-ACHJO, inv.nr. 143 Groepswerk. Rapport 'Hoe meer en beter groepswerk?'
39 NA-ACHJO, inv.nr. 139 Brief 27 februari 1959 J. v.d. Berg.
40 NA-ACHJO, inv.nr. 137 Jaarverslag provinciaal bestuur CHJG Overijssel 1961.
41 NA-ACHJO, inv.nr. 137 Ingezonden enquêteformulieren 1961.
42 Veldhuijzen, *Wat bezielde die vrouwen?* 3, 11; Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, 84-85.
43 J. Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek. Een inleidend onderzoek* (Assen 1958) 177. Zie voor een overzicht ook Hella van de Velde, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990* (Leiden 1994) en J. Veldhuijzen, *Wat bezielde die vrouwen?*
44 Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 52.
45 *Jaarboekje C.H.U.* 1955-1956.
46 NA-AVC, inv.nr. 6 Ingekomen Stukken 1954.
47 Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek*, 177-179.
48 Ibidem.
49 Statuten van de Centrale van Christelijk-Historische Vrouwen; artikel 3.
50 C. Wttewaall van Stoetwegen, 'Rol en betekenis van de CH-vrouwen', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 85-88.
51 Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, 282.

[52] NA-AB, inv.nr. 10 Centrale CH Vrouwengroepen, brief 30 januari 1950 vrouwengroep Assen aan het hoofdbestuur.
[53] Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 109-110.
[54] Van Spanning noemt als oorzaken dat in de Unie op nationaal niveau als gevolg van de Doorbraak een gebrek aan ministeriabel kader bestond, terwijl door de gedecentraliseerde organisatiestructuur geschikte personen die op plaatselijk of regionaal niveau actief waren bij de top onbekend bleven. Deze verklaringen overtuigen echter niet, omdat het bijvoorbeeld zou betekenen dat een buitenstaander als Romme meer kennis zou hebben bezeten over ministeriabele personen dan de CHU-top. H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 110.
[55] *Koningin en Vaderland* 15 juni 1956.
[56] J. van Merriënboer en J. Pekelder, 'Brede basis in een noodwoning. Verkiezingen, formatie en samenstelling van het kabinet-Drees IV', in: Jan Willem Brouwer en Peter van der Heiden (red.), *Het kabinet Drees IV en het kabinet Beel II. Het einde van de rooms-rode coalitie* (Den Haag 2004) 1-56, aldaar 22.
[57] NA-AB, inv.nr. 18 Radio en televisie; redevoering Van Gelder 4 februari 1959.
[58] *Koningin en Vaderland* 20 februari 1959.
[59] *Koningin en Vaderland* 17 april 1959.
[60] Ibidem.
[61] Alexander van Kessel, 'Van brede basis naar centrumrechts. Verkiezingen, formatie en samenstelling van het kabinet-De Quay', in: J.W. Brouwer en J. Ramakers (red.), *Het kabinet-De Quay 1959-1963. Regeren zonder rood* (Amsterdam 2007) 13-44, aldaar 28-30.
[62] *Koningin en Vaderland* 8 mei 1959.
[63] *Koningin en Vaderland* 5 juni 1959
[64] Bijvoorbeeld Eerste Kamerlid J. Reijers in Koningin en Vaderland 28 juni 1946. Ook Eerste Kamerlid W.F. Lichtenauer in een brief aan secretaris J.W. van Gelder; NA-AB, inv.nr. 17 Verkiezingen 1959 brief 22 december 1958 W.F. Lichtenauer aan J.W. van Gelder.
[65] W. Derksen en M.L. van der Sande, 'Van magistraat tot modaal bestuurder', in: idem (red.), *De burgemeester,* 213-262.
[66] Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 66-67, 292.
[67] De belangrijkste bronnen voor het kiezersgedrag uit de jaren 1950 en vroege jaren 1960 zijn de enquêtes die geregeld door het NIPO werden gehouden. Daarnaast voerde het NIPO in 1954 een groot onderzoek uit in opdracht van de staatscommissie-J. Donner die advies moest uitbrengen over onder andere het kiesstelsel. Het probleem dat veel van deze onderzoeken onderling niet altijd makkelijk te vergelijken zijn, is voor een groot deel uit de wereld geholpen door de politicoloog Van Holsteyn die gegevens uit 1948, 1952 en 1956 onder één noemer heeft gebracht. Deze gegevens vormen de basis voor deze paragraaf; J.J. de Jong, *Overheid en onderdaan* (Wageningen 1956); staatscommissie van Advies inzake het Kiesstelsel en Wettelijke Regeling der Politieke Partijen. Het verzamelde materiaal werd gepubliceerd in *De Nederlandse kiezer. Een onderzoek naar zijn gedragingen en opvattingen* ('s Gravenhage 1956); J.J.M. van Holsteyn, *Het woord is aan de kiezer. Een beschouwing over verkiezingen en stemgedrag aan de hand van open vragen* (Leiden 1994).
[68] Van Holsteyn, *Het woord is aan de kiezer*, 119.
[69] De Jong, *Overheid en onderdaan*, 201-202.
[70] Ibidem.
[71] *Binding* januari 1957, F. Goudzwaard, 'Zij voeren niets uit'.
[72] NA-AB, inv.nr. 10 Centrale Pers- en Propaganda-Commissie, circulaire 24 februari 1955; *Trouw* 10 november 1956.
[73] *Binding* januari 1957.
[74] *Koningin en Vaderland* 6 april 1956.
[75] Hierop zal in het volgende hoofdstuk worden ingegaan.
[76] NA-ACHU, inv.nr. 104 Brief 10 augustus 1956 Th. Vroegop aan G. Thesing penningmeester Kiesvereniging Alkmaar.
[77] *Koningin en Vaderland* 13 februari 1959.
[78] *Koningin en Vaderland* 25 mei en 1 juni 1956.
[79] *Koningin en Vaderland* 25 mei en 1 juni 1956.

80 Tilanus, *Twaalf CH-karakteristieken*, 13.
81 *Koningin en Vaderland* 10 februari 1956, L. Krol, 'Is de C.H.U. een confessionele partij?'
82 Kerkbezoek werd in het onderzoek gedefinieerd als minimaal een bezoek aan de kerk in de week voorafgaande aan de enquête.
83 B.J. Udink, *Tekst en uitleg. Over sturen en gestuurd worden, ervaringen in politiek en bedrijf* (Baarn 1986) 54-55.
84 E. Meijering, *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2007) 365-366.
85 Meijering, *Het Nederlands christendom*, 392.
86 *Koningin en Vaderland* 8 april 1955.
87 *De Jonge Nederlander* 11 juni 1955.
88 Meijering, *Het Nederlands christendom*, 378-379.
89 Calmeyer, *Herinneringen*, 23-25, 32-34.
90 Ibidem, 38-40.
91 *Koningin en Vaderland* 20 maart 1959.
92 *Jaarboekje C.H.U.* 1958.
93 AGD-AKD, inv.nr.9 Notulen bestuursvergaderingen 10 februari 1959.
94 NA-AB, inv.nr. 10 Centrale Pers- en Propaganda-Commissie, korte samenvatting vergadering 6 januari 1955 van de commissie met afgevaardigden der grote steden.
95 *Trouw* 10 november 1956.
96 NA-ACHU, inv.nr. 309 Notulen propagandacommissie 1956-1958, 7 december 1956.
97 *Koningin en Vaderland* 27 maart en 17 april 1959.
98 *Koningin en Vaderland* 20 januari 1956.
99 *Binding* juli-augustus 1956. De gematigde reacties van onder anderen Tilanus kwamen uit twee motieven voort. Ten eerste werd het mandement als een zaak van katholieken beschouwd waarmee andersdenkenden zich niet moesten bemoeien en ten tweede ondersteunde het mandement het principe van christelijke partijvorming.
100 Zwart, *Gods wil in Nederland*, 207-208.
101 'Enige beschouwingen over de huidige plaats der Christelijk-Historische Unie', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 3 (1958) 3; *Een getuigenis. Waarom wij Christelijk-Historisch. zijn en blijven* ('s Gravenhage 1958).
102 'Enige beschouwingen', 12.
103 Ibidem, 13.

Hoofdstuk 11

1 NA-AB, inv.nr. 18 Radiorede J.W. van Gelder 12 november 1959.
2 A. van Kessel, *'Ruggen recht, heren!' Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Hilversum 2003) 63.
3 De passage over de NEI is gebaseerd op Van Kessel, *Ruggen recht, heren!*, 18-19, 31-32, 37-42.
4 Geciteerd in: Van Kessel, *Ruggen recht, heren!*, 38.
5 *Binding* juli/augustus 1961.
6 Ibidem, januari 1963.
7 Ibidem, juli/augustus 1961.
8 Ibidem, januari 1962.
9 NA-AB, inv.nr. 7 bijlagen vergaderingen DB 27 januari 1962.
10 Zwart, *Gods wil in Nederland*, 215-218.
11 De passage over de Vriendenkring is gebaseerd op H. van Spanning, 'De Vriendenkring AR/CH', *Christelijk-Historisch Tijdschrift* 25 (1980) 168-188.
12 *Binding* januari 1963.
13 Ibidem, januari 1963; januari 1964, 'De vraag is, of wij de tekenen der tijden verstaan.'
14 *Koningin en Vaderland* 20 april 1956.
15 *Binding* maart en juli/augustus 1961.
16 Ibidem, juli/augustus 1961.
17 *Christelijk Historisch Weekblad* 7 en 21 februari 1964.
18 Ibidem, 7 februari 1964.
19 Ibidem, 21 februari 1964.
20 *Binding* maart 1965.
21 Ibidem, maart 1966; Tilanus, *Twaalf CH-karakteristieken*.
22 *Binding* april 1966.
23 NA-AB, inv.nr. 8 notulen dagelijks bestuur 28 oktober 1966.
24 'Duidelijke afwijzing', *Christelijk Historisch Weekblad* 8 april 1966.
25 Meijering, *Het Nederlandse christendom*, 401-430.
26 J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw.*

Nederland in de jaren zestig (Amsterdam 1995) 92-93.
27 P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002) 250; Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 274-275.
28 *Christelijk Historisch Weekblad* 28 januari 1966.
29 P. Elderenbosch, 'Een partij met de bijbel?', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 13 (1967) 14-18.
30 Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 10-15, 209-213.
31 Ibidem, 20, 134-135, 156-158, 212.
32 Ibidem, 100-101; E. Meijering, *Het Nederlandse christendom in de twintigste eeuw*, 423.
33 *Christelijk Historisch Weekblad* 20 januari 1967, Verkiezingsnummer.
34 Ibidem, 3 februari 1967.
35 J.T. Mellema, 'Rekening houdend met de jongere generatie', *De Nederlander* 3 maart 1967.
36 Ibidem.
37 J.W. van Gelder, 'Gebrek aan élan', *Christelijk Historisch Weekblad* 24 februari 1967.
38 *De Jonge Nederlander* februari/maart 1967.
39 Ibidem, april 1967; januari 1968, Van de voorzitter.
40 *Christelijk Historisch Weekblad* 24 februari 1967.
41 Ibidem, 17 en 24 februari 1967.
42 Ibidem, 10 maart 1967.
43 NA-AB, inv.nr. 8 Notulen dagelijks bestuur 24 februari 1967.
44 *Christelijk Historisch Weekblad* 21 april 1967, brochure CHJO.
45 *Christelijk Historisch Tijdschrift* 13 (1967) oktober-november 1967, Evangelie en politiek.
46 *Binding* 13 (1967) november 1967, rapport commissie-Scholten.
47 Ibidem, 13 (1967) november 1967.
48 *De Jonge Nederlander* 35 (1968) januari 1968.
49 Ibidem; Archief CHU, inv.nr. 348 Algemene Vergadering 17 en 18 mei 1968, Jaarverslag CHJO 1967.
50 De commissie voor het ontwerpen van een beginselprogram bestond uit J.W. Beerekamp, E. Bleumink, G. van Leyenhorst en H.A. Schuring. De commissie voor het ontwerpen van een politiek werkprogram bestond uit C. Blankestijn, E. Bleumink, C.A. Bos, jhr. L.E. de Geer van Oudegein en D. Schouten.
51 Archief CHU, inv.nr. 348 Algemene Vergadering 17 mei 1969, Jaarverslag CHU 1968.
52 *Christelijk Historisch Weekblad* 28 april 1967.
53 Ten Napel, *'Een eigen weg'.*
54 Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 121-124; 'Hoe is het met de partijvernieuwing gesteld?', *Christelijk-Historisch Weekblad* 14 juli 1967.
55 Van Spanning, *In dienst van de theocratie. Korte geschiedenis van de Protestantse Unie en de Centrumgespreksgroep in de CHU* (Zoetermeer 1994).
56 H. de Loor, *Kerk in de samenleving. Een analyse van het spreken der Nederlandse Hervormde kerk sedert 1945* (Baarn 1970) 192-194.
57 *De Nederlander* 27 februari 1970.
58 Ibidem.
59 *De Nederlander* 30 mei 1970; H. van Spanning, *In dienst van de theocratie*,
60 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II,* 329.
61 A. F.N. Lekkerkerker, 'Theologische achtergronden van het C.H.-beginselprogram', *Christelijk-Historisch Tijdschrift* 16 (1970) 1-8.
62 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 342-344.
63 *De Nederlander* 27 februari, 13 maart en 30 mei 1970.
64 Ibidem, 5 juni 1970.
65 Ibidem, 3 juli 1970.
66 Ibidem, 19 juni 1970.
67 Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 146-147; Van Spanning, *In dienst van de theocratie*, 110; Archief CHU, inv.nr. 348 Algemene Vergadering 18 mei 1968.
68 Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 161.
69 *De Nederlander* 30 mei 1970.
70 Formeel minister zonder portefeuille, be-

last met de aangelegenheden betreffende de hulp aan ontwikkelingslanden.
71 *Stakkato* 1 (1970) juni 1970.
72 Udink, *Tekst en* uitleg, 125.
73 Ibidem, 133-143.
74 Ibidem, 153-158.
75 *De Nederlander* 7 mei 1971.
76 Ibidem, 26 juni 1970.
77 Freule Wttewaall van Stoetwegen, de enige vrouw in de CHU-fractie, had zich niet herkiesbaar gesteld.
78 Centrumgespreksgroep, *Aan de leden van de chr. historische kiesverenigingen* (Vlaardingen 9 januari 1971).
79 *Haagse Post* 20 januari 1971. Achteraf bleken de geruchten overigens niet onjuist. Huijsen zou enkele jaren later de eerste parlementariër zijn die openlijk voor zijn homoseksualiteit uitkwam. De CHU had hij intussen al verlaten.
80 *De Nederlander* 9 april 1971.
81 *Stakkato* 2 (1971) januari 1971; *De Nederlander* 12 februari 1971.
82 Van Spanning, *In dienst van de theocratie*, 130-131.
83 Archief CHU, inv.nr. 229 open brief Centrale.
84 *De Nederlander* 5 maart 1971.
85 *De Nederlander* 19 februari; *Stakkato* 2 (1971) februari/maart 1971.
86 *Stakkato* 2 (1971) februari/maart 1971.
87 *De Nederlander* 19 februari 1971.
88 *Stakkato* 2 (1971) maart 1971.
89 *De Nederlander* 9 april 1971; *Stakkato* 2 (1971) april 1971.
90 *De Nederlander* 7 mei 1971.
91 H. K.J. Beernink, 'De toekomst van de Christelijk-Historische Unie', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 16 (1971) 6, 2-9.
92 Ibidem.
93 Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 60.
94 Van Spanning, *In dienst van de theocratie*, 138.
95 AGD, inv.nr. 4 Notulen ledenvergadering 12 januari, 24 februari en 27 oktober 1966.
96 AGD, inv.nr. 30 Ingekomen Stukken, brief 10 januari 1968 voorzitter Huijsen en secretaris A. Zoutewelle aan de leden van de afdeling Delft.
97 Ibidem.
98 AGD, inv.nr. 11 Notulen bestuursvergadering 7 maart 1968.
99 AGD, inv.nr. 31 Ingekomen Stukken 26 september 1968.
100 AGD, inv.nr. 4 Notulen ledenvergadering 13 mei 1969; inv.nr. 31 Ingekomen Stukken; brief 11 maart 1969 bestuur afdeling Delft aan de besturen van de Delftse verenigingen.
101 AGD, inv.nr. 4 Notulen ledenvergadering 10 september 1970.
102 AGD, inv.nr. 31 Ingekomen Stukken 26 september 1968 (en hierbij later toegevoegde stukken).
103 AGD, inv.nr. 4 Notulen ledenvergadering 13 mei 1969; *Delftsche Courant* 14 mei 1969.
104 AGD, inv.nr. 32 Ingekomen Stukken 3 mei 1971.
105 *Delftsche Courant* 26 april 1971.
106 AGD, inv.nr. 12 Notulen ledenvergadering 28 maart 1972, Jaarverslag 1971.
107 AGD, inv.nr. 33 Ingekomen Stukken; brief 21 februari 1974 secretaris R.W. van Dijk aan bestuur Statenkring Delft.
108 AGD, inv.nr. 29 brief 7 februari 1966 bestuur ARP en bestuur CHU aan bestuur KVP.
109 AGD, inv.nr. 4 Notulen ledenvergadering 14 maart 1968 ingeplakt krantenknipsel.
110 AGD, inv.nr. 4 Notulen ledenvergadering 17 januari 1969.
111 AGD, inv.nr. 30 Ingekomen Stukken; verslag eerste bijeenkomst Delftse werkgroep van 'negen' 18 december 1968.
112 AGD, inv.nr. 4 Notulen ledenvergadering 31 oktober 1969, 20 april 1970, jaarverslag 1969; inv.nr. 19 Stukken verkiezingen 1934-1967.
113 AGD, inv.nr. 32 Ingekomen Stukken 7 december 1971 rondschrijven aan alle leden van de afdeling Delft van de CHU.
114 AGD, inv.nr. 12 Notulen ledenvergadering 28 maart 1972, jaarverslag 1971.

Hoofdstuk 12

1 Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 185.
2 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 371-373.

3 *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren* (Franeker 1980), 67.
4 Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 197.
5 *De groei naar het CDA*, 82-83; Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 209.
6 Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 240, noot 120.
7 *De groei naar het CDA*, 85-86.
8 Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 214.
9 Ibidem.
10 Van Spanning, *In dienst van de theocratie*, 141-142.
11 Geciteerd bij Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 222.
12 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 395-396.
13 Van Spanning, *In dienst van de theocratie*, 145.
14 Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 71, 102 noot 102. Het onderzoek uit juni werd in augustus herhaald omdat tegenstanders van de fusie de representativiteit van de enquête in twijfel hadden getrokken.
15 Ibidem, 113.
16 G. Voerman, 'De ledentallen van politieke partijen, 1945-1995', *Jaarboek DNPP 1995* (Groningen 1996) 192-206.
17 NA-ACHU, inv.nr. 228, brief 27 september 1972 G.H. van der Boom, secretaris Landelijke Bestuursraad, aan bestuur CHU.
18 NA-ACHU, inv.nr. 228, brief 23 januari 1973 O.W.A. baron van Verschuer aan bestuur CHJO.
19 NA-ACHU, inv.nr. 228 brief 7 maart 1973 secretaris J.L. Janssen van Raaij aan bestuur CHJO.
20 NA-ACHU, inv.nr. 228 brief 6 november 1973 G.H. van der Boom aan bestuur CHU.
21 NA-ACHU, inv.nr. 228 brief 14 november 1974 M. Smits aan bestuur CHU; J. van den Assem, 'CHJO. Tussen Lohman en Lubbers', in: A. Klink e.a. (red.), *Nooit in het veilige midden. 60 Jaar CD-Jongerenwerk* (Franeker 1988) 11-22, aldaar 21.
22 NA-ACHU, inv.nr. 228 Jaarverslag CHJO 1978.
23 P. Welp, 'De jongerenorganisaties van de Nederlandse politieke partijen', *Jaarboek DNPP 1998* (Groningen 1999) 199-230, aldaar 221.
24 Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 61-62; Veldhuijzen, *Wat bezielde die vrouwen?*, 21-22, 25; NA-ACHU, inv.nr. 229 brief 15 februari 1973 Bestuur Centrale aan bestuur CHU.
25 Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 61-63; NA-ACHU, inv.nr. 229 brief 23 januari 1973 O.W.A. baron van Verschuer aan Centrale; brief 15 februari 1973 Centrale aan bestuur CHU.
26 Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, 61-62.
27 AGD, inv.nr. 33 Ingekomen stukken, Notulen vergadering Stuurgroep CDA-Delft 9 oktober 1974.
28 AGD, inv.nr. 5 Notulen ledenvergadering 9 november 1976.
29 AGD, inv.nr. 33 Ingekomen stukken, *Delftse CDA-Post* 10 mei 1974.
30 AGD, archief CDA-Delft, *CDA-kontaktblad* 1 december 1978.
31 *De groei naar het CDA*, 116-117; Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie, II*, 402-403.
32 *De groei naar het CDA*, 126.
33 Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 282-284; *De groei naar het CDA*, 137.
34 *De groei naar het CDA*, 198.
35 Ibidem, 131-135.
36 *De Nederlander* 12 december 1975.
37 Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 290-292.
38 Ibidem, 297.
39 Van Spanning, *In dienst van de theocratie*, 148.
40 J. van Merriënboer, P. Bootsma en P. van Griensven, *Van Agt Biografie. Tour de force* (Amsterdam 2008) 246-248.
41 Ibidem, 269.

Slotwoord

1 Freule Wttewaall van Stoetwegen, geciteerd in een stemadvies van de Centrum gespreksgroep, Vlaardingen, 9 januari 1971.
2 D. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998* (Amsterdam/Antwerpen 2002) 146.
3 J. van den Berg en H. Molleman, *Crisis*

in de Nederlandse politiek (Alphen aan den Rijn 1974).

4 M. van Amerongen en I. Cornelissen, *Tegen de revolutie: het evangelie! Het Kerkvolk in de Nederlandse Politiek of: Het Einde van een Christelijke Natie* (Amsterdam/Brussel 1972) 184-186.

5 Naderhand zei Bolkestein zichzelf te verwijten niet te hebben ingegrepen toen de partijraad elke VVD'er die het woord 'moraliseren' nog in de mond durfde nemen, met pek en veren bedreigde. 'Ik bleef zitten en zweeg. Ik had moeten intervenieren.' Zie *Trouw* 24 mei 1997 en 26 juni 1999. Zie ook: Thijs Wöltgens, 'De straat als jaloerse god. Op weg naar een staatskerk?', in: M. ten Hooven en Th. de Wit, *Ongewenste goden. De publieke rol van religie in Nederland* (Amsterdam 2006) 222-234. De bijdragen aan de WBS-conferentie 'Geloof en politiek' staan in: *Socialisme & Democratie* 7/8, juli 2006.

Archieven

Nationaal Archief
Archief H.J.K. Beernink
Archief CHJO
Archief van de CHU 1942-1980
Archief Christelijk-Historische Vrouwencentrale
Archief Jhr. D.J. De Geer
Archief C. Frida Katz
Archief H. Kikkert
Archief Jhr. A.F. de Savornin Lohman
Archief H.W. Tilanus
Collectie J.R. Snoeck Henkemans

Archief Gemeente Delft
Archief van de kiesvereniging Delft van de Christelijk-Historische Unie 1918-1980
Archief CDA-Delft

Literatuur

Abma, G. en Bruijn, J. de (red.), *Hoedemaker herdacht* (Baarn 1989).

Abma, G., 'Hoe neutraal is neutraal? Hoedemaker en de politiek', in: Abma en De Bruijn (red.), *Hoedemaker herdacht*, 188-215, 196-197.

Aerts, Remieg, Liagre Böhl, Herman de, Rooy, Piet de en Velde, Henk te, *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 179-262, aldaar 199-200.

Algra, Hendrik, 'Mondigheid in de AR-Partij', in: *Een kleine eeuw kleine luyden. Grepen uit de geschiedenis van de ARP* (Den Haag 1975).

Ankersmit, Frank en Klinkers, Leo, *De reformatie van de staat: parlement en regering.* Deelrapport van de Nationale Conventie (Den Haag 2006) 95-96.

Assem, J. van den, *50 Kilometerpaaltjes C.H.J.O. 'De C.H.J.O. ziet Abraham'.* (z.p. z.j.) 7-10.

Assem, J. van den, 'CHJO. Tussen Lohman en Lubbers', in: Ab Klink e.a. (red.), *Nooit in het veilige midden. 60 Jaar CD-Jongerenwerk* (Franeker 1988) 11-22, aldaar 21.

Augustijn, C., 'Kuyper en de antithese', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuyper*, 165-183.

Augustijn, C., 'Kerk en godsdienst 1870-1890', in: W. Bakker e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986) 41-75, aldaar 49.

Augustijn, C., Prins J.H., Woldring H.E.S. (red.), *Abraham Kuyper. Zijn invloed, zijn Volksdeel* (Delft 1987) 27.

Augustijn, C. en Vree, J., *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998).

Augustijn, C., 'Kuypers theologie van de samenleving', in: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998) 24-54.

Baarda, Joeke en Bleumink, Eric, 'De laatste der Mohicanen?'. *Christelijk Historisch Tijdschrift*, jrg. 18, nr. 1, 1-9.

Bakker, W. e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986) 41-75, aldaar 49.

Bank, Jan, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer 1978).

Beernink, H.K.J., 'De laatste 35 jaar. H.W. Tilanus in de eerste jaren na 1945', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de unie* (Den Haag 1980) 13-14.

Beernink, H.K.J., 'De toekomst van de Christelijk-Historische Unie'. *Christelijk Historisch Tijdschrift* 16 (1971) 6, 2-9.
Bichon van IJsselmonde, C.J.A., *Een nieuwe tijd, dezelfde taak. Open brief aan Prof. Dr. J.R. Slotemaker de Bruïne, naar aanleiding van diens politieke rede 'Nieuwe tijd en nieuwe taak'* (Rotterdam 1918) 6-7.
Borstlap, H. en Klop, C., *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren* (Franeker 1980).
Bos, Anne, Jong, Ron de en Loots, Jasper, *Een sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag 2005) 61-95.
Brinkel, Th.B.F.M., Bruijn, J. de en Postma, A (red.), *Het kabinet Mackay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888-1891)* (Baarn 1990).
Brinkel, Th.B.F.M., 'De Haagse lente', in: Th.B.F.M. Brinkel, J. de Bruijn en A. Postma (red.), *Het kabinet Mackay*, 42-59.
Brouwer, Jan Willem en Merriënboer, Johan van, *Van buitengaats naar Binnenhof* (Den Haag 2001) 119 e.v.
Brouwer, Jan Willem en Heiden, Peter van der (red.), *Het kabinet Drees IV en het kabinet Beel II. Het einde van de rooms-rode coalitie* (Den Haag 2004) 1-56, aldaar 22.
Brouwer, Jan Willem en Ramakers, Jan, (red.), *Het kabinet-De Quay 1959-1963. Regeren zonder rood* (Amsterdam 2007) 13-44, aldaar 28-30.
Bruijn, J. de, 'Philippus Jacobus Hoedemaker. Een biografische schets', in: G. Abma en J. de Bruijn (red.), *Hoedemaker herdacht* (Baarn 1989) 11-31.
Bruijn, J. de, 'Jhr.mr. A.F. de Savornin Lohman en het kabinet-Mackay', in: Th.B.F.M. Brinkel, J. de Bruijn en A. Postma (red.), *Het kabinet Mackay* (Baarn 1990) 90-128.
Bruijn, J. de, 'Politiek en charisma', in: J. de Bruijn en H.J. Langeveld (red.), *Colijn*, 129-154.
Bruijn, J. de en Langeveld H.J. (red.), *Colijn. Bouwstenen voor een biografie* (Kampen 1994).
Bruggen, J. van, 'De Christelijk-Historische Unie vóór 1946', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 49-58.
Bruyn, L.P.J. de, Foppen, J.W. en Hoogerwerf, A. (red.), *De Nederlandse kiezer '72* (Alphen aan den Rijn 1973).

Calmeyer, M.R.H., *Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus.* Ingeleid en bewerkt door J. Hoffenaar (Den Haag 1997).
Christen-zijn in de Nederlandse samenleving, Documenten NHK, 441-468.
Compendium voor politiek en samenleving in Nederland (Alphen aan den Rijn 1986-2005).

De Nederlandse kiezer. Een onderzoek naar zijn gedragingen en opvattingen ('s Gravenhage 1956).
Dam, A. van, 'De Unie in de grote steden. Mede dankzij de vrouwen', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 67-69.
Donner, A.M., 'De opkomst van het ambt van minister-president', in: *Voor de eenheid van beleid* (Den Haag 1987) 33.
Derksen, W. en van der Sande, M.L. (red.), *De burgemeester. Van magistraat tot modern bestuurder* (Deventer 1984).

Derksen, W. en van der Sande, M.L., 'Van magistraat tot modaal bestuurder', in: idem (red.), *De burgemeester*, 213-262.
Dijksman, Daan en Jansen van Galen, John, '75 Jaar CHU. Potverdriedubbeltjes! Waar bleef de gezapigheid', *Haagse Post* 30 juli 1983.
Dulst, A.J. van (red.), *Herinneringen aan de Unie waarin we ons thuis voelden. Christelijk-Historische Karakteristieken* (Den Haag 1980).
Dulst, A.J. van, 'De (Hervormde) Kerk in het midden', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 38-39.
Dulst, A.J. van, 'Lohman en zijnen', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 27.
Dunk, H.W. von der (red.), *In de schaduw van de depressie. De NSB en de verkiezingen in de jaren dertig* (Alphen aan den Rijn 1982).

Elderenbosch, P.A., 'Herinnering en verwachting', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 11-17.
'Enige beschouwingen over de huidige plaats der Christelijk-Historische Unie', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 3 (1958) 3.
Enk, Pierre van, *De aftocht van de ARP* (Kampen 1986).
Eijnatten, Joris van, Lieburg, Fred van, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006).

Faas, Henry, *God, Nederland en de franje* (Utrecht/Antwerpen 1967).
Fasseur, Cees, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amersfoort 2001).
Franken, Hans, *De invloed van het CHU-gedachtegoed op het CDA*. Ongepubliceerde rede (2005).

Geer, D.J. de, *Herinneringen* ('s-Gravenhage 1959).
Gerretson, C., *Tilanus contra de Christelijk-Historische Unie. Democratische beginselpartij of autoritaire leiderspartij?* (Utrecht 1950).
Geuze, M.A., 'Omkijken over de schouder', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 92-95.
Gualthérie van Weezel, Hans, *Rechts door het midden* (Den Haag 1994).

Haan, Ido de en Te Velde, Henk, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland, 1848-1900', *BMGN* III (1996) 167-200.
Haitjema, Th.J., *Een getuigenis. Waarom wij Christelijk-Historisch zijn en blijven* (Den Haag 1958).
Haitjema, Th.J., 'Het eigene van de CHU', in: *50 jaar CHU, 1908 – 9 juli – 1958. Gedenkschrift gouden jubileum Christelijk-Historische Unie* (Apeldoorn 1958) 62.
Harinck, George, Kuiper, Roel en Bak, Peter (red.), *De Anti-Revolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001).
Harinck, George, 'Als een schelm weggejaagd? De Antirevolutionaire Partij en de verkiezingen van 1905', in: Kuiper en Schutte (red.), *Het kabinet-Kuyper*, 270-301.
Have, Wichert ten, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999).
Hoedemaker, Ph.J., *De roeping der gereformeerden in de hervormde kerk* (Amsterdam 1888).
Hoedemaker, Ph.J., *De kerk en het moderne staatrecht.* Geciteerd in: A.J. Verbrugh, *Politieke richtlijnen.*

Holsteyn, J.J.M. van, *Het woord is aan de kiezer. Een beschouwing over verkiezingen en stemgedrag aan de hand van open vragen* (Leiden 1994).
Holthoon, F.L. van (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen/Maastricht 1985).
Hooven, Marcel ten, en Wit, Theo de, *Ongewenste goden. Over de publieke rol van religie* (Amsterdam 2006).
Hulst, Johan van, *Gerretson dichterbij* (Amsterdam 1985).

Janssen, H., 'De anti-revolutionaire partij en de toekomst', in: *Schrift en historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der georganiseerde anti-revolutionaire partij 1878-1928* (Kampen 1928).
Jong, J.J. de, *Overheid en onderdaan* (Wageningen 1956).
Jong, Ron de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999).
Jong, Ron de, 'Van diversiteit naar eenvormigheid. Verkiezingscampagnes onder het absolute meerderheidsstelsel en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging 1909-1925', in: A. Bos e.a., *Een sprong in het duister*, 61-95.
Jong, Ron de, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2005).
Jong, Ron de, 'Een eeuw strijd om de kiezer', *Openbaar Bestuur* 16 (2006) 11, 13-16.
Jonge, A.B.L. de, 'Laatste CHJO-voorzitter over CH-jongeren in 1946-1947', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 81-84.

Keizer, Madelon de, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een eliteberaad in oorlogstijd* (z.p. 1979).
Kennedy, James C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
Kessel, Alexander van, *'Ruggen recht, heren!' Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Hilversum 2003).
Kessel, Alexander van, 'Van brede basis naar centrumrechts. Verkiezingen, formatie en samenstelling van het kabinet-De Quay', in: J.W. Brouwer, en J. Ramakers, (red.), *Het kabinet-De Quay. 1959-1963*, 13-44.
Klaassen, W.J.M., *'Voor u persoonlijk.' Brieven van minister van Buitenlandse Zaken jhr. A.C.D. de Graeff aan gezant J.P. graaf van Limburg Stirum (1933-1937)* ('s-Gravenhage 1986).
Klink, Ab, e.a. (red.), *Nooit in het veilige midden. 60 Jaar CD-Jongerenwerk* (Franeker 1988).
Knippenberg, Hans, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen/Maastricht 1992).
Koch, Jeroen, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2006).
Koetsveld, C.E. van, 'De Christelijk-Historische Unie', in: *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn 1918).
Koole, Ruud, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde. Progressieve en conservatieve liberalen in de eerste helft van de twintigste eeuw', in: G. Voerman, e.a, *De vrijzinnig-democratische traditie,* 45.
Koole, R.A., *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992).

Kooij, P., 'Stad en platteland', in: Van Holthoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815*, 93-115.
Kramer, Flip, 'De "rituele census" van 1925', *TvG* 119 (2006) 218-230.
Kroeger, Pieter Gerrit, en Stam, Jaap, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998).
Krouwel, A., 'De gedaantewisseling van politieke partijen. Een theoretisch ontwikkelingsmodel', *Jaarboek DNPP 2003* (Groningen 2004) 138-172.
Kuiper, D.Th. en G.J. Schutte (red.), *Het kabinet-Kuyper 1901-1905* (Zoetermeer 2001).
Kuiper, R., *Zelfbeeld en wereldbeeld. Antirevolutionairen en het buitenland* (Kampen 1992).
Kuiper, R., *Herenmuiterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging 1871-1894* (Leiden 1994).
Kuiper, R., *'Tot een voorbeeld zult gij blijven.' Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)* (Amsterdam 2001).
Kuyper, A., *Ons Program* (Amsterdam 1892, 3e druk).
Kuypers, G. e.a. (red.), *Kiezen in 1967. Eindverslag van het Nationaal Verkiezingsonderzoek 1967* (Amsterdam 1977) 2 dln.

Laan, S. van der, 'Vroeg begonnen… CHJG-werk in de 30-er jaren', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 62-63.
Langeveld, Herman, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel I 1869-1933* (Meppel 1998).
Langeveld, H., *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel II 1933-1944* (Amersfoort 2004).
Lichtenauer, W.F., 'De Unie in de grote steden', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de unie* (Den Haag 1980) 64.
Lipschits, Isaac, *De protestants-christelijke stroming tot 1940* (Deventer 1977).
Loor, H.D. de, *Kerk in de samenleving. Een analyse van het spreken der Nederlandse Hervormde kerk sedert 1945* (Baarn 1970).
Loots, Jasper, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004).

Mackay, D., *Tweede Kamer-Verkiezing Ede* (Ede 1909).
Mackay-Katz, C.F., 'De christelijk-historische vrouwen', in: Pothuis-Smit (red.), *Wat deden de vrouwen met haar kiesrecht?*, 105-155.
Meijering, Eginhard, *Het Nederlandse christendom in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2007).
Merriënboer, Johan van en Pekelder, Jacco, 'Brede basis in een noodwoning. Verkiezingen, formatie en samenstelling van het kabinet-Drees IV', in: Brouwer en Van der Heiden (red.), *Het kabinet Drees IV en het kabinet Beel II*, 1-56.
Merriënboer, Johan van, Bootsma, Peter en Griensven, Peter van, *Van Agt biografie. Tour de force* (Amsterdam 2008).

Napel, H.M.T.D. ten, *'Een eigen weg'. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992).
Nationale Conventie, *Hart voor de publieke zaak* (Den Haag 2006).
Niftrik, G.C. van, 'Een cultuurpatroon?', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 1 (1955-1956) 3, 78.
Niftrik, G.C. van, 'Om het beginsel', in: Th.L. Haitjema, *Een getuigenis* (Den Haag 1958).

Niftrik, G.C. van, 'Christelijk en Historisch', in: *50 jaar CHU. 1908 – 9 juli – 1958* (Apeldoorn 1958).

Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers (Baarn 1918).
Osch, Henk van, *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president* (Den Haag 2007).
Oud, Pieter J., *Honderd jaren. Hoofdzaken der Nederlandsche staatkundige geschiedenis* (Assen 1946).
Oud, P.J., *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland I* (Assen 1968).

Pollema, Rommert, 'Wij wensen te blijven onszelf', in: Th.L. Haitjema, *Een getuigenis* (Den Haag 1958).
Pothuis-Smit, C. (red.), *Wat deden de vrouwen met haar kiesrecht? Het algemeen vrouwenkiesrecht in de practijk 1919-1940* (Arnhem 1946).
Puchinger, G., *Tilanus vertelde mij zijn leven* (Kampen 1966).

Raad van State, *Jaarverslag 2007* (Den Haag 2008).
Raak, Ronald van, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam 2000).
Romein, Jan en Annie, *Op het breukvlak van twee eeuwen. De westerse wereld rond 1900* (Amsterdam 1976).
Rooy, Piet de, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 179-262.
Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002).

Salomons, Annie, *Herinneringen aan schrijvers die ik persoonlijk gekend heb* (Den Haag 1968).
Savornin Lohman, A.F. de, 'De nieuwe koers. Rede ter opening van de Algemene Vergadering der CHU 3 mei 1918', *Jaarboekje C.H.U. 1919*, 33-49.
Savornin Lohman, A.F. de, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historisch Unie. Leiding en splitsing der Antirevolutionaire partij* (Den Haag 1932) 2 dln.
Savornin Lohmanstichting, De, *Enige beschouwingen over de huidige plaats der Christelijk-Historische Unie* (Den Haag 1957-1958).
Schie, Patrick van (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995).
Schie, P.G.C. van, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Amsterdam 2005).
Schie, P.G.C. van en Voerman, Gerrit, *Zestig jaar VVD* (Amsterdam 2008).
Schmal, J.J.R., *Christelijk-Historisch en Anti-Revolutionair* ('s-Gravenhage 1939).
Schokking, J., *Het voorname punt van verschil tusschen antirevolutionairen en christelijk-historischen* ('s-Gravenhage 1938).
Schokking, J.C., *De vrouw in de Nederlandse politiek. Een inleidend onderzoek* (Assen 1958).
Spanning, Hans van, *De Christelijk-Historische Unie (1909-1980). Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis* (z.p. 1988) 2 dln.
Spanning, H. van, 'Van Vrij-Antirevolutionairen naar Christelijk-Historische Unie', in: George Harinck e.a. (red.), *De Anti-Revolutionaire Partij 1829-1980*, 113-123.

Spanning, H. van, 'De Vriendenkring AR/CH' *Christelijk Historisch Tijdschrift* 25 (1980) 168-188.
Spanning, H. van, *In dienst van de theocratie. Korte geschiedenis van de Protestantse Unie en de Centrumgespreksgroep in de CHU* (Zoetermeer 1994).
Stellingwerf, A., 'Herinneringen van een 80-jarige Fries', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*.
Stevens, R.J.J., 'Een (buiten)parlementaire lobby. Het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid 1946-1950', *Politieke Opstellen* 15-16 (1995-1996) 113-135.
Suttorp, L.C., *Jhr.Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken* ('s-Gravenhage 1948).
Suttorp, L.C. en Bronsveld, Dr. A.W., *Zijn visie op een halve eeuw* (Assen 1966).

Taal, G., *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980).
Tegelaar, J., 'Het CHpartijtype. Minder uniek dan we wel eens dachten', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 22-23.
Tilanus, A.D.W., 'Twaalf CH-karakteristieken', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 12-14.

Udink, B.J., *Tekst en uitleg. Over sturen en gestuurd worden, ervaringen in politiek en bedrijf* (Baarn 1986).

Veen, Theo, *De Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk* (Nijmegen 1993).
Velde, Hella van de, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990* (Leiden 1994).
Velde, Henk te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992).
Velde, H. te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).
Velde, H. te, 'Politieke cultuurverenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw,* 2004, 193-205.
Velde, H. te, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis', *Jaarboek DNPP 2004* (Groningen 2005) 106-123.
Velde, H. te, 'Leiderschap in de VVD en het primaat van het electoraat', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman, *Zestig jaar VVD*.
Veldhuijzen, G., *Wat bezielde die vrouwen? Vijfenveertig jaar Centrale van CH-vrouwen* (De Meern 1979).
Verbrugh, A.J., *Politieke richtlijnen en de politieke partijen in Nederland III. De christelijke partijen: ARP, CHU, GPV* (Rotterdam 1963).
Verkade, W., *Overzicht der Staatkundige Denkbeelden van J.R. Thorbecke* (Arnhem 1935).
Verschuer, O.W.A. baron van, 'Niet aarzelend over de drempel. Hoe we met elkaar omgingen', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 119-121.
Voerman, Gerrit, e.a, *De vrijzinnig-democratische traditie* (Amsterdam 1991).
Voerman, G., 'Om de vrijzinnig-democratische erfenis. De verhouding tussen liberalen en socialisten in de jaren 1945-1952', in: P.G.C. van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars.*

Voerman, G., 'De ledentallen van politieke partijen, 1945-1995', *Jaarboek DNPP 1995* (Groningen 1996) 192-206.
Voerman, G., 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *BMGN* 120 (2005) 226-270.
Voerman, G., 'Een unie, niet een partij. Over het wij-gevoel van de Christelijk-Historische Unie', *Jaarboek DNPP 2005* (Groningen 2007) 206-219.
Vossen, Koen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003).

Welp, P., 'De jongerenorganisaties van de Nederlandse politieke partijen', *Jaarboek DNPP 1998* (Groningen 1999) 199-230.
Wieten, Jan, *Dagblad en Doorbraak. De Nederlander en De Nieuwe Nederlander* (Kampen 1986).
Woelderink, B., 'Uit de geschiedenis van de CHU in de jaren 1940-1945', *Christelijk Historisch Tijdschrift*, 138-152.
Wttewaall van Stoetwegen, C.W.I., *De freule vertelt* (Baarn 1973).
Wttewaall van Stoetwegen, C.W.I., 'Rol en betekenis van de CH-vrouwen', in: Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 85-88.

Zuthem, Johan van, *'Heelen en halven'. Orthodox-protestantse voormannen en het 'politiek' antipapisme in de periode 1872-1925* (Hilversum 2001).
Zwart, R.S., *'Gods wil in Nederland'. Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (Kampen 1996).
Zwart, Rutger, 'Gerretson contra Tilanus. Oppositie in de CHU (1948-1952)', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2001*, 44-45.
Zijlstra, Jelle, 'Het neoliberalisme: Voorgeschiedenis, wezen en kritiek', *De Werkgever*, nr. 239 (Den Haag 1951) 134-137.
Zijlstra, J., *Per slot van rekening. Memoires* (Amsterdam/Antwerpen 1993).

Kranten en tijdschriften

De Christelijk-Historische Nederlander
Haagse Post
Koningin en Vaderland
De Nederlander
De Tijd
Het Vaderland
De Volkskrant
Vrouwengeluiden

Lijst van afkortingen

AB	Archief H.J.K. Beernink
ACHJO	Archief CHJO
ACHU	Archief CHU 1942-1980
ADG	Archief jhr. D.J. de Geer
AGD	Archief Gemeente Delft
AK	Archief C. Frida Katz
AKD	Archief Kiesvereniging Delft
AKI	Archief H. Kikkert
ASL	Archief jhr. A.F. de Savornin Lohman
AT	Archief H.W. Tilanus
AVC	Archief Christelijk-Historische Vrouwencentrale
BMGN	*Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*
CHT	*Christelijk Historisch Tijdschrift*
CSH	Collectie J.R. Snoeck Henkemans
DNPP	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
NA	Nationaal Archief
TVG	*Tijdschrift voor Geschiedenis*

Illustratieverantwoording

I *Linksboven:* collectie Nationaal Archief (fotonr. 138-0131)
Rechtsboven: particuliere collectie
Onder: collectie Nationaal Archief (fotonr. 138-0161)

II *Boven:* collectie Nationaal Archief
Onder: collectie Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

III *Boven:* collectie Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
Onder: collectie Gemeentearchief Rotterdam

IV *Boven:* collectie Nationaal Archief
Onder: collectie Nationaal Archief (fotonr. 905-6538)

V *Boven:* collectie Nationaal Archief (fotonr. 094-0511)
Onder: collectie Nationaal Archief

VI *Boven:* collectie Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
Onder: collectie Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

VII *Boven:* collectie Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
Onder: collectie Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

VIII *Boven:* collectie Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
Onder: collectie Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

IX *Boven:* collectie Nationaal Archief
Onder: collectie Nationaal Archief (fotonr. 914-7884),

X *Boven:* collectie Nationaal Archief (fotonr. 915-9266)
Onder: particuliere collectie

XI *Boven:* collectie Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
Onder: collectie Nationaal Archief

XII *Boven:* collectie Nationaal Archief (fotonr. 924-4719)
Onder: collectie Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

XIII *Boven:* collectie Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
Onder: collectie Nationaal Archief (fotonr. 925-8649)

XIV *Boven:* collectie Nationaal Archief (fotonr. 926-3667)
Onder: particuliere collectie

XV *Boven:* collectie Nationaal Archief (fotonr. 927-7381)
Onder: collectie Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

XVI *Boven:* collectie Nationaal Archief (fotonr: 930-1474)
Onder: collectie Nationaal Archief (fotonr. 931-0815)

Register van personen

Aalberse, P.J.M. 276
Aantjes, Willem 60, 64, 66, 68, 71, 72, 310, 312, 313
Aartsen, Jan van 28
Abelsma, K.A. 241
Agt, Dries (A.A.M.) van 68, 312, 320
Algra, Hendrik 62
Ali, Hirsi 83
Amerongen, Martin van 318
Amstel-Löben Sels, J.C. van 191
Andriessen, F.H.J.J. 313
Ankersmit, Frank 100

Baarda, Joeke (J.) 11, 32, 47, 48, 67, 72, 86, 95 e.v., 327
Bakker, Jouke (J.) 86, 151, 171, 210
Balkenende, Jan Peter 31, 94
Bank, J. 222
Banning, W. 209, 210, 213, 216
Barents, J. 204, 212, 217
Barth, Karl 39, 73, 321
Beatrix, kroonprinses 271
Beel, J.M. 252
Beelaerts van Blokland, jhr. Frans (F.) 50, 156
Beelaerts van Blokland, jhr. Gerard (G.J.T) 65, 111
Beelaerts van Blokland, jhr. Pieter (P.A.C.) 11, 42, 51, 52, 72, 89, 101, 313
Beerekamp, J.W. 276, 342
Beernink, Henk (H.K.J.) 27, 33, 47, 55, 72, 91, 95, 96, 239, 242, 252, 254, 255, 265, 273, 277, 279, 281, 292, 293, 304, 314, 334
Bekkers, W.M. 281
Bennekom, Jan van 75
Bentinck van Schoonheeten, R.F.C. baron van 130
Berg, Joop van den 318
Berghuis, Wiert 66
Bichon van IJsselmonde, C.J.A. 132 e.v., 147, 148, 151
Biesheuvel, Barend 62, 66, 80, 96, 97
Bilderdijk, Willem 68
Blankestijn, C. 342
Bleumink, Eric 10, 11, 42, 47, 48, 67, 72, 96, 97, 281, 289, 302, 342
Boeijen, H. van 156, 190
Boers, J. 71, 238, 260, 262
Boersma, F. 292
Bogerman, Johan 46
Bolkestein, Frits 31, 37, 54, 344
Bomans, Godfried 243, 318
Boo, A.M. de 293
Bos, C.A. 342
Bos, Wouter 31
Bosscher, D.F.J. 11
Braak, Bert van 85
Brave, C. den 232
Breman, Jan 56
Broek, W.F.C. van den 189
Brongers, B. 232
Bronsveld, A.W. 111, 112, 117, 120, 135
Bruinooge, Piet 27
Brummelkamp, A. 114
Buddingh, B. 268
Bukman, Piet 72, 80, 104
Burger, Jaap 85, 98
Buskes, Jan 96
Buytendijk, S.H. 112
Bylandt, Frederik (W.K.F.P.) graaf van 50

Calmeyer, Michael (M.R.H.) 33, 94, 167, 266, 267, 288
Carlos, prins 275
Casembroot, Guus de 93
Citers, jhr. S. van 130
Clercq-van Lennep, A. de 192
Cliteur, Paul 83
Coenemans, Pierre 57
Colijn, Hendrik 55, 59 e.v., 86, 142, 156, 169, 170, 195, 202, 222
Cornelissen, Igor 31
Costa, Isaäc da 68

Deetman, Wim (W.J.) 11, 30, 31, 49, 50, 55, 69, 97, 98, 101, 103
Dekker, Sybilla 29
Diepenhorst, Isaäc (I.A.) 44, 66
Diepenhorst, Pieter Arie 80
Dijk, Cees (C.P.) van 57, 98, 103
Dijkman, Stef 34, 35
Donner, A.M. 30, 54, 66
Donner, Piet Hein 29, 30, 54, 76, 83, 84
Doornbos, J.W.U. 193
Dorland, H. van 132
Drees, W. 33
Dulst, A.J. van 49, 55, 240, 251, 267, 311

Einthoven, L. 200, 203, 210
Elderenbosch, P.A. 268, 278, 281, 303
Evenhuis-van Essen, Hansje 103
Eversdijk, Huib 26 e.v., 32, 57, 74 e.v., 84, 85, 93, 103
Eyck van Heslinga, H. van 118

Faas, Henry 26, 47, 48, 56, 91
Fortuyn, Pim 99
Franken, Hans (H.) 11, 28, 43, 53, 54, 74, 87, 92, 97, 98

Gaay Fortman, W.F. de 28
Geer van Oudegein, jhr. L.E. de 311, 342
Geer, jhr. Dirk Jan (D.J.) de 10, 36, 49, 59 e.v.,74, 123, 125, 131, 134, 138, 140, 142,146, 153, 156, 161, 167 e.v., 173, 190, 199, 202, 207, 208, 250, 251
Gelder, Johan (J.W.) van 9, 71, 238, 251, 267, 272, 275, 278, 280, 281, 340
Gerbrandy, Pieter (P.S.) 61, 62, 228
Gerretson, B.J. 137, 143
Gerretson, F.C. (Carel) 44 e.v., 85, 162, 227, 229 e.v.
Gerritsen, Gerrit 103
Geuze, M.A. 14
Gijselaar, jhr. N.C. de 165
Goslinga, Hans 28, 29
Gossaert, Geerten 45
Goudzwaard, F. 261
Graaff, F.A. de 217, 220
Graaff-Nauta, D.IJ.W. de 247
Graeff, jhr. Andries (A.C.D.) de 49, 50, 156
Gravemeyer, K.H.E. 209, 216
Groen van Prinsterer, G. 107 e.v., 147, 233
Groenewegen, H.J. 238
Groote Haar-Foeken, H.S. 172
Grooten-van Boven, T. 308
Gualthérie van Weezel, Hans (J.S.L.) 33, 37, 56, 57, 70, 90, 92, 103
Gybland Oosterhoff, H.H.A. van 162, 166, 167

Haar jr, J. ter 204
Haars, E.A. 250, 291, 294
Habsburg, Otto von 69
Haersma Buma, Sybrand van 28, 62, 68, 70, 72, 99
Haitjema, T.J. 26
Hans, D. 177
Harinck, George 48, 51, 55
Hatta, M. 226
Hazeu, J. 225
Heemskerk, Th. van 325
Heldring, Jêrome 93
Helsdingen, W.H. van 217
Heuvel, Chris van den 80
Hoedemaker, P.J. 27, 39, 52, 72 e.v., 112, 118, 216, 254
Hoeven, A. van der 162
Hoeven, Maria van der 79
Holsteyn, J.J.M. van 340
Hoogenhuyze, A.G.H. van 133
Hordijk, Marianne 29
Houten, S. van 165
Huijsen, J. (Coos) 47, 95, 280, 281, 284, 291 e.v., 302, 304
Hulst, Johan (J.W.) van 25, 33, 45 e.v., 59 e.v., 66, 97, 289, 301, 302

Idenburg, A.W.F. 60, 325
Idenburg, P.J. 209, 220

Idsinga, Johan Willem van 64, 85, 145, 148, 329
Irene, prinses 275
Janssen van Raaij, J.L. van 302, 304, 310, 314
Johannes xxiii, paus 281
Jong, M.C. de 213, 217, 220
Jong, Piet de 77, 78
Jouwsma, P. 207
Juliana, koningin 241

Kaland, Ad (A.J.) 32, 47, 57, 102, 281
Kalt, J. 231
Kamp, Henk 29
Kan, J.B. 160
Katz, Frida (C.F.) 88, 90, 171, 172, 190 e.v., 248
Kennedy, James 278
Kernkamp, Willem 46
Kersten, G.H. 164
Kessel, A. van 11
Keuchenius, L.W.C. 113
Kieft, Johan van de 46
Kikkert, Hendrik (H.) 46, 85 e.v., 231, 293
Kinneging, Andreas 37, 89, 101 e.v.
Kleffens, E.N. van 46
Klinkenberg, A. 182
Klinkers, Leo 100
Kluitenberg, G.A. 246
Koetsveld, C.E. van 135, 136, 145, 330
Kok, D.P. 224, 242, 244, 298
Kok, Gommert de 76
Kok, Wim 30
Kolff, G. 210
Koning, A.B.J. de 268
Koning, Jan de 80
Kool, F. 288
Koole, R. 15
Korthals Altes, Frits 38
Koster, C. 224
Kraaijeveld, F.A. 245
Kraemer, H. 209, 210, 212, 213
Krijger, J.M. 161, 185, 187, 203, 216, 220
Kroes, Neelie 53, 80, 92
Krol, L. 254, 268
Krol, Tj. 204
Kromsigt, P.J. 164
Kruisinga, Roelof (R.J.H.) 11, 42, 56, 69, 89, 97, 103, 289, 290, 292, 293, 296, 303, 310 e.v.
Kruyt, J.W. 159
Kuijk, Jan 46
Kuyper, A. 15, 25, 40, 48, 49, 55, 60, 62 e.v., 76, 89, 107, 110 e.v., 120, 132, 142, 178, 268, 325

Laan, Klaas ter 59
Laar, A.R. van de 159
Leijenhorst, G. van 291, 307, 342
Lems-Valkenburg, J. 187
Lichtenauer, Franz 46, 340
Lieftinck, Pieter 54, 200, 210, 213, 217, 219
Lier, H. 232
Limburg Stirum, O.J.H. graaf van 137, 138
Linthorst Homan, J. 200, 202
Loots, Jasper 55
Lubbers, Ruud 32, 35
Lunshof, H.A. 229, 231

Maarseveen, J.H van. 44
Mackay, Æ. baron 112, 117, 132
Mackay, D. baron 130, 132, 135
Mandersloot, W. 182 e.v.
Marchant, H.P. 71, 173
Mastrigt, Cor (C.J.) van 85, 86, 252
Mateman, Wim (W.A.) 50, 69, 70, 90 e.v.
Mei, Durk (D.F.) van der 34, 35, 39, 67, 87, 88, 93, 96, 247
Mellema, J.T. 280, 289, 302, 311
Mierlo, Hans van 30
Molleman, Henk 318
Mook, H.J. van 226, 227, 229
Muller, P.J. 120, 135
Mussert, A. 195

Nahuisen, P.J. 153
Niftrik, G.C. van 25, 47, 49, 78, 94, 123, 239, 272 e.v., 279, 284, 321

Oldenbarnevelt, Johan van 46
Oostlander, Arie 37, 54, 56, 68, 69, 93, 103, 104
Oranje, Willem van 124
Osch, Henk van 21
Oud, Pieter (P.J.) 33, 79, 49, 81

Pallandt van Waardenburg en Neerijnen, I.Th. baronesse van 192
Patijn, C.L. 211, 220
Pechtold, Alexander 29

Philipse, Herman 83
Ploeg, Jan van de 95
Pol, A. 275
Pollema, Rommert (R.) 62, 97, 231, 254, 255 (zie ook bijlage)
Poort, Jac. 238
Pous, J.W. de 239
Pronk, Jan 40

Quarles van Ufford, jhr. C.G.C. 210, 211, 217
Quay, J.E. de 200, 203, 210, 212, 252

Reijers, J. 222, 230, 266
Reus, W.F. de 285, 288
Rhijn, Aart van 54, 199, 217, 220, 224, 225
Richter, J. 285, 291
Riel, Harm van 92
Roëll, jhr. W. 166
Romein, Jan 64
Romme, C.P.M. 13, 14, 33, 251, 268, 271, 339
Roolvink, Bauke 78, 80
Rooy, P. de 16
Rouvoet, André 31
Rozemond, S. 209, 217, 220
Rudolph, J.W. 130, 131
Ruijs de Beerenbrouck, Ch.J.M. 155, 173
Ruiter, N.C. de 291, 293, 294
Rutgers, Jacqueline 88
Rutgers, V.H. 135, 156
Rutte, Mark 92

Sandberg, jhr. C.G.S. 162
Savornin Lohman, jhr. Alexander (A.F.) de 15, 32, 48, 49, 53, 55, 63 e.v.,73, 74, 89, 107, 110, 112, 114 e.v., 121, 128, 129, 135, 136, 139, 141, 146, 147, 155, 161 e.v., 171, 178, 261, 268
Savornin Lohman, jhr. Bonne (B. Ch.) de 71, 151, 154, 168, 177, 203, 212, 218, 220, 332
Schaaf, Ype 96
Schakel, Maarten 80
Schermerhorn, W. 210, 212
Schimmelpenninck, jhr. G.J.A. 130, 131, 135, 151, 329
Schmal, Jan 46, 94, 178, 215, 218 e.v., 229, 254
Schmidt, Annie M.G. 243
Schokking, J. 118, 123, 129, 142, 145, 156, 160, 162, 164, 167, 168, 171, 173, 189, 190, 248
Scholten, Jan Nico 34, 35
Scholten, P. 211, 220
Scholten, Willem (W.) 50, 94, 247, 276, 290, 293, 297, 302, 313
Scholten, Ynso (Y.) 47, 66, 71, 281, 291, 305, 311
Schouten, D. 285, 342
Schouten, Jan 33, 55, 59, 227
Schurer, Fedde 67
Schuring, H.A. 283, 342
Selm, Cor van 55
Sinderen, H.P. van 233
Slotemaker de Bruïne, Jan Rudolph (J.R.) 86, 124, 153, 156, 159, 163, 165 e.v., 171, 190, 202, 203, 250
Smit, F.R.H. 10
Smits, Ries 30, 31, 40, 70, 71, 95, 97
Snaijer, Leo (L.) de 44, 68, 90, 91, 95, 285
Snijders, G.J. 182, 223 e.v., 242
Snoeck Henkemans, Reinhardt (J.R.) 86, 149, 152 e.v., 156, 158, 161, 163, 165 e.v., 172, 188 e.v.
Soekarno 226
Spanning, Hans van 10, 20, 97, 142, 222, 223, 291, 339
Steenkamp, Piet 57, 304, 310, 312, 314
Stellwag, Th. 183 e.v., 187
Stikker, D.U. 79 e.v.
Swaan, G. 239

Tak van Poortvliet, J.P.R. 65, 113, 114
Talma, Syb (A.S.) 64, 153
Telders, Benjamin 80
Thatcher, Margaret 90
Thorbecke, Johan Rudolf 80, 81, 173
Tilanus, Arnold (A.D.W) 13, 30, 32, 47, 72, 94, 125, 263, 276, 277, 279, 281, 283, 284, 291, 302, 311
Tilanus, Hendrik (H.W.) 13 e.v., 30, 32-34, 42, 43, 46 e.v., 55, 50, 71, 81, 94, 100, 148, 149, 167 e.v., 172, 173, 178, 183, 186, 190, 191, 194, 195, 199 e.v., 211 e.v., 227 e.v., 238, 242, 243, 248 e.v., 254, 255, 261, 266, 268, 270, 276, 341
Tjeenk Willink, Herman 100, 101
Tolman, T. 247
Toxopeus, E.H. 79

Troelstra, P.J. 18, 142
Tydeman, M. 144

Udink, Berend-Jan (B.J.) 18, 80, 94, 265, 289 e.v., 297, 311, 317, 318
Uyl, Joop den 55, 98, 313

Valeton, J.J.Ph. 112
Valkenburg, H. 183
Veen, Chris van (Ch.) 41, 42, 52, 70, 80, 87, 293
Veerman, Cees 25 e.v., 76 e.v.
Vegte, H. van der 132
Velde, H. te 11, 16, 35, 36, 43, 50, 51, 102
Velzen, Wim van 27, 57, 104
Verbaas, E. 76
Verdonk, Rita 101, 327
Verkouteren, Herman 85, 120, 121, 152
Verkuyl, Johannes 67
Vermaas, Rob 95, 98, 284
Verschuer, Otto (O.W.A.) baron van 9, 13, 72, 89, 103, 302, 307, 308, 310 e.v.
Visser, H. 11
Visser, Johannes (J.A) de 55, 165, 166, 168, 173, 177, 178, 185, 250
Visser, J.Th. de 57, 117, 120, 129, 133 e.v., 151, 156, 165
Voerman, Gerrit 11, 39
Voogd, A. de 183
Vos van Steenwijk, Willem Lodewijk baron de 30, 55, 162
Vredenburch, W.C.A. baron van 122, 161
Vries, Bert 34, 35
Vries, F. de 161, 165, 166
Vries, Jan de 45
Vroegop, Th.E. 71, 240, 262

Wagenaar, G.H. 118
Walsum, Gerard (G.E.) van 54, 166, 200, 202 e.v., 211 e.v., 217, 219
Wattel, A. 11
Weber, Max 102
Weitkamp, J. 151
Welter, Charles 46
Wetering, Frederik (F.H.) van de 46, 230, 231, 254
Wiersma, Maarten 76
Wieten, Jan 20
Wijck, B.H.C.K. van der 65
Wijnstra, J.M. 182
Wilbrink de Jonge, M. 207
Wilders, Geert 38, 82, 83, 101
Wilhelmina, koningin 60, 207, 208, 212, 229
Willem I, koning 208
Willem III, koning 228
Witteveen, Johan 78
Wodehouse, P.G. 92
Woelderink, B. 335
Wttewaal van Stoetwegen, jkvr. C.W.I. 14, 33, 46, 54, 79, 89 e.v., 125, 222, 223, 231, 240, 248, 249, 281, 289, 290, 311, 317, 342

Zalm, Gerrit 29
Zeeuw, D. de 310, 311
Zetten, L.A. van 184
Zijlstra, Jelle 55, 62, 66
Zijlstra, Rinse 80
Zoutewelle, A. 296
Zwaan, J. de 210
Zwart, Rutger 67, 223

Bijlage

Stichting Het Christelijk-Historisch Genootschap

De Stichting Het Christelijk-Historisch Genootschap is opgericht in december 1959. Zij is de opvolgster van Stichting De Christelijk Historische Unie, die op 4 augustus 1945 in Leeuwarden tot stand kwam. Initiatiefnemer van de Stichting Het Christelijk-Historisch Genootschap – hier verder aangeduid als het Genootschap – was mr. Rommert Pollema, tevens de eerste bestuurder van de in 1945 opgerichte stichting. Hij was Eerste Kamerlid van 1928 tot 1965 en nam binnen de CHU een vooraanstaande en invloedrijke positie in. Aan de wieg van het Genootschap – waarvan Pollema tevens de eerste voorzitter was – stonden naast hem de medesenatoren ir. M.A. Geuze en mr. G. Vixseboxse. Het doel van beide stichtingen was en is de verbreiding in woord en geschrift van de 'Christelijk-Historische beginselen'. Tijdens het bestaan van eerstgenoemde stichting werd onder meer het veertiendaags contactblad *De Christelijk-Historische Nederlander* – dat in april 1946 uitkwam als opvolger van *Land en Volk*, waarvan Pollema hoofdredacteur was – mede gefinancierd.

Pollema werd geboren in 1890 te Nijland in de gemeente Wymbritseradeel. Hij studeerde aan de Vrije Universiteit (VU) in Amsterdam. Hij was de eerste hervormde student aan de VU. In 1914 promoveerde hij aan deze universiteit. Zijn loopbaan begon hij als griffier bij achtereenvolgens het kantongerecht te Bergum en te Bolsward. Vanaf 1924 was hij advocaat en procureur te Leeuwarden. Friesland is hij altijd trouw gebleven en hij zette zich volop voor zijn provincie in. Zo was hij in 1919 oprichter en vervolgens lange tijd voorzitter van de Friese Waterschapsbond. Op de Christelijke Hogere Burgerschool van Leeuwarden en Heerenveen was hij drie decennia leraar staatswetenschappen. Van 1923 tot 1928 was hij lid van de Friese Provinciale Staten.

In juni 1928 trad Pollema toe tot de Eerste Kamer. Hij was toen het jongste lid. Pollema bleef lid van de senaat tot zijn overlijden op 9 februari 1965. Gedurende de laatste jaren van zijn Kamerlidmaatschap was hij het enig overgebleven lid van voor de Tweede Wereldoorlog. In de Eerste Kamer was hij woordvoerder op het

terrein van financiën. Voorts hield hij zich bezig met buitenlandse zaken, justitie, waterstaat en sociale zaken. Pollema heeft altijd het adagium 'Heel het Volk', zoals Ph.J. Hoedemaker het kenmerkend uitdrukte, als uitgangspunt voor ogen gehouden. Hij beschouwde een Kamerlid niet als 'groepsafgevaardigde', maar als vertegenwoordiger van het volk in zijn geheel.

Pollema heeft vooral veel voor de christelijk-historische pers betekend. De doelstelling van de beide stichtingen heeft hij op volhardende wijze inhoud gegeven. Hij deed reeds ervaring op in 1924 als hoofdredacteur van *De Banier*, het weekblad voor christelijk-historischen in Friesland. Ook was hij aan het begin van de jaren dertig redacteur van het CHU-dagblad *De Nederlander*. Na de oorlog heeft hij zich als redacteur onverdroten ingezet voor het weekblad *De Christelijk-Historische Nederlander*. Dat het weekblad in stand bleef, kan beslist aan hem worden toegeschreven.

Pollema was een man die pal stond voor de vrijheid van meningsuiting. Na de Duitse bezetting van Nederland in mei 1940 – met de grote verwarring in de eigen gelederen – sprak hij eind augustus 1940 met oud-premier H. Colijn in Leeuwarden circa 13.000 christelijk-historischen en antirevolutionairen toe. Zich sterk bewust van het demonische gevaar van het nationaalsocialisme, zette hij helder uiteen hoe de houding van ons volk diende te zijn. Hij wees erop waar de kracht kon worden gevonden, gedachtig aan 'Wij slaan het oog, tot u omhoog', een lied uit Valerius' *Gedenck-clanck*. Hierna werd hij prompt gearresteerd door de bezetter.

Na de bevrijding zette Pollema zich meteen in voor de wederopbouw van de CHU. Hij was de oprichter van de Unie in Friesland en maakte zich ook sterk voor haar nationale terugkeer. Hij zag de Unie als een breed opgezette evangelische basisbeweging, die vanuit het diepere beginsel allen in het volk zou aanspreken. Hierbij meende hij dat een ander fundament en een andere vorm dan de Unie niet mogelijk zou zijn.

Pollema was een markante man binnen de gelederen van de CHU. Hij was geen partijman. Zijn inzet voor de Unie verdient bewondering, ook al omdat hij op jeugdige leeftijd reeds in 1919 door een ongeluk aan zijn beide handen werd gehandicapt. Dankzij de inzet van zijn vrouw Th. A. Pollema-Tromp kon hij zijn werk verrichten. Na zijn dood werd zij bestuurder van het Genootschap, tot haar overlijden in 1976.

Gedurende zijn bestaan heeft het Genootschap getracht zijn doelstelling inhoud te geven (voorzitters waren na mr R. Pollema: ir. M.A.Geuze, J.E. van Boeijen en heden ten dage jhr.dr. P.A.C. Beelaerts van Blokland). Zo werd vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw de Stichting Uniepers – waarin de christelijk-historische periodieken *Koningin en Vaderland*, de christelijk-historische *Nederlander,* het ledencontactblad *Binding* en het *C-H.-Weekblad* werden gebundeld – financieel gesteund tot het jaar van opheffing in 1981. Voorts werd bijvoorbeeld bijgedragen aan de dissertatie uit 1988 van H. van Spanning over de geschiedenis van de CHU. In deze lijn lag het voor de hand dat het Genootschap bij de honderdjarige herdenking van de oprichting van de CHU de uitgave van het boek *Geschiedenis*

van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980 van Marcel ten Hooven en Ron de Jong ondersteunde. Het leek het Genootschap toepasselijk om daarbij ook aandacht te schenken aan zijn initiatiefnemer en eerste voorzitter, R. Pollema.

Stichting A.F. de Savornin Lohman

De Stichting werd opgericht op 11 januari 1982, op initiatief van het bestuur van de Stichting Unie-Werkfonds. De stichting stelt zich – tot behoud van de christelijk-historische beginselen – ten doel:

a. de reformatorische inbreng in het christendemocratisch denken te behartigen en wel in een opbouwende ontmoeting met het rooms-katholieke denken binnen de christendemocratie;
b. in het voetspoor van G. Groen van Prinsterer en jhr.mr. A.F. de Savornin Lohman door christelijk-historische staatslieden en theologen ontwikkelde beginselen over de staatsinrichting te bewaren en naar de geest van de tijd te vertalen en over te dragen.

Ter verwezenlijking van deze doelstellingen worden openbare bijeenkomsten belegd en activiteiten ondersteund die in de lijn van de doelstellingen liggen. Te denken valt aan symposia en publicaties, zoals onder meer de biografie van J.R. Slotemaker de Bruïne van de hand van C.A. Groenewold. Jaarlijks vinden er ook zogeheten 'Predikantenbijeenkomsten' plaats, met een inleiding gevolgd door discussie. Zo hield in oktober 2005 de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap mevr. mr.drs. M.J.A. van der Hoeven een inleiding over 'De vrijheid van onderwijs en artikel 23 van de Grondwet'. Andere inleiders waren onder anderen dr. C.P. Veerman, minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, over 'Rentmeesterschap vanuit het nieuwe regeerakkoord' en mr. J.P.H. Donner, minister van Justitie, over 'Scheiding tussen Staat en Kerk'.

Naast deze activiteiten kent de Stichting in principe om de drie jaar de 'Lohmanprijs' toe. De toekenning geschiedt voor geschriften die betrekking hebben op christelijk denken over staatsrechtelijke en politieke onderwerpen in Nederland na de reformatie. De prijsuitreiking vindt plaats op de Vrije Universiteit. De prijs werd voor de eerste keer in 1987 uitgereikt aan dr. L.C. Suttrop. De daaropvolgende prijswinnaars waren dr. W. Aalders (1990), dr. J.W. Sap (1994), prof.dr. C.G. de Kruijff (1996) en dr. G.J. Buijs (2002). In 2007 is de prijs voor de zesde maal uitgereikt en wel aan dr. Stefan Paas vanwege zijn boek *Vrede stichten. Politieke meditaties*.

In 2008 is besloten de Stichting op te heffen en daarbij zorg te dragen dat bepaalde activiteiten zoals de predikantenbijeenkomst en de toekenning van de jhr.mr. A.F. de Savornin Lohmanprijs voortgang vinden.

Het Dagelijks Bestuur bestaat uit: jhr.dr. P.A.C. Beelaerts van Blokland, voorzitter; J. ten Hoopen, secretaris; R.C. Robbertsen, penningmeester; en J.A. de Boe.

Mr. H.K.J. Beernink-Stichting

De Mr. H.K.J. Beernink-Stichting is opgericht op 10 oktober 1980. Zij heeft tot doel het behoud van de christelijk-historische gedachtegoed in en buiten het CDA. De stichting is het resultaat van een besluit van de Kamerkring Dordrecht waarvan Beernink (1910-1979) tot aan zijn ministerschap in 1967 vele jaren voorzitter is geweest. De Stichting houdt jaarlijks een reunie met een politiek karakter voor Unieleden en betrokken christendemocraten.

Het Dagelijks Bestuur bestaat uit: L. de Snaijer, voorzitter; W.A. Mateman, vicevoorzitter; mw. P.H.F. Beernink, secretaris-penningmeester.

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) is onderdeel van de Rijksuniversiteit Groningen. Het Centrum verzamelt documentatiemateriaal vàn Nederlandse politieke partijen (brochures, boeken, programma's, statuten, reglementen, jaarverslagen, affiches en dergelijke) en óver deze partijen (zoals journalistieke en wetenschappelijke beschouwingen). Al dit materiaal is toegankelijk via de catalogus, die op de website van het DNPP te vinden is (www.dnpp.nl). Op de site is ook veel (historische) informatie over de Nederlandse partijen opgenomen, zoals overzichten van ledentallen en partijvoorzitters. Ook staan er veel verkiezingsaffiches op en de volledige verkiezings- en beginselprogramma's.

Daarnaast faciliteert het DNPP ook historisch en politicologisch onderzoek naar de Nederlandse politieke partijen. De resultaten van veel van dit onderzoek worden gepubliceerd in een reeks, die het DNPP samen met Uitgeverij Boom heeft opgezet. Als eerste deel in deze serie verscheen in januari 2008 *Zestig jaar VVD*. Daarna kwam in oktober van dat jaar *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980* uit. Voor de komende jaren staan onder meer nog een bundel over het CDA, GroenLinks en de ChristenUnie op stapel.

Ubbo Emmius Fonds

De Rijksuniversiteit Groningen wil haar taak als hoogwaardig kennis- en opleidingsinstituut verder uitbouwen. Daarbij hoort een intensieve samenwerking met anderen. Als een van de eerste universiteiten in Nederland is de RUG daarom begonnen met professionele fondswerving en relatiebeheer. In 1998 werd het Ubbo

Emmius Fonds opgericht, genoemd naar de eerste rector magnificus van de RUG. Via het fonds zoekt de universiteit financiële steun èn kritische inbreng van het bedrijfsleven, instellingen en oud-studenten.

Het Ubbo Emmius Fonds verricht fondswerving voor bijzondere projecten, initiatieven en kenniscentra van de universiteit, en voor speciale leerstoelen, onderwijs- en onderzoeksbeurzen en prijzen. In dit kader past ook fondswerving door het fonds voor het project geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie van het Documentatiecentrum Politieke Partijen in Nederland.
Voor meer informatie: www.rug.nl/uef

In 2008 startten uitgeverij Boom en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen een reeks publicaties over de Nederlandse politiek. Tot dusverre zijn verschenen:

1. Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008.

2. Marcel ten Hooven en Ron de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980*, Amsterdam, 2008.

In voorbereiding zijn onder meer een boek over de campagnes voor de verkiezingen voor het Europees Parlement in de periode 1979-2009, een bundel over de ChristenUnie en een monografie over de opstelling van de Nederlandse politieke partijen ten aanzien van de Europese integratie.